faithfully) and *Nyāyabindu* We got a very fine vṛtti (commentary) on P V by Manorathanandin which like the present work, was intended to be translated, which, however, was never accomplished These sixteen or seventeen thousand ślokas are freshly salvaged material from the shipwreck Another important work discovered is Jñānaśrī's 13 treatises, and they were never translated With all these priceless acquisitions, we know that we still have not got the originals of Dinnāga's *Pramāna-samuccaya* and *Nyāyamukha*, which are very important works for the study of Indian Philosophy We have yet to discover or restore from the Tibetan Dharmakīrti's *Pramānaviniścaya* (1340 ślokas) *Santānāntara-Siddhi* (72 slokas) and *Sambandha-Parīkṣā* (29 Ślokas, with author's own commentary) In order to complete our picture we have to make accessible to the student of philosophy, the Tibetan and Chinese translations which are yet to be restored to their Indian garb Then alone can we have the material for a comprehensive study of Indian philosophy in all its aspects The old masters are to be re-edited, giving the full quotations or references from their predecessors, where the hints are not clear enough For example, if an edition of the Nyāyavārtika is published with copious quotations from the *Pramāna-Samuccaya* and the *Nyāyamukha*, or if the student has already studied these two masterpieces of Dinnāga before going to Uddyotakara, the study of the Nyāyavārtika will become a joy and not a cause of headache to the teacher, and to the students Similarly the study of the *Sloka-vārtika*, the *Kusumāñjali* and the *Ātmatattvaviveka* can be very much facilitated No doubt Dinnāga and his teacher Vasubandhu were

two giants of Indian philosophy, but Dharmakīrti was the culminating point of not only dynamic but the whole of Indian philosophy. Dharmakīrti became the central figure around whom all the creative minds in India revolved. He was never excelled by any one in his critical reasoning, bold analysis and clear thinking. We are fortunate to have his chief treatise Pramāṇavārtika with the word by word commentary of Manorathanandin. But in order to enter its world of thought more elaborate works were needed. This purpose is served by the present work which includes the commentary of the first chapter of Karṇakagomin, and the Bhāṣya (*Vārtikālaṁkāra*) by Prajñākaragupta on the remaining three chapters. But we must remember that the Pramāṇavārtika has 1,05,400 ślokas in Tibetan as its commentaries :—

Devendrabuddhi	(pañjikā)	on	II-IV	chapters
Śākyabuddhi	(ṭīkā)	on	I-IV	chapters
Prajñākaragupta	(bhāṣya)	on	II-IV	chapters
Jayānanta	(bhāṣya-ṭīkā)	on	II-IV	chapters
Yamāri	(bhāṣya-ṭīkā)	on	II-IV	chapters
Śaṁkarānanda	(ṭīkā)			
Ravigupta	(ṭīkā)		II-III	chapters

Karṇakagomin and his commentary—The first chapter of P. V. (Svārthānumāna), which is really the third chapter of the work, has only two commentators—Śākyabuddhi[1] and Karṇakagomin. They both are subcommentators to the author's own *vṛtti* on the "Svārthānumāna" chapter. Karṇakagomin is more exacting in dealing with his subject, where he gives numerous

---

[1] A pupil of Devendrabuddhi, the disciple of Dharmakīrti.

quotations from Kumārila, Uddyotakara and others He has demolished all the arguments advanced in favour of the static philosophy by the new opponents like Umbeka, Mandana, Vāsudevabhatta and the Naiyāyika Samkara Out of the 619 pages (including Svavrtti) as many as 513 pages are devoted to a refutation of the static conception of "Sāmānya" (universal) etc and the authority of scriptures which shows the main purpose of the book

Karnakagomin's commentary seemed to be a much sought for text-book for the study of P V. as the finds of three Mss, two in Tibet and one in Nepal, show About the life and time of Karnakagomin we know nothing, except from his criticism of Mandana (822 A D) and his silence on Udayana (984 A D), we can only say that he lived between 822 and 984 A D—say in the ninth century Apart from the present work, he wrote an independent treatise *Nairātmya-siddhi*, which is mentioned here four times The theme of this work seems to be the demolition of all arguments in favour of Brahmanic thing-in-itself, criticism of the conception of any permanent substratum behind the phenomena of the world of change, refutation of any noumenon behind the phenomena I am leaving the discussion of the subject here for the forth-coming edition of Prajñākara's Bhāsya, as the two make a complete whole

MSS

PSVT Dharmakīrti wrote his own commentaries on two of his works viz, PV first chapter and *Sambandha-Parīksā*, of which the first (PSV) has 3500 ślokas Tibetan translation of PSV (PSVT) was known to us It has about 115 leaves (410-535a) of the volume Mdo

XCV of Narthang edition of Stan-hgyur In PSVS we have only ¼ of the Sanskrit text I restored the missing text into Sanskrit from its Tibetan translation (leaves 400b-486a3, 489a2-497b2-500a7-505a5, 521b6, 528b6, 534a6 534b6, 535a), which was originally done by the Indian Pandit Subhūtiśrīśānti and the Tibetan translator (lo-tsa-va) Dge-vahi-blo-gros in about 1050 A D under the patronage of the Guge (W Tibet) Kings The help I got from Karnakagomin made my restoration 99% certain

PSVS I discovered only one copy of the Sanskrit original of PSV in the Chhag-pe-lha-khang library of the Sa-Skya monastery in central Tibet The original MS contained 46 leaves, each side containing 8 lines with a few exceptions—lines are noted in Roman numerals in the edited text—, but in our Ms there are only 11½ leaves (32, 34, 35-41, 44 45, 46), so, as mentioned above, I have to restore three-fourth of the text from its Tibetan translation There is a general tendency in the scribe of this Ms to disregard the distinction of व and ब, व and म्व, also the retaining of anusvāra in the end of a sentence, he often makes wrong use of स for श, and त् for त The character is Māgadhī (Proto-Mithili) which was used in Bihar in the eleventh century

PVST MSS I have three MSS of Karnakagomin's commentary on the Pramāṇavārtika—Svavṛtti of which

PSVTa, a Ms of 217 leaves (each side 7 lines) of which two leaves (12, 37) are missing and there are a few lacunae Our present edition is based on this MS The script is Māgadhī, the mistakes of व-ब, व-म्व are common This MS with six leaves of another MS (PSVTb) was discovered by me in Chhag-pe-lha-khang Both belong to the same period A

प्रमाणवार्त्तिकम्

नमोबुद्धाय ॥

१ नमस्कारश्लोक —

[1](विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्तये ।
नमः समन्तभद्राय समन्तस्फरणत्विषे) ॥ १ ॥

यो विध्वस्तसमस्तबन्धनगतिः [illegible] (,)
सर्व्वे [illegible] निर्म्मुक्तमज्ञानप्रबन्धोदय ।
[illegible] मुनिर [illegible] विभु (,)
[illegible] वार्त्तिकम् [illegible] ॥

टीका [illegible] गुण [illegible] ।
[illegible] (२[illegible]) [illegible]

[3][illegible] गुणाभिमानी [illegible]
[illegible]

यद्यपि [illegible] नमस्कारश्लोक [illegible]
देवतानमस्कारकरणेन पुण्योपचयानन्तरे [illegible]
तथापि [illegible]
[illegible]
विधूतकल्पेत्यादि ।

यथा समन्तभद्र [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

---

[1][illegible] Pl.
[2] S [illegible]
[3][illegible]

(शास्त्रारम्भप्रयोजनम्)

प्राय: प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जन: केवल,
नानर्थ्येव सुभाषितै: परिगतो विद्वेष्ट्यपोर्ष्यामलै: ।
तेनायं न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेत(श्चिर)[2],
सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ।।२।।

प्राय प्राकृतेत्यादि। अत्र चतुर्विध श्रोतृदोष उद्भावित । कुप्रज्ञत्वमज्ञत्व अनर्थित्व अमाध्यस्थ्यञ्च । प्राय शब्द ओकारान्तो[2] बाहुल्यवचन । प्रायो जनो भूयान् जन । प्राकृतसक्ति प्राकृतानि बहिःशास्त्राणि तत्र सक्तिर्यस्येति (।) गमकत्वाद् व्यधिकरणो बहुव्रीहि । प्राकृता वा सक्तिर्यस्येति । समानाधिकरण एव । प्राकृतविषयत्वाच्च सक्ति प्राकृता। अनेन कुप्रज्ञत्व श्रोतृदोष उक्त ।

अप्रतिबला शास्त्रग्रहणम्प्रत्यस(म)र्था प्रज्ञा यस्य सोप्रतिबलप्रज्ञ प्रायो जन इति सम्बन्ध । अनेनाज्ञत्वमुक्त[3] (।) सुभाषितैर्नानर्थ्येव किन्तु सुभाषिताभिधायिन-स्विद्वेष्टयपोर्ष्यामलै परिगत सन्। अनर्थी च विद्वेष्टि चेत्यर्थ । एतेन यथा-क्रममनर्थित्वममाध्यस्थ्य चोक्त। अत्रापि प्रायो जन इति सम्बन्धनीय।

अन्ये तु प्रायश्शब्दस्या(प्)(स)कारान्तोप्यस्ति निपात (।) न च बाहुल्ये-नेत्यस्मिस्तृतीयार्थे स्वभावाद्वर्तत इति व्याचक्षते। ईर्ष्या परसम्पत्तौ चेतसो व्यारोष । सैव मलश्चित्तमलिनीकरणात्। व्यक्तिभेदाद् बहुवचन । यत एवमनेन कारणेनायमारिप्सितो [illegible] ग्रन्थ । परोपकार परेषामुपकार । उप-क्रियतेऽनेनेति करणे घञ्। परान् [illegible] परोपकार [illegible] (पाणिनि ३।२।१)। परोपकार इति न अस्माक चिन्तापि नास्ति। [illegible] शास्त्ररचनाया प्रवृत्तिरित्याह। चेतश्चिरमित्यादि। चिरन्दीर्घ[illegible] सूक्ताभ्यासे विवर्द्धित व्यसन[5] [illegible] । इति हेतोरत्र [illegible] रचनायामनुबद्धस्पृह [illegible] ।
एवमेके व्याचक्षते।

अन्ये त्वेवमाहु । [illegible] प्रमाणत्वप्रदर्श-[illegible] न पुन [illegible] । प्राय इत्यादि। [illegible] । [illegible] चेतो [illegible] । [illegible] । [illegible] । प्राय इति बाहुल्ये [illegible] ।

१—हेतुचिन्ता

(१) पक्षधर्मता

(२) हेतुलक्षणम्

अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वात् तद्विप्रतिपत्ते, तद्व्यवस्थापनायाह।

[illegible] । यस्य दुष्टोन्वय । [illegible] शास्त्राणि परप्रणीतानि चाचार्यनीति-
2b [illegible]नि। [illegible]ज्ञानप्रभव[7]त्वाद् दुष्टान्वयाद् यत प्राकृतानि। तेपु
[illegible] यस्य स तथोक्त । कस्मात्पुन प्राकृतसक्तिरित्याह। अप्रतिबल-
प्रज्ञ इति। [illegible] दुर्भाषितमपि सुभाषितमिति गृहीत्वा प्राकृते सज्यते। अप्रति-
[illegible] चाचार्यसुभाषितानि स्वय यथावदवबोद्धुमक्षमो दोपवत्त्वेन गृहीत्वा
[illegible]सुभाषितैरनर्थी। आचार्ये च विद्वेपवान् भवतीत्याह। केवलमित्या[1]दि।
न [illegible]नर्थी सुभाषितैराचार्योयैरपि तु विद्वेष्टचपीर्ष्यामलै परिगत सन्नाचार्य-
[illegible] (।) [illegible] सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसन। व्यवहितेनापि सम्बन्धो भवत्येव।

"येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन स" इति न्यायात्।

[illegible] सूक्त भगवत्प्रवचनन्तत्राभ्यासस्तत्र विवर्द्धित व्यसनन्तत्रैवात्यर्थमा-
[illegible] यस्याचार्यदिग्नागस्य स तथोक्त । अनेनाचार्यदिग्नागस्यो[2]पचितपुण्यज्ञान-
[illegible]। [illegible] एव हि सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसना भवन्ति। येना-
[illegible] आचार्यसुभाषितैरनर्थी प्राकृतसक्तिश्च तेन कारणेनाय प्र मा ण स मु-
[illegible] परोपकार । [illegible] भावे घञ (पाणिनि ३।३।१८)। पर
[illegible] नास्माद् भवतीति कृत्वा न परोपकारोऽप्यस्तूपकारोस्त्येव स च
[illegible] एव। इति शब्दो हेतौ[3] (।) अस्माद्धेतोरस्माक चिन्ता। महार्थ-
[illegible] न [illegible] सफल्य कुर्यामित्येवमा-
[illegible]। [illegible] च बोधिसत्त्व[illegible] विद्वप [illegible]हमाचार्यनीतेरविप-
[illegible] ततानर्थहेतार्जनन्निवर्तयिष्यामीत्येव दु खवि-
[illegible]। [illegible]नुबद्धस्पृहमिति द्वि[1]तीयेनेति शब्देन
[illegible]। [illegible] चिन्ताकरणाभ्या चेतश्चिर दीर्घकालमत्र
[illegible] प्र मा ण वा र्ति क [illegible]नुबद्धस्पृह सन्तानेन
[illegible] ॥

[illegible] चिरमाचार्यधर्मकीर्ति कस्मात् स्वात-
[illegible]। अर्थानर्थेत्यादि। अर्था हित-

महितमनर्थस्त[5]योर्विवेचनन्तस्यानुमानाश्रयत्वादनुमानमाश्रयो यस्येति विगह । अनुमानेन ह्यर्थानर्थौ निश्चित्यानुमानपृष्ठभाविना प्रवन्धप्रवृत्तेन ज्ञानेनार्थानर्थौ यथाक्रम प्राप्ति(परिहारार्थम्विभागेन व्यवस्थापयति । तस्मादनुमानाश्रयमर्थानर्थविवेचन । तद्विप्रतिपत्तेरिति तस्मिन्न)[1]नुमाने विप्रतिपत्तेस्तद्व्यवस्थापनायाहेत्येवमेके व्याचक्षते ।

अत्र त्विद चिन्त्य ।[6]

यदि तावदेवमवधार्यतेर्थाऽनर्थविवेचनस्यैवानुमानाश्रयत्वादिति (।) तन्न । अर्थानर्थाभ्यामन्यस्याप्युपेक्षणीयस्य तृतीयस्य विषयस्य यद्विवेचनन्तस्याप्यनुमानाश्रयत्वात् (अर्थानर्थविवेचनस्य चानियतत्वात् । प्रत्यक्षाश्रयत्वमनिवारितमिति कोतिशयोनुमानस्य स्यापितो येन तदादौ व्युत्पाद्यते ।)[1] अथाप्येवमवधार्यते । अर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्र[7]यत्वादेवेति । तथाप्ययुक्तमवधारण । अर्थानर्थविवेचनस्य प्रत्यक्षाश्रयत्वादपि । तथा ह्यर्थानर्थौ विभक्तरूपावेव प्रत्यक्षे प्रतिभासेते । तच्च प्रत्यक्षमभ्यासातिशयसमासादितपाटवतया अपसारितभ्रान्तिनिमित्त पाश्चात्यमर्थानर्थविवेचन[विकल्प जनयति । एतदे(व) हि प्रत्यक्षस्यार्थानर्थविवे][1] चनाश्रयत्व यदर्थानर्थौ विभागेनानुभूय यथानुभवन्तत्र निश्च[1]यजनन ।

न च शक्यम्वक्तु पाश्चात्येनैवार्थानर्थौ विभक्ताविति । विकल्पेन वस्तुस्वरूपस्याग्रहणाद् ग्रहणे वा विकल्पकत्वहानेर्विकल्पानुवद्धस्य प्रमातु स्पष्टार्थप्रतिभासित्वविरोधात् ।

यत्र तु क्वचिद् विषये पाटवाभावाद् भ्रान्तिनिमित्तापनयनासमर्थं प्रत्यक्ष तत्रानुमानान्निश्चय प्रार्थ्यते न सर्वत्र (।) तस्मात् प्रत्यक्षे स्वत परतश्च प्रामाण्यनिश्चय । निश्चाययिष्यते चायमर्थो द्वितीय[2] परिच्छेद इति नेह प्रतन्यते ।

अवश्य च प्रत्यक्षस्याभ्यासवलादपसारितभ्रान्तिनिमित्तस्य यथानुभवन्निश्चयजननात् स्वतोर्थानर्थविवेचनाश्रयत्वमेष्टव्यमन्यथानुमानस्यापि व्यवस्था न स्याद् धूमादेर्लिङ्गस्यानिश्चयात् । धूमादेरप्यनुमानात् प्रतिपत्तावनवस्था स्यात् । तत्रापि लिङ्गान्तरस्यानुमानान्तरेण निश्चयादिति ।

यदि च प्रत्यक्षमर्थानर्थविवेचनस्यानाश्रय[3]स्तदा शास्त्रकारेण प्रकरणान्तरे यदुक्त (।) "हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्नियमेन सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वादि" त्यादि तद् बाध्येत । तथा "न ह्यस्यामर्थम्परिच्छिद्य"त्यादि । पुनश्चोक्त

---

[1] In the margin

"दृष्टेषु सम्वित्सामर्थ्यभाविन स्मरणादि"त्यादि।

तस्मादन्यथा व्याख्यायत इत्यपरे। आचार्य दि ग्ना ग प्रणीत प्रमाणलक्षणादिकमर्थो युक्तत्वात्। ती र्थि क प्रणीत न युक्तत्वादनर्थस्त[1]योर्विवेचन युक्तायुक्तत्वेन व्यवस्थापनन्तस्यानुमानाश्रयत्वात्। अनुमानमेव ह्याश्रित्य लक्षणवाक्याना युक्तायुक्तत्व व्यवस्थाप्यन्न प्रत्यक्षन्तस्याविचारकत्वादिति।

तदप्ययुक्त। यतो लक्षणवाक्याना न स्वरूपेण युक्तायुक्तत्वमपि त्वर्थद्वारेण (।) स चार्थो यथानुमानेन युक्त प्रतीयते तथा प्रत्यक्षेणापि। तथा च वक्ष्यति (।)

"प्रत्यक्ष कल्पनापोढ प्रत्यक्षेणैव सिध्यति।" (प्र० वा० ३।१२३)

तथा

"पक्षधर्मत्वनिश्चय प्रत्यक्षत" इत्यादि।

योपि मन्यते (।) सत्यमर्थानर्थविवेचन प्रत्यक्षानुमानाभ्या क्रियत एव (।) केवल यदर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वमुच्यते तत्प्रत्यक्षविषयेपि विवादसम्भवे सति नानुमानादन्यन्निर्णयनिबन्धनमस्त्यतोनुमानस्य प्राधान्यात्तद्विवेचनाश्रयत्वमुक्तमिति।

एतदप्ययुक्त। यत प्रत्यक्षस्य स एव विषयो व्यवस्थाप्यते यो निश्चितो[6] न च निश्चिते विवाद सम्भवतीत्ययुक्तमेतत्।

अन्यस्त्वाह (।)अर्थानर्थविवेचनमनुमानादेव भवति न प्रत्यक्षात्। यतो येर्थानर्था अनुभूतफला अनुभूयमानफला वा न ते प्रवृत्तिविषया निष्पन्नत्वात् फलस्य। तस्मादनागतार्थक्रियार्थन्तत्समर्थेष्वर्थानर्थेषु प्रवृत्ति। न च तत्सामर्थ्यन्नेषु प्रत्य-
3b क्षेण प्रतीयते येन प्रवृत्तिविषयत्व स्यात्। प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रियाया भा[7]वित्वेन तत्सामर्थ्य (कुर्वद्रूपता)स्यापि भावित्वात्। तस्मात् पूर्वानुभूतार्थक्रियासाधनवस्तुसाधर्म्यात् प्रत्यक्षेष्वपि वस्तुष्वनागतफलयोग्यतानिश्चयो न प्रत्यक्षतस्तेनानुमानादेवार्थानर्थविवेचनमिति।

तदप्ययुक्त। यतो यदि सा योग्यता (कुर्वद्रूपता)र्थेषु वर्त्तमानकालभाविनी तदाभ्यासातिशयवतापि प्रत्यक्षेण निश्चीयेत। लिङ्गवत्। अथानागतैव सा तदानुमानेनापि (न) निश्चीयेतानागतेर्थे[1]नुमानाभावादिति वक्ष्यति।

एतेन यदुच्यते "प्रवृत्तिविषयवस्तुप्रापण प्रत्यक्षानुमानयोरविशिष्टमि"ति तदपि निरस्त द्रष्टव्य। अनागतार्थक्रियासमर्थो हि प्रवृत्तिविषयो न च तत्सामर्थ्य प्रत्यक्षानुमानाभ्या निश्चीयत इत्युक्त। परिच्छिन्नश्च प्रवृत्तिविषय इष्यते न च सन्तान प्रत्यक्षादिक्षणेन परिच्छिन्नस्तत्कथ प्रवृत्तिविषय।

अथैकस्मिन् क्षणे प्रत्यक्ष प्रवृत्तमपि निश्चयवशात् क्षणसामान्यविषयत्वे-नैव सन्ततिविषयत्वयुक्त। प्रतिभासमानेनैव हि विषयेण निश्चयवशात् प्रत्यक्ष सामान्यविषय व्यवस्थाप्यते न परमार्थत। स्वलक्षणविषयत्वात्। यथा लिंग-विषय प्रत्यक्ष। तथा हि प्रतिभासमानमिद धूमस्वलक्षणन्तार्णम्वा पार्णम्वा-न्यद्वा सम्भवति (।) तत्र च विशेषानवधारणेन क्षणमात्रनिश्चयेन न स्वलक्षण-विषयमपि सामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्यते। प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो निश्चयस्य प्रत्यक्षविषयानुसारित्वात्। न पुनरेकक्षणविषयम्प्रत्यक्षमेव व्यवस्थापयितु शक्यते यतो य प्रत्यक्षे प्रतिभासते क्षणो नासौ निश्चितो नापि पूर्वक्षणरूपो परक्षण-रूपो वा सम्भवति भिन्नकालत्वात्। तत् कथन्तर्हि विशेषानवधारणेन क्षण-मात्रनिश्चयेन च क्षणसामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्येत। प्रत्यक्षपृष्ठभाविन स एवायमिति निश्चयस्य सामान्यविषयत्वेपि न सन्तानविषयत्व। प्रतिपन्नप्रतीय-मानयोर्विषयीकरणेनानागतक्षणानिश्चयाद् विजातीयव्यावृत्तरूपविषयत्वाच्चात एव क्षणस्य प्रतिभासेप्ययं घट इति ज्ञापननिश्चय।

ननु यद्यर्थक्रियासमर्थो वस्तुसन्तानो (न) प्रत्यक्षानुमानाभ्या परिच्छिद्यते (।) कथन्तर्हि तयो प्रवर्तकत्वम् (।) वस्तुस्वरूपमात्रपरिच्छेदादिति ब्रूम। यथा ह्यग्न्यादिकम्वस्त्वेकत्र प्रबन्धवृत्त्या दाहाद्यर्थक्रियासमर्थ प्रत्यक्षेण निश्चिन्वन्न-न्यत्रापि देशादावेतदुपलभ्यमान प्रबन्धवृत्त्यैवेदृग्विधायकारीति निश्चाययति। स एव पुन कालान्तरे फलार्थी तत्स्वरूपमन्वेषमाणोग्न्यादिक प्रत्यक्षानुमाना-भ्या दृष्ट्वा तदेवेदमिति निश्चयपूर्वक प्रवर्तते। तेनायमर्थस्वरूपमात्रपरिच्छेदे प्रमाणव्यापारो न प्रबन्धवृत्तिपरिच्छेदे। नाप्यर्थक्रियासामर्थ्यपरिच्छेदे पूर्व-मेवास्य सर्वस्य परिच्छिन्नत्वात्। तेन प्रत्यक्षानुमानयो प्रवर्तकत्व युक्तमेव। कथन्तर्ह्यर्थानर्थविवेचनन्त्वानुमानाश्रयं [उक्तम् । .. .
. . ..] त नैवाग्यर्था (?इम) ना[भिप्रेतमपि तु चतुरार्यसत्य।] यतो मुमुक्षोर्यथा मुनिश्च चतुरार्यसत्यदर्शनाद् भवतीति भा... (।) तद्दर्शनञ्च भावनाबलानतो निष्पद्यते (।) भावनाया प्रवृत्तिश्च चतुरार्यसत्यनिश्चयेन (।) तन्निश्चयश्च परोक्षत्वादनुमानादेव भवतीत्यर्थानर्थविवेचन... ।

अर्थो निरोधमार्गस्वभावश्चानर्थो दु... । ... परमार्थसत्यमनर्थ (न्) प्रतिपन्न ... विनेन ... मानाश्रयत्वात्। अर्थानर्थविवेचनमपि च न ... त्वप्रयत्नेति भाव्यमेव (।) ... तदपि भावनाबलप्रमाणमेव (।) ... ।

"दृष्टेषु सम्वित्सामर्थ्यभाविन स्मरणादि"त्यादि।

तस्मादन्यथा व्याख्यायत इत्यपरे। आचार्य दिग्नाग प्रणीत प्रमाणलक्षणादिकमर्थो युक्तत्वात्। तीर्थिक प्रणीत न [illegible] युक्ता-युक्तत्वेन व्यवस्थापनन्तस्यानुमानाश्रयत्वात्। अनुमानमेवाश्रित्य लक्षणा-ख्याना युक्तायुक्तत्व व्यवस्थाप्यन्न प्रत्यक्ष[illegible]।

तदप्ययुक्त। यतो लक्षणानाख्याना न प्रत्यक्षेण युक्तायुक्तत्वमपि [illegible]-रेण (।) स चार्थो यथानुमानेन युक्त प्रतीयते तथा प्रत्यक्षेणापि। तथा च वक्ष्यति (।)

"प्रत्यक्ष कल्पनापोढ प्रत्यक्षेणैव सिध्यति।" (प्र० वा० ३।१२३)

तथा

"पक्षधर्मत्वनिश्चय प्रत्यक्षत" इत्यादि।

योपि मन्यते (।) सत्यमर्थानर्थविवेचन प्रत्यक्षानुमानाभ्या क्रियत एव (।) केवल यदर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वमुच्यते तत्प्रत्यक्षविषयेपि विवाद-सम्भवे सति नानुमानादन्यन्निर्णयनिबन्धनमस्त्यतोनुमानस्य प्राधान्यात्तद्विवेचना-श्रयत्वमुक्तमिति।

एतदप्ययुक्त। यत प्रत्यक्षस्य स एव विषयो व्यवस्थाप्यते यो निश्चितो° न च निश्चिते विवाद सम्भवतीत्ययुक्तमेतत्।

अन्यस्त्वाह (।)अर्थानर्थविवेचनमनुमानादेव भवति न प्रत्यक्षात्। यतो येर्थानर्था अनुभूतफला अनुभूयमानफला वा न ते प्रवृत्तिविषया निष्पन्नत्वात् फलस्य। तस्मादनागतार्थक्रियार्थन्तत्समर्थेष्वर्थानर्थेषु प्रवृत्ति । न च तत्सामर्थ्यन्तेषु प्रत्य-
3b क्षेण प्रतीयते येन प्रवृत्तिविषयत्व स्यात्। प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रियाया भावित्वेन तत्सामर्थ्य (कुर्वद्रूपता) स्यापि भावित्वात्। तस्मात् पूर्वानुभूतार्थक्रियासाधन-वस्तुसाधर्म्यात् प्रत्यक्षेष्वपि वस्तुष्वनागतफलयोग्यतानिश्चयो न प्रत्यक्षत-स्तेनानुमानादेवार्थानर्थविवेचनमिति।

तदप्ययुक्त। यतो यदि सा योग्यता (कुर्वद्रूपता) र्थेषु वर्त्तमानकालभाविनी तदाभ्यासातिशयवतापि प्रत्यक्षेण निश्चीयेत। लिङ्गवत्। अथानागतैव सा तदानुमानेनापि (न) निश्चीयेतानागतेर्थे[1]नुमानाभावादिति वक्ष्यति।

एतेन यदुच्यते "प्रवृत्तिविषयवस्तुप्रापण प्रत्यक्षानुमानयोरविशिष्टमि"ति तदपि निरस्त द्रष्टव्य। अनागतार्थक्रियासमर्थो हि प्रवृत्तिविषयो न च तत्सा-मर्थ्य प्रत्यक्षानुमानाभ्या निश्चीयत इत्युक्त। परिच्छिन्नश्च प्रवृत्तिविषय इष्यते न च सन्तान प्रत्यक्षादिक्षणेन परिच्छिन्नस्तत्कथ प्रवृत्तिविषय ।

अथैकस्मिन् क्षणे पत्यक्ष प्रवृत्तमपि निश्चयवशात् क्षणसामान्यविषयत्वेनैकसन्ततिविषयन्तदयुक्त। पतिभासमानेनैव हि विषयेण निश्चयवशात् प्रत्यक्ष सामान्यविषय व्यवस्थाप्यते न परमार्थत । स्वलक्षणविषयत्वात्। यथा लिगविषय प्रत्यक्ष। तथा हि प्रतिभासमानमिद धूमस्वलक्षणन्तार्ण्णम्वा पार्ण्णम्वान्यद्वा सम्भवति (।) तत्र च विशेषानवधारणेन क्षणमात्रनिश्चयेन च स्वलक्षणविषयमपि सामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्यते। प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो निश्चयस्य प्रत्यक्षविषयानुसारित्वात्। न पुनरेकक्षणविषयम्प्रत्यक्षमेव व्यवस्थापयितु शक्यते यतो य प्रत्यक्षे प्रतिभासते क्षणो नासौ निश्चितो नापि पूर्वक्षणरूपो परक्षणरूपो वा सम्भवति भिन्नकालत्वात्। तत् कथन्तत्र विशेषानवधारणेन क्षणमात्रनिश्चयेन च क्षणसामान्यविषय प्रत्यक्ष व्यवस्थाप्येत। प्रत्यक्षपृष्ठभाविन स एवायमिति निश्चयस्य सामान्यविषयत्वेपि न सन्तानविषयत्व। प्रतिपन्नप्रतीयमानयोर्विषयीकरणेनानागतक्षणानिश्चयाद् विजातीयव्यावृत्तरूपविषयत्वाच्चात एव क्षणस्य प्रतिभासेप्यय घट इति ज्ञापननिश्चय ।

ननु यद्यर्थक्रियासमर्थो वस्तुसन्तानो(न)प्रत्यक्षानुमानाभ्या परिच्छिद्यते (।) कथन्तर्हि तयो प्रवर्त्तकत्वम्(।) वस्तुस्वरूपमात्रपरिच्छेदादिति ब्रूम । तथा ह्यग्न्यादिकम्वस्त्वेकत्र प्रबन्धवृत्त्या दाहाद्यर्थक्रियासमर्थ प्रत्यक्षेण निश्चिन्वन्नन्यत्रापि देशादावेतदुपलभ्यमान प्रबन्धवृत्त्यैवेदृग्विधार्थकारीति निश्चाययति। स एव पुन कालान्तरे फलार्थी तत्स्वरूपम्पर्येषमाणोग्न्यादिक प्रत्यक्षानुमानाभ्या दृष्ट्वा तदेवेदमिति निश्चयपूर्वक प्रवर्त्तते। तेनायमर्थस्तत्स्वरूपमात्रपरिच्छेदे प्रमाणव्यापारो न प्रबन्धवृत्तिपरिच्छेदे। नाप्यर्थक्रियासामर्थ्यपरिच्छेदे पूर्वमेवास्य सर्वस्य परिच्छिन्नत्वात्। तेन प्रत्यक्षानुमानयो प्रवर्त्तकत्व युक्तमेव। कथन्तर्ह्यर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्र[यत्वमुक्तम् । .

. ...] त नैवात्रार्था (ऽस्म) ना[भिप्रेतमपि तु चतुरार्यसत्य ।] यतो मुक्त्यर्थिनो वय मुक्तिश्च चतुरार्यसत्यदर्शनाद् भवतीति भगवतोक्त(।) तद्दर्शनञ्च भावनाभ्यासतो निष्पद्यते(।)भावनाया प्रवृत्तिश्च चतुरार्यसत्यनिश्चयेन(।) तन्निश्चयश्च परोक्षत्वादनुमानादेव भवतीत्यर्थानर्थविवेचनाश्रयत्वमनुमानस्यैव।

अर्थो निरोधमार्गावुपादेयत्वादनर्थो दु खसमुदयौ त्याज्यत्वात्। यद्वार्थ परमार्थसत्यमनर्थ (सवृतिसत्य तयोर्यद् विवेचन स्वरूपेण व्यवस्थापनन्तस्यानुमानाश्रयत्वात्। अर्थानर्थविवेचनकारि च सर्व ज्ञान[1] न स्वलक्षण गृह्णात्यपि त्वध्यवस्यतीति भ्रान्तमेव(।) तेन यदि शब्दादिज्ञानमर्थानर्थविवेचनाश्रयमिष्यते तदपि भ्रान्तत्वादप्रमाणमेव(।) अत एव न तस्येह व्युत्पादनाप्रसग । अनुमानस्य

(३) हेतुस्त्रिधा

(४) हेत्वाभासाः

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः, त्रिधैव सः ।
अविनाभावनियमात्; हेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥ ३ ॥

तु भ्रान्तत्वे सत्यपि प्रतिबन्धवशात् प्रामाण्यं (।) ... प्रामाण्येऽभ्युपगम्यमानेऽनुमानेऽन्तर्भावात् ... मनुमानस्यैव ।

ननु प्रतिबन्धवशादनुमानस्य प्रामाण्ये ... प्रामाण्यं स्यात् क्षणिकाद्यर्थे प्रतिबन्धाद् (।) ... प्रामाण्यं मणिप्रभायाम्मणिज्ञानस्य प्रामाण्यं स्यात् । ... स्मात् सत्यपि प्रतिबन्धे यद्देशादिसम्बन्धितया ... सन्तानैकत्वाध्यवसायात् तमर्थं प्रापयदनुमानज्ञानं प्रमाणमेव । न सर्वं ज्ञानं ।

अर्थानर्थविवेचनं चाधिगमस्यमानारोनुमानस्प्रमाणत्वात् । यद्वा लिङ्गमेवानुमानमनोर्थानर्थविवेचनस्यानुमानाश्रयत्वं । तद्विप्रतिपत्तेरपि तस्मिन्ननुमाने सम्मोहात् । **तद्व्यवस्थापनाय** तस्यानुमानस्य विप्रतिपत्त्यपनयनेनास्थापनायाह सूत्रकारः ।

पक्षधर्म इत्यादि ।

यद्यनुमानं व्यवस्थाप्यं कस्मात् पक्षधर्म इत्यादिना हेतुमेव व्यवस्थापयतीति चेत् । अदोषोयं हेतुविप्रतिपत्तिद्वारेणानुमाने विप्रतिपत्तेस्तद्व्युत्पत्तिद्वारेणैव तस्य व्यवस्थापनं । अनुमानज्ञानं च त्रिरूपालिङ्गादुत्पद्यमानं लोकप्रतीतमेवातो विप्रतिपत्तिः प्रतीत्यैव निराक्रियते ।

यद्वानुमानशब्देन यदा लिङ्गमेवोच्यते तदा तद्विप्रतिपत्तेर्हेतुमेव व्यवस्थापयतीत्यदोषः ।

अत्र[5] श्लोके लिंगस्य लक्षणं संख्यानियमः संख्यानियमकारणम्विपक्षनिवृत्तिश्चोक्ता । **पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्त** इति लक्षणं ।

तस्य **पक्षस्यांशः** साधयितुमिष्टो धर्मस्तेन व्याप्त एवेत्यवधारणं (।) **त्रिधैवेति** संख्यानियमः । **अविनाभावनियमादिति** संख्यानियमकारणं । त्रिष्वेवाविनाभावस्य नियतत्वादित्यर्थः । **हेत्वाभासास्ततोपर** इति विपक्षनिवृत्तिः ।[6] तस्माद्धेतुत्रयादन्ये हेत्वाभासाः ।

ननु यदि तदव्याप्तिर्दृष्टान्त एव गृह्यते तदानुमानस्योत्थानन्न स्यात्। साध्यधर्मिणि साध्यधर्मेण हेतोर्व्याप्त्यग्रहात्। तदा न पक्षधर्मो हेतुरिति नार्थं लक्षणमगमकत्वात्। सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहणेऽपि नानुमानस्य प्रामाण्यं स्यात्। व्याप्तिग्राहकप्रमाणप्रतिपन्नविषयत्वेन स्मृतिरूपत्वात्। पक्षधर्मो हेतुरिति च न वक्तव्यमन्यथानुपपत्तिमात्रेणैव गमकत्वात्। तदन्यथानुपपन्नत्वे न पक्षधर्मस्य गमकत्वम्, पक्षे सत्तामात्रेण तत्त्वस्य गर्दभादेरगमकत्वात्। तस्मान्न पक्षधर्मो हेतुरिति पृथग् लक्षणम्वक्तव्यं।

तदुक्तम्।

"अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं।
नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं॥

किं चानुपलब्धेस्तावन्न पक्षधर्मत्वमन्योपलम्भ [illegible] धर्मिरूपत्वात् कार्यहेतोरपि व्याप्त्यन्तरेण [illegible] पक्षधर्मस्य कार्यस्वभावहेतुत्वं साध्यव्याप्त्यभावेन न पक्षधर्म [illegible]

तथा यदि हेतुत्वेन त्रित्वं व्याप्तं [illegible] दिषु हेतुत्वमनिवारितमेवेति त्रिधैवेत्यवधारणं न युज्यते।

अथ हेतुत्वं त्रित्वेन व्याप्तं तदा [illegible] हेतुस्तत्रस्य कार्यादेरेव हेतुत्वमिति न घटते।

किं च। यदनुपलम्भस्य साध्यधर्मादव्यभिचारो नास्ति तदा [illegible] इति त्रिधैव स इति नियमो न घटते।

अथ प्रतिबन्धोऽस्ति तदा कार्यस्वभावयोरेवान्तर्भावात् [illegible] तथापि न युज्यते। हेत्वाभासास्ततोऽपर इति च [illegible] प्रत्यक्षादिनिराकृत [illegible]।

पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः।
अविनाभावनियमाद्धेत्वाभासास्ततोऽपर इति॥

अत्रोच्यते। [illegible]

नापि यत्र साधनधर्मस्तत्र साध्यधर्मं उक्तविशेषेणागमेऽपि सामान्यस्य पक्षधर्मत्वं सिध्यति साध्यधर्मिधर्मतया विशेषेणाप्रतीते सामान्येनाभिधानात्। तस्माद् विशिष्टदेशाद्यवच्छिन्नसाध्यप्रतिपत्तये पक्षधर्मत्वमन्वेषणीयं।

तेन यदुक्तं "यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यनेनैव पक्षधर्मस्योक्तत्वात् प्रदेश-विशेषेऽग्निसिद्ध्यर्थं धूमश्चात्रेति न वक्तव्यमुपनयार्थतादि" ति तदपास्तं।

नन्वेवमनुमानस्य प्रामाण्येऽपक्षधर्ममप्यनुमानं प्रमाणं स्यादप्रतिपन्नाधि-गमात्। यथाऽधस्तान्नदीपूरन्दृष्ट्वोपरिवृष्ट्यनुमानं। तथा शिशुरयं ब्राह्मणः मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादिति। तदुक्तं।

"नदीपूरोऽप्यधो देशे दृष्टः (सन्नुपरिस्थिताम्।
नियम्यो गमयत्येव) [1] वृत्ता वृष्टिं नियामिकाम्॥
एवं (प्रत्यक्षधर्मत्वं ज्येष्ठं हेत्वङ्ग) [1] [मिष्यते]।
तत्पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाद् व्यभिचार्यते॥
5a पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा।
सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते॥
क्लेशेन पक्षधर्मत्वं यस्तत्रापि प्रकल्पयेत्।
न सगच्छेत तस्यैतल्लक्ष्येण सह लक्षणं॥
यथा लोकप्रसिद्धं च लक्षणैरनुगम्यते।
लक्ष्यस्य लक्षणमेव [स्यात्] तदपूर्वन्न साध्यत" इति।

अत्रोच्यते। कस्मादुपर्येव वृष्ट्य(नुमानं नान्यत्र (।) पूरस्य तत्सम्बन्धि-त्वादि) [1] ति चेत्। यद्येव यतोयं नदीपूर आयातस्तत्र[1] वृष्ट्यनुमानन्नान्यत्र व्यभि-चारात्। परस्य च तत्सम्बन्धित्वनिश्चये सति गमकत्वमन्यथा(ऽ)नैकान्तिकत्वं स्यात्। तथा शिशुरयं ब्राह्मणः मातापित्रोर्ब्राह्मण्यादित्यत्रापि यस्यैव शिशो-र्ब्राह्मण्यं साध्यन्तस्यैव मातापितृब्राह्मण्यलक्षणो धर्मः सम्बन्धी गमको न मातापितृ-(ब्राह्मण्यमात्रमन्यसम्बन्धिमा) [1] तापितृब्राह्मण्यस्यागमकत्वात्। तेनास्यापि पक्षधर्मत्वे सति गमकत्वमतो[2] न क्लेशेन पक्षधर्मत्वकल्पना (।) यद्वा य एवाव्यभि-चारे निमित्तं स एव हेतुर्यथा धूमस्याग्निकार्यत्वं ब्राह्मणभूतमातापितृजन्यत्वं च शिशोर्ब्राह्मण्यनिमित्तमिति तदेव हेतुर्युक्तोन्यस्य तत्कल्पना क्लेशेन स्यादिति। तथा न चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्ध्यनुमानं चन्द्रोदयात् (पूर्वं पश्चादपि) [1]

---

[1] In the margin　　[2] Slokavārtika　　अर्थापत्ति० १७

तदनुमानप्रसङ्गात्। चन्द्रोदयकाल एव तदनुमानन्तदैव व्याप्तेर्गृहीतत्वा[3]-दिति चेत्।

यद्येवन्तत्कालसम्बन्धित्वमेव साध्यसाधनयो। तदा च स एव कालो धर्मी तत्रैव च साध्यानुमान चन्द्रोदयश्च तत्सम्बन्धीति कथमपक्षधर्मत्वम् (।) अथ कालो नेष्यते न तदा तर्ह्येतदनुमानम्व्यभिचाराद् (।) अथ बौद्धा नामैतदनुमानन्नास्ति कालाभावात् (।)

तदयुक्त। पूर्वाह्णादिप्रत्ययविषयस्य महाभूतविशेषस्य काल इत्यभिधेय-स्याभ्युपगमात्।[4] एवमन्यत्रापि पक्षधर्मत्व योज्य।

ननु भवतु पक्षधर्मत्वे सत्यनुमानस्य प्रामाण्यन्तथापि पक्षधर्म इति पृथग् लक्षण न कर्त्तव्यन्तदङ्गव्याप्तवचनेनैव गतत्वात्।

सत्य (।) किन्त्वपक्षधर्मस्यापि साध्यव्याप्तस्य हेतुत्वनिरासार्थं कृत। महान-सादिदृष्टधूमादि चोदधावन्यनुमाने।

ननु व्याप्तस्य लिङ्गत्व न च महानसादिगतो धूम उदधौ साध्येनाग्निना[5] व्याप्त (।)

सत्य (।) केवल व्याप्तो हेतुरित्येतावन्मात्रेण लक्षणवचनेन यत्रैव व्याप्यधर्मं-स्तत्रैव व्यापकधर्मानु(मान)मिति नेतल्लभ्यते। ततश्चान्यत्रापि साध्यानुमान-शङ्कानिवृत्त्यर्थं पक्षधर्मवचन। अनुपलब्धेरपि पक्षधर्मत्वमस्त्येव। यदा ह्यन्यत्र भूतलादेशस्य घटशून्यतैवान्यानुपलब्धिस्तदा योग्यतान्यशून्यादिस्वभावेनि-[illegible]धनानुपलब्धे पक्षधर्मत्व। कृतकत्वादेरप्येव शब्दादिधर्मत्व। पुरुषधर्मत्वाना अप्यनुपलब्धेरन्यभूतलादिकार्यत्वमेव परमार्थतस्तद्धर्मत्वन्नासम्भवात्। धूमा-देरपि कार्यस्यैव प्रदेशादिधर्मत्वञ्चकेवलम्भिन्नकालेन तेषा सम्बन्धिन्यत्वमेव पक्षस्याय धर्म इति व्यवस्थाप्यते।

हेतुत्व च धूमादेरविनाभावेन व्याप्तस्य[illegible]नाभावन्त्यागकत्वेन (।) हेतु-त्वात्। अविनाभावश्च कार्यस्वभावाभ्या व्याप्त। विधिप्रतिषेधयोश्च साध्ये सत्यर्थान्तरविधाने (कार्यहेतो) स्वभावहेतो प्रतिषेधे चानुपलब्धेरनेन हेतु-रित्येव व्याप्तोऽसौ त्रिविध एव भवति। न तु त्रिविधो हेतुरेव कार्यादिरव-धारणस्याहेतुत्वात्। कारणव्यापकानुपलब्ध्योरपि प्रतिबन्धादेव [illegible]।[1] तथा हि (।) यत एव प्रतिबन्धात् कार्यव्याप्ये [illegible] । [illegible] प्रतिबन्धात् कारणव्यापकानुपलब्धी [illegible] । [illegible]-[illegible] यदा [illegible] हेतु[illegible] [illegible] [illegible] प्रति-

421a **पक्षो धर्मी। प्रयोजनाभावादनुपचार इति चेत्। न। सर्वधर्मिधर्मप्रतिषेधा-**

बन्धनिबन्धनमेव गमकत्व। न चानु[2]पलब्धे कार्यादिहेतावन्तर्भाव स्वभाव्ये प्रतिबन्धानपेक्षत्वात्। हेतोश्च सकाशात् साध्यप्रतीतिस्तदायत्तत्वे सति स्यात् (।) न च सयोगे सति तदायत्तत्वमसयुक्ताना सयोगाभावात् (।) सयुक्तानामपि न सयोगतस्तदायत्तताऽन्यत एव सयुक्तानामुत्पत्ते। एव समवायेपि वाच्य। तस्मा-त्तदायत्तत्वन्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यान्तेन कार्यस्वभावानुपलम्भबहिर्भूनाना सयो[3]-ग्यादीनामहेतुत्वन्तदायत्तत्वाभावेनाविनाभावाभावात्।

अथ तदायत्तत्वमस्ति तदेव तर्हि गमकत्वे निमित्तमिति स हेतुस्त्रिरूपैवेति सिद्ध।

ननु तथापि कथमनुमानस्योत्थानन्निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण धर्मधर्मितत्सम्बन्धा-ग्रहात् स्वातन्त्र्येण वस्तुद्वयाधिगते।

उच्यते (।) सविकल्पकेनापि धूमप्रदेशादीना धर्मधर्मिभावग्रहणमुपर्युपरि-भावप्रतिभास[4] एव (।) स च निर्विकल्पकेप्यस्ति केवल विकल्पेतरयोर्ज्ञानयो-रुल्लेखानुल्लेखकृतो विशेष (।) तच्च निर्विकल्पक ज्ञान यथागृहीतविषयमेवेद-मिहास्तीद नास्तीति विधिप्रतिषेध जनयत् प्रमाणमिष्यते। तेन धर्मधर्मिणो स्वरूपनिश्चय सम्बन्धनिश्चय(प्रत्यक्षकृत)[1] एव भवतीति॥

पक्षधर्म इत्युक्त (।) सूत्रे पक्षधर्मश्च धर्मधर्मिसमुदाय। न च प्रतिवादि[5]न प्रति समुदायधर्मत्व हेतो सिद्धन्तेन स सर्वो हेतुरसिद्ध स्यात्। सिद्धौ वानुमानस्य वैयर्थ्यमित्याह।

पक्षो धर्मीति। अवयवे समुदायोपचारात्। एकदेशत्व च समुदायोपचारनि-मित्तन्तेन न दृष्टान्तधर्मी पक्ष उच्यते।

ई श्व र से न प्राह। धर्मिध(र्म्मो हेतुरित्येतावद् वक्तव्य प्र)[1]**योजनाभा-वादनुपचार इति**। तदाह। **प्रयोजनेत्यादि**। नेत्यादिना प्र[6]तिषेधति। न प्रयो-जनस्याभाव कथ **सर्वधर्मिधर्मप्रतिषेधार्थत्वादुपचारस्ये**त्यपेक्ष्यते। असत्युपचारे धर्मिधर्म इति निर्देश कार्य। तथा च दृष्टान्तधर्मिणोपि धर्मो हेतु स्यात्। उपचारे तु सर्वस्य धर्मिणो धर्म प्रतिषिद्धो भवति। कथ(मिति चेदाह। तदेकदेशत्वादि)[1]।

6a तथा हि समुदायस्यावयवेपूपचार।[7] तदेकदेशत्वनिबन्धनत्वेन न सर्वत्रोपचार। साध्यधर्मी च तदेकदेशत्वात् पक्षस्यावयवत्वात् पक्षोपचारयोग्यस्तस्य यो धर्म-स्तत्प्रतिपत्त्यर्थमुपचारकरण। तथा **चेत्युपचारयोग्यधर्मिप्रतिपत्तौ चाक्षुषत्वादि-परिहार**। आदिशब्दात् काकस्य का(र्ष्ण्यादित्यादि।

---

[1] In the margin.

र्धत्वात्। तदेकदेशत्वात्। तदुपचारयोग्यधर्मप्रतिपत्त्यर्थम्। तथा च चाक्षुषत्वादित्यादिपरिहार।

धर्मवचनेनापि धर्म्याश्रय(परिग्रह)सिद्धौ धर्मिधर्मवचन[1]सामर्थ्यात् प्रत्यासत्ते[2] साध्यधर्मिसिद्धिरिति चेत्। न। दृष्टान्तधर्मिणोपि प्रत्या(सत्ते)। तदसत्त्वाप्त्येति दृष्टान्तधर्मिणि तत्त्वसिद्धे धर्मिधर्मवचनात् साध्यधर्मिण[3] एव[4] परिग्रह इति

ननु यदि चाक्षुषत्वादिति)[1] चक्षुर्विज्ञानविषयत्वादिति हेत्वर्थस्तदा हेतुरनैकान्तिकत्वात् तदसत्त्वा[1]भिधानेनैव [illegible] । अथ चक्षुर्विज्ञानजनकत्वादिति हेत्वर्थस्तदापि तज्जनकत्व [illegible] [illegible]प्यस्तीति न दृष्टान्तधर्मिधर्म एवायमिति कथंचित्।

तदयुक्त। चक्षुर्विज्ञानजनकत्व हि [illegible] न [illegible] दा(त्वस्यानन्तनिवृत्त्यर्थमुपचार)[2]कारण। न [illegible] (।) न च शब्दानित्यत्वेन चाक्षुषत्व[2] [illegible] ।

नैष दोष। अनित्यत्वमात्रेण [illegible] हेतुत्व स्यात्।

धर्मवचनेनेत्यादि। [illegible] धर्मवचनात् [illegible] [illegible] (स परिग्रह[illegible] सिद्धौ [illegible] (।) [illegible] स्यात्। तस्मात् धर्मिवचनसामर्थ्यात् प्रत्यासत्ति [illegible] [illegible] एव [illegible] [illegible]

[illegible] दृष्टान्तधर्मिणि [illegible] [illegible] साध्यधर्मिण एव परिग्रह। [illegible]

[illegible]

[illegible]

सिद्धौ नियमा[1]र्थमपि वचनमाशक्यते। सजातीय एव सत्त्वमिति विजातीयाद् व्यतिरेकासिद्धस्य साध्याभावेऽसत्त्ववचन यथा।[4]

सामर्थ्यादर्थप्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थमपि पक्ष(धर्म)वचनम्।

दपि प्रयोजन सम्भाव्यत इति मन्यमान सिद्धान्तवाद्याह। सिद्धे तदङ्गश्व्याप्त्या दृष्टान्तधर्मिणि सत्त्वे पुनर्द्धर्मिणो वचनन्दृष्टान्तधर्मिण एव यो धर्म स हेतुरिति **नियमार्थमाशक्यते**। ततश्च चाक्षुषत्वा[6]दय एव हेतव स्युर्न कृतकत्वादय इत्यनिष्टमेव स्यात्। तस्मादुपचार कर्त्तव्य इति।

किं पुन क्वचित् त र्क्क शा स्त्रे दृष्ट नियमार्थम्वचनमित्यत आह। **सजातीय एवे**त्यादि। तत्र य सन् सजातीये द्वेधा चासस्तदत्यये स हेतुरित्यत्रा चा र्यी ये हेतुलक्षणे। **सजातीय एव सत्त्वमि**त्यवधारणेन सिद्धेपि **विजातीयाद्** विपक्षाद्धेतो-
6b र्व्यतिरेके यदेत[7]दसस्तदत्यय इति **साध्याभावेऽसत्त्ववचन** तन्नियमार्थमा चा र्ये ण व्याख्यातमसत्येव नास्तिता यथा स्यान्नान्यत्र न विरुद्ध इति। तथेहापि धर्मिवचनम्भावनियमार्थमाशक्यते।

नन्वपक्षधर्मस्याहेतुत्वान्न नियमार्था शङ्का। यतो व्याप्तस्य हेतुत्व न चान्यधर्मिस्थेन साध्यधर्मेणान्यधर्मिस्थ साधनधर्मो व्याप्तस्तस्मात्तदशव्याप्तहेतुवचनसामर्थ्यादेव साध्यधर्मिपरिग्रहो[1] भविष्यतीत्यत आह। **सामर्थ्यादित्यादि**। अनन्तरोदितात् **सामर्थ्यादर्थस्य** साध्यधर्मिपरिग्रहलक्षणस्य भवति प्रतीति पटुधिया श्रोतृणा किन्त्वशब्दकमर्थ स्वयमनुसरता **प्रतिपत्तिगौरव** स्यात्। अत उपचारमात्रात् स्वयमशब्दकार्थाभ्यूहरहिताद् धर्मिधर्म इत्यनेन **पक्षधर्म** इति समाननिर्देशात् प्रतिपत्तिगौरव च **परिहृत**म्भवति। च शब्देनैतदाह। ये परोपदे[2]शमाकाक्षन्ति तैरयमर्थो लक्षणवचनाद् बोद्धव्य इति।

यथालक्षण प्रतीतेरपक्षधर्मो न हेतुरिति कुत इयमाशङ्का। ततस्तेया लक्षणानुसारिणा नियमाशकापरिहारार्थञ्चोपचारकरणमिति। इह व्यवच्छेदफलत्वाच्छब्दप्रयोगस्यावश्यमेवावधारयितव्य (।) षष्ठीसमासाच्च पक्षधर्म इति नान्यस्समासस्सम्भवति। तथा च पक्षस्यैव धर्म्म इत्येवमवधारणात् तदशव्या[3]प्तिविरुध्यत इति विरुद्धलक्षणतामुद्भावयन्नाह।

पक्षस्य धर्मत्वे तत्पक्ष विशेषणमन्यतो व्यवच्छेदमपेक्षत इति। तद्विशेषणापेक्षस्य धर्मस्यान्यत्र पक्षीकृतादन्यस्मिन् सपक्षेऽननुवृत्ति। तथा हि य

---

[1] Stan-pahı-phyır

पक्षधर्मत्वे त विशेषणमपेक्षते अन्यत्राननुवृत्ते असाधारणता स्यादिति चेत्। न।[5] अयोगव्यवच्छेदेन विशेषणात्। यथा चैत्रो धनुर्धर इति। नान्ययोगव्यवच्छेदेन यथा पार्थो धनुर्धर[6] इति आक्षेप्स्याम । तदा हि वक्तुरभिप्रायवशात् न

पक्षेण विशेष्यते न पक्षस्यैव भवति। यथा देवदत्तस्य पुत्र (।) ततोऽन्यत्राननुवृत्तेरसाधारणता साधारणता न स्यात्। तदऽव्याप्तिविरोध इति यावत्। साधारणतया तदव्याप्तिप्रतिपादनात्। ततो यदि पक्षधर्मो न तदव्याप्तिरथ तदव्याप्तिर्न पक्षधर्म इति व्याहत लक्षणमिति।

ननु यदि साध्यधर्मिणि साधनधर्मस्य साध्यव्याप्तिन गृहीता तदा [illegible] गृहीता [illegible] दृष्टान्ते हेतो(रन्वयेन व्यतिरेकेण) [illegible] व्याप्तिर्विरतने साध्यधर्मिण्यपि व्याप्ते प्रतिपन्नत्वात्। [illegible][5] [illegible] साध्ये सत्त्व[illegible] वा हेतो को दृष्टान्तेन्वय। तस्मात् [illegible] हेतुत्वेन व्याप्त सिध्यति (।) स न विपर्यये बाधकप्रमाण[illegible] सिध्यतीति न किंचिदन्यत्रान्वयापेक्षया (।) तत[illegible] वृत्तेरसाधारणतेति।

(तस्य यद्यपि साध्यधर्मिणि हेतो)[1] [illegible] स्यात्तथापि दृष्टान्ते साध्यसाधनयो[6] [illegible] धर्मिण्यपि व्याप्ति सिध्यतीति तद[illegible]।

[illegible] त्वनुमाने [illegible]। तस्य हि [illegible] (इति तदेतदुदाहरण [illegible])[1]म। तस्मात् [illegible] हेतोरन्यत्र वृत्तिरपेक्षणीया।

[illegible] (।) न [illegible] (।) [illegible] विशेषणात् [illegible]। न [illegible] योगव्यवच्छेदेनापि। [illegible] यथा चैत्रो धनुर्धर इति (।) [illegible]।

[illegible]

[illegible]

[illegible] सजातीय एव सत्त्वमिति विजातीयाद् [illegible] यथा।[४]

[illegible]र्थमपि पक्ष(धर्म)वचनम्।

[illegible] सिद्धे तदङ्गव्याप्त्या [illegible] दृष्टान्तधर्मिण एव यो धर्मः स हेतुरिति [illegible] हेतवः स्युर्न कृतकत्वादय इत्य- [illegible]।

[illegible] नियमार्थम्वचनमित्यत आह। सजातीय [illegible] स हेतुरित्यत्रा चार्यीये [illegible] सिद्धेऽपि विजातीयाद् विपक्षाद्धेतो- [illegible] साध्याभावेऽसत्त्ववचनं तन्नियमार्थमाचार्येण [illegible] न विरुद्ध इति। तथेहापि धर्मिवच- [illegible]।

[illegible] नियमार्था शङ्का। यतो व्याप्तस्य हेतुत्वं न चान्य- [illegible] साधनधर्मो व्याप्तस्तस्मात्तदङ्गव्याप्तहेतु- [illegible] आह। सामर्थ्यादित्यादि। [illegible] भवति प्रतीति [illegible] प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अत [illegible] पक्षधर्म इति [illegible] न परिहृतम्भवति। न शब्देनैतदाह। ये परो- [illegible] बोद्धव्य इति।

[illegible] इत्याशङ्क्य। ननु [illegible] इति। इह व्यवच्छेदफलत्वा- [illegible] पक्षधर्म इति नान्य- [illegible] तदङ्गव्याप्ति- [illegible]।

[illegible] व्यवच्छेदमपेक्षत इति। तद्वि- [illegible]। तथा हि [illegible]

पक्षधर्मत्वे न विशेषणमपेक्षते अन्यत्राननुवृत्तेः असाधारणता स्यादिति चेत्। न।[5] अयोगव्यवच्छेदेन विशेषणात्। यथा चैत्रो धनुर्धर इति। नान्ययोगव्यवच्छेदेन यथा पार्थो धनुर्धर[6] इति आक्षेप्स्याम। तदा हि वक्तुरभिप्रायवशात् न

पक्षेण विशेष्यते स पक्षस्यैव भवति। यथा देवदत्तस्य पुत्र (।) ततोन्यत्राननुवृत्तेरसाधारणता साधारणता न स्यात्। तदङ्शव्याप्तिविरोध इति यावत्। साधारणतया तदंशव्याप्तिप्रतिपादनात्। ततो यदि पक्षधर्मो न तदंशव्याप्तिरथ तदंशव्याप्तिर्न पक्षधर्म इति व्याहत लक्षणमिति।

ननु यदि साध्यधर्मिणि साधनधर्मस्य साध्यव्याप्तिर्न गृहीता तदा हेतोरनैकान्तिकत्वमथ गृहीता वि दृष्टान्ते हेतो(रन्वयेन कथञ्च पक्षध)[1]र्मस्य तदंशव्याप्तिर्विरुध्यते साध्यधर्मिण्यपि व्याप्ते प्रतिपन्नत्वात्। सर्वपदार्थस्य[5] क्षणिकत्वे साध्ये सत्त्वलक्षणस्य वा हेतो को दृष्टान्तेन्वय। तस्मात् स्वसाध्यप्रतिबन्धाद्धेतुस्तेन व्याप्त सिध्यति (।) स च विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या साध्यधर्मिण्यपि सिध्यतीति न किञ्चिदन्यत्रान्वयापेक्षया (।) तत्कथमिदमाशङ्कितमन्यत्राननुवृत्तेरसाधारणतेति।

(सत्य यद्यपि साध्यधर्मिणि हेतो)[1] साध्यव्याप्तिमन्तरेण नानुमानस्योत्थानन्तथापि दृष्टान्ते साध्यसाधनयो[6] प्रतिबन्धग्राहकप्रमाणमन्तरेण न साध्यधर्म्मिण्यपि व्याप्ति सिध्यतीति तदर्थमिदमाशङ्कित।

यत्तूच्यते कार्यहेत्वपेक्षया स्वभावहेतुविशेषापेक्षयैतदाशङ्कित तत्तु क्षणिकत्वानुमाने सत्त्वापेक्षया। तस्य हि विपक्षबाधकप्रमाणवृत्त्यैव गमकत्वा(दिति तदेतदुत्तरं निरपदिष्या)[1]म। तस्मात् पूर्वगृहीतप्रतिबन्धसाधकप्रमाणस्मृतये हेतोरन्यत्र वृत्तिरपेक्षणीया।

एतत्परिहरति नेत्यादिना (।) न अन्यत्राननुवृत्ति (।) कुत। अयोगो सम्बन्धस्तद्व्यवच्छेदेन विशेषणात् पक्षस्य। न ह्यन्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणम्भवति किन्त्वयोगव्यवच्छेदेनापि। यत्र धर्मिणि धर्मस्य सद्भाव सन्दिह्यते तत्रायोगव्यवच्छेदस्य न्यायप्राप्तत्वात्। अत्र दृष्टान्तो यथा चैत्रो धनुर्धर इति (।) चैत्रे हि धनुर्धरत्व सन्दिह्यते किमस्ति नास्तीति। ननु चैत्रो धनुर्द्धर इत्युक्ते पक्षान्तरमधनुर्धरत्व श्रोतुराशङ्कितमस्ति निराकरोत्ययोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्त।

पराभिमतव्यवच्छेद निराचिकीर्षन्नाह। नान्ययोगव्यवच्छेदेन विशेषणा-

---

[1] In the margin

तदेकदेशस्तदंश । पक्षशब्देन समुदायावचनात्। (व्याप्त एव व्याप्ति ।) व्याप्ते हि तत्र व्यापकस्य भाव एव नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एव। एतेन[7]
421b चान्वयव्यतिरेकनिश्चयावपि (उक्तौ)।

दन्यत्राननुवृत्तेरसाधारणतेति सम्बन्ध । अत्रापि दृष्टान्तो यथा (पार्थो धनुर्द्धर इति सामान्यशब्दोप्यय)[1] धनुर्द्धरशब्द प्रागुणसामर्थ्यागिना प्रकृष्टगुणवृत्तिस्ति पार्थे हि धनु[2]र्द्धरत्व सिद्धमेवेति नायोगाशङ्का। नानुसन्नु सातिशय किमन्यत्रा-प्यस्ति नास्तीत्यन्ययोगशकाया श्रोतुर्यदा पार्थो धनुर्द्धर इत्युच्यते तदा सातिशय पार्थ एव धनुर्द्धरो नान्य इति प्रतीयते। तेनात्रान्ययोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्त । तथा किं पक्षेस्त्यय धर्मो न (वेति सशये पक्षधर्म)[1] इत्युक्ते पक्षस्य धर्म एव नाधर्म । धर्मश्चाश्रितत्वाद् विशेषणन्तेनायोगो व्यवच्छिद्य[3]ते नान्ययोग । तदसव्या-प्त्यान्ययोगस्य प्रतिपादनेन दृष्टान्ते सन्देहाभावात्। आक्षेप्स्याम इति निर्देक्ष्याम-श्चतुर्थे परिच्छेदे (४।१९०)।

[1] तदशस्तद्धर्म इति तच्छब्देन पक्ष परामृश्यते न धर्म [?]।)धर्मस्य धर्मासम्भवात्। तस्य पक्षस्याशस्तस्यैव साध्यो धर्म । एकदेशो न्धोऽशशब्द कथ धर्म प्रतिपाद-यतीति चेदाह। वक्तुरभिप्रायवशादिति । न वस्तुबलेन शब्दाना वाचकत्व[1] किन्तु वक्तुर्विवक्षावशान्न तदेकदेशस्तदश इति प्रकृतेन सम्बन्ध (।)

किं पुनरेवमिति चेदाह। पक्षशब्देन समुदायावचनादिति। यदि पक्षशब्देन समुदायोभिहित स्यात् तदा धर्मधर्मिसमुदायात्मकस्य पक्षस्यैकदेशो धर्मात्मकोऽशो भवति। उपचरितेन तु पक्षशब्देन धर्म्येवाभिधीयते (।) तस्य चैकात्मकस्य कुत एकदेश ।

व्याप्त एवव्याप्तिरित्यादिना व्याच[5]ष्टे। तस्य पक्षधर्मस्य सतो व्याप्तिर्यो व्याप्नोति यश्च व्याप्यते व्याप्यव्यापकधर्मतया प्रतीते । यदा व्यापकधर्मतया विवक्ष्यते तदा व्यापकस्य गम्यस्य भाव एवेति सम्बन्ध । तत्रेति सप्तम्यर्थ-प्रधानमेतन्नाधारार्थप्रधान धर्माणा धर्मान्तरत्वाभावात्। तेनायमर्थ (।) यत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति तत्र सर्वत्र व्यापकस्य भाव एवेति व्यापकधर्मो व्याप्ति । न त्वे[6]वमवधार्यते व्यापकस्यैव तत्र भाव इति। हेत्वभावप्रसगात्। अव्यापकस्यापि मूर्त्तत्वादेस्तत्र भावात्। नापि तत्रैवेत्यवधार्यते। प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेरहेतु-त्वापत्ते । साधारणश्च हेतु स्यान्नित्यत्वस्य प्रमेयेष्वेव भावात्। यदा तु व्याप्य-

---

[1] In the margin

धर्मता व्याप्तेर्विवक्षिता तदा यत्र धर्मिणि व्यापकोस्ति तत्रैव व्याप्यस्य भावो
नान्यत्र। अत्रापि व्याप्यस्यैव।[1] तत्र भाव इत्यवधारणं हेत्वभावप्रसक्तेरेव 7
नाश्रितमव्याप्यस्यापि तत्र भावात्। नापि व्याप्यस्य तत्र भाव एवेत्यवधार्यते।
सपक्षैकदेशवृत्तेरहेतुत्वप्राप्ते । साधारणस्य च हेतुत्वं स्यात् प्रमेयत्वस्य नित्ये-
ष्ववश्यम्भावादिति। व्यापकस्य तत्र भाव इत्यनेन चान्वय आक्षिप्तो व्याप्यस्य
वा तत्रैव भाव इत्यनेन व्यतिरेक आक्षिप्त ।

यद्वा व्याप्तेर्व्याप्यव्यापकधर्म्मसम्वर्ण्णनं नियतानियतत्वख्यापनार्थं। तेन व्याप्तो हेतुर्भवति न तु व्यापकोऽनियतत्वात्।

ननु यो धर्मो व्याप्यमन्तरेण भवति स कथं व्यापको व्याप्यासम्बन्धेनाव्यापनत्वात्।

सत्य। केवलन्धर्मयो सामान्येन व्याप्यव्यापकभावो निश्चीयते। यच्चानित्यत्वसामान्यं प्रयत्नानन्तरीयकत्वव्यापकं निश्चितन्तदप्रयत्नानन्तरीयकेपि दृश्यत इति व्यापकोऽनियत उच्यते। अथ प्रयत्नानन्तरीयकस्वभावमेवानित्यत्वं निश्चेतुम्पार्यते तदानयो परस्परं व्याप्यत्वमिति व्याप्त एव हेतुर्भवति। यदा च यत्र विप्रतिपत्तिस्तदेव साध्यमितरत् साधनमिति न्याय एष ।

यदि तर्हि "पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्त" इत्येतावद्धेतुलक्षणं तत पक्षधर्मत्वन्तदंशव्याप्तिश्चेति द्विरूपो हेतु स्यादन्यत्र च त्रिरूप उक्तस्तल्लक्षणं व्याघात इत्याह।

एतेन तदंशव्याप्तिवचनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ। अन्वयव्यतिरेकरूपत्वाद् व्याप्तेरिति भाव । तथा हि (।)य एव येनान्वितो यन्निवृत्तौ च निवर्त्तते स एव तेन व्याप्त उच्यत इति तदात्मकत्वाद् व्याप्तेर्व्याप्तिवचनेनान्वयव्यतिरेकाभिधानन्ततो व्याप्तिवचनेन रूपद्वयाभिधानान्न व्याघात इति। तौ च ज्ञापकहेत्वधिकारान्निश्चितौ। निश्चयश्च तयोर्नैकेनैव प्रमाणेनापि तु[1] यथास्वं यस्य यदात्मीयं प्रमाणं निश्चायकन्तेन। तस्य च प्रमाणन्तदुत्तरत्र वक्ष्यते।

ननु भावरूपत्वाल्लिङ्गस्य कथं व्यतिरेक (।) साध्याभावेऽभावलक्षणोन्य रूपमिति चेत्। न। य एव हि साध्य एव लिङ्गस्य भाव स एव साध्याभावे व्यतिरेक । तेनान्वयव्यतिरेक(योरपि तादात्म्यं हि) [illegible] । साध्याभावे लिङ्गस्य निर्वृत्तिर्व्यतिरेक इत्यपरे। [illegible] धर्म्मस्तत्र तत्र साध्यधर्म इत्येव रूपोन्वय । तेन यदुच्यते (कुमारिल) भट्टेन ॥

[1] In the margin.

पक्षधर्मश्च यथास्व प्रमाणेन निश्चित ।

"य सवितुरुदयो भावी न तेनारोदयोन्नित ।
अथ चाद्योदयात् सोपि भविता ज्ञोनुमीयते ॥
व्योम्नि दृष्टे च धूमाग्र भूमौ वह्नि प्रतीयते ।
(धूमाग्रमग्नेरन्वेति न च भूमौ प्रति)[1]ष्ठित ॥
एवन्न देशकालाभ्या लिङ्ग लिङ्ग्यनुगच्छति ।
तस्मान्नास्यान्वयो नाम[6] सम्बन्धोऽत्र प्रतीयता" इति (।)

तदपास्त । यतश्च यथोपवर्ण्णित साध्यान्वयो हेतुर्विद्यते । तेनैतदपि प्रत्युक्त ।

"प्रत्यास्येयैवमेवेह व्याप्तिसम्बन्धकल्पना ।
यो हि नान्वीयते येन स तेन व्याप्यते कुत" इति ।

अत एवेदृशीम्परपरिकल्पि(ता व्याप्ति निराकर्त्तुमा चार्यो व्यापकस्य)[1]
8a तत्र भाव इत्यादिना लौकिकीव्याप्तिर्न्दर्शितवान् । सम्बन्धग्राह[7]क प्रमाण लिङ्गस्य साध्यायत्तताग्राहक । यच्च तदायत्तता गृह्णाति तदेवान्वयव्यतिरेकात्मिकाया व्याप्तेर्ग्राहक । साध्यायत्ततायाा एव व्याप्तिरूपत्वात् । तस्माद् व्याप्तिग्राहकादेव प्रमाणात् यत्र व्याप्यसम्भवस्तत्र व्यापकभावो यत्र व्यापकाभावस्तत्र व्याप्याभाव इत्य(भावेपि निश्चयो भवति । तेन यदुच्यते)[1] [कुमारिल] भट्टेन ।[2]

"सामान्यविपयत्वाच्च न प्रत्यक्षेन्वयम्भवे(त्) ।
न चानुमीयते पूर्वमविज्ञा[1]तान्वयान्तरात् ॥
अथान्वयेनुमान स्यादन्वयान्तरवर्जित ।
सिद्धे तदनपेक्षेस्मिन्नन्यत्राप्यन्वयेन किं ॥
व्यतिरेकोपि लिङ्गस्य विपक्षान्नैव लभ्यते ।
अभावे स न गम्येत कृतयत्नैरबोधनात् ॥
यावत्सर्वविपक्षाणा पर्यन्तो नावधारित ।
तावद्धेतोरवृत्तित्व कस्तस्माज्ज्ञातुमर्हती"ति

तदप्यपास्त ।

---

[1] In the margin [2] Ślokavārtika 114

पक्ष)[1]धर्मश्च कि यथास्व प्रमाणेन निश्चित उक्तो वेदितव्य इति सम्बन्ध पक्षधर्म्मव[2]चनेनैव। एव न त्रैरूप्यमेवोक्त लिगस्येत्यविरोध ।

तेन यदुच्यते ऽवि द्ध क र्ण्णेन। "सत्यमनुमानमिष्यत एवास्माभि प्रमाण लोकप्रतीतत्वात् केवल लिगलक्षणमयुक्त"मिति तदपास्त। त्रैरूप्यस्यापि लिङ्ग-लक्षणस्य लोकप्रतीतत्वात् धूमादाविव।

ननु कथ यथास्व प्रमा(णेन पक्षधर्मनिश्चय)[1] सामान्यस्य लिङ्गत्वात् (।) तस्य च प्रत्यक्षेण स्वलक्षणविषयत्वेनाग्रहणात्। अगृही[3]तस्य चालिगत्वात्। गृहीतस्य च स्वलक्षणस्यानन्वयेनालिगत्वात्। नाप्यनुमानेन सामान्यग्रहणन्त-ल्लिङ्गस्यापि सामान्यरूपत्वेन प्रत्यक्षेणाग्रहणादनुमानेन ग्रहणेऽनवस्थाप्रसङ्गात्॥

तदाह।

"लिङ्गलिङ्ग्यनुमानानामानन्त्यादेकलिङ्गिनि।
गतिर्युगसहस्रेषु बहुष्वपि न (विद्यत)[1]" इति[2]।

अथ कार्यस्वभावविकल्पप्रतिभासि सामान्य कार्यादिदर्शनाश्रयतया तदध्यव[4]-सायाच्च कार्यादिहेतुरित्युच्यते।

तदयुक्त(।)तस्यापि विकल्पाव्यतिरिक्तत्वाद् विकल्पवद् अन्यत विकल्पा-न्तरेऽननुगमात् कथ सामान्य लिग। तस्माद् विजातीयव्यावृत्तमेव धूमादे रूप ज्ञापकहेत्वधिकारात् प्रत्यक्षनिश्चितमविशेषानवधारणेन सामान्यलक्षण लिग-मुच्यते। न तु विजातीयव्यावृत्तिविकल्पाकारो वाऽवस्तुत्वात्। तेनायमर्थ। प्रत्यक्षपृष्ठभाविना निश्च[5]येनाधूमव्यावृत्तरूपावधारणेन धूमादिस्वलक्षणमिद प्रतिभासमान यथादृष्टाशेषमात्रमन्यतेति विशेषानवधारणेन चानेकस्वलक्षण-रूप सामान्यलक्षण लिङ्ग प्रत्यक्षविषये व्यवस्थाप्यते। यथा च लिङ्गस्य विशेषा-नवधारणेन सामान्यरूपत्वन्तथा साध्यस्यापि। तदाह।

"अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् (।)
सामान्यविषय प्रोक्त लिङ्ग भेदाप्रतिष्ठितेरि ति।

तथाभूतस्य[6] च सामान्यरूपस्य लिङ्गस्य साध्यसाधनस्य साध्यस्य भावस्य च वस्तुत्वादविरुद्ध। तच्च लिङ्ग प्रत्यक्षानिश्चितमिति सर्वं सुस्थ॥

त एत इत्यादिना विधेय म इत्येतद् व्याचष्टे।

---

[1] In the margin [2] Slokavartika 155 3

त एते कार्यस्वभावानुपलब्धिलक्षणा हेतवस्त्रय.। यथा धूमादग्निरत्र, शिंशपात्वाद् वृक्षोयम्।

त एत इति। पक्षधर्मत्वेन यथोक्तया च व्याप्त्या युक्ता कार्यस्वभावानुपलब्धयो लक्षण स्वभावो येषान्ते तथोक्ता। धूमादिति कार्यहेतोरुदाहरण। अग्निरत्रेति साध्यफलस्य। न त्वयम्पक्षप्रयोग[7] (।)

8b ननु य प्रदेशोग्निसम्वन्धी सोप्रत्यक्ष। यश्च प्रत्यक्षो नभोभागस्य आलोकाद्यात्मा धूमवत्तया दृश्यमानो न सोग्निमानत कथ प्रदेशे धूमस्य प्रत्यक्षत सिद्धिस्तस्माद् धूम एव धर्मी युक्त।

"साग्निरय धूमो धूमत्वादित्येव साध्यसाधनभाव" इत्यु द्यो त क र[1]। तस्यापि साग्नेर्धूमावयवस्याप्रत्यक्षत्वात्। परिदृश्यमानस्य चोर्द्ध्वभागवर्तिनोग्निना सहावृत्ते कथ धूमसामान्यस्य साध्यध[1]र्मिणि प्रत्यक्षतो निश्चय। धूमावयवी प्रत्यक्ष इति चेत्। न (।) अवयवव्यतिरेकेण तस्याभावात। लोकाध्यवसाय तस्यैकत्वे वा प्रदेशस्यापि तावत कल्पितमेकात्मकत्व न वार्यते। प्रदेश एव च लोकोग्नि प्रतिपद्यते न धूमे धर्मिणि। तेन यद्यग्नेरनुमानमिष्यते प्रदेश एव धर्मिण्यनुमानमस्त्वित्येवम्परमेतत्।

न त्वत्र पूर्वोक्तो दोषपरिहार इत्येके। यद्वा दृश्यमा[2]न प्रदेशो धर्मी अधस्तादग्निमानित्येतावत् साध्यधर्मो नाग्निमात्र। ईदृग्विधेन च साध्यधर्मेण पूर्वमेव व्याप्ति प्रतिपन्ना। धूमश्चात्र प्रत्यक्षसिद्ध इति कथ नानुमान। यत्तु देशाद्यपेक्षया कार्यहेतोर्गमकत्वमत्रोच्यते। तदसङ्गतमेव देशादेर्विशेषणस्यासिद्धत्वात्। धूममात्रदर्शनादेवास्य साध्यस्य सिद्धत्वाच्च। यद्वा प्रदेशेऽग्नि दृष्ट्वा किंशुकादिरूपेण स[3]न्देह यदा धूमदर्शनान्निवर्त्तयति। तदैतदुदाहरण द्रष्टव्य। तदा हि प्रत्यक्षेण धर्मी साधनधर्मश्च सिद्धो भवति।

यत्तूच्यते (।) प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूप एव धर्मिण्यनुमानमिति। तदयुक्त। प्रत्यक्षाङ्शे यद्यपि हेतु सिद्धस्तथापि न तत्र साध्यधर्मानुमान प्रत्यक्षवाधितत्वात्। परोक्षाङ्शे तु स्यादनुमान केवलन्तत्र हेतुरसिद्ध। न च प्रत्यक्ष प्रत्यक्षरूपस्य धर्मि[4]णो धर्म प्रत्यक्षसिद्धोऽप्रत्यक्षेङ्शे प्रत्यक्षाव्यापारात्। यदा वा श्रवणग्राह्ये शब्देऽनित्यत्वानुमानन्तदा कथ धर्मिण· प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपतेति यत्किञ्चिदेतत्।

शिङशपात्वादिति स्वभावहेतोरुदाहरण।

---

[1] Cf Nyāyavārtika (1.1·5)

प्रदेशविशेषे क्वचिन्न घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धेः।

उम्वेक स्त्वाह। "स्वभावहेतोर्गमकत्वं दूरोत्सारि(तमेव। भेदाधिष्ठान)[1]त्वाद् गम्यगमकभावस्य। न ह्यभिन्ने प्रतिबन्धो नाम। न शिंशपा वृक्षात्मिका। ततो व्यावर्त्तमानत्वात्। यो हि यस्माद् व्यावर्त्तते न स तदात्मा। घटादिव पटः। व्यावर्त्तते च खदिरादिभ्यः शिंशपेत्यतदात्मिका। तदात्मत्वे च लिङ्गग्रहणवेलायामेवाव्यतिरेकात् साध्यस्वरूपवल्लिङ्गग्रहणवत्त्व साध्यस्य गृहीतत्वादनुमे(यत्वहानिः। तादात्म्येन च शि)[1]शपात्वस्य गमकत्वे तादात्म्याविशेषाद् वृक्षत्वस्य शिंशपां प्रति गमकत्वप्रसङ्गः। अथास्यानियतत्वादगमकत्वं नियततैव तर्हि गमकत्वे निमित्तं न तु तादात्म्यं व्यभिचारिण्यपि वृक्षत्वे तादात्म्यस्य दर्शनात्। अथ तदात्मनैव वृक्षे नास्ति शिंशपा

. तदात्मिका। सर्वथा ययोरेव तथा गम्यगमक(भावो नानात्म्ये तु तादात्म्याभाव।)[1]एवमशिंशपाऽवृक्षापोहयोरपोहवस्त्वोर्वा गम्यगमकभावो निराकर्त्तव्य इति।

तदयुक्तं। शिंशपा हि वृक्षविशेषस्वभावा। वृक्षविशेषोपि शिंशपास्वभाव एवेत्युभयगतन्तादात्म्यं। तादात्म्येपि च कश्चिदवृक्षव्यावृत्ते स्वभावे कथंचिन्मूढो नाशिंशपाव्यावृत्ते (।) तेन शिंशपादेर्लिङ्गस्य ग्रहणान्नानु(मेयत्वहानिः। यतश्च न वृक्षमात्र)[1]स्वभावा शिंशपा (।) तेन न वृक्षत्वस्य शिंशपां प्रति गमकत्वं। साध्यसाधना[1]भावदोषन्तु स्वयमेव शास्त्रकारो निराकरिष्यतीति यत्किञ्चिदेतत्।

प्रदेश इत्यनुपलब्धेर्धर्मी। प्रदेशविशेष इत्युद्दिष्टे देशे। क्वचिदिति दादिप्रतिपादिप्रसिद्धे। न घट इति घटाभावव्यवहारः साध्यः। उपलब्धीत्यादिना हेतुनिर्देशः। उपलब्धे(र्लक्षणानि कारणानि चक्षुरादीन्य)[1]प्रतिबद्धसामर्थ्यान्युपलब्धिलक्षणानि। तानि प्राप्तः स्वाभावान्तरजननयोग्यः स्वभावविशेषः। स्वभावजननसामर्थ्यसन्निहितोपि इत्यर्थः। तस्यानुपलब्धेस्तथाभूतस्याभावव्यवहारसिद्धिः।

यत्र पुनर्घटो नास्ति स तत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो भवति। उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य हि ज्ञानविषयत्वं तस्मिन् सति कुतो नास्तित्वं।

उच्यते। यावता (तावता तस्या पूर्वं प्रति)[1]पत्तौ भावस्यात्मानेव

---

[1] In the margin

तथा चानुमानानु[1]मेयव्यवहारोऽय सर्वो हि बुद्धिपरिकल्पितो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिभेदेनेति उक्तम्। धर्मधर्मितया भेदो बुद्ध्याकारकृतो नार्थोऽपि। बुद्धि-(विकल्प)भेदाना स्वेच्छामात्रानुरोधिना[3] अनर्थाश्रयात्[5]। तत्कल्पितविषया-दर्थप्रतीतावनर्थप्रतिलम्भ एव स्यात्। कार्यस्यापि स्वभावप्रतिबन्ध। तत्स्व-भावस्य तदुत्पत्ते। एतावनुमेयप्रत्ययौ अतत्प्रतिभासित्वेऽपि साक्षादनुत्पत्ते[6]।

आचार्य दि ग्ना गे नाप्येतदुक्तमित्याह। तथा चेत्यादि। सर्व एवेति[6] यत्रापि साध्यसाधनयोरग्निधूमयोर्वास्तवो भेदस्तत्रापि स्वलक्षणेन व्यवहारा-योगादनुमीयतेनेनेत्यनुमानलिङ्गमनुमेय साध्यधर्मी साध्यधर्मश्च तेषा व्यवहारो नानात्वप्रतिरूप। बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिणो(र्भेदस्तेन बुद्धिप्रतिभासगतेन)[3] भिन्नेन रूपेण भेदव्यवहार इति यावत्। यदि तर्हि बुद्धिपरिकल्पितो ध[7]र्मधर्मि-
102a व्यवहार एवन्तर्हि कल्पिताद्धेतो साध्यसिद्धि प्राप्ता। ततश्च हेतुदोषो यावानुच्यते स सर्व स्यात्। तदाह भ ट्ट ॥[2]

"यदि वा विद्यमानोपि भेदो बुद्धिप्रकल्पित (।)
साध्यसाधनधर्मादिर्व्यवहाराय कल्प्यते ॥
ततो भवत्प्रयुक्तेस्मिन् साधन या(वदुच्यते।
सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति)[3] दूषणता भवेदि"ति।

अत्राह। भेद इत्यादि। एतदाहार्य एव वार्थं गमयति केवल धर्म-धर्मितयाऽय धर्मोऽय धर्मीति यो भेदो नानात्वमयमेव बुद्ध्याकारकृतो बुद्ध्या परि-कल्पितो नार्थोपि न लिङ्गमपि बुद्ध्याकारकृतम्(।)विकल्पनिर्मितादेव लिङ्गात् कस्माद् अर्थप्रतिपत्तिर्न भवतीत्याह। विकल्पेत्यादि। विकल्पभेदाना विकल्प-विशे(षाणामिच्छामात्रानुरोधित्वेन स्वत)[3]न्त्राणामनर्थाश्रयादर्थाप्रतिबद्धत्वे (साक्षादनुत्पत्ते)[3]र्नार्थालम्बनत्वादित्यर्थ। तैरर्थो नाश्रयं[2]विकल्प कल्पित-श्चासौ विषयश्चेति तत्कल्पितविषयस्तस्मादेवभूताद्धेतोरर्थप्रतीतावभ्युपगम्य-मानायामनर्थप्रतिलम्भ एव स्यादर्थप्रतिलम्भ एव न स्यात्।

द्वितीय प्रतिबन्धलक्षणमाह। कार्यस्यापीत्यादि। तत्स्वभावस्येति कार्य-स्वभावस्य तदुत्पत्ते का(रणादुत्पत्तेर् योऽनुमा)नस्य प्रामाण्य नेच्छति त प्रत्याह। एतावनुमेयप्रत्ययौ प्रमाणमिति सम्ब[3]न्ध। एताविति स्वभावकार्यलिङ्गौ। अनुपलब्धे स्वभावहेतावन्तर्भावाद् द्वावित्याह। यद्वा प्रक्रान्तापेक्षया द्वावित्याह।

---

[1] Ran-dgah-va-rnams
[2] Ślokavārtika, Nirālamba 171-72
[3] In the margin.

तदुत्पत्ते तदव्यभिचारिणौ। इति प्रमाण प्रत्यक्षवत्।

प्रत्यक्षस्यापि (प्रामाण्य) अर्थाव्यभिचार एवेति। तदभाव भाविन तद्वि-
प्रलम्भ'ात्। अव्यभिचारश्चान्यस्य कोन्यस्तदुत्पत्ते। अनायत्तरूपाणा सहभाव- 42
नियमाभावात्।

स्वभावकारणयोरनुमेययो प्रत्ययावित्यनुमेयप्रत्ययो अतत्प्रतिभासित्वेपीत्य-
नुमेयस्वलक्षणाप्रतिभासित्वेपि। अतत्प्रतिभासित्वन्तत साक्षादनुत्पत्ते। कथन्तर्ह्य-
व्यभिचार इत्याह। तदुत्पत्तेरित्यनुमेयाभ्या स्वभावकारणाभ्या पा[4]रम्पर्येणोत्पत्ते।
तदव्यभिचारिणावित्यनुमेयाव्यभिचारिणौ। इति हेतो प्रमाण प्रत्यक्षवत्।

तेन यदुच्यते ऽ वि द्ध क र्णे ना"नधिगतार्थपरिच्छित्ति प्रमाणमतो नानुमान-
म्प्रमाणमर्थपरिच्छेदकत्वाभावादि' ति तदपास्त। यत सर्व एव प्रेक्षावान् प्रवृत्ति-
काम प्रमाणमन्वेषते प्रवृत्तिविषयार्थोपदर्शकत्वेन प्रवृत्तिविषयश्चार्थोऽर्थक्रिया-
समर्थ ए[5]व। न चानागत प्रवृत्तिसाध्यार्थक्रिया सामर्थ्यम्वस्तुन प्रत्यक्षम्परिच्छि-
नत्तीत्युक्तमत कथमस्यार्थपरिच्छेदमात्रात्प्रामाण्य। तस्मात् स्वविषये तदुत्पत्त्या
प्रत्यक्ष यन्मया पूर्वप्रतिपन्न प्रबन्धेनार्थक्रियाकारि तदेवेदमिति निश्चय कुर्वत्
प्रवर्त्तकत्वात् प्रमाणन्तथानुमानमपि।

प्रत्यक्षस्यापीत्यादिना व्याप्तिमाह। अर्थाव्यभिचार एवेति। पूर्वमभि-
मतार्थ[6]कारित्वेन निश्चितस्यार्थस्य सम्भवे सति भाव एव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमन्यथा
तदभावे अर्थाभावे भाविन' प्रत्यक्षस्य तद्विप्रलम्भान्निश्चितार्थासम्वादात्। एतदु-
क्तम्भवति। यदार्थक्रियासमर्थम्वस्तु प्रत्यक्ष न परिच्छिनत्ति। यदि च तथाभूत-
मपि वस्तु व्यभिचरेत्प्रमाणमपि न स्यात्। अव्यभिचारश्चान्यस्य कोन्यस्तदुत्पत्ते-
रित्यन्यस्यार्थान्तरभूतस्य[7] योन्येन सहाव्यभिचार स तदुत्पत्ते कोन्यो नैवान्य। 10
तदुत्पत्तिरेवाव्यभिचार इत्यर्थ।

कस्माद्(।)अनायत्तरूपाणामप्रतिबद्धस्वभावाना सहभावनियमाभावादव्यभि-
चारनियमाभावात्। तस्मादर्थक्रियाकारित्वेन निश्चितादर्थादुत्पत्तिरेव प्रत्यक्ष-
स्याव्यभिचार इति प्रामाण्यन्तच्चानुमानेप्यस्तीति सम द्वयमिति भाव।

एतेनैतदपि निरस्त "प्रमाणस्यागौ[1]णत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ' इति।
यद्यगौणत्वमनुपचरितत्वमुच्यते तदानुमानमप्यनुपचरितमेवास्खलद्‌बुद्धिरूपत्वात्।

अथ धर्मधर्मिसमुदायस्य साध्यत्वे हेतो पक्षधर्मत्वमन्वयो वा न सम्भवति
तेन पक्षधर्मत्वप्रसिद्ध्यर्थ धर्मिण साध्यत्वमुपचरितव्यनन्वयसिद्ध्यर्थञ्च
धर्मस्येत्येवमुपचरितविषयत्वादनुमानमुपचरित।

यदि तद्रुत्पत्तेः कार्यं गमकं सर्वथा गम्यगमकभावः प्राप्तः।

तदयुक्त[2] यतो लोके धूममात्रमग्निमात्रव्याप्त यत्र धर्मिणि दृश्यते तत्रैवाग्नि-प्रतीतिर्भवतीति कस्यात्रोपचार एव च समुदायस्यापि साध्यत्व सिध्यति। यदाह्। "केवल एव धर्मो धर्मिणि साध्यस्तथेष्टसमुदायस्य सिद्धि कृता भवती"ति (।) न चानुमानविषये साध्यशब्दोपचारे सत्यनुमानमुपचरितन्नाम।

अथ प्रमाणस्यागौणत्वादभ्रान्तत्वादनुमानस्य तु भ्रान्तत्वादप्रा[3]माण्यमित्यु-च्यते।

तदयुक्त (।) भ्रान्तस्याप्यग्न्यनुमानस्य तदुत्पत्त्या बाह्याग्न्यध्यवसायेन लोके प्रामाण्यदर्शनात् प्रत्यक्षवत्। अथ प्रत्यक्षमपि प्रमाणन्नेष्यते तदा लोकप्रतीति-बाधा। प्रत्यक्षानुमानयो प्रमाणयोर्लोकप्रतीतत्वात्।

अथ नैव प्रत्यक्षानुमानयो प्रमाणत्व प्रतिषिध्यते। किन्तु लिङ्गन्त्रिलक्षण चतुर्लक्षण वा न केनचित् प्रमाणेन सिद्धमिति पर्य[4]नुयोगे यद्यनुमानमुच्यते साधक। पुनस्तत्रापि स एव पर्यनुयोग इत्येव सर्वत्र पर्यनुयोगपराण्येव सूत्राणि। तथा च सूत्र (।)

"विशेषेनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनमि"ति[1] (।)

तदप्ययुक्त। पूर्वमेव त्रैरूप्यग्राहकस्य प्रमाणस्य व्याप्तिवचनेनाक्षिप्तत्वात्। (न चाप्रमाणकेन पर)[2] पर्यनुयुज्यते वादिप्रतिवादिनोरसिद्धत्वात्।

अथ वचनात्मकमनुमा[5]न न वक्तु प्रमाणमथ (व)चनेन पर प्रतिपादयति तथाऽप्रमाणकेन पर्यनुयोग क्रियत इति।

तदप्ययुक्त। द्वयोरपि हि वचनादर्थप्रतीति प्रमाणभूतैवोत्पद्यतेऽर्थपरिच्छेद-करवात् केवलम्वक्तुरधिगमस्य निष्पन्नत्वात् प्रमाण नो वा तेन पुनरप्रमा(ण भवत्यप्रामाण्ये वा द्वयोरप्यप्रमा)[2]णमिति कथन्ततोर्थप्रतीति।

यदप्युच्यते (।) "परसिद्धेनानुमानेनानुमा[6]नन्निषिध्यत"इति तदप्येतेन निरस्तमिति। सयोगवशाद् गमकत्वे।

"न च केनचिदङ्गेन न सयोगी हुताशन।
धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्त धूमात् प्रकाशनमि"ति।

य सर्वथा गम्यगमकभावप्रसग आचार्य दि ग्ना गे नाक्षिप्त पर प्रति तदिहापि कार्य(हेतौ आशङ्कते यदीत्यादिना)[2] साध्यादुत्पत्ते कारणात् कार्य-

---

[1] Pramāna-Samuccaya. [2] In the margin

सर्वथा जन्यजनकभावादिति चेत्। न। तदभावे भवतस्तदुत्पत्तिनियमाभावात्। एव हि (।)

> कार्यं स्वभावैर्यावद्भिरविनाभावि कारणे।
> हेतुः स्वभावः;

हेतु, तत्कार्यत्वनियमात्। तैरेव ये तैर्विना न भवन्ति।

ह्यगमकड् कारणस्येत्यध्याहार सर्वथा गम्यगमकभाव प्राप्त । अग्ने सामान्य- 112
धर्मवद्विशेषधर्मा अपि तार्णपार्णादयो गम्या स्यु । धूमस्यापि विशेषधर्मवद्
द्रव्यत्वपार्थिवत्वादयोपि सामान्यधर्मा गमका भवेयु । कुत । सर्वथा जन्यजनक-
भावात् (।) तथा हि यथाग्निरग्नित्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभि (सामान्यधर्मैर्जनक
तथा तार्णपार्णादिभि)[१]विशेषैरपि । यथा च धूमो धूमत्वपाण्डुत्वादिभि
स्वनियतैर्विशेषधर्मै[1]र्युक्तो जन्यस्तथा सामान्यधर्मैरपि सत्त्वद्रव्यत्वादिभिरा[illegible]
यथानयो कार्यकारणभावस्तथैव गम्यगमकभाव स्यादित्यत आह।

नेत्यादि। न सर्वथा जन्यजनकभावस्ततश्च कुतस्तथा गम्यगमकभाव स्यात्।
कस्मादिति चेत्। तदभावे तेषान्तार्ण(पार्णत्वादीना विशेषधर्माणामभावे)[१]
भवतो धूमसामान्य तेभ्य एव विशेषधर्मेभ्यो भवतीत्येवमात्मक[illegible]
स्याभावात्। तथा तदभावेऽन्यभावे भवतो द्रव्यत्वादे सामान्यधर्मस्य[illegible]
भवतीत्येव [illegible] तदुत्पत्तिनियमस्याभावात्। कुत सर्वथा जन्यजनकभावो
[illegible] स्यात् ॥

[illegible] कार्यं धूमादि स्वभावैर्या(वद्भिर[illegible])[१]-
[illegible]। अविनाभावि। विना न भवति। [illegible] (।)
कारणे। कारणविषये। [illegible]। [illegible]
[illegible]। तेषा [illegible]
हेतु [illegible]। [illegible] (।) तत्कार्यत्वनियमात्। तैरेव
[illegible] (द [illegible])[१][illegible]।
[illegible]
[illegible]।

[illegible]। तैरेवेत्यादि। [illegible]
तैरेव [illegible]। [illegible]

---

[1] In the [illegible]

व्यभिचाराद् गमकत्वं नेष्यते ।

भावोपि भावमात्रानुरोधिनि ॥४॥

हेतुरिति वर्त्तते। हेतो तादात्म्य तन्मात्रानुरोधिन्येव। नान्यापत्ते। तद्भाव-भाविन पश्चाद्भावनियमाभावात्। कारणाना कार्यव्यभिचारात्।

२—अनुपलब्धिचिन्ता

(१) दृश्यानुपलब्धिफलम्

अप्रवृत्ति. प्रमाणानामप्रवृत्तिफलाऽसति ।
असज्ज्ञानफला काचिद्धेतुभेदव्यपेक्षया ॥५॥

अप्रवृत्ति प्रमाणानामनुपलब्धि । अभावेऽप्रवृत्ति पायवत्। [illegible]

गमकत्वन्नेष्यते ।

स्वभावहेतुमभिधाय ।

स्वभाव इत्यादि। हेतुरिति वर्त्तत इति शेषः [illegible] भावमात्रानुरोधिनि [illegible] हेतु । [illegible] हेतुरित्यर्थः । तादात्म्य [illegible] तन्मात्रानुरोधिन्येव [illegible] । नान्यापत्ते। [illegible] तद्भाव इत्यादि। [illegible] पश्चाद् [illegible] नियमाभावात्। [illegible] व्यभिचारात्। [illegible]

[illegible] नुरोधिन्येव तादात्म्य [illegible]

---

¹ In the [illegible]

हारप्रतिषेधस्य कार्यवत्। तेषा[6] हि उपलब्धिसद्भावात्। पुर अयं हि भावाभाव-
प्रतिषेधसाधनहेतूना सदृशो भाव। एव उपलब्धिरेव न भाव। वस्तुयोगस्य
422b लक्षण वा। अथवा[7] तदाश्रयज्ञानप्रवृत्ति.। तत. सत्ताज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्ते।
अनुपलब्धिर्हि भावानामभाव। हेतुभेदापेक्षया। क्वचिद् अभावज्ञानकार्यत्वात्
हेतुर्हि अनुपलब्धिः तस्य भेदो हि विशेषणमिति। नोपलब्धिलक्षणप्राप्त-
सत्तावान्। अत्र अनुपलब्धिलिङ्गेनाभाव. साध्यश्चेत्। अनुपलब्धिरपि उप-
लब्ध्यन्तरस्य साध्ये(ति) अनवस्थाप्रसगात् न स्यात् प्रतिपत्ति।

अथोपलब्ध्यभावेऽप्यनुपलब्ध्यभाव स्यात्। तथा सत्ताभावोऽपि सिद्ध स्यात्।
अपार्थिकाऽनुपलब्धि। अथान्योपलब्ध्याऽनुपलब्धि प्रत्यक्षसिद्धाऽनुपलब्धि।

अप्रवृ(त्तिरित्यादि। केषामप्रवृत्ति प्रमा)[1] णानाम्(।) बहूनाम् व्यक्तिभेदेन
प्रमाणानाम्बहुत्वात्। आगमापेक्ष[7] [2]

13a -सिध्यतीत्युच्यत इति।

एवम्मन्यते। ज्ञानज्ञेययोर्बाधा बोधरूपत्वेन विशेषाद् बोधरूप प्रत्यक्षादिक
प्रमाण स्वत एव सिध्यति (।) ज्ञेयन्तु घटादिक जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते।
ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथ ज्ञा(नाभावस्य स्वत सिद्धि
र्ज्ञेयाभावस्य च)[1] ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते। अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति।
तथा हि[1] ज्ञानाना स्वसम्विदितरूपत्वेनैकज्ञानसंसर्गित्वाभावात्। केवल यदि
स्वसन्ताने ज्ञान स्याद् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वत एव ज्ञानाभाव
सिद्ध इष्यते।

तथा सत्ताऽभावोपि सिद्ध स्यात्। तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलभ्येतानुप-
(लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)[1] पार्थिकानुपलब्धिरभावसिद्धौ। विज्ञान
वान्यवस्तुनीति पक्ष दूषयितुमा[2]ह। अथेत्यादि। अन्यस्य घटादिविविक्तस्य
भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धि.।

एतदुक्तम्भवति। घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानसंसर्गित्वाद्
यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानम्भवति। तदा घटाग्राहकत्वाभाव (निश्चाययतीति
प्रतीतिप्र)त्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धि।

---

[1] In the margin. [2] 12th leaf is missing.

तथाऽन्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति ।

तथान्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति । तथेत्यनुपलब्धिवत् । द्वयोरपि घटप्रदेशयोरेकज्ञानसंसर्गित्वादित्यभिप्राय । अन्यस्य घटविविक्तस्य भूतलादे सत्तया सिद्धया निषेध्यस्यार्थस्य सत्ता किन्न सिध्यति ।

ननु भावनिवृत्तिरूपोऽभाव न वय प्रत्यक्षमिच्छ इत्युच्यते ।

एवम्मन्यते । अभावो नाम नास्त्येव केवल भूतस्य भावविषयमेव प्रत्यक्ष-मन्याभाव व्यवहारयति । तेन यदुक्तं न धर्मस्याऽभाव प्रतीयत इति तदयुक्तम् । यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्न घटविनाशे पटाद्युत्पत्ति [illegible] । पटाद्यभावस्य विनष्टत्वात् । अथ भिन्नोऽभावस्तदा पटादीना परस्पर भेदो न स्यात् । यदा हि पटाभावरूप पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात् । यथा च घटस्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात् । पटाभावाद् भिन्नत्वादेव ।

नाप्येषा परस्पराभिन्नानामभावे न भेद पद्यते यतः । तस्य भिन्नाभिन्न-भेदकल्पेऽविचित्रत्वात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभाव सम्भवति । नापि परस्परभिन्नानामभावेन भेद क्रियते स्वहेतुभ्य एव भिन्नानामुत्पत्ते । नापि भेद-व्यवहार क्रियते । यतो भावा [illegible] मीव (?) रूपेणोत्पत्तिरेव स्वतो भेद (।) स च प्रत्यक्षप्रतिभासगोचर भेदव्यवहारहेतु ।

तेन यदुच्यते [illegible] इति तदयुक्तम् । किञ्च (।) भावाभावयोर्भेदो नाभावनिबन्धनो [illegible] । अथ [illegible] स्यादिति [illegible] (।) नापि [illegible] प्रसज्यते । [illegible] ।

ननु [illegible] इति [illegible] स्यात् ।

[illegible]

[illegible] इत्युच्यते ।

[illegible]

हारप्रतिषेधस्य कार्यवत्। तेषा[6] हि उपलब्धिस्सत्वात्। पुर अय हि भावाभाव-प्रतिषेधसाधनहेतूना सदृशो भावः। एव उपलब्धिरेव न भावः। वस्तुयोग्यस्य
422b लक्षण वा। अथवा[7] तदाश्रयज्ञानप्रवृत्ति.। ततः सत्ताज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्ते। अनुपलब्धिर्हि भावानामभावः। हेतुभेदापेक्षया। क्वचिद् अभावज्ञानकार्यत्वात् हेतुर्हि अनुपलब्धिः तस्य भेदो हि विशेषणमिति। नोपलब्धिलक्षणप्राप्त-सत्तावान्। अत्र अनुपलब्धिलिङ्गेनाभावः साध्यश्चेत्। अनुपलब्धिरपि उप-लब्ध्यन्तरस्य साध्ये(ति) अनवस्थाप्रसगात् न स्यात् प्रतिपत्ति.।

अथोपलब्ध्यभावेऽप्यनुपलब्ध्यभाव स्यात्। तथा सत्ताभावोऽपि सिद्ध स्यात्। अपार्थिकाऽनुपलब्धिः। अथान्योपलब्ध्याऽनुपलब्धि प्रत्यक्षसिद्धाऽनुपलब्धि ।

अप्रवृ(त्तिरित्यादि। केषामप्रवृत्ति प्रमा)[1]णानाम्(।)वहुवचन व्यक्तिभेदेन प्रमाणानाम्वहुत्वात्। आगमापेक्ष[7] [2]

× × ×

13a -सिध्यतीत्युच्यत इति।

एवम्मन्यते। ज्ञानज्ञेययोर्बाधा बोधरूपत्वेन विशेषाद् बोधरूप प्रत्यक्षादिक प्रमाण स्वत एव सिध्यति (।) ज्ञेयन्तु घटादिक जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते। ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथ ज्ञा(नाभावस्य स्वत सिद्धि ज्ञेयाभावस्य च)[1] ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते। अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति। तथा हि[1] ज्ञानाना स्वसम्विदितरूपत्वेनैकज्ञानसंसर्गित्वाभावात्। केवल यदि स्वसन्ताने ज्ञान स्याद् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वत एव ज्ञानाभाव सिद्ध इष्यते।

तथा सत्ताऽभावोपि सिद्ध. स्यात्। तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलभ्येतानुप-(लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)[1]पार्थिकानुपलब्धिरभावसिद्धौ। विज्ञान वान्यवस्तुनीति पक्ष दूषयितुमा[2]ह। अथेत्यादि। अन्यस्य घटादिविविक्तस्य भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धि ।

एतदुक्तम्भवति। घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानसंसर्गित्वाद् यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानम्भवति। तदा घटाग्राहकत्वाभाव (निश्चाययतीति प्रतीतिप्र)त्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धि ।

---

[1] In the margin. [2] 12th leaf is missing.

तथाऽन्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति ।

तथान्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति। तथेत्यनुपलब्धिवत् । द्वयोरपि घटप्रदेशयोरेकज्ञानसंसर्गित्वादित्यभिप्राय । अन्यस्य घटविविक्तस्य भूतलादे सत्तया सिद्धया निषेध्यस्यार्थस्य सत्ता किन्न सिध्यति ।

ननु भावनिवृत्तिरूपोऽभाव स कथ प्रत्यक्षसिद्ध इत्युच्यते।

एवम्मन्यते। अभावो नाम नास्त्येव केवल मूलस्य भावविषयमेव प्रत्यक्ष-मन्याभाव व्यवहारयति। तेन यदुक्तं भर्थाप स्याऽभाव प्रतीयत इति तदयुक्त। यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्न घटविनाशे पटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। घटाद्यभावस्य विनष्टत्वात्। अथ भिन्नोऽभावस्तदा घटादीना परस्पर भेदो न स्यात्। यदा हि घटाभावरूप पटो न भवति तदा पटो घट एव स्यात्। यथा वा घटस्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात्। पटाभावाद् भिन्नत्वादेव।

नाप्येषा परस्पराभिन्नानामभावे न भेद घटयते कर्तुं । तस्य भिन्नाभिन्न-भेदारणेऽविचितारत्वात्। न चाभिन्नानामन्योन्याभाव सम्भवति। नापि परस्परभिन्नानामभावेन भेद क्रियते स्वहेतुभ्य एव भिन्नानामुत्पत्ते । नापि भेद-व्यवहार क्रियते। यतो भावानामात्मीया मीय (?) रूपेणोत्पत्तिरेव स्वतो भेद (।) स च प्रत्यक्षप्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतु ।

तेन यदुच्यते [illegible] इत्ययुक्त। किञ्च (।) भावाभावयोर्भेदो [illegible]। अथ स्वरूपेण [illegible]-भावानामपि स स्यादिति [illegible] (।) नापि [illegible] नादिरन [illegible]। [illegible] ।

[illegible] प्रागभावे रति [illegible] स्यात्।

[illegible]

प्रध्वंसाभावस्य [illegible]

हारप्रतिषेधस्य कार्यवत्। तेषा[6] हि उपलब्धिस्सत्वात्। पुर अयं हि भावाभाव-प्रतिषेधसाधनहेतूना सदृशो भाव.। एवं उपलब्धिरेव न भाव.। वस्तुयोग्यस्य
422b लक्षण वा। अथवा[7] तदाश्रयज्ञानप्रवृत्तिः। ततः सत्ताज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्ते। अनुपलब्धिर्हि भावानामभाव·। हेतुभेदापेक्षया। क्वचिद् अभावज्ञानकार्यत्वात् हेतुर्हि अनुपलब्धिः तस्य भेदो हि विशेषणमिति। नोपलब्धिलक्षणप्राप्त-सत्तावान्। अत्र अनुपलब्धिलिङ्गेनाभावः साध्यश्चेत्। अनुपलब्धिरपि उप-लब्ध्यन्तरस्य साध्ये(ति) अनवस्थाप्रसगात् न स्यात् प्रतिपत्ति·।

अथोपलब्ध्यभावेऽप्यनुपलब्ध्यभाव· स्यात्। तथा सत्ताभावोऽपि सिद्ध· स्यात्। अपार्थिकाऽनुपलब्धि.। अथान्योपलब्ध्याऽनुपलब्धि प्रत्यक्षसिद्धाऽनुपलब्धि।

अप्रवृ(त्तिरित्यादि। केषामप्रवृत्ति प्रमा)[1]णानाम्(।)वहुवचन व्यक्तिभेदेन प्रमाणानाम्वहुत्वात्। आगमापेक्ष[7] [2]

× × ×

13a सिध्यतीत्युच्यत इति।

एवम्मन्यते। ज्ञानज्ञेययोर्वाधा वोधरूपत्वेन विशेषाद् वोधरूप प्रत्यक्षादिक प्रमाण स्वत एव सिध्यति (।) ज्ञेयन्तु घटादिक जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते। ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथ ज्ञा(नाभावस्य स्वत सिद्धि ज्ञेयाभावस्य च)[1] ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते। अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति। तथा हि[1] ज्ञानाना स्वसम्विदितरूपत्वेनैकज्ञानसंसर्गित्वाभावात्। केवल यदि स्वसन्ताने ज्ञान स्याद् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वत एव ज्ञानाभाव सिद्ध इष्यते।

तथा सत्ताऽभावोपि सिद्ध· स्यात्। तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलभ्येतानुप-(लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)[1]पार्थिकानुपलब्धिरभावसिद्धौ। विज्ञान वान्यवस्तुनीति पक्ष दूषयितुमा[2]ह। अथेत्यादि। अन्यस्य घटादिविविक्तस्य भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धि।

एतदुक्तम्भवति। घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानसंसर्गित्वाद् यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानम्भवति। तदा घटाग्राहकत्वाभाव (निश्चाययतीति प्रतीतिप्र)त्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धि।

---

[1] In the margin. [2] 12th leaf is missing.

तथाऽन्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति ।

तथान्यसत्तयाऽसत्ता किन्न सिध्यति। तथेत्यनुपलब्धिवत् । द्वयोरपि घटप्रदेशयोरेकज्ञानसंसर्गित्वादित्यभिप्रायः । अन्यस्य घटविविक्तस्य भूतलादेः सत्तया सिद्धया निषेध्यस्यार्थस्य सत्ता किन्न सिध्यति ।

ननु भावनिवृत्तिरूपोऽभावः स कथं प्रत्यक्षसिद्ध इत्युच्यते।

एवम्मन्यते। अभावो नाम नास्त्येव केवलं मूलस्य भावविषयमेव प्रत्यक्षमन्याभावं व्यवहारयति। तेन यदुक्तम् अर्थापत्त्याऽभावः प्रतीयत इति तदयुक्तम्। यतो न तावद् घटादीनामन्योन्याभावोऽभिन्नः घटविनाशे पटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। पटाद्यभावस्य विनष्टत्वात्। अथ भिन्नोऽभावस्तदा घटादीनां परस्परं भेदो न स्यात्। यदा हि पटाभावरूपः पटो न भवति तदा पटो पट एव स्यात्। यथा वा घटस्य पटाभावाद् भिन्नत्वाद् घटरूपता तथा पटादेरपि स्यात्। पटाभावाद् भिन्नत्वादेव।

नाप्येषां परस्पराभिन्नानामभावे न भेदः शक्यते कर्तुं । तस्य भिन्नाभिन्नभेदकरणेऽकिञ्चित्करत्वात्। न चाभिन्नानामन्योन्याभावः सम्भवति । नापि परस्परभिन्नानामभावेन भेदः क्रियते स्वहेतुभ्य एव भिन्नानामुत्पत्तेः । नापि भेदव्यवहारः क्रियते। यतो भावानामात्मीयात्मीय (?) रूपेणोत्पत्तिरेव स्वभावभेदः (।) स च प्रत्यक्षप्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः ।

तेन यदुच्यते 'वस्त्वसङ्करसिद्धिश्चाभावप्रमाणाधीने'ति तदपास्तं । किञ्च (।) भावाभावयोर्भेदो नाभावनिबन्धनोऽनवस्थाप्रसङ्गात्। अथ स्वरूपेण भेदस्तदा भावानामपि स स्यादिति किमभावेन कल्पितेन (।) नापि [illegible] [illegible] नादित्व प्रसज्यते। हेत्वभावेनानुत्पत्तेः ।

ननु प्रागभावे सति हेतौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्।

[illegible]

प्रागभावादय [illegible]

हारप्रतिषेधस्य कार्यवत्। तेषा[6] हि उपलब्धिस्सत्वात्। पुर अय हि भावाभाव-प्रतिषेधसाधनहेतूना सदृशो भावः। एव उपलब्धिरेव न भाव । वस्तुयोग्यस्य
422b लक्षण वा। अथवा[7] तदाश्रयज्ञानप्रवृत्ति । तत. सत्ताज्ञानशब्दव्यवहारप्रवृत्ते । अनुपलब्धिर्हि भावानामभावः। हेतुभेदापेक्षया। क्वचिद् अभावज्ञानकार्यत्वात् हेतुर्हि अनुपलब्धि तस्य भेदो हि विशेषणमिति। नोपलब्धिलक्षणप्राप्त-सत्तावान्। अत्र अनुपलब्धिलिङ्गेनाभावः साध्यश्चेत्। अनुपलब्धिरपि उप-लब्ध्यन्तरस्य साध्ये(ति) अनवस्थाप्रसगात् न स्यात् प्रतिपत्ति.।

अथोपलब्ध्यभावेऽप्यनुपलब्ध्यभाव स्यात्। तथा सत्ताभावोऽपि सिद्ध स्यात्। अपार्थिकाऽनुपलब्धि.। अथान्योपलब्ध्याऽनुपलब्धि प्रत्यक्षसिद्धाऽनुपलब्धि ।

अप्रवृ(त्तिरित्यादि। केषामप्रवृत्ति प्रमा)[1]णानाम्(।) वहुवचन व्यक्तिभेदेन प्रमाणानाम्वहुत्वात्। आगमापेक्ष[7]	[2]

× × ×

13a -सिध्यतीत्युच्यत इति।

एवम्मन्यते। ज्ञानज्ञेययोर्वाधा वोधरूपत्वेन विशेषाद् वोधरूप प्रत्यक्षादिक प्रमाण स्वत एव सिध्यति (।) ज्ञेयन्तु घटादिक जडरूपत्वात् प्रमाणमपेक्षते। ज्ञानज्ञेयाभावयोस्तु नीरूपत्वेन विशेषाभावात् कथ ज्ञा(नाभावस्य स्वत सिद्धि ज्ञेयाभावस्य च)[1] ज्ञानाभावात् सिद्धिरुच्यते। अथ ज्ञानाभावो नान्येन सिध्यति। तथा हि[1] ज्ञानाना स्वसम्विदितरूपत्वेनैकज्ञानससर्गित्वाभावात्। केवल यदि स्वसन्ताने ज्ञान स्याद् उपलभ्येतानुपलम्भादसदेव तदिति स्वत एव ज्ञानाभाव सिद्ध इष्यते।

तथा सत्ताऽभावोपि सिद्ध. स्यात्। तत्रापि हि यदि सत्ता स्यादुपलभ्येतानुप-(लम्भान्नास्तीति निश्चीयते ततश्चा)[1]पार्थिकानुपलब्धिरभावसिद्धौ। विज्ञान वान्यवस्तुनीति पक्ष दूषयितुमा[2]ह। अथेत्यादि। अन्यस्य घटादिविविक्तस्य भूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धि ।

एतदुक्तम्भवति। घटगाहकत्वस्य भूतलग्राहकस्य चैकज्ञानससर्गित्वाद् यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञानम्भवति। तदा घटाग्राहकत्वाभाव (निश्चाययतीति प्रतीतिप्र)त्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धि ।

---

[1] In the margin	[2] 12th leaf is missing.

यदा पुन एवंविधेऽनुपलब्धिरेवानता, तदा निद्धेऽपि विषये मोहाद् विषयिणो ज्ञानशब्दव्यवहारान् अप्रतिपद्यमान[1] विषयप्रदर्शनेन समये प्रवर्तते। यथा सास्नादिसमुदायात्मकत्वादय हि गौरिति। तथा च दृष्टान्ताऽसिद्धिचोदनाऽपि प्रतिव्यूढा। विषयप्रतिपत्तावप्यप्रतिपन्नविषयिणा दर्शनात्। एवमन्योरनुप-

---

प्रति दृश्यानुप[illegible]म्भो नाभाव [illegible]भिन्नस्तीत्यभावव्यवहार प्रत्यक्ष[illegible]।

न चाप्यभावोनुपलब्धानामपि (सत्वान्नित्य गम्यमानानुप)[1] [illegible] इति कृत्वा व्यवहर्तुमशक्य इति वक्तु युक्त। [illegible] प्रत्यक्षन्न स्यात्। सन्देहा न चान्यनिश्चायकमस्त्यद् [illegible]। [illegible] प्रत्यक्षनिश्चायक वाद् भाववद् दृश्यस्याभावमपि व्यवहारस्यति।

[illegible]व्यवहारस्य [illegible]मित्याह। यदा पुनरित्यादि। एव [illegible] [illegible]पलम्भलोऽनु(पलब्धिरेवागता यदा)[2] [illegible]। तदा सिद्धे [illegible] प्रत्यक्षेणाभावव्यवहारस्य विषये। मोहाद् विषयिणो [illegible]

[illegible]

[1] [illegible]

यदा पुनः एवंविधेऽनुपलब्धिरेवासत्ता, तदा सिद्धेऽपि विषये मोहाद् विषयिणो ज्ञानशब्द[1]व्यवहारान् अप्रतिपद्यमान[1] विषयप्रदर्शनेन समये प्रवर्त्तते। यथा सास्नादिसमुदायात्मकत्वादयं हि गौरिति। तथा च दृष्टान्तासिद्धिचोदनाऽपि प्रतिव्यूढा। विषयप्रतिपत्तावप्यप्रतिपन्नविषयिणा दर्शनात्। एवमनयोरनुप-

---

प्रति दृश्यानुपलम्भो नाभावं व्यभिचरतीत्यभावव्यवहारः प्रत्यक्षनिः[illegible]।

न नाप्यभावोनुपलब्धानामपि (सत्त्वान्नित्य गम्यमानानुप)[1]लम्भव्यभिचार इति कृत्वा व्यवहर्तुमशक्य इति वक्तुं युक्तं। एवं ह्यभावनिश्चये निश्चायकत्वमपि प्रत्यक्षस्य स्यात्। सन्देहान्न चान्यभिचारावगमस्तद् व्यवहाराङ्ग युक्त। तस्मात् प्रत्यक्षनिश्चायकत्वाद् भाववद् दृश्यस्याभावमपि व्यवहारयति।

कथन्तर्हीत्यसद्व्यवहारस्य साध्यत्वमित्याह। **यदा पुनरित्यादि।** एवं विधे ह्युपलम्भयोग्यानु(पलब्धिरेवासत्ता यदा)[2]र्थानामसत्ता तथा। **तदा सिद्धे**ऽपि प्रत्यक्षेणाभावव्यवहारस्य **विषये**[1]। **मोहाद् विषयिणो** [अतो(ऽ)[illegible]][2] ज्ञानं। नास्तीत्येवमाकारं। नास्तीत्येवम्भूतश्च शब्दः [illegible] पुरुषस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारः। तानप्रतिपद्यमानः पुमान्। विषयप्रदर्शनेन [illegible]-[illegible]विषयस्य घटविविक्तप्रदेशस्योपलम्भमात्रस्य प्रदर्शनेन। समये[illegible] **प्रवर्त्त्यते**। दृष्टान्तमाह। **यथेत्यादि। सास्नादिसमुदायात्मक** एव गौः। [illegible] तत्र गोत्वं साध्यते किन्तु गोव्यवहारः। [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] गोव्यवहारे प्रवर्त्यते। सास्नादिसमुदा[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] तद्वद् घटविविक्तेऽपि प्रदेशे[illegible] [illegible] [illegible]।

तथा चेति [illegible] **दृष्टान्तासिद्धिचोदनापि प्रतिव्यूढा** प्रतिक्षिप्ता। [illegible] हारे तु साध्ये [illegible]। [illegible]।

[illegible] **विषये**[illegible]। [illegible] **प्रतिपत्तावप्यप्रतिपन्नविषयिण**[illegible]। [illegible]

---

[1] Ro [illegible]

[2] [illegible]

लब्ध्योर्हि स्वविपर्ययहेत्वभावभावाभ्या सद्व्यवहारप्रतिषेधफलत्वमुक्तम्। एकत्र सशया[6]त् अन्यत्र तु विपर्ययात्। तत्राद्या प्रमाणमुक्ता सद्व्यवहारनिषेधे उपयोगात्। न तु व्यतिरेकदर्शनादौ सशयादुपयोग । युक्ता द्वितीया त्वत्र प्रमाणं
3a निश्चय[7]फलत्वात् ॥

4b द्व्यवहारोपि निमित्तनिश्चया[7]भावान्मृत्पिण्डे न प्रवर्त्तयत्यनुपलम्भनिमित्तप्रदर्शने घटाभावव्यवहारे प्रवर्त्यते।

एवमित्यादिनोपसहार । एवमुक्तेन प्रकारेणानयोरनुपलब्ध्योर्दृश्यादृश्ययो सद्व्यवहारप्रतिषेधफलत्वन्तुल्य ।

कथ स्वविपर्ययहेत्वभावभावाभ्या स्वशब्देन सद्व्यवहारस्य स्वरूप गृह्यते विपर्ययशब्देन सद्व्यवहारविरुद्धोसद्व्यवहारो गृह्यते। तयोर्हे[1]तू। स्वविपर्ययहेतू। तत्र स्वहेतुरुपलब्धिर्विपर्ययहेतुर्दृश्यानुपलब्धि । तयोरभावभावौ। स्वविपर्ययहेत्वभावभावौ। ताभ्यां।

एतदुक्तम्भवति (।) अदृश्यानुपलब्धौ सद्व्यवहारनिमित्ताया उपलब्धे प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तावभावात् सद्व्यवहारनिवृत्ति । दृश्यानुपलम्भे तु सद्व्यवहारविरुद्धस्यासद्व्यवहारस्य निमित्तसद्भावात् प्रवृत्तिस्तेन सद्व्यवहारस्य निवृत्ति-[2]रिति सद्व्यवहारप्रतिषेधफलत्वन्तुल्य ।

ननूपलम्भनिवृत्तावप्यर्थस्य सन्देहात् कथ सद्व्यवहारो निवर्त्तत इत्याह। एकत्रेत्यदृश्यविषयायामनुपलब्धौ सत्त्वस्य सशयात् ततो निश्चयात्मक सत्त्वव्यवहारो निवर्त्तत एव। सन्दिग्धस्तु सत्त्वव्यवहारो न निवर्त्तते। अन्यत्र तु दृश्यानुपलब्धौ विपर्ययादिति सशयविपर्ययो निश्चयस्तस्मात्। असत्त्वस्य निश्चया[3]दित्यर्थ ।

यद्यदृश्यानुपलब्धौ सशय कथ सा प्रमाणमित्याह। तत्राद्येत्यादि। तत्र द्वयोरनुपलब्ध्योर्मध्ये आद्या दृश्यानुपलब्धि प्रमाणमुक्ता सद्व्यवहारनिषेधे उपयोगाद् व्यापारात्।

क्व तर्हि तस्या अप्रामाण्यमित्याह। न त्वित्यादि। व्यतिरेकस्याभावस्य दर्शनन्निश्चय । आदिग्रहणाच्छब्दो व्यवहारश्च गृह्यते। सशयाद् यतो नाभावनिश्चय उत्पद्यते।[4] तस्मान्न प्रमाण। द्वितीया त्विति। दृश्यविषयानुपलब्धि । अत्रेति व्यतिरेकदर्शनादौ निश्चयफलत्वान्निश्चय एव फलमस्या इति कृत्वा। सा च दृश्यविषयानुपलब्धि प्रयोगभेदाच्चतुर्विधेति सम्बन्ध । विरुद्धश्च विरुद्धकार्यं चेति विरूपैकशेष । सिद्धिरु(पलब्धिर्दृश्यात्मनो)[1]रित्यत्रापि सम्बन्धनीय।

---

[1] In the margin

(२) अनुपलब्धिश्चतुर्विधा

सा च प्रयोगभेदात् ।

(विरुद्धकार्ययोः सिद्धिः, सिद्धिर्हेतुभावयोः ।)
दृश्यात्मनोर्; अभावाच्चानुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥६॥

यावान् कश्चित् प्रतिषेधव्यवहारः सर्वोह्यनुपलब्ध्या। तथा हि स द्विधा क्रियेत। कस्यचिद् विधिना निषेधेन वा। विधावपि विरुद्धो वा विधीयेताविरुद्धो वा। अविरुद्धस्य विधौ सहभावविरोधाभावाद् अप्रतिषेधः। विरुद्धस्याप्यनुपलब्ध्यभावेन प्रतिषेधगतिः।[1] तथा हि अपर्यन्तकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद् विरोधगतिः। साऽपि अनुपलब्धितः।

एतेन स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धकार्योपलब्धि[5]श्च द्वे निर्दिष्टे।

'प्रसिद्धिर्हेतुभावयो दृश्यात्मनो.'

इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तयोः कारणस्वभावयोरनुपलब्धिरित्यर्थः ।

एतेनापि कारणानुपलब्धिः स्वभावानुपलब्धिश्च द्वे निर्दिष्टे इति चतुर्धा भवति। अभावार्थेत्यभावोऽभावव्यवहारश्चार्थः प्रयोजनं (यस्या सा तथा।)[2]

ननु विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरित्यत्रानुपलब्धिरिति न श्रूयते (।) तत्कथमनयोर[6]-नुपलब्धित्वमित्यत आह। यावान् कश्चिदित्यादि। यावान् कश्चिदिति व्याप्त्या (?) चैतत् कथ्येत। न कश्चित् प्रतिषेधव्यवहारो लिङ्गजोऽस्ति योऽनुपलब्धिमन्तरेण शक्यते कर्तुं। न तु प्रत्यक्षसाध्यत्वमभावव्यवहारस्य निराकृतमेतच्च-प्रागेवोक्तन्तामेव (व्याप्तिं दर्शयितुमाह। तथा हीति)[3]। स इति प्रतिषेधः। द्विधा क्रियेत व्यवह्रियेत कस्यचिदर्थस्य विधिना[7] निषेधेन वा (।) कस्यचिद्विधा- 15
वपि क्रियमाणे। विरुद्धो वा विधीयेताविरुद्धो वाऽविरुद्धस्य विधौ निषिध्यमानविधीयमानयोः सहभावविरोधाभावादप्रतिषेधो निषेध्याभिमतस्य। विरुद्धस्यापीत्यादि। एवं ह्यसौ विरुद्धः स्याद् यदि तत्र स्वविरुद्धस्यानुपल(ब्धिः। तथा हीत्यादिनैतदेवा)[2]ह। अपर्यन्तकारणस्येताक्षीणकारणस्य[1] भवतः सन्तानेनोत्पद्यमानस्य शीतस्पर्शादेरग्न्यादिसन्निधानात् पूर्वमिति द्रष्टव्यं। अन्यभावेऽग्न्यादिभावेऽभावादनुत्पादाद् विरोधगतिः। न स्वभावादहेतुत्वाद् विनाशस्य।

एतदुक्तम्भवति। पूर्वपूर्वस्य शीतस्पर्शस्य स्वरसनिरोधे सत्युत्तरोत्तरस्य

---

[1] Dag-gam [2] Dgag-pa. [3] In the margin

अन्योन्यो[3]पलब्धिपरिहारेण स्थितिलक्षणता वा विरोध नित्यानित्यवद्।

वा(ग्नितारतम्येन शीतस्पर्श)[1]स्यापनयनाग्नस्ययोगिन क्रमेणोत्पद्यमानस्य यावत्सर्वसर्वेणानु[2]त्पत्तिरुष्णस्पर्शलक्षणो भवति। तेन निर्हेतुकेपि विनाशेऽग्निसन्निधानात् पूर्वं प्रबन्धप्रवृत्तस्य शीतस्पर्शस्य स्वरसनिरोधेऽन्यस्य न प्रबन्धेनोत्पित्सोरग्निसन्निधाने सत्यनुत्पत्तेरग्निशीतयोर्विरोधाभिधानमिति न तु परमार्थतो विरोध । अत एव विरोधगतिरि(त्याह।

(यत्पुनरुच्य)[1] ते(।)न कारणनिवर्त्तनमन्तरेण कार्यनिवृत्त्यादिनिवर्त्तको नामेति।

तदयुक्त ।[3] निर्हेतुकत्वाद् विनाशस्य कथ कारणस्य निवर्त्तक । अथ सहेतुकविनाशमभ्युपगम्यैवमुच्यते तदा यथासौ कारण निवर्त्तयति कार्यं किन्न निवर्त्तयति। यदि च कारणनिवर्त्तनमन्तरेण न कार्यं निवर्त्तयितु शक्यते तदा तत्कारणस्यापि कथन्निवर्त्तक यावत्तत्कारण न निवर्त्तयति तत्कारणस्याप्येवमित्यनवस्थया न कश्चित् कस्यचिन्निवर्त्तक स्यात् (।) न च सन्ताना[4]पेक्षयैतद्वक्तु युज्यते सहेतुके विनाशे सन्तानस्यैवाभावादिति यत्किञ्चिदेतत्। स चेत्यन्यभावे सत्यभावोनुत्पत्तिलक्षणो विरोधहेतुरनुपलब्धे सकाशाद् व्यवह्रियते।

अनेन सहानवस्थालक्षणो विरोधो व्याख्यात ।

द्वितीय विरोधन्दर्शयन्नाह। अन्योन्योपलब्धीत्यादि। अन्योन्योपलब्धि परस्परप्रतिपत्तिस्तस्या परिहारो विवेकस्तेन[5] स्थित लक्षण स्वरूप ययोस्तौ तथोक्तौ। तयोर्भावोन्योन्योपलब्धिपरिहारस्थितलक्षणता। सा वा विरोध (।) वा शब्द समुच्चये। नित्यानित्यत्ववदिति दृष्टान्त ।

ननु प्रथमविरोधेप्यस्त्येव परस्परपरिहार । द्वितीयेपि सहानवस्थान। तथा हि ययोरेव धर्मयोरेकत्रानवस्थानन्तयोरेव द्वितीयो विरोध । तथा हि रूपरसयोरय नेष्यते।[6] तत्कस्माद् विरोधद्वयमुक्तमिति चेत् (।)

सत्य विषयविभागार्थन्तूक्त। पूर्वो विरोधो दृश्यवस्तुविषय एव। द्वितीयस्त्ववस्तुविषयोप्यदृश्यविषयश्चेत्येके। यद्वा पूर्वकोन्यतोन्यस्याभावप्रतिपत्त्यान्येन सह विरोध । द्वितीयस्त्वन्येन सहैकत्वाभावेन स्वरूपविषय इत्यनयोर्विरोध-
15b योर्महान् भेद । तथा हि नित्यत्वानिवृत्तिरूपमनित्यत्वम्[7]नित्यत्वानिवृत्तिरूपञ्चानित्यत्वमित्येवमन्योन्यपरिहार एव विरोध स्वरूपनिष्ठ । न च नील-

---

[1] In the margin

तत्राप्येकोपलब्ध्याऽन्यानुपलब्धिरेवोच्यते । अन्यथाऽनिषिद्धोपलब्धिकस्या[1]-

---

निवृत्तिरूपम्पीतम्पीतनिवृत्तिरूपं च नीलमनयोर्भावरूपत्वान्नीलाभावे पीतस्य भावप्रसंगाच्च (।) तस्मान्नानयोरेव विरोध । नाप्यनयोरन्योन्याभावाव्यभिचारेणाय विरोधोऽप्रतीते । अत एवाविरुद्धस्य विधानमुच्यते । नीलस्यापि नीलनिवृत्तिरूपेणानीलेना[1]य विरोधो न नीलाभावनियतेनानीलेन तथाभूतस्यानीलवस्तुन पीतादिव्यतिरिक्तस्याभावात् । कथन्तर्हि नीलादौ दृश्यमाने पीतादेस्तादात्म्यनिषेध ।

नैष दोषो यस्मात् । नीलस्यैकस्योपलम्भेन्यस्यादृश्यस्याप्युपलम्भमानस्वभावत्वे सति तथैवोपलम्भ स्यादित्येवमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वम्परामृश्य तादात्म्य स्वभावानुपलम्भान्निषिध्यते । अ[2]त्रापि च विरोधे न नानुपलब्धेरित्यपेक्षणीयन्तेनायमर्थ (।) स चान्योन्यपरिहारो विरोधोनुपलब्धेरेव निश्चेतव्य । तथा हि (।) विरोधिनाम्विरोध एकप्रतिभाने सत्यन्याप्रतिभासनमेवोच्यते (।) भावस्य च रूपे प्रतिभासमाने तदभावो न प्रतिभासते (।) तस्माद् भावाभावयोस्तादात्म्येनाप्रतिभासनाद् विरोधो निश्चीयते । एव नित्यानित्यादावपि निश्चेतव्य ।

अप्रति[3]भासन चैकप्रतिभासनमेवोच्यते । तदाह । तत्रापीत्यादि । तत्राप्यनन्तरोक्ते विरोधे । एकोपलब्ध्या । एकस्य विरोधिन उपलब्ध्यान्यानुपलब्धिरेव निषेध्यानुपलब्धिरेवोच्यते । अन्यथेति यद्येकोपलब्ध्यान्यानुपलब्धिर्नोच्यते । तदाऽनिषिद्धा उपलब्धिर्यस्य निषेध्यस्य तस्यैवोपलब्धावप्यभावासिद्धे । ततश्चोपलभ्यमानस्य विरोधित्वमेव न स्यात् ।[4] तस्माद् विरोधस्यान्यानुप[illegible]नि-[illegible]त्वाद् विरुद्धोपलब्ध्यादयो विधिमुखेन प्रयुक्ता अप्यनुपलब्धिस्वभावा भवन्ति ।

ननु विरोधिनोर्विरोधग्रहणसमये [illegible] विरुध्येते । न न [illegible]-भावस्य प्रमाणस्य रूप सम्बन्धिग्रहणेऽपि भवति । न हि [illegible] (...) [illegible] प्रत्यक्षस्य रूप धूमस्य भवति [illegible] । [illegible]-पलब्धिरूपतया प्रतिभासनात् । तस्माद् दृष्टान्ते [illegible] प्रदेशे दृष्ट्वा [illegible] इति ।

उच्यते । यदि विरोधस्य ग्रहणे [illegible] विरोधिन[illegible]-

---

[1] In the margin

भावासिद्धे. । एकस्य निषेधात् अन्याभावासिद्धौ हि अनुपलब्धिसिद्धिरेव। निषेधस्य हि अनुपलब्धिरूपत्वात् । अथान्यनिषेध तत्रापि कार्यकारणयो अनुभयस्य वा।[5] तत्रानुभयस्य प्रतिबन्धाभावात्। तदभावेऽन्येन न भवितव्य-मिति कुत एतत्। कार्यानुपलब्धावपि तदभाव, यतो नाकारणानि तद्वन्ति वैकल्य(प्रतिबधसभव)प्रसगात् तदभाव. कुत स्यात्। तस्मात्[6] कारणानुपल-ब्धिरेवाभाव गमयति । स्वभावानुपलब्धिस्तु स्वयमसत्तैव (।) नात्रार्था-

---

ग्निदर्शनाच्छीतस्य प्रतीति स्यात्तयोरेव विरोधसम्बन्धेन (समुत्थि[त]त्वात्। न शीता)[1]भावस्यासम्बन्धित्वात्। यदा ह्याग्निना शीतो निवर्त्यते तदा कथ विरोध सम्बन्धो[6] द्विष्ठत्वाभावात्। न च शीताभावेन सहाग्नेर्विरोध सहावस्या-नात्। नाप्यग्ने शीताभावाव्यभिचारित्वात्तत शीताभावाद्यनुमान। अग्निभावेपि शीतभावदर्शनात्। तस्माद् यथा यथाग्निसद्भावे शीतस्यानुपलम्भस्तथा तथा दृष्टान्ते तदभावस्य प्र(तिपन्नत्वात्। अन्यत्राप्यग्ने)[1] शीताभावस्तथैवानु-
16a मीयते। तेनायमर्थो[7] भवति (।) साध्यधर्मिण्यप्यग्निसद्भावे यदा शीतस्यानु-पलम्भस्तदैवाग्नेर्विरोधित्व नान्यदा। विरोधित्वेन च गमकत्वमित्यन्यानुपलम्भेन गमकत्वमित्युक्तम्भवति (।) अतो विरुद्धोपलब्धिरनुपलब्धिनियतत्वादनुपलब्धि-रूपत्व। केवलभूतलोपलब्धेर्घटानुप(लब्धिरूपत्ववत्। ए)[1]व परस्परपरि-हारेपि विरुद्धोपलब्धिरनुपलब्धिरेव। यथार्हता स्याद्(।)अनित्यो[1]घट स्यान्नित्य इत्यत्र ह्यनित्योपलब्धिरेव नित्यानुपलब्धिरतो न नित्यानित्य-रूपम्वस्तु।

एवमर्थान्तरविधावपि निषेध्यस्यानुपलब्धिङ्गमिका प्रतिपाद्यार्थान्तरनिषे-धेपि प्रतिपादयितुमाह। एकस्येत्यादि। कस्मात् (।) निषेधस्येत्यादि। न चार्था-न्तराभावाद(र्थान्तरनिषेधेति)[1]प्रसङ्ग (।) यतस्तत्रापीत्यन्यनिषेधे साध्ये कार्यकाहणयोर्निषेधो हेतु स्यात्।[2] अनुभयस्याकार्यस्याकारणस्य वा निषेधो हेतु स्यात्। तत्र तेषु। अनुभयस्याकार्यकारणात्मकस्य निषेध्येन सह प्रतिबन्धा-भावात् तदभावेऽप्रतिबद्धस्याभावे। अन्येनेति प्रतिषेध्याभिमतेन। न भवितव्य-मिति कुत एतत्। कार्यानुपलब्धावपि कुतस्तदभाव इति सम्बन्ध । तदभाव इति कारणाभाव । यतो नानाकारणानि तद्वन्ति कार्यवन्ति वैकल्य[3]प्रतिबन्धसम्भवात्। एतच्च कारणमात्रे गृहीत्वोक्तमप्रतिबद्धासामर्थ्यस्य कारणस्याभाव कार्याभावाद् गम्यत एव(।) यतोनुभयस्य कार्यस्य चानुपलब्धिर्गमिका। तस्मात् कारणानुपल-

---

[1] In the margin

न्तरस्याभाव साध्यते। केवलं तत्र विषयी साध्यते। अस्यामपि यदा व्यापक-
धर्मानुपलब्ध्या व्याप्याभावमाह तदाऽभावोऽपि। इय हि विरुद्धविषयिणोऽनुप- 423
लब्धि योगविभागेन चतुर्विधा। विरुद्धसिद्ध्या। यथा नात्र शीतस्पर्श(:)वह्ने।

एतेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या। यथा नात्र तुषारस्पर्शो वह्ने।

विरुद्धकार्यसिद्ध्या हि। यथा न शीतस्पर्शोऽत्र धूमाद्।

ब्धिरेवाभाव गमयति। कार्यस्येति सम्बन्धाद् गम्यते।

स्वभावानुपलब्धेरप्यभावहेतुत्वादवधारणमयुक्तमिति चेदाह। स्वभावानुपल-
ब्धिस्तु स्वयमसत्त्वैव[1] (।)नात्रार्थान्तरस्याभाव साध्यते। स्वभावान्तरस्य च निषेधे
साध्ये कारणानुपलब्धिरेवेत्यवधारणमतो न व्याघात।

किन्तर्हि तत्र साध्यत इत्याह। केवलमित्यादि। तत्रेति स्वभावानुपलब्धौ
विषयी असज्ज्ञानादि। अस्यामपीति स्वभावानुपलब्धौ यदा व्यापको यो धर्मस्त-
स्यानुपलब्ध्या व्याप्याभावमाह। यथा नात्र शिशपा वृक्षाभावादिति। तदाऽभे[51]-
दोपि व्याप्यस्य साध्यते। अपिशब्दाद् व्यवहारोपि। यदा हि समुन्नतयो पर्वत-
प्रदेशयोरेकस्मिन् प्रदेशे तरुवन दृश्यमानमतिगहनत्वादनवधारितवृक्षविशेषम्भवति।
तत्रापरस्मिन् पर्व्वतोद्देशे शिशपाभावो न निश्चेतुम्पार्यते शिशपाया अदृश्यत्वाद्
वृक्षस्तूपलब्धिलक्षणप्राप्त इति शक्यतेऽभावनिश्चय कर्त्तुन्तस्य। तदा व्यापका-
भावाद् व्याप्यस्याभाव साध्यते।

इयमित्यादिनाऽभावार्थेत्यादिकारिकाभाग व्याचष्टे। विरुद्धसिद्ध्येति।
स्वभावविरुद्धोपलब्ध्या। यथेत्यादि। यत्र धर्मिणि शीतस्पर्श परोक्ष। वह्निश्च
दृश्यते (।) दूरात्तस्मिन् विषयेऽय प्रयोग। एतेनेति स्वभावविरुद्धोपलब्ध्युदाह-
रणेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरुक्ता वेदितव्या। यथेत्याद्युदाहरण। शीतस्पर्श- 16b
विशेष एव। हिमानीतस्तुषारस्तस्य व्यापक शीतस्तस्य विरुद्धोग्नि। तत्राग्नि-
विरुद्ध शीत निवर्त्तयन् तद्व्याप्यन्तुषारस्पर्शमपि निवर्त्तयतीत्यर्थत स्वभावविरुद्धो-
पलब्धावियमन्तर्भवति। यत्र च वह्नि प्रत्यक्ष शीतस्पर्शस्तुषारस्पर्शश्चाप्रत्यक्ष-
स्तत्रायमपि प्रयोगो द्रष्टव्य। विरुद्धस्य यत्कार्यन्तस्यासिद्ध्या। यथेत्यादि।
न शीतस्पर्शोत्र धूमादिति शीतविरुद्धोग्निस्तस्य कार्य धूम सोग्नि सन्निधापयति
स च शीतमपनयति। यत्र च शीतस्पर्श परोक्षो वह्निरपि धूमश्च प्रत्यक्षस्तत्राय
प्रयोगो द्रष्टव्य। एवन्तावद्विरुद्धकार्ययो सिद्धिरित्येतद् व्याख्यात।

अधुना (।)

---

[1]Cf. तदाऽभावोऽपि

हेत्वसिद्धया। यथा नात्र धूमो वह्न्यभावात्।

स्वभावासिद्धया। यथा नात्र धूमो वह्नेरनुपलम्भात्।

एतेन व्यापकस्वभावासिद्धिरुक्ता। यथा नात्र[3] शिंशपा वृक्षाभावात्।

सर्वत्रापि अभावसिद्ध्यनुपलब्धे दृश्यात्मना तेषां च विरुद्धसिद्ध्यसिद्धी वेदितव्ये। अन्येषामभावा[4]सिद्धे।

यदि विरुद्धकार्योपलब्ध्याऽप्यभावसिद्धिः तत्कारणोपलब्ध्या किन्न सिध्यति।

तद्विरुद्धनिमित्तस्य योपलब्धिः प्रयुज्यते।
निमित्तयोर्विरुद्धत्वा(भावे सा व्यभिचारिणी) ॥७॥

"असिद्धिर्हेतुभावयो"।

इत्येतदुदाहरणाख्यानेनाचष्टे (।) हेत्वसिद्ध्येति कारणानुपलब्ध्या। यथेत्यादि। यदा महाह्रदस्योपरि[2] वाष्पादौ धूमादिरूपतया सन्देहो भवति तदाऽय प्रयोगो द्रष्टव्य। तत्र हि निष्कम्पे महाह्रदे यद्यग्नि स्यात् प्रभास्वरतया प्रत्यक्ष एव स्याद् (।) अप्रत्यक्षत्वादेव वह्नेरभावात् कार्याभाव साध्यते। स्वभावासिद्ध्येति स्वभावानुपलब्ध्या न तत्र धूमोऽनुपलब्धेरिति। उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति द्रष्टव्य। एतेनेति स्वभावानुपलम्भप्रयोगेण। व्यापकश्चा[3]सौ स्वभावश्च तस्यासिद्धिरनुपलब्धिरुक्ता। यथा नात्र शिंशपा वृक्षाभावात्। स्वभाव एव वृक्षत्व शिंशपात्वस्यातो वृक्षत्वेन शिंशपा व्याप्ता ॥

ननु च स्वभावानुपलब्धावेव दृश्यनिषेधो न तु विरुद्धोपलब्ध्यादौ (।) तथा ह्यदृश्यस्यैव शीतस्पर्शस्य कार्यस्य चादृश्यस्यैव निषेध साध्यते (।) दृश्यत्वे हि स्वभावानुपलब्धिरेव स्यात्। तेन यथाऽदृश्यस्य शीतस्प[4]र्शादेर्निषेधस्तथा पिशाचादेरपि स्यादित्यत आह। सर्वत्रेत्यादि।

एतदुक्तम्भवति। यथा स्वभावानुपलब्धावन्यत्रोपलब्धस्य घटादे प्रदेशविशेषेऽभाव साध्यते तथान्यत्र प्रतिपन्नविरोधस्य शीतस्पर्शस्य प्रतिपन्नकार्यत्वस्य च कार्यस्य विरुद्धोपलब्ध्यादिना साध्यधर्मिण्यभाव साध्यते न तु सर्वदाऽदृश्यस्येति। सर्वत्रेति विधिमुखेन[5] प्रतिषेधमुखेन च प्रयुक्तायामभावसाधन्यामित्यभावश्चाभावव्यवहारश्चाभावशब्देनोक्त।

तेषामपि येषामभावेनाभाव साध्यते तेषा कारणादीना दृश्यात्मनामेवासिद्धिरनुपलब्धि। तद्विरुद्धाना च प्रतिषेध्यार्थविरुद्धानाञ्च स्वभावविरु(द्धादीना

यथा नात्र शीतस्पर्शः काष्ठात्। निमित्तयोर्विरोधे गमिके च। यथा नास्य (पुंसो) रोमहर्षादिविशेषाः सन्निहितदहनविशेषत्वात्।

एतेन तत्कार्यादपि तद्विरुद्धकार्याभावगतिरुक्ता। यथा न रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषवानयं प्रदेशः धूमात्।

सिद्धिरूपल)[1]ब्धिलिङ्गत्वेन वेदितव्या। अत्र च दृश्यात्मना सिद्धिरिति न सम्बध्यते उपलब्धिवचनादेव दृश्यात्मताया लब्धत्वात्। किन्त्वेव सम्बन्ध कर्त्तव्य। दृश्यात्मनान्निषेध्याभिमताना ये विरुद्धास्तेषा सिद्धिरिति। किङ्कारणम् (।) अन्येषामदृश्यात्मना कारणादीनामभावासिद्धेः। अदृश्याना निषेध्याभिमताना स्वभावविरुद्धादिति विरो(धाद्यसिद्धि ॥

यदी)[1]त्यादि पर। शीतविरुद्धस्याग्ने कार्यं धूमस्योपलब्ध्याप्यभावसिद्धिः शीतस्य। तत्कारणोपलब्ध्या। तस्य शीतविरुद्धस्याग्नेर्यत् कारण काष्ठादिस्तस्योपलब्ध्या किन्न सिध्यति शीताभाव। 17

तद्विरुद्धस्येत्याद्याचार्यः। तेन शीतस्पर्शेन विरुद्धस्य वह्नेर्निमित्त काष्ठादिस्तस्य योपलब्धि प्रयुज्यते सा व्यभिचारिणी। कदा (।) निमित्तयोर्विरुद्धत्वा-(भावे सति। अ)[1]ग्निशीतनिमित्तयोर्विरोधाभावे सति। उदाहरणमाह। यथेत्यादि। अत्र हि काष्ठमात्रस्य दहनहेतो शीतनिमित्तेन तुषारादिना विरोधाभावात्। यत्पुनरप्रतिबद्धसामर्थ्यमग्निजनक काष्ठन्तस्य यद्यपि शीतनिमित्तेन विरोधस्तथापि तथाभूतस्य काष्ठस्य कार्यदर्शनादेव निश्चयात् कार्यविरोध एव स्यात्। निमित्तयोः पुनर्विरोधे गमिके च कारणानुपलब्धि। यथा नास्य पुस रोमहर्षादिविशेषा। आदिशब्दाद् दन्तवीणाकम्पादय। विशेषग्रहण शीतकार्याणा परिहारार्थ। पिशाचादिविकारकृता अपि हि ते सम्भवन्ति। सन्निहितो दहनविशेषो यस्य पुरुषस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्(।)अत्रापि विशेषग्रहण यथाभूतो दहनो रोमहर्षाद्यपनयनसमर्थस्तथाभूतस्य परिग्रहार्थ। अत्र हि परितापनिमित्तस्य दहनस्य रोमहर्षादिनिमित्तेन शीतेन विरोधोऽस्ति। तस्माद् दहन स्वविरुद्ध शीतमपनयस्तत्कार्यमपि रोमहर्षादिकमपनयतीति। शीतस्पर्शस्य तत्कार्यस्य च रोमहर्षादे परोक्षत्वे सति वह्निदर्शनाच्छीतकारणनिवृत्त्या यदा रोमहर्षादेर्निवृत्ति साध्याभिप्रेता तदाऽय प्रयोगो द्रष्टव्य।

एतेन कारणविरुद्धोदाहरणेन तत्कार्यादपीति विरुद्धस्य यत्कार्यन्तस्मादपि।

---

[1] In the margin

इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम् ।
4242 अन्यथा व्यभिचारि स्याद् भस्मेवाशीतसाधने ॥८॥

तद्विरुद्धकार्यभा[1]वगतिरिति। यस्य [illegible] [illegible] विरुद्धो यो द्वितीय प्रतियोगी स तद्विरुद्ध[illegible] [illegible]। यथे[illegible] रण। रोमहर्षादिविशेषो य शीत[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विरुद्धो स तथा। प्रदेशोपादान धूमादि[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] धर्मिणि न पक्षधर्मो हेतु स्याद् धूमस्य प्रदेशधर्म[illegible]। [illegible] (।) यत्र वह्नि, शीतस्पर्शो रोमहर्षादिविशेषस्य [illegible]। [illegible]। तत्र हि शीतविरुद्धाग्निकार्यस्य धूमस्योत्[illegible] [illegible] पदिश्यते [illegible] तथाभूत[illegible] [illegible]। धूमो हि [illegible] [illegible] पयति स शीतनिवारक (।) स नितरा[illegible][6] [illegible] त्यर्थात् कारणविरुद्धोपलब्धिरिय।

17b इयन्तद्विरुद्धोपलब्धि(१।३२)रिति सम्बन्ध। कारणविरुद्धोप[illegible] [illegible]। हेत्वसिद्ध्यैव कारणानुपलब्ध्यैव प्रागेव निर्दिष्टा। यस्मादप्रयोगेपि प्रयोगतो कारणानुपलब्धेरेव कार्याभावगतिस्तस्मादिय कारणानुपलब्धेरेवोक्ता।[7]

इतीयमित्यादि। मौलेन प्रभेदेन चतुर्विधापि सती प्रयोगभेदाद् अष्टविधा भवति। तथा हि स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्व्यापकविरुद्धोपलब्धि प्रभेद उक्त। स्वभावानुपलब्धेर्व्यापकानुपलब्धि। कारणानुपलब्धे कारणविरुद्धोपलब्धि कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्च। विरुद्धकार्योपलब्धिस्त्वेकप्रकारत्वादष्ट[illegible][1]धा भवति ॥

ननु चिरविनष्टेप्यग्नौ वासगृहादौ धूमस्य सद्भावात् कथम्विरुद्धकार्योपलब्धेर्न व्यभिचार इत्यत आह।

तत्रेत्यादि। तत्र विरुद्धकार्येपीष्ट देशकालाद्यपेक्षण। नात्र शीत कस्मिंश्चित् काले यदाऽग्निर्वर्तमानीभूत इति कालापेक्षण व्योम्नि धूमात् कुत्रचिद्देशे नास्ति शीतो यत्र सन्निहितो वह्निर्यतोय धूम उत्थित इति देशापेक्षण।[2] आदिशब्दाद् अवस्थाविशेषापेक्षण (।) योवस्थाविशेषो धूमस्य सन्निहिताग्नेर्दृष्टस्तमपेक्ष्य वर्त्तमानेपि काले शीताभावोनुमीयते। अग्निरत्र धूमादिति कार्यहेतावपि देशकालाद्यपेक्षणमिष्ट। अस्यैवार्थस्य समुच्चयार्थोऽपिशब्द ।

ननु देशकालाद्यपेक्षितत्वस्य कार्यहेतुविशेषणत्वेऽसिद्धो हेतु स्याद् धर्मिणोऽभावादिति चेत् (।) न। प्रदेश ए[3]व धर्मिणि देशकालाद्यपेक्षित्वेन गमकत्वादित्युक्तत्वात् ।

यस्तर्हि (समगुणेन) कारणकलापेन कार्योत्पादोऽनुमीयते स कथं त्रिविधे[2] हेतावन्तर्भवति ॥

हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।
(अर्थान्तरा)नपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥९॥

असावपि यथासन्निहितात् नान्यमर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभाव.। तत्र कारणकलापात् कार्योत्पत्तिसम्भवोऽनुमीयते केवलम्। समग्राणा कार्यो-

---

अन्यथेति यदि न देशाद्यपेक्षणन्तदा व्यभिचारि विरुद्धकार्य स्यात्। यथा भस्मानपेक्षितदेशकाल अशीतलाघने शीताभावे साध्ये व्यभिचारि। तद्वत् एवन्तावद् विरुद्धाद्युपलब्धिरनुपलब्धिरिति प्रतिपादित।

यस्तर्हीत्यादि पर। समगुणेति सन्निहितानुपहितेन यथा क्षितिबीजो[1]-दकादिकारणकलाप दृष्ट्वाकुर कार्योनुमीयते। स कथं कारणाख्यो हेतुस्त्रिविधे स्वभावकार्यानुपलम्भाख्ये हेतावन्तर्भवति। न तावदनुपलब्धौ विधिसाधनत्वात्। कारणस्वभावत्वान्न कार्यहेतौ। अर्थान्तरेणार्थान्तरस्यानुमानान्न स्वभावहेतौ ॥

अन्तर्भावमाह।

हेतुनेत्यादि। समग्रेणेति यावत कारणकलापात् कार्यमुत्पद्यमान दृष्टन्तावता[5] नान्त्यावस्थाप्राप्तेन त१ लिङ्गग्रहणात् प्रागेव कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्। अप्रत्यक्षत्वे वाऽन्त्यावस्थानिश्चयायोगादनुमान। न च यस्तान् निश्चेतु शक्ष्यति तस्यानुमानमन्त्यक्षणानामर्वाग्दर्शनेनानिश्चयात्। य कार्योत्पादोनुमीयते स हेतो स्वभावो वर्णित। कुतोर्थान्तरानपेक्षत्वात्। तेनायमर्थ कार्योत्पादनयोग्यतामात्रानुबन्धि[6]त्वात् स्वभावभूता ॥

ननु यदाऽन्त्यावस्थापेक्ष कार्योत्पादस्तदा कथमन्यानपेक्ष इत्याह। असावपीति कार्योत्पाद। यथासन्निहितो यादृश सन्निहित। कारणकलाप। तादृशात् सन्निहितान्नान्यमर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभाव। (स्वस्य भाव)। समग्रस्य कारणकलापस्य(।)नन्तानापेक्षयैतद् उच्यते न क्षणापेक्षया। अनव[7] कारणकलापसन्तानोनपेक्ष इत्यर्थ। 18

यद्यप्यनपेक्ष कार्योत्पादस्तथाप्यर्थान्तरत्वात् कथ स्वभाव इत्याह। तत्रेत्यादि। यस्मात्तत्र समग्रेषु कारणेषु समग्रात् कारणाल्लिङ्गात् कार्योत्पत्ति(सम्भव)-स्तथानुमीयते। सम्भवत्यस्मादिति सम्भव। कार्योत्पादनयोग्यतानुमीयत इत्यर्थ। एतदेव व्यनक्ति। समग्राणा कार्योत्पादनयोग्यतानुमानादिति। योग्यता[1] च

यस्तर्हि (समगुणेन) कारणकलापेन कार्योत्पादोऽनुमीयते स कथं त्रिविधे[2] हेतावन्तर्भवति ॥

हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।
(अर्थान्तरा)नपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥९॥

असावपि यथासन्निहितात् नान्यमर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभाव । तत्र कारणकलापात् कार्योत्पत्तिसम्भवोऽनुमीयते केवलम् । समग्राणा कार्यो-

---

अन्ययेति यदि न देशाद्यपेक्षणन्तदा व्यभिचारि विरुद्धकार्यं स्यात् । यथा भस्मानपेक्षितदेशकाल अशीतलाधने शीताभावे साध्ये व्यभिचारि । तद्वत् एवन्तावद् विरुद्धाद्युपलब्धिरनुपलब्धिरिति प्रतिपादित ।

यस्तर्हीत्यादि पर । समगुणेति सन्निहितानुपहितेन यथा क्षितिवीजो[1]-दकादिकारणकलाप दृष्ट्वाकुर कार्योनुमीयते । स कथ कारणाख्यो हेतुस्त्रिविधे स्वभावकार्यानुपलम्भाख्ये हेतावन्तर्भवति । न तावदनुपलब्धौ विधिसाधनत्वात् । कारणस्वभावत्वान्न कार्यहेतौ । अर्थान्तरेणार्थान्तरस्यानुमानान्न स्वभावहेतौ ॥

अन्तर्भावमाह ।

हेतुनेत्यादि । समग्रेणेति यावत कारणकलापात् कार्यमुत्पद्यमान दृष्टन्तावता[5] नान्त्यावस्थाप्राप्तेन तत्र लिङ्गग्रहणात् प्रागेव कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षत्वे वाऽन्त्यावस्थानिश्चयायोगादनुमान । न च यस्तान् निश्चेतु शक्ष्यति तस्यानुमानमन्त्यक्षणानामर्वाग्दर्शनेनानिश्चयात् । य कार्योत्पादोनुमीयते स हेतो स्वभावो वर्णित । कुतोर्थान्तरानपेक्षत्वात् । तेनायमर्थ कार्योत्पादनयोग्यतामात्रानुबन्धि[6]त्वात् स्वभावभूता ॥

ननु यदाऽन्त्यावस्थापेक्ष कार्योत्पादस्तदा कथमन्यानपेक्ष इत्याह । असावपीति कार्योत्पाद । यथासन्निहितो यादृग सन्निहित । कारणकलाप । तादृशात् सन्निहितान्नान्यमर्थमपेक्षत इति तादृग्मात्रानुबन्धी स्वभाव । (स्व भाव)। समग्रस्य कारणकलापस्य(।)मन्त्यानापेक्षयैतद् उच्यते न क्षणापेक्षया । जनक[7] कारणकलापसन्तानोनपेक्ष इत्यर्थ । 18

यद्यप्यनपेक्ष कार्योत्पादस्तथाप्यर्थान्तरत्वात् कथ स्वभाव इत्याह । तत्रेत्यादि । यस्मात्तत्र समग्रेषु कारणेषु समग्रात् कारणात्लिङ्गात् कार्योत्पत्ति(सम्भव)-स्तथानुमीयते । सम्भवत्यस्मादिति सम्भव । कार्योत्पादनयोग्यतानुमीयत इत्यर्थ । एतदेव व्यनक्ति । समग्राणा कार्योत्पादनयोग्यतानुमानादिति । योग्यता[1] च

न चाप्रमाणमियन्ततो लिङ्गान्तरप्रसग इत्याह। सापीत्यादि। सापि गतिरिति सम्बन्ध। रूपादेः किम्विशिष्टस्यैकसामग्र्यधीनस्य। रसस्य जनिका या सामग्री तस्यामेव सामग्र्यामायत्तस्य रसतो लिङ्गाद्या गति (।) सा हे[4]तुधर्मानुमानेन। रसस्य यो हेतु पूर्वमपादानन्तस्य यो धर्मो रूपजनकत्वन्तस्यानुमानेन। तेनायमर्थो रसात् सकशात् तद्धेतोररससमानकालभावि रूपजनकत्वन्निश्चीयते। एव हि तस्य रससमानकालभावि रूपजनकत्व निश्चीयते। यदि समानकालभाविनो रूपस्यापि निश्चय स्यात्तेनातीतैककालानामेकैव गति कार्यलिङ्गजा[5]।

नन्वनभिहिताद् रसहेतो सकाशात् पश्चात्समानकालस्य रूपस्यानुमान हेतो कार्यानुमाने व्यभिचारात्। कार्योत्पादनयोग्यतानुमाने च न रससमानकालस्य रूपस्यानुमान स्यात्। अनुमितानुमानप्रतीतेरभावाच्च। तेन यदुच्यते (।) यदातीताना गतिस्तदा कार्यश्च तल्लिङ्गश्च (।) तस्माज्जातेति कार्यलिङ्गजा(।) यदा तु समानकालानाङ्गतिस्तदा का[6]र्यं लिङ्ग यस्य हेतुधर्मानुमानस्य तत्कार्यलिङ्गन्तस्माज्जाता कार्यलिङ्गजेति तदपास्त। [तत्र परे मा] चावयविद्रव्ये रूपादयो गुणा व्यवस्थितास्तेन तत्र रूपादेरसतो गतिर्युक्ता। न बौद्धाना रूपादिव्यतिरेकेणावयविनोऽनभ्युपगमात् न धर्मिणोऽभावात्। धर्मिणमन्तरेण चानुमाने
19a रसतो रूपादे सर्वत्रानुमानप्रसङ्गात्।[7] असमुदायश्च साध्य स्यात्। अपक्षधर्मश्च हेतु स्यात्। नापि हेतुधर्मानुमान युज्यते रूपादिकार्यत्वेन रसादेरप्रतिपन्नत्वात्। न च क्षणिकपक्षमनिश्चित्यैवमुच्यते। क्षणिकत्वे हि रूपादे समानजातीयकार्यत्व स्यान्न रसादिकार्यत्व प्रतिवन्धग्राहकाभावात्। न क्षणानामनुमानानुमेयव्यवहार सम्वन्धानिश्चयात्। सन्तानाश्रयेण त्वनुमानादिव्यवहारे रूपादिसन्ता[1]नाना न परस्पर कार्यकारणभाव प्रतिपन्न इति कथमनुमानानुमेयव्यवहार इति।

एवम्मन्यते (।) न सर्वत्ररसादे रूपाद्यनुमानमपि त्वाम्रादौ धर्मिणि। तत्र च रूपादीना परस्पराविनिर्भागभाग (?)नियम प्रतीयत एव (।) स च प्रतिवन्धहेतुकोऽन्यथा घटपटादीनामपि परस्पराविनिर्भागनियम स्यात्। प्रतिवन्धश्च तेषा न तादात्म्य[2] भेदेन प्रतीतेर्(।)नापि तदुत्पत्ति समानकालत्वात्। न चैकार्थसमवायस्तेषा यतो न तावदसमवेताना समवायवलादेकार्थसमवाय समवायस्यैवाभावात्। अतिप्रसङ्गाच्च। समवेतानामपि किं समवायेन स्वहेतुभ्य एव तथा निष्पन्ने। तथा निष्पत्त्यैव वाच्याभिधानाद् गमकत्वम्(।)तस्मादेकसामग्र्यधीनत्व प्रतिवन्ध। निश्चितप्रतिवन्धस्य चान्य[3]स्मिन् कालेऽनुमान। यद्यपि चात्रावयवी न विद्यते तथाप्याम्रादिप्रत्ययविषयस्य धर्मित्वन्तेन तत्र रसतो रूपादिगति।

ननु तथापि कथमेषामेकसामग्र्यधीनत्व। यतो यै(?येनै)व स्वभावेन रूप

रूप जनयति न तेनैव रसादिक जनयति तेषा परस्पराभेदप्रसगात्। नाप्यन्येनान्य जनयति तस्य स्वभावभेदप्रसगात्।

नैष दोषो यस्मात्। न तत्र रूपस्य पूर्व्वमेक[4]कार्यजनकत्व येनायन्दोष स्यात्। किन्त्वेककालमनेककार्यजनकत्वमेव। ततस्तस्यैवोत्पत्तिदर्शनात्। न च कारणस्य कार्याभाव एव कारणत्व येनानेकमेकस्मादुत्पद्यमानमेक प्रसज्येत किन्तु कार्योत्पत्तौ प्राग्भाव एव तस्य कारणत्व लोके। यथा चैककार्योत्पत्तौ तस्य प्राग्भावकारणत्वन्तथा कलापोत्पत्तावपि[5] दृष्टत्वात्। यद्वा येनैव स्वभावेन रूप रूप जनयति तेनैव रसादिकमपि स्वरूपभेदस्त्वेषामुपादानभेदकृतो न सहकारिकृत। तथा हि वायौ स्पर्शसद्भावेपि रूपाद्यभावाद् रूपाद्यनुत्पत्ति। अग्नौ च रूपादिसद्भावेपि रसाभावाद् रसानुत्पत्ति। अप्सु रसादिभावेपि गन्धाभावाद् गन्धानुत्पत्तिस्तेन रसादेर्नियत का[6]रण रसादिरेवावसीयते। नियत च कारणमुपादानकारण समानजातीयमभिन्नसन्तानवर्ति वा। तस्मादुपादानकारणभेदाद् रूपादीना स्वभावभेद।

यत्पुनरुच्यते। तत्रानेकशक्तीना समुच्चय। तेन रूपमेकया शक्त्या रूप जनयत्यन्यान्यया रसादिकमिति।

तदयुक्तम् (।) अनेकशक्तिद्वारेणाप्ये[7]कस्यानेककार्यकारणाभ्युपगमेऽनेकत्व- 19b
प्रसङ्गोऽनिवारित एव भावस्यानेकशक्तीनामेवानेकस्वभावत्वात्। अभिन्नत्वाच्च शक्तीना शक्तिभेदे रूपस्य भेदप्रसङ्ग। भेदे वा शक्तीना रूपस्याकारकत्वप्रसङ्गात्। न च शक्तियोगात् कारकत्वमशक्तस्य शक्तियोगाभावात्। शक्तस्यापि कि शक्तियोगेन स्वरूपेणै[1]व कारकत्वाच्छक्तेश्च कारकत्व न स्याच्छक्तियोगाभावात्। अथ शक्तित्वान्न सा शक्तिमपेक्षते (।) भावोपि तर्हि श(ि)क्तत्वात् किमिति शक्तिमपेक्षते।

योपि मी मा स को मन्यते। भावस्य स्वरूपातिशय एव शक्ति सा च भिन्नाभिन्ना। यतो भावे गृह्यमाणे शक्तिर्न गृह्यतेऽतो भावाद् भिन्ना। कार्यान्यथानुपपत्त्या तु सा भावस्याभिन्नाऽन्यथा भाव[2]स्य कारकत्वन्न स्यात्। तदुक्त (।)

"शक्तय सर्वभावाना कार्यार्थापत्तिकल्पिता" इति (।)

सोपि निरस्त। एकस्या शक्तेर्भिन्नाभिन्नरूपत्वविरोधात्। कि चार्थापत्त्या कार्यात् प्राग्भाविन एव भावस्याभिन्ना शक्ति कल्प्यता इति प्राग्भाव एव शक्ति (।) स च प्रत्यक्षसिद्ध इति कथ न शक्ति प्रत्यक्षा। केवल सा कार्यदर्शनान्निश्चीयते। तस्मात् कार्याद् रसादे कारण[3]धर्मानुमानाद् अन्य कार्यहेतावन्तर्भाव। धूमेन्धनविकारवदिति। यथा धूमादग्न्यादिनामग्न्यनुमितौ भस्मा-

तत्र हेतुरेव तथाभूतोऽनुमीयते। तस्य हेतुः। तथा हि

शक्तिप्रवृत्त्या न विना रसः सैवान्यकारणम्।
इत्यतीतै(कैककालानां गतिस्तत्) कार्यलिङ्गजा॥१०॥

प्रवृत्तशक्तिरूपोपादानकारणस्य सहकारिप्रत्ययो रसो जायते। इन्धनविकारविशेषोपादानहेतुसहकारिप्रत्ययः सन् धूमजननादग्निः। तथा हि शक्तिप्रवृत्तम्। स्वकारणस्य फलोत्पादनाभिमुख्येन विना न रस(उत्पद्यते)। सैवान्यकारणम्। रूपोपादानहेतूनां प्रवृत्तिकारणम्। रसोपादानकारणप्रवृत्तिरपि रसोपादानकारणप्रवृत्ते सहकारिणी[1]। तस्मात् यथाभूताद्धेतोस्तथाभूत-मनुमापयन् रूपमनुमापयति।

ङ्गारादीन्धनविकारानुमिति वत्॥

ननु च रसकार्येणानुमितात् कारणात् समानकालस्य रूपस्य कार्यस्यानुमानमिदं न तु हेतुधर्मानुमानमित्यत आह। तत्रेति (।) रसाद् रूप प्रतिपत्तौ हेतुरेव तथाभूत इति रूपजननसम्बन्धोऽनुमी[1]यते (।) यस्मिन्ननुमीयमाने कार्यान्तरमपि तद्विशेषणं निश्चितं भवति। न त्वनुमितात् कारणात् पश्चात् कार्यान्तरमनुमेयं। कुत इत्याह। हि यस्मात्। प्रवृत्ता न प्रतिबद्धा शक्तिर्यस्य तत् प्रवृत्तशक्ति। तथाभूतं च तद्रूपोपादानकारणं चेति तथोक्तं। तस्य सहकारिप्रत्ययः सन्। रसहेतू रसं जनयति। तथाभूते च हेतावनुमिते यद् रूपानुमानं रूपरसयोरेकसामग्र्यधीनत्वात्। इन्धनविकारविशेषो भस्माङ्गारादि। तस्योपादानं काष्ठं तस्य सहकारिप्रत्ययोऽग्निः। तस्य यथा धूमजननं तेन तुल्यं तद्वद् रूपरसयोरेकसामग्र्यधीनत्वं।

तथा हीत्यादिना समर्थ्यते शक्तिप्रवृत्तेति सूत्र।[1] अस्य व्याख्यानं स्वकारण-स्येत्यादि। स्वकारणस्येति रसस्य यत् स्वकारणन्तस्य फलोत्पादनं प्रतीतिर[6]-सोत्पादनं प्रत्याभिमुख्येनानुगुण्येन विना न रस उत्पद्यते। सैवेति शक्तिप्रवृत्त। अन्यकारणमित्यस्य व्याख्यानं रूपोपादानेत्यादि। रूपस्य ये उपादानहेतवः पूर्व-लक्षणसङ्गृहीता रूपपरमाणवस्तेषां रूपजननम्प्रत्याभिमुख्यं प्रवृत्तिस्तस्याः कारणं।
20b रसहेतुनैव सहकारिणा रूपोपादानस्य स्वकार्यं प्रत्याभिमुख्यात्। सापि र[1]सोपा-दानकारणप्रवृत्ती रूपोपादानकारणस्य रूपजननम्प्रति या प्रवृत्तिस्तया सह कर्तुं शीलं यस्या रसोपादानकारणप्रवृत्ते सा तथोक्ता। यत एवन्तस्माद् यथा-भूताद्धेतोरिति प्रवृत्तशक्तिरूपोपादानकारणसहितात् पूर्वक्षणसगृहीताद् रसा-

---

[1] Pramāna-Samuccaya

इति तत्रापि अतीतानामेककालानाच गति नानागतानां, व्यभिचारात् । तस्मादियमपि कार्यलिङ्गजा । तेन नान्यो हेतुर्गमक । अप्रतिबद्धस्वभावस्याविनाभावनियमाभावात् ।

न्लिङ्गत्वेनाभिमतो [illegible] तथाभूतमेव हेतुमनुमापयन् गमयन् [illegible] एव गमयति । तेनायमर्थो हेतुनिश्चय एवेदृशो नान्य ।

न पुनरनुमितात् कारणात् पश्चात् कार्यानुमानं । [illegible] हेतुधर्मनिश्चयो नान्यथा तेनैवाह । इति तत्रापीत्यादि । इति अनेन [illegible] । [illegible] रसादे [illegible] अनुमानेऽतीतानामेककालानां च गति । [illegible] नादिनोऽतीता । लिङ्गभूत [illegible] । नानागतानां [illegible] व्यभिचारात् । [illegible] प्रतिबन्धवैकल्य [illegible] भवेदपि । [illegible] तदनुमानं [illegible] अत गर्भ [illegible] । तस्मादियमपि रसादे [illegible] लिङ्गजमनुमानं । [illegible] हेतु [illegible] । [illegible] प्रतिबद्धस्वभावस्याविनाभाव [illegible] ।

एतदुक्तं भवति । [illegible] स्वहेतुभ्य एव [illegible] । [illegible]

(1) [illegible]

[illegible] सूत्र १।१।५]। [illegible]

[illegible]

एतेन पिपीलिकोत्सरणमत्स्योद्वर्त्तनादिना[6] वर्षाद्यनुमानमप्युक्तम्। तत्रापि वर्षहेतुरेव भूतपरिणाम पिपीलिकादिव्यभिचारादेर्हेतु ॥

हेतुना (त्व)समग्रेण यत् कार्यमनुमीयते।
तच्छेपवदसामर्थ्याद् देहाद् रागानुमानवत् ॥१३॥

[illegible]ानुमानन्तदपि कार्यलिङ्गजमेवेति [प्र मा ण] वि नि श्च येऽभिहित।

b तस्मा[illegible]नुमयव्यतिरेकेण **नान्यो हेतुर्गमकोस्तीति** स्थित।

ए[illegible] [illegible] रूपाद्यनुमानस्य कार्यलिङ्गजत्वकथनेन। **पिपीलिकोत्सरण**-[illegible] गृहीताण्डानामन्यत्र म[illegible]रण। **मत्स्यानामुद्वर्त्तनम्**मत्स्यविकार। **आदि**-शब्दा[illegible] [illegible]ममण्डूक[illegible]नादिपरिग्रह। **वर्षाद्यनुमानमि**त्यत्रापि आदिशब्दाद् वा[illegible]नुमानमुक्त। यथा तदपि कार्यलिङ्गजहेतुधर्मानुमानात्।

[illegible]ह।[1] **तत्रापी**त्यादि। तत्रापि पिपीलिकोत्सरणादौ। भूतपरिणा-म एव वर्षहेतुरिति। एवकारो भिन्नक्रम। **वर्षहेतुरेव भूतपरिणाम**। पिपीलि-[illegible]लक्षणस्य हेतु। तस्माद् यथाभूताद् भूतपरिणामाद् वर्षं तु पिपीलिकादीनाम्विकारो जात। तथाभूतस्य हेतोरनुमानात् समान-[illegible]वर्षाद्यनुमान। अन्यत्र तु योग्यतानुमी[2]यते न तु वर्ष एव प्रतिबन्धसम्भवेन [illegible]भिचारात्। तस्मात् समग्रादपि कारणकलापान्नास्ति कार्यानुमान केवल योग्य-तानुमानमेव ॥

[illegible] दयोऽसमग्रादपि कारणात् कार्यमनुमिमते। तेऽप्यन्त-[illegible] दर्शयन्नाह (।)

हेतुना त्व[illegible]**मग्रेणे**त्यादि। असमग्रेणेति विकलेन। [illegible]पवदनुमानमनैकान्तिक-[illegible]। कुतो[illegible]सामर्थ्यात्। [illegible] व्याख्यान समग्राण्येव हीत्यादि। कार्यस्य तावत् [illegible]। योग्यतामप्यनुमापयन्ति समग्राण्येवानुमापयन्तीत्येतदपिशब्देनाह। [illegible]दिन्द्रिय(त)[illegible]मनाप्यसामर्थ्यान्न [illegible] पाक्षिकमपि [illegible]। **देहाद् रागानुमानवद्** [illegible]स्योदाहरणस्य व्याख्यान। यथेत्यादि। [illegible]न्द्रियाणि च [illegible] द्वन्द्व। रागादिमानय पुरुषो देहवत्त्वादिन्द्रियवत्त्वात् [illegible]। [illegible]दिभ्यो रागाद्यनुमान। आदिशब्दाद् द्वेषमोहादिपरिग्रह। [illegible]। न हीन्द्रियाद्येव [illegible] रागादे। यस्मादात्मात्मीया-[illegible] रागादय। [illegible]मनि याभिनिवेश स पूर्वं कारण [illegible]। [illegible] समर्थन। योनि पदार्था-[illegible]। [illegible]त्वात्। न [illegible] इति

समग्राण्येव हि हेतवो योग्यतामनुमापयन्ति, असमग्रस्य कार्ये सामर्थ्याभावात्। यथा देहेन्द्रियबुद्धिमत्त्वाद् रागाद्यनु[1]मानम्। आत्मात्मीयाभिनिवेशपूर्वका रागादयः, अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वात् सर्वदोषोत्पत्तेः।

देहादीनां हेतुत्वेऽपि असामर्थ्यात् केवलानां विपक्षे वृत्त्यदृष्टावपि शेषवदनुमानात् [illegible] भवति। तथा—

विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात्।
हेतुज्ञानं प्रमाणाभं वचनाद् रागितादिवत् ॥१४॥

न हि वक्तृवचनादेव रागादिकार्यं, वक्तुकामताहेतुकत्वात्। [illegible] इति चेत्।[2] दृष्टस्यापि किञ्चिद् बाधितम्। [illegible]

योनिशः। [illegible] योनि [illegible] [illegible] पत्ययो वा। [illegible] [illegible] तदात्मात्मीयाभिनिवेश[illegible] [illegible] अयोनिशोमनस्कार[illegible]पूर्वकत्वात् [illegible] दोषोत्पत्तेः ॥

ननु देहेन्द्रियबुद्धयोऽपि [illegible] [illegible] देहादीनां हेतुत्वेऽपीति [illegible] [illegible] रागादिभिः [illegible] विपक्ष[illegible] [illegible] अदृष्टावपि। [illegible] [illegible] कार्यसामान्य[illegible] [illegible] दर्शनात्। हेतु[illegible] प्रमाणाभ [illegible] [illegible] रागितादिवत्।

[illegible] रागादि[illegible] [illegible] [illegible] दृष्टस्यापि किञ्चिद् [illegible]

[illegible]

एतेन पिपीलिकोत्सरणमत्स्योद्वर्त्तनादिना[6] वर्षाद्यनुमानमप्युक्तम् ।
तत्रापि वर्षहेतुरेव भूतपरिणाम पिपीलकादिव्यभिचारादेर्हेतु ॥

हेतुना (त्व)समग्रेण यत् कार्यमनुमीयते ।
तच्छेषवदसामर्थ्याद् देहाद् रागानुमानवत् ॥१३॥

नानुमानमपि कार्यलिङ्गजमेवेति [प्र मा ण] वि नि श्च येऽभिहित ।

7b तस्माद्धेत्वन्वयव्यतिरेकेण नान्यो हेतुर्गमकोस्तीति स्थित ।

एतेनेति रसादे रूपाद्यनुमानस्य कार्यलिङ्गजत्वकथनेन । पिपीलिकोत्सरण-
नामा गृहीताण्डानामन्यत्र सञ्चरण । मत्स्यानामुद्वर्त्तनम्मत्स्यविकार । आदि-
शब्दाद् [illegible]मण्डूकरुतादिपरिग्रह । वर्षाद्यनुमानमित्यत्रापि आदिशब्दाद्
[illegible]नुमानमुक्त । यथा तदपि कार्यलिङ्गजहेतुधर्मानुमानात् ।

एतदेवाह ।[1] तत्रापीत्यादि । तत्रापि पिपीलिकोत्सरणादौ । भूतपरिणा-
म एव वर्षहेतुरिति । एवकारो भिन्नक्रम । वर्षहेतुरेव भूतपरिणाम । पिपीलि-
[illegible]दिलक्षणस्य हेतु । तस्माद् यथाभूताद् भूतपरिणामाद्
वर्षं [illegible] पिपीलिकादीनाम्विकारो जात । तथाभूतस्य हेतोरनुमानात् समान-
[illegible]वर्षाद्यनुमान । अन्यत्र तु योग्यतानुमी[4]यते न तु वर्ष एव प्रतिबन्धसम्भवेन
व्यभिचारात् । तस्मात् समग्रादपि कारणकलापान्नास्ति कार्यानुमान केवल योग्य-
तानुमानमेव ॥

य तु मी मा स का दयोऽसमग्रादपि कारणात् कार्यमनुमिमते । तेऽप्यन्त-
[illegible] दर्शयन्नाह (।)

हेतुना त्वसमग्रेणेत्यादि । असमग्रेणेति विकलेन । शेषवदनुमानमनैकान्तिक-
मित्यर्थं । कुतो[5]ऽसामर्थ्यात् । अस्य व्याख्यान समग्राण्येव हीत्यादि । कार्यस्य तावत्
सर्वथा नानुमान । योग्यतामप्यनुमापयन्ति समग्राण्येवानुमापयन्तीत्येतदपिशब्देनाह।
[illegible](त्त)[illegible]परिणामेनाप्यसामर्थ्यान्न पाक्षिकमपि
[illegible] । देहाद् रागानुमानवद् [illegible]स्योदाहरणस्य व्याख्यान । यथेत्यादि ।
[illegible] च [illegible] द्वन्द्व । रागादिमानत्र पुरुषो देहवत्त्वादिन्द्रियवत्त्वात्
[illegible]त्वात् । [illegible]दिभ्यो रागाद्यनुमान । आदिशब्दाद् द्वेषमोहादिपरिग्रह ।
[illegible] । न हीन्द्रियाद्येव कारण रागादे । यस्मादात्मात्मीया-
[illegible] । [illegible] योऽभिनिवेश स पूर्वं कारण
[illegible] । [illegible] समर्थन । योनि पदार्था-
[illegible] । [illegible]हेतुत्वात् । न [illegible] इति

ग्रहणे तु सविशेषदर्शनमात्रेण अभ्यासबलोत्पादिता। तथा हि मैत्र्यादय[1] सत्त्व-धर्मालम्बना इष्यन्ते। एताश्च सजातीयाभ्यासवृत्तयो न रागापेक्षिण्य। नैव रागादय। विपर्यासाभावेऽभावात्।[2] कारुणिकस्य निष्फल आरम्भोऽविपर्यासादिति चेत्। न। परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात्। इच्छया हि फललक्षणत्वम्।

सर्वथाऽभूतासमारोपाद्[3] निर्दोष। तदन्येन वीतरागस्य दोषवत्त्वसाधने न किञ्चिदनिष्टम्।

निरूपणमात्रेण। अभ्यासबलोत्पादितेति पूर्वपूर्वसजातीयक्षणोत्पन्ना भवत्येव करुणा। आगमेनापि संस्यन्दयन्नाह। तथा हीत्यादि। आदिशब्दाद् अनालम्बना गृह्यन्ते। सत्त्वालम्बना पृथग्जनाना। धर्मालम्बना आर्याणा। अनालम्बना ग्राह्य-ग्राहकाभिनिवेशविगताना बुद्धबोधिसत्त्वाना। मैत्र्यादयो मैत्रीकरुणामुदितो[1]पेक्षा इष्यन्ते सिद्धान्ते।

ननु च सत्त्वालम्बना एव पृथग्जनेनाभ्यस्तास्तास्तत्कथ धर्माद्यालम्बना उच्यन्त इत्यत आह।

एताश्च मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षा। सजातीयाभ्यासवृत्तय पूर्वपूर्वसदृशक्षणबले-नोत्पत्ते। एतावास्तु विशेषो यावत् सत्त्वम्पश्यन्ति तावत्सत्त्वालम्बना। यावद्धर्म-स्तावद् धर्मालम्बना। न रागापेक्षिण्य इति नानुशयेन सत्त्वेषु प्रवर्त्तन्ते[2] इत्यर्थ।

ननु तु सविशेषदर्शनमात्रेणाभ्यासबलोत्पादितेत्यनन्तरमेवाभ्यस्तं [illegible]।

सत्य। करुणामेवाश्रित्याधुना सर्वाण्येवेति विशेष। आत्मदर्शनानिवृत्तावपि तर्हि करुणावदभ्यासाद् रागादय प्रवर्त्तन्त इत्याह। नैव रागादयस्सजातीयाभ्यास-वृत्तयो येनात्मदृष्टिनिवृत्तावपि प्रवर्त्तेरन्। आत्मादिविपर्यासाभावेऽभावात्।

कारुणिकस्य निष्फल परार्थ आरम्भोऽविपर्यासादात्माद्यभिनिवेशाभावेन स्वार्थस्यैवाभावात्। नायन्दोष परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात्। इष्टो नाम [illegible]-स्तथापि कथ फलत्वमिति चेत्। आह। इच्छयेत्यादि। इच्छया [illegible] [illegible]-लक्षणमिच्छाविषयत्वादित्यर्थ। यदिष्टन्तत्फलमिति यावत्।

नन्वहमिति बुद्धिरहितस्य कथ परार्थेपि प्रवृत्तिरिति चेत् (।) न (।) अक्लिष्टा[4] [illegible]सद्भावात् प्रवृत्तिरित्येके। [illegible] [illegible] [illegible]-करणादित्यपरे। विनेयाना तथा प्रतिभासनादित्यन्ये।

तदर्थेन्द्रियत्वा[illegible]। यदि [illegible] वीतरागस्य [illegible] [illegible] तेन [illegible] इत्युच्यते। सर्वथाऽभूतासमारोपाद् वीतरागो निर्दोष। [illegible]-स्य रागादेरसम्भवात्। तदन्येन रागादिसम्भवेन वक्तृत्वादिना वीतरागस्य

भिनिवेशाक्षिप्त सास्रवधर्मविषयमाह ।

नैव करुणादय । अन्यथापि सम्भवात् इति निवेदयिष्याम । यथा रक्तो ब्रवीति तथा विरक्तोऽपि । एव न वचनमात्रात् नापि विशेषात् प्रतिपत्ति । अभिप्रायस्य दुर्बोधत्वात् । व्यवहारसङ्करेण सर्वेषा व्यभिचारात् । प्रयोजनाभावेऽवचनमिति चेत् । न । परार्थत्वात् ।

425b न युक्तो वीतरागत्वादिति चेत् । न । करुणयापि प्रवृत्ते ।[7] सैव करुणा राग इति चेत् । इष्टम् । अविपर्यासोद्भवत्वात् अदोष । करुणा असत्यप्यात्म-

---

मभिनिवेशस्तेनाक्षिप्त जनित । सास्रवधर्मविषयमिति सत्त्वोपादानस्कन्धालम्बन चेतसोभिष्वङ्ग रागमाहुर्विद्वास ।

स्यान्मत (।) वीतरागाभिमताना मैत्रीकरुणादय दृश्यन्ते । ते च सत्त्वा[3]-लम्बनत्वाद् आत्मादिदर्शनप्रवृत्ता सत्त्वानुनयप्रवृत्त्या नाभिष्वङ्गस्वभावास्ततो वीतरागा अपि रागिण प्रसक्ता इत्यत आह । नैव करुणादय इति (।) न सत्त्वा-लम्बना वीतरागाणा करुणादय । अन्यथापि सम्भवात् । (धर्मालम्बनानामपि सम्भवात्)[1] एतच्चानन्तरमेव निवेदयिष्याम । अत्र वचनाद् रागानुमाने क्रियमाणे वचनमात्रादप्रतिपत्तिरित्यनेन सम्बन्ध । यस्माद् यथा र[1]क्तो ब्रवीति तथा विरक्तोपीति प्रक्षीणरागोपि । न वचनमात्राद् रागानुमान किन्तर्हि वचनविशेषात् । यो रागेणैव जन्यत इत्याह । नापि विशेषादिति । किङ्कारणम (।) अभिप्रायस्य दुर्बोधत्वात् । विरक्तो हि रक्तवच्चेष्टते । रक्तोपि विरक्तवदित्यभिप्रायो दुर्बोध । ततश्च व्यवहारस[1]ङ्करेण सर्वेषामिति वचनाना । वचनमात्रस्य वचनविशेषस्य च रा[5]गादेर्लिङ्गत्वेनोपनीतस्य व्यभिचारात् । न विशेषादपि रागाद्यनुमान । यदुक्त-न्तथा विरक्तो ब्रवीतीति तत्रोत्तरमाशङ्कते । प्रयोजनेत्यादि । वचनोच्चारण व्यव हार । न हि वीतरागस्य वचनोच्चारणे फलमस्ति तथा चाव्यभिचारो रागवचन-योरिति भाव । नैतदेवमित्याह । न प्रयोजनाभाव परार्थत्वाद् व्याहारस्य ।

न युक्त इत्यादिपर ।[6] वीतरागो हि परेष्टव्यासक्तो न च सक्तिमन्तरेण परार्थप्रवृत्तिरस्तीति भाव । नैतदेव । करुणयापि प्रवृत्ते । सैव करुणा राग इति चेत् । तदेतदिष्ट करुणा राग इति नामकरण । सत्त्वदर्शनविपर्यासायातत्वात् करुणापि रागात्मको दोष इति चेदाह । अविपर्यासेत्यादि । अविपर्यासोद्भवत्व-

21b मेवाह । असत्यप्यात्मग्रहण इत्यादि । दु ख[7]विशेषदर्शनमात्रेणेति सस्कारदु खता-

---

[1] In the margin

तस्मादविनाभाव्येव कार्यं कारणमनुमापयति। तत्रायत्तत्वात्। नान्यद् विप
क्षेऽदर्शनेऽपि। सर्वदर्शिनस्तु दर्शननिवृत्याऽभाव'निश्चय। क्वचित् तथा दृष्टान
पुनर् (देश)कालसंस्कारभेदेन अन्यथादर्शनात्। यथाऽऽमलक्य क्षीरावसेके
मधुरफला न चैवम्बहुल दृश्यन्ते।[1] तेन एतद् युक्त यत्तु मादृशो वक्ता रागादि

रागाणामात्माद्यभिनिवेशस्याभावात्। तन्त्युपयोगे हि वचन प्रति। स एव राग
उपयुक्त स्यादात्माद्यभिनिवेशवता सर्वेषामेव रागित्वात्। तच्च रागस्य वचन
प्रत्युपयोगित्वन्नास्तीत्युक्त। वक्तुकामता सामान्यहेतु'त्वादित्यत्रान्तरे।

तस्मादित्यादि निगमन नान्तरीयकमेवेति कारणेनाविनाभाव्येव। तत्र
तिबन्धात्। तत्र कारणे आयत्तत्वात्। नान्यदप्रतिबद्ध विपक्षे हेतोरदर्शनेपि
अर्वाग्दर्शनस्यादर्शनमात्रेणानिश्चयात्। सर्वदर्शिनस्तु दर्शननिवृत्त्या स्यान्निश्च
यस्तस्य हि सर्वज्ञेयव्यापि ज्ञान। एतदेवाह। सर्वदर्शन इत्यादि। किम्पुनरद
र्शनमात्रा'न्नाभावनिश्चय इत्याह। क्वचित्तथेत्यादि। तेन प्रकारेण दृष्टान
पाक्। पुनर्देशकालसंस्कारभेदेनेति भेदशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्ध। संस्कार
क्षीरावसेकादि। पूर्वदृष्टप्रकारादन्यथा स्यात्। किमिवेत्याह। यथामलक्य
इति। संस्कारभेदस्यैतदुदाहरणन्न चैवम्बहुलमिति न मधुरफला बहुलन्दृश्यन्ते
कषायफलाना बाहुल्येन दर्शनात्। न चेदा'नीं बहुल मधुरफलानामदर्शनात्
क्वचित्सम्भविनो मधुरफलस्य प्रतिक्षेप। तथा देशभेदेन पिण्डखर्जूरस्य सम्भव
कालभेदेन पुष्पादे। आमलकीदृष्टान्तेन चैतदाह। यथामलक्य क्षीरादि
संस्कारादन्यथा भवन्ति। तथा रागादियोग्यश्चित्तसन्तानस्तत्त्वाभ्यासाभिनि
संस्काराद् योग्यो भवति। अभ्यासाच्च नैरात्म्यालम्बनमेव विज्ञान स्पष्टाभम्भव
राग्यमुच्यते। नैरात्म्यदर्शनादात्माद्यभिनिवेशविगमेन रागाद्यनुत्पत्ते। सर्वभव
क्षणिकत्वाद्यालम्बन च ज्ञान स्पष्टाभ सर्वज्ञत्व चोच्यते। सर्वज्ञानविज्ञानात्।
तस्मात् तत्त्वाभ्यासनिमित्ता स्फुटाभत्वनुद्धिरेव तत्त्वसाक्षात्करणेन प्रत्यक्षद
कारिणी रागादियोग्यस्वभावता ज्ञानस्य बाधते। ततस्तान्यथादृष्टमपि हेतुबला
दन्यथा भवेदपि(।)तेन यदि नाम[1] रागरहिते क्वचिद् वचन न दृष्टन्तथापि सर्वत्र
वीतरागे वचनेन न भाव्यमिति नास्ति निश्चय। ततश्चानैकान्तिकत्वमेव
वचनमात्रान्न रागानुमान। यत एतदनेन कारणेनैतद्युक्तं यत्तु मादृशो वक्ता।
योऽहमिवायोनिशोमनस्कारात्। तदेवाह। रागोत्पत्तावित्यादि। न पुनरस्मादित्यात्
आत्मेत्यादि। आत्मदर्शनं सत्कायदृष्टि। नित्यसुखादिविपर्यासेनायोनिशो
मनस्कार। इत्यनयान्तरमाह। आत्मदर्शनमेवायोनिशोमनस्कार इति विशेष

मान् [illegible]न्पत्तिप्रत्ययविशेषवेण युक्त आत्मदर्शनायोनिशोमनस्कारवत्त्वात्। तदा [illegible] (ति) अपार्थको वचनोदाहार[2]। तस्माद् विपक्षेऽदृष्टिरहेतु ॥

न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिता।
संभाव्यव्यभिचा(र)त्वात्, स्थालीतंडुलपाकवत् ॥१५॥

न हि बाहुल्येन[3] पक्वाना दर्शनेऽपि स्थाल्यन्तर्गतत्वेन केवलेन पाक सिध्यति। [illegible]दर्शनात्। [illegible] एवम्स्वभावसमानपाकहेतुका पक्वा इति युक्तम्। [illegible] तु तदनुमान शेषवद्व्यभिचारि ॥

(र) शेषवदनुमाननिरास

[illegible] पुन शेषवदिति।

यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रदर्श्यते।
(तस्य) संशयहेतुत्वाच्छेषवत् तदुदाहृतम् ॥१६॥

[illegible]। [illegible] विशेषणान्यपार्थको वचनोदाहार । वचनादित्यस्य [illegible]। [illegible] हि यो मादृशो रागोत्पत्तिप्रत्ययविशेषेण [illegible]। [illegible] स्यात्। यत एवमदर्शनमात्रा[4]न्नास्ति [illegible] विपक्षेऽदृष्टिविरुद्धे [illegible]दर्शनमहेतुर्लिङ्गस्य व्यतिरेकनिश्चय [illegible]।

[illegible] (।)[illegible] [illegible]र्व्यभिचारो न च वीतरागे वचन दृष्टम्- [illegible] व्यतिरेक सिद्ध [illegible] आह।

[illegible] विरुद्धे [illegible]व्यभिचारिता। तस्मात् (।) सम्भाव्य- [illegible] व्यभिचारो यस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्[1]। यद्यपि [illegible] न विरुद्ध इति सम्भाव्यते व्यभिचार । [illegible] स्थालीतण्डुलपाकवत्।

[illegible]। न हीत्यादि। बाहुल्येन स्थाल्यन्तर्गताना [illegible] केवलेन पाक सिध्यति। [illegible] विशेष- [illegible]। [illegible]। [illegible]र्सिद्धिर्व्यभिचारस्य दर्शनात्। एव- [illegible]। [illegible] पक्वे समान [illegible]। [illegible] विशेषण। शेषोऽस्तीति [illegible]। [illegible] व्यभिचारि ॥

[illegible]-

तस्य न व्यतिरेकोऽनिश्चित इति विपक्षेऽपि वृत्तिराशङ्क्येत। व्यतिरेक-सिद्धयदर्शनमात्रस्य हि संशयहेतुत्वात्। न सर्वाऽनुपलब्धिरेव गमिका। तस्मा-देकनिवृत्त्याऽन्यनिवृत्तिमिच्छता तयो स्वभावप्रतिबन्धोऽपि कश्चिदेष्टव्य। अन्यथाऽगमको हेतु स्यात्॥

(ख) त्रिरूपहेतुनिश्चय

हेतोस्त्रिष्वपि रूपे(षु) निश्चयस्तेन वर्णितः।
असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः ॥१७॥ 42c

३—व्याप्तिचिन्ता

क दिग्नागेष्ट प्रतिबंध

न ह्यसति प्रतिबन्धेऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयोऽस्ति। तेन तमेव दर्शयन् निश्चय-

---

न्यदेवेति पृच्छति। किंपुनरित्यादि। शेषवत्स्वरूपमाह। यस्येत्यादि। यस्य हेतोर-दर्शनमात्रेणाप्रमाणकेन विपक्षाद्व्यतिरेक प्रसाध्यते। तस्य हेतो संशयहेतुत्वात् संशयकारित्वाच्छेषवत्तदनुमानमुदाहृत। किङ्कारणन्तस्य हेतो स व्यतिरेकोऽनिश्चित इति विपक्षेपि वृत्तिराशक्येत। किंपुनर्न निश्चित इत्याह। व्यतिरेकेत्यादि। अनुपलम्भेपि कथ संशय इत्याह। न सर्वेत्यादि। दृश्यानुपलब्धिरेव न गमिका। 23a यत एवन्नादर्शनमात्राद् व्यतिरेकस्तस्मादेकनिवृत्त्या साध्यनिवृत्त्यान्यनिवृत्तिमाधन-निवृत्तिमिच्छता तयो साध्यसाधनयो कश्चित् स्वभावेन प्रतिबन्धस्तादात्म्यत-दुत्पत्तिलक्षणोप्येष्टव्य। न केवलमदृष्टिमात्र। अन्यथा प्रतिबन्धानिष्टावगमको हेतु स्यात्। व्याप्तेरनिश्चितत्वात्॥

यत एवन्तेन कारणेन हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेषु निश्चयो वर्णित। आचार्य दि ग्ना गे न प्र मा ण स मु च्च या दिषु। असिद्धस्तु द्वयोरपि साधनमित्यादिना। कस्य निरासेनेत्याह। असिद्धेत्यादि। आद्यादित्वात् तृतीयार्थे तसि विपक्षेणेत्यर्थ।

तत्रासिद्धविपक्षेण पक्षधर्मत्वनिश्चयो वर्णित। विपरीतार्थोविरुद्धस्तस्य विपक्षेणान्वयनिश्चय। व्यभिचार्यनैकान्तिकस्तस्य विपक्षेण व्यतिरेकनिश्चय॥

अन्वयव्यतिरेकनिश्चय च वर्णयता प्रतिबन्धोप्यर्थतो दर्शित एव। यस्मान्न ह्यसति प्रतिबन्धेऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयोस्ति (।) तेन कारणेन तमेव तादात्म्य-तदुत्पत्तिलक्षण प्रतिबन्धन्दर्शयन्नाक्षिपन्निश्चयमाह। यस्य दोषस्य निराशे (?से)

मान् रागोत्पत्तिप्रत्ययविशेषणे युक्त आत्मदर्शनायोनिशोमनस्कारवत्त्वात्। तदा वक्ते (ति) अपार्थको वचनोदाहार[2]। तस्माद् विपक्षेऽदृष्टिरहेतु ॥

न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिता।
सभाव्यव्यभिचा(र)त्वात्, स्थालीतंडुलपाकवत् ॥१५॥

न हि बाहुल्येन[3] पक्वाना दर्शनेऽपि स्थाल्यन्तर्गतत्वेन केवलेन पाक सिध्यति। व्यभिचारदर्शनात्। एव एवस्वभावसमानपाकहेतुका पक्वा इति युक्तम्। अन्यथा तु तदनु[4]मान शेषवद्व्यभिचारि ॥

(क) शेषवदनुमाननिरास

कि पुन शेषवदिति।

यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेक· प्रदर्श्यते।
(तस्य) संशयहेतुत्वाच्छेषवत् तदुदाहृतम् ॥१६॥

समासो वा। तदेति मादृशो वक्तेति विशेषणेऽप्यपार्थको वचनोदाहार । वचनादित्यस्य हेतोरुदाहरणमनर्थकमित्यर्थ । तदा हि यो मादृशो रागोत्पत्तिप्रत्ययविशेषेण युक्त स रागी। यथाहमित्ययमेव हेतु स्यात्। यत एवमदर्शनमात्रा[3]न्नास्ति निश्चयस्तस्माद् विपक्षेऽदृष्टिर्विपक्षे हेतोरदर्शनमहेतुर्लिङ्गस्य व्यतिरेकनिश्चय प्रति ॥

स्यान्मति (।)विपक्षदृष्ट्या हेतोर्व्यभिचारो न च वीतरागे वचन दृष्टन्त-स्माददर्शनात् साध्याभावे व्यतिरेक सिद्ध इत्यत आह।

न चादर्शनमात्रेणेति विपक्षे हेतोरव्यभिचारिता। कस्मात् (।) सम्भाव्य-व्यभिचारत्वात्। सम्भाव्यो व्यभिचारो यस्य स तथा तद्भावस्तस्मात्[1]। यद्यपि न दृष्टो विपक्षे तथापि तत्र सम्भवो न विरुद्ध इति सम्भाव्यते व्यभिचार । स्थाल्यन्तर्गतास्तण्डुला स्थालीतण्डुलास्तेषा पाकवत्।

एतमेव दृष्टान्त समर्थयितुमाह। न हीत्यादि। बाहुल्येन स्थाल्यन्तर्गताना पक्वानान्दर्शनेऽपि न स्थाल्यन्तर्गतत्वेन केवलेन पाक सिध्यति। मात्रग्रहणन्तु विशेष-निरासार्थ। यद् वक्ष्यत्येवन्तु स्यादिति। कुतोऽसिद्धिर्व्यभिचारस्य दर्शनात्। एव-स्वभावा इति ये पक्वा दृष्टास्तैस्तु यत्स्वभावा। एतैरेव पक्वै समान पाकहेतुर्येषान्ते पक्वा इति। अन्यथा त्वित्यसत्य तस्मिन् विशेषणे। शेषोऽस्तीति शेषवदनिर्णीतो विपक्षोऽस्तीति यावत्। तच्च व्यभिचारि ॥

रित्थं दा रि को क्त कार्यात् कारणानुमानस्य शेषवदनुमानमितराभिप्रेतमना-

तदनुक्तेपि गम्यते ॥१८॥

न हि तस्य साध्ये दर्शनमात्रमितरा वचनेन निवर्त्यते। स्मृति [illegible] म्रियत इति चेत्। दर्शनमप्रतीयमान [illegible] पुन तत्र स्मरणाभावात्। अदर्शनन्तु दर्शनाभाव। स दर्शनेन बाध्यते। तदभावे सिद्ध एव इत्यदर्शने तत्सिद्धये वचन।

एतदेव व्याचष्टे। यदीत्यादि। तेनेति वैधर्म्यवचनेन [illegible] २२। स्थाप्यते। तदित्यदर्शनमनुक्तेपि वैधर्म्ये गम्यते। दर्शनाभाव [illegible] वैधर्म्यवचनात् प्रागपि सिद्धत्वात्। [illegible]।

हेतोर्दर्शनमात्रविपर्ययेति [illegible] त्यादि। तस्येति प्रतिपादकस्य वैधर्म्यवचनात् प्राक्। [illegible] वा वैधर्म्यवचनेन निवर्त्यते। [illegible] तु [illegible] साधर्म्यवचनेन स्मर्यते। [illegible] मादर्शने म्रियत इति चेत्। [illegible] दर्शनमप्रतीयमान [illegible] स्मरणाभाव [illegible]। [illegible] हेतोर्निवृत्तो। स दर्शनेन [illegible]। तदभावे [illegible] भाव [illegible] तत्सिद्धये [illegible]। [illegible] ॥ [illegible] पेन। [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

माह। तत्रान्वयनिश्चयेन विरुद्धतत्पक्ष्याणा[1] निरास। व्यतिरेकस्यानिश्चयेन तत्पक्षशेषवदादे ॥

(प्रसिद्धस्तु) द्वयोरिति हि एकत्र सिद्धस्य प्रतिषेध। प्रसिद्धवचनेन शेषवदसाधारणयो सपक्षविपक्षयो[4]रपि असन्देह.।

अन्यथाऽसति प्रतिबन्धे विपक्षेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके हि।

व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्यवचनञ्च यत्।

यदुभय विरुद्धानैकान्तिकप्रति[3]पक्षेण वक्तव्यमिति तच्च वैधर्म्यवचन ऐ (?अनै) कान्तिकप्रतिपक्षेण ॥

यद्यदृष्टिफलन्तच्च

यदि तेन (वैधर्म्यवचनेन विपक्षे) ऽदर्शन व्याप्यते

न यो निश्चय उक्तस्त व्याचष्टे। तत्रेत्यादि। विरुद्धतत्पक्ष्याणामिति विरु[3]द्धाना विरुद्धपक्ष्याणा च विरुद्धपक्ष्या येषा सत्त्व विपक्षे निश्चित सपक्षसत्त्व सन्दिग्ध। सन्दिग्धानैकान्तिका एवैते परप्रसिद्ध्या त्वेवमभिधान। व्यतिरेकस्यानिश्चयेनेति प्रकृतेन सम्बन्ध। अनैकान्तिकस्य निरास इति सम्बन्ध। तेनायमर्थ साधारणानैकान्तिकस्येति। तत्पक्षस्य च। अनैकान्तिकपक्षस्य च। शेषवदादे। आदिशब्दात् सपक्षवि[1]पक्षयोस्सन्दिग्धस्य निरास। यस्य सपक्षसत्त्व विपक्षे चादर्शनमात्राद् व्यतिरेकस्तच्छेषवत्।

प्रसिद्धस्तु द्वयोरित्या चा र्य ग्रन्थमिदानी व्याचष्टे। द्वयोरित्यादि। द्वयोरित्यनेनैकस्य वादिन प्रतिवादिनो वा य सिद्धस्तस्यप्रतिषेध (।) प्रसिद्धवचनेन सन्दिग्धयो शेषवदसाधारणयो प्रतिषेध इति सम्बन्ध (।) क्व सन्दिग्धयोरित्याह। सपक्षवि[5]पक्षयोरपीति शेष ततोऽसपक्षसन्देह। असाधारणस्य तु सपक्षविपक्षयो। तस्मान्निश्चयवचनादा चा र्ये णा पि प्रतिबन्ध इष्ट एव ॥

अन्यथाऽसति प्रतिबन्धे साध्यसाधनयो। विपक्षेऽदर्शनमात्रेण व्यतिरेके आचार्येणेष्यमाणे। व्यभिचारिविपक्षेणानैकान्तिकप्रतिपक्षेण वैधर्म्यवचन च यत् प्रतिज्ञातन्तदपार्थकमित्याकूत।

क्व पुनराचा[6]र्येण प्रतिज्ञातमित्याह। यदेत्यादि। न्या य मु खे चैतदुक्त। यदुभय वक्तव्यमिति साधर्म्य वैधर्म्य च। कस्य प्रतिपक्षेण किमुक्तमित्याह। विरुद्धेत्यादि। साधनस्य वचन विरुद्धप्रतिपक्षेण वैधर्म्यवचनमनैकान्तिकप्रतिपक्षेण। यद्यदृष्टिफलन्तच्च। अदर्शनमात्रफलन्तच्चेति वैधर्म्यवचन।

[illegible]

[illegible] निर्गमित [illegible] । [illegible]

[illegible] लिंग । [illegible]

[illegible]

[illegible] निरूपणा [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] कार्यं । [illegible]—

[illegible]

[illegible]

व्यतिरेक सिद्ध एव साधन इति तथाभावनिश्चयमपेक्षते। अनुपलम्भात् क्वचित् अभावसिद्धावप्यप्रतिबद्धस्य तदभावे सर्वत्र अभावासिद्धेः।
संशयाद्व्यतिरेक एव शेषवद्व्यभिचारः ॥१६॥

किञ्च।

व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यात्;

427b नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात्। निरात्मकेषु घटादिषु दृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात्। तन्निवृत्त्या आत्मगतेः। अदृश्यानुपलम्भात् अभावासिद्धौ घटादे[1]र्नैरात्म्यासिद्धेः प्राणादेरनिवृत्तिः।

चारित्वं स्यादिति।

ननु प्रतिबन्धबलात् साध्याभावे हेतोर्व्यतिरेके सति सत्तामात्रेण व्यतिरेको गमकः स्यादित्यत आह। व्यतिरेकस्त्वित्यादि। हेतोर्यो विपक्षाद् व्यतिरेकः स सिद्ध एव निश्चित एव साधनं। इति हेतोस्तथाभावनिश्चयं साध्याभावे यो हेत्वभावस्तन्निश्चयमपेक्षते। एतदाह (।) नास्माकम्भवतामिव दर्शनाभावमात्राद् व्यतिरेकः। किन्तु साध्यसा[1]धनयोः सति प्रतिबन्धे साध्याभावे हेतोर्विपक्षाद्व्यावृत्तत्वं स्वगतो धर्मः। हेतोश्च यद्रूपन्तदवश्यं स्वनिश्चयमपेक्षते ज्ञापकत्वादिति। कथं त्वन्मतेन शेषवतो व्यभिचारित्वमिति चेदाह। अनुपलम्भास्त्वित्यादि। क्वचिद्विपक्षैकदेशे हेतोरभावसिद्धावप्यप्रतिबद्धस्य हेतोः साध्ये। तदभावे साध्याभावे सर्वत्र विपक्षेऽभावासिद्धेः कारणात् संशयस्ततो वि[2]पक्षाद्व्यतिरेको यः स एव व्यभिचारः शेषवतः (।)

किंचेति दोषान्तरसमुच्चयः। यद्यदर्शनाद् व्यतिरेकस्तदा व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यात्। कीदृशः नेदं निरात्मकमित्यादि। प्रसङ्गमुखेन चेदमुक्तमप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात्। प्राणादिमत्त्वाच्च सात्मकं। अयं च हेतुः सात्मके क्वचिन्न दृष्टो निरात्मकेभ्यश्च व्यावृत्त इति साध्यनिवृत्तौ निवृत्तिधर्माव्यतिरे[3]की कथ्यते। तथा हि निरात्मकेष्वात्मरहितेषु घटादिषु दृष्टादृष्टेषु प्राणाद्यदर्शनात् प्राणापानोन्मेषनिमेषादर्शनात्। दृष्टेषु स्वभावानुपलम्भेनैवादर्शनं प्राणादीनामुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वात्। अदृष्टेष्वपि तज्जातीयतया। तेन नैरात्म्यं प्राणाद्यभावेन व्याप्तं। जीवच्छरीरे तु तन्निवृत्त्या प्राणादिमत्त्वाभावनिवृत्त्या नैरात्म्यस्य निवृत्तेरात्मगतिः स्या[1]त्। तद् तर्हि कथं संशयहेतुरिति चेदाह। अदृश्येत्यादि। अदृश्यस्यात्मनोऽनुपलम्भाद् घटादिस्व(?ष्व)भावाप्रसिद्धौ घटादी(ना)न्नैरात्म्यासिद्धेः कारणान्निरात्मकात् प्राणादेरनिवृत्तिः। प्राणाद्यभावेन सन्दिग्धस्य नैरात्म्यस्याप्य-

न हि तद्व्यावृत्तेरन्यद् व्यवच्छेदनम्। व्यवच्छेदस्तु कुतश्चिद् व्यावृत्तेरेवाभिधा[illegible]याद्। क्वचिद् यत्र नास्तीति निश्चितं स भवन् कथं तदभावं न गमयेत्?

प्रमाणान्तरबाधा चेन्नेदानीं नास्तिताऽदृशः ॥२१॥

अत्राऽपि उभयव्यवच्छेदे प्रमाणान्तरं बाधकमस्ति। अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणां हि एकस्य व्यवच्छेदेन द्वितीयस्य विधानात् अप्रतिषेध। विधिप्रतिषेधयो (र्युगपद्) विरोधादिति।

नेदानीं अदृशो नास्तिता। एवं सति अदर्शनं न प्रमाणं, बाधासम्भवात्।

ख आचार्यीयमतनिरास

तथान्यत्रापि सभाव्यं प्रमाणान्तरबाधनं।

दस्तित्वेत्यादि। कुतश्चिन्नित्यादनित्याच्चाद [illegible] व्यावृत्तेर्वा [illegible]। [illegible]
अनित्यत्वान्नित्यत्व प्रतिबन्धानिश्चयात्। [illegible]
यत्र नास्तीति निश्चितं स भवन् क्वचित् [illegible]
निश्चितान्यात्माभावं कथं न गमयेत्।

नित्यानित्याद् व्यावृत्तावपि [illegible]
बाधा [illegible] [illegible]
[illegible]

[illegible]

अनुपलम्भ एव सति संशयात् उपलम्भेऽभावात्। अनुपलम्भाद् व्यतिरेक इति संशयितोऽनिवार्यः। यथायोग(मुदाहार्यमिति वचनात्)त्वतः अनिवारित एवेति चेत्। न। य एव तूभयनिश्चयवाचीत्यादि[1]भूतात् तेनाऽनुपलम्भेऽपि संशयात् अनिवृत्ति मन्यमान तत्प्रतिषेधमाह॥

किञ्च।

विशेषस्य व्यवच्छेदहेतुता स्याददर्शनात्।

428a श्रावणत्वस्यापि नित्यनित्ययोरदर्शनात् व्यावृत्त्या तद्व्यवच्छेदहेतुता स्यात्।

तद्व्याचष्टेऽनुपलम्भ एवेत्यादि। अप्रमाणकेऽनुपलम्भ एव सति हेतोर्विपक्षे संशयात् (।) कथमुपलम्भे तदसम्भवात्। विपक्षे हेतोरुपलम्भे सति तस्य संशयस्याभावात्। तस्मा[3]दनुपलम्भाद्धेतो विपक्षाद् व्यतिरेक इत्यर्थात् सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुरिष्ट एव। तस्मात् संशयितोऽनिवार्यः। संशयेन विषयीकृत संशयितो व्यतिरेको न वार्यः स्यात्।

यथायोगमुदाहार्यमित्यतो यथायोगवचनात् संशयितोऽनिवारित एवेति चेत्। नैतदेव। तदनन्तरमेव "य एव तूभयनिश्चयवाची"त्यादि वचनात्। य एव शब्द उ[4]भयनिश्चितस्य त्रैरूप्यस्यासिद्धत्वादेर्वाचकः स एव साधन दूषण "न चान्यतरप्रसिद्धसन्दिग्धवाची पुनः साधनापेक्षणादि"त्ययं ग्रन्थ इहोदाहरण। अन्यतरस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा (।) योसिद्ध सन्दिग्धम्वा वक्ति न स साधन दूषण वा (।) सन्दिग्धव्यतिरेकनिश्चयहेतुरुभयोरपि विपक्षे सन्दिग्धस्तस्मात्तदभिधानमसाधनम्। यस्मादुभयनि[5]श्चित एव हेतुरुक्तस्तेनानुपलम्भेऽपि सति निवृत्तिसंशयाद् विपक्षाद्धेतोरनिवृत्ति मन्यमानस्तस्य सन्दिग्धव्यतिरेकस्य हेतुत्वप्रतिषेधमाह असिद्धियोजनया॥

किञ्च। यद्यदृष्ट्या निवृत्तिरिष्यते तदा विशेषस्यासाधारणस्य श्रावणत्वादेर्व्यवच्छेदहेतुता स्यात्। कि कारण (।) नित्यानित्ययोरदर्शनात्। तद् व्याचष्टे (।) श्रावणत्वस्यापीत्यादि। तथा ह्यदर्श[6]नमात्राद् व्यावृत्तिरिष्टा (।अ)स्ति च नित्यानित्ययोरदर्शन श्रावणत्वस्य तद्व्यवच्छेदहेतुता स्यात्। नित्यानित्यप्रतिषेधहेतुत्वम्भवेत्। यदि नामादर्शनात् ततो व्यावर्त्तेत श्रावणत्वन्तद्व्यवच्छेदहेतुत्वन्तु कुत इत्याह। न हीति। न तद्व्यावृत्तेरन्यद् व्यवच्छेदनन्नित्यानित्यव्यवच्छेदनम् (।) तथापि कथ श्रावणत्वन्न व्यवच्छेदहेतुरिति चेदाह। अव्यवच्छे-

---

[1] Hbyun-bahi-phyi-ro

न हि तद्व्यावृत्तेरन्यद् व्यवच्छेदनम्। तद्व्यवच्छेदस्तु क्वचिद् व्यावृत्तेरेवानिश्चयाद्। क्वचिद् यत्र नास्तीति निश्चितः स भवन् कथं तदभावं न गमयेत्?

प्रमाणान्तरबाधा चेन्नेदानीं नास्तिताऽदृशः ॥२१॥

यथाऽपि उभयव्यवच्छेदे प्रमाणान्तरं बाधकमस्ति। अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणां हि एकस्य व्यवच्छेदेन द्वितीयस्य विधानात् अप्रतिषेधः। विधिप्रतिषेधयो(र्युगपद्) विरोधादिति।

नेदानीं अदृशो नास्तिता। एवं सति अदर्शनं न प्रमाणं, बाधासम्भवात्।

ग आचार्यीयमतनिरासः

तथान्यत्रापि सम्भाव्यं प्रमाणान्तरबाधनम्।

दस्तिवे त्यादि। कृतश्चिन्नित्यादनित्याच्च [illegible]। [illegible] अनिश्चयस्यान्यतरत्र प्रतिबन्धानिश्चयात्। [illegible] यत्र नास्तीति निश्चितः स भवन् क्वचिद् धर्मिणि [illegible] निश्चितस्तस्याभावं कथं न गमयेत्।

नित्यानित्याद् व्यावृत्तस्यापि [illegible] बाधा [illegible]। [illegible] नित्यानित्यव्यवच्छेदे सत्ये प्रमाणान्तरं बाधकमस्ति। [illegible] अन्योन्यव्यवच्छेदो [illegible] [illegible] तेषामेकस्य व्यवच्छेदेनान्यविधानात्। [illegible]

[illegible]

प्रतिषेध.।

एवमाचार्यीय कश्चित् अनुपलम्भाद्² अभावं ब्रुवाण उपालब्ध ।

अपि च।

> देशादिभेदाद् दृश्यन्ते भिन्ना द्रव्येषु शक्तयः ।
> तत्रैकदृष्ट्या नान्यत्र युक्तस्तद्भावनिश्चयः ॥२३॥

दावदर्शनमात्रेणानुष्णाशीतस्पर्शस्यायुक्त प्रतिषेध ।

26b यत्तूच्यते (।) सर्वत्र पृथिव्यादेरनुष्णाशीतस्यानुष्णाशीतस्पर्शो यस्तु पृथिव्यादिभावेपि श्लक्ष्णत्वादिभेद स पृथिव्यादिपरमाणुसंयोगस्य निविडानिविड-कृतत्वादिति ।

तदयुक्तम् (।) अनिविडाना हि नैरन्तर्याभावात् संयोगाभाव । तेन यथोपलपरमाणूना संयोगस्य निविडत्वन्तथा तूलपरमाणूनामिति कथ श्लक्ष्णत्वादिभेद स्यात्। तस्मात् सत्यपि संयोगे स्वरूपेणान्यादृशा एवोपलपरमाणवोन्यादृशाश्च तूलपरमाणवस्तत्कृत एव च श्लक्ष्णत्वादिभेद । न संयोगनिविडानिविडकृत । तथा च यथा पृथिव्यादिभेदात् स्पर्शस्य श्लक्ष्णत्वादिभेदस्तथानुष्णाशीतभेदोपि सम्भाव्येत।

ननु माभूद् अदृष्टविषये वाय्वनुमान दृष्टविषये त्वनुष्णाशीतस्पर्शस्य दृश्यस्य पृथिव्यादिसम्बन्धित्वेनानुपलभ्यमानत्वा²त् ततो वाय्वनुमान स्यात्।

एवम्मन्यते। यदि स्पर्शादिर्गुणस्तदा सिद्धा स्यात् ततो वायुद्रव्यानुमान स्यात् सैव त्वसिद्धा। स्वातन्त्र्येण प्रतीते स्पर्शविशेष एव चास्माकम्वायुरुच्यते। आचार्य दिग्नागे न तु स्पर्शव्यतिरिक्त वायुमभ्युपगम्य तत्र परकीयमनुमानमयुक्तमुक्तमित्यदोष ।

तस्मात् स्थितमेतद् (।) अन्वयव्यतिरेकयोर्निश्चयमदर्श³नमात्राच्च प्रतिषेधाभाव ब्रुवताचार्येणेष्ट प्रतिबन्ध इति ॥

कस्तर्ह्येवमुपालब्ध इति चेदाह। एवमित्यादि। एवमित्यनन्तरोक्ताभिरुपपत्तिभि । आचार्यस्य शिष्य आचार्यीय कश्चिदाचार्यग्रन्थानभिज्ञ अनुपलम्भाद् अभावं ब्रुवाण उपालब्ध ।

अपि चेत्यदर्शनमात्रेणाभावाभ्युपगमे प्रत्यक्षबाधा दर्शयितुमाह। देशादि¹-भेदात्। आदिशब्दात् कालसंस्कारभेदात्। भिन्ना नानारूपा दृश्यन्ते द्रव्येष्वेकजातीयेष्वपि शक्तयो रसवीर्यविपाकादिलक्षणा ।तत्रेत्यनेकशक्तिषु द्रव्येष्वेकदृष्ट्या एकस्वभावस्य द्रव्यस्य क्वचिद् दर्शनान्नान्यत्रापि देशादौ युक्तस्तद्भावनिश्चय ।

यदि (एव) विपक्षे[3]ऽदर्शनमात्रेणाऽप्रतिबद्धस्याऽपि तदव्यभिचारः। क्वचिद् देशे कानिचिद् द्रव्याणि कथंचिद् दृष्टानि अन्यत्र अन्यथाऽपि दृश्यन्ते। यथा ओषधयः काश्चन क्षेत्रविशेषाद् विशिष्टरसवीर्यविपाका[4] भवन्ति नान्यत्र। तथा कालसंस्कारभेदाद् अपि। न च तद्देशे तथा दृष्टा इति सर्वा तत्त्वेन तथाभूता सिध्यन्ति। गुणान्तराणां कारणान्तरापेक्षत्वात्। विशेषहेत्वभावे तु स्याद् अनुमानम्। अदृष्टकर्तृकमपि पुरुषसंस्कारपूर्वकम्। वाक्येषु विशेषाभावात्।[6] सर्वप्रकाराणां पुरुषे कारणदर्शनात्। सर्वेषु गुणेषु विशेषस्य दर्शनात्। नैव सम्भ-

---

यथापरिदृष्टद्रव्यस्वभावनिश्चयः।

यदीत्यादिनैतदेव व्याचष्टे। यदि विपक्षे हेतोरदर्शनमात्रेणाप्रतिबद्धस्य स्वसाध्ये तदव्यभिचार इष्यते। तदैकत्र दृष्टस्य द्रव्यस्य यद् रूपमुपलब्धं तत्तस्यान्यत्रापि द्रव्यसामान्यादनुमेयं स्यात्। अस्ति हि तत्रापि तत्काल हेतोर्विपक्षेऽदर्शनमात्रं।

न चैव युक्तं। यस्मात् क्वचिद् देशे कानिचिद् द्रव्याणि कथंचिद् दृष्टानि प्रतिनियतरसादित्वेन। पुनरन्यथेति यथादृष्टाकारवैपरीत्येनान्यत्र देशे दृश्यन्ते। यथेत्यादिना निदर्शनमाह। वीर्यं दोषापनयनशक्तिः (।) परिणामो विपाकः। विशिष्टा रसवीर्यविपाका यासामिति विग्रहः। नान्यत्रेति क्षेत्रविशेषादन्यत्र। यथा देशविशेषात् तथा कालसंस्कारभेदाद् विशिष्टरसवीर्यविपाका भवन्ति। संस्कारः क्षीराद्यवसेकः। न च तद्देशैरिति प्रदेशो येषां पूर्वमामलक्यादिविशिष्टरसा- 273
दियुक्ता दृष्टा इति कृत्वा सर्वा अतद्देशा अपि तत्त्वेन तुल्यरूपादित्वेन तथाभूता यथागृहीतस्वभावतुल्या सिध्यन्ति। किं कारणं (।) गुणान्तराणां रसादिविशेषाणां कारणान्तरापेक्षत्वात्। विशेषहेत्वभावे तु स्यादेतत्स्वभावानुमानं। अदृष्ट कर्ता यस्य वैदिकस्य तत्तथा। तदपि पुरुषसंस्कारपूर्वकं पुरुषप्रयत्नहेतुकं। एतच्च साध्यकं। वाक्येषु [illegible] विशेषाभावादनेन हेतुं सूचित। प्रयोगः पुनर्यद्वाक्यं [illegible] हेतुः (।) यथैको धूमो धूमान्तरसमानजातीयः। [illegible] वाक्यानीति स्वभावहेतुः। न चासिद्धो हेतुः [illegible] वैदिकानां [illegible]। तेन सर्वप्रकाराणां पुरुषैः [illegible] दर्शनात्। तथा हि [illegible] दृश्यन्ते।

यदि [illegible]। नन्वस्ति [illegible] सर्वे [illegible] (।) तेन यावद् [illegible]

निमित्ताभावात् ।[4] बाधकाभावात् भ्रान्त्यसिद्धेः । पुरुषेषु विशेषदर्शनस्य बाधकत्वाद् असमानम् । (न) वाक्यानां विशेषः परभावभूतस्य अतद्विशेषत्वात् । तदभिन्नस्वभावानां सर्वेषां पुरुषक्रिया न वा कस्यचित् ॥

ग वैशेषिकमतनिरासः

किञ्च ।

आत्मभूच्चेतनादीनां यो(ऽ)भावस्याप्रसाधकः ।
स एवानुपलम्भः किं हेत्वभावस्य साधकः ॥२४॥

अनुपलम्भमस्य प्रमाणयत आत्मवादो निरालम्बः स्यात्, आत्मनोऽप्रत्यक्ष-

---

प्रमाणमुत्पद्येत भ्रान्तेर्बाधकन्तदा भ्रान्तेस्तन्निमित्तस्य च भवति निश्चयस्तच्च
28a नास्ति ।[7] तस्माल्लौकिके शब्दे वैदिकानामविशेषे साध्ये नास्ति साधकं प्रमाणं ।

पुरुषेषु तर्हि किं बाधकं येन सर्वाकारगुणसाम्यसाधने दोष इत्याह । पुरुषेष्वित्यादि । प्रज्ञादिविषयस्यातिशयस्याभ्यासपूर्वकस्य यद् दर्शनन्तदेव बाधकं । यद्यसम्भवद्वैराग्यं पुरुषस्य चित्तम्भवेत् । नाभ्यासाधेयविशेषम्भवेद् (।) भवति च (।) ततो विशेषदर्शनस्य बाधकत्वाद् अ[1]समानं । वेदवाक्यानुमाने यदुक्तं प्रत्यक्षाणां शब्दानामप्रत्यक्षस्वभावाभावादिति (।) स्यादयन्दोषो यदि विशेषः स्वभावभूतः स्यात् । किन्तु परभावभूत इत्याह । परभावभूतस्येति । परभावम्भूतः परभावभूतः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । अतद्विशेषत्वादित्यवाक्यविशेषत्वात् । यतो नास्ति विशेषो वाक्यानान्तस्मादभिन्नस्वभावानां सर्वेषां पौ[2]रुषेयापौरुषेयाभिमतानां पुरुषक्रिया । पुरुषैः करणं । न वा कस्यचित् । लौकिकस्यापि न पुरुषक्रियेत्यर्थः ॥

एवमाचार्यीयस्यादर्शनमात्रेण विपक्षाद्धेतोर्व्यतिरेकमिच्छतः ग्रन्थविरोधं प्रमाणविरोधं चोक्त्वा तीर्थिकानां परस्परव्याघातमाह । किंचेत्यादि । मृदश्चेतना । एतच्च लोकायतदर्शनं । आत्मा च मृच्चेतना चेति द्वन्द्वः । आदिश[3]ब्दात् क्षीरादिषु द्रव्यादि । तेषामभावस्य साधनायानुपलम्भः परेणोक्तोपि यस्तस्याभावस्याप्रसाधक इष्ट आत्मादिवादिभिरनुपलम्भमात्रस्याप्रमाणत्वादिति । स एवानुपलम्भः आत्मादिनिषेधे प्रमाणत्वेनानिष्टः किं हेत्वभावस्य हेतोर्विपक्षाद् व्यतिरेकस्य साधकः । हेत्वभावे चानुपलम्भं चास्य वैशेषिकादेः प्रमाणयत आत्मवादो निरालम्बो निरा[4]श्रयः स्यात् । तत्रानुपलम्भस्याभावसाधनस्य सम्भवात् । तथा हि न प्रत्यक्षेणात्मन उपलम्भो नित्यपरोक्षत्वाभ्युपगमात् । अथ स्यादात्मनोनुमानमेवोपलम्भोस्त्येवेत्यत आह । तत्कार्येत्यादि । अप्रत्यक्षत्वादेवात्मनस्तत्कार्यस्वभावसम्बन्धस्य लिङ्गस्यानिश्चयान्नानुमानमुपलम्भः ।

त्वात्, (तत्) कार्यस्यासिद्धत्वात्। इन्द्रियादीना विज्ञानमेव कार्यं, तस्य कादाचित्कत्वात्। सापेक्ष्यसिद्धया प्रसिद्धिरुच्यते। 429b

किमप्यस्य कारणमस्तीति। न त्वेवम्भूतमिति एवं सुखादिकार्य प्रसाधित कञ्चिदर्थं न पुष्णाति। येन केनचित् कारणवत्त्वाभ्युपगमात्। तथा च सत्यनुपलम्भ एवात्मनः स्यात्। तस्मात् तमनुपलम्भेन प्रत्याचक्षाण किमिति प्रतिव्यूढ कथ व्यतिरेक साधयेत्।

कश्चिच्च मृदश्चैतन्यमनुपलभ्यमानमिच्छन् अदर्शनाद् वचनादेर्व्यावृत्ति-

---

यथा नित्यपरोक्षाणामपीन्द्रियादीनामनुमानन्तथात्मनो भविष्यतीति चे[3] दाह। इन्द्रियाणामित्यादि। आदिशब्दात् स्मृतिबीजादीना। विज्ञानमेव कार्यन्तस्य कादाचित्कत्वात्। तथा हि सत्स्वपि रूपालोकमनस्कारेषु निमीलितलोचनाद्यवस्थासु विज्ञानस्याभावात्। पुनश्चोन्मीलितलोचनावस्थासु भावात्। विज्ञानकार्यं कारणान्तरसापेक्ष सिध्यति ततोऽस्य सापेक्ष्यसिद्ध्या इन्द्रियादीनाम्प्रसिद्धिरुच्यते।

एतदुक्तम्भवति। यत्सापेक्ष[1]मिदङ्कादाचित्क। विज्ञानन्तत्किमप्यस्य विज्ञानस्य कारणमस्तीत्यनुनीयते तदेव चेन्द्रियमिति व्यवह्रियते। न त्वेवम्भूतमिति न रूपविशेषेण मूर्तत्वादिना युक्तमिन्द्रियमनुमीयत इत्यर्थः। एवमिति यथा कादाचित्कविज्ञानकार्यान्यथानुपपत्त्येन्द्रियानुमान। तथा सुखादिकार्यं यस्य सुखादिकार्यन्तत्किमप्यस्तीत्यनुमानेन तच्चात्मस्वरूपमिति प्रसाधित[1] कञ्चिदर्थमात्मवादिनो न पुष्णाति। येन केनचिदनिर्दिष्टविशेषेण कारणेन कारणवत्त्वाभ्युपगमात् सुखादीना। न चैवम्भूत आत्मा नित्यत्वभोक्तृत्वादिगुणत्वेनाभ्युपगमात्। यतश्च यथाभ्युपगतस्यात्मनो नास्ति कार्यलिङ्ग। तथा च सत्यनुपलम्भ एवात्मनः स्यात्। तस्मात् तमात्मानमनेनानुपलम्भेन प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणेन प्रत्याचक्षाण किमिति प्रतिव्यूढ प्रतिक्षिप्त आत्मवादिना। अनुपलम्भमानात्मास्त्यसत्त्वमात्मन इति। कथमनात्मक सद् विपक्षादेनो प्राणादिमत्त्वादेर्व्यतिरेक साधयेत्। भूतानामेव शक्तिश्चैतन्यमिच्छन् चार्वाक (।) भूतस्वभावा च मृदित्येव मृदः सत्यपि चैतन्यमनुपलभ्यमानमपीच्छन् [illegible] य ति क। यथाह (।) "तेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यम्मदशक्तिवद् [illegible] इति। पुनस्तत्र एवाप्रमाणत्वादनुपलम्भात्। अदर्शनाद् वचनादेर्मृदादिना [illegible] त्वेनोपनीतस्य विपक्षाद् व्यावृत्तिनाद्। दध्यादिकं क्षीरादिजन्यमानमपीच्छन्।

तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धादेव हेतु. साध्य गमयति। स च तद्भावलक्षणस्त-दुत्पत्तिलक्षणो वा अविनाभावाख्य ताभ्या प्रदर्श्यते॥२७॥

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोवश्यमिहाश्रयः।
तदभावे (च तन्नेति वचनादपि तद्गतेः॥२८॥

यतः।

तद्भा(व) हेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः।
ख्याप्येते,

दृष्टान्ते हि साध्यधर्मस्य तद्भाव तन्मात्रानुबन्धेन[4] तत्स्वभावत्वेन ख्याप्यते।

यत एवन्तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धादेव साध्याभिमते वस्तुनि प्रतिबद्धत्वादेव हेतु स्वसाध्यङ्गमयति। न तु सम्बन्धात्। कार्यकारणयोरसहभावेन व्याप्य-व्यापकयोश्चैकत्वेन द्विष्ठसम्बन्धाभावात्। स चेति स्वभावप्रतिबन्ध। तद्भा-वलक्षण इति साध्यस्वभावलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणो वा। स एव स्वभावप्रतिबन्धो-ऽविनाभावाख्य साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्ताभ्या[5] प्रदर्श्यते॥

एतदुक्तम्भवति। साध्यसाधनयो प्रतिबन्धग्राहकमेव प्रमाण व्याप्तिग्राहक-न्तेनैव साधनस्य साध्यायत्तताग्रहणात् साध्याभावेऽभावो गृहीत एव केवलन्तद-विनाभावग्राहक प्रमाण विस्मृतत्वाद् दृष्टान्ताभ्यामुपदर्श्यते (।) यतश्च प्रमाण-ख्यापनादेवाविनाभावस्मृत्या साध्याभावे साधनाभावो निश्चितो भवति (।)

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते। तद्विपयेऽवश्य निय[6]मेन इह हेतौ कार्यस्वभावलक्षण आश्रयो वस्तुभूतो धर्मी नेष्ट स्वभावानुपलम्भे त्विष्ट एव।

तत्र हि विपर्ययेणोपलम्भ ख्यापनीय। किङ्कारणम् (।) आश्रयो नेष्ट इत्याह। तदभावे चेत्यादि। तदभावे व्यापककारणयोरभावे तद्व्याप्यकार्याख्य लिङ्ग नेति न भवतीत्येव वैधर्म्यवचनाद् अप्याश्रयरहितात्तद्गतेर्व्यतिरेकगते (॥२८॥)

29b किङ्कारण। यत इत्यादि। स्वभावहेतौ सा[7]ध्यस्य तद्भाव साधनव्या-पकत्व। कार्यहेतौ साध्यस्य हेतुभाव कारणत्व ख्याप्यते। तदवेदिन इति तद्-भावहेतुभावावेदिन पुस।

तद्व्याचष्टे। दृष्टान्ते हीत्यादि। साध्यधर्मस्य तद्भाव साधनस्वभावत्व ख्याप्यते तन्मात्रानुबन्धेन। साधनमात्रानुबन्धेन। कृतक(त्व) निष्पत्तावेव निष्पन्नस्यानित्यत्वस्य कृतकमात्रानुबन्धेन या तत्स्वभावता साधनस्वभावता तया। एवभू[1]तया तद्भाव ख्याप्यते। न तु निमित्तान्तरात् पश्चाद् उत्पद्य-

य कृतकं स्वभावे जनयति सोऽनित्यरूपमेव सन्त जनयतीति प्रमाण दृष्टान्तेन ख्याप्यते। अन्यथा एकधर्मसद्भावात् तदन्येनाऽपि भवितव्य[5]मिति नियमाभावात् व्यभिचाराशका स्यात्। तेन च प्रमाणेन साध्यधर्मस्य तन्मात्रानुबन्ध ख्याप्यते स्वकारणादेव तथा जातो नश्वर क्षणस्थितिधर्मा[6]। अन्यत तद्भावनिषेधात्। हेतुभावो वा सत्येव भावादिति प्रदर्श्यतेऽर्थान्तरस्य।[1]

तथा तद्भावहेतुभावे प्रसिद्धे सति अनित्य[7]त्वाभावे कृतकत्वाभाव । 450b दहनाभावेऽपि धूम। एव स्वभावो हेतुश्च चेत् कथ स्व स्वभावं हेतु चान्तरेण

मानेनानित्यत्वेन। यथैके विप्रतिपन्ना इति। तन्मात्रवत्वमेव दर्शयन्नाह। य इत्यादि। यो हेतु कृतक स्वभावे जनयति सोऽनित्यरूपमेव सन्त जनयतीत्यर्थ । इति अनेन द्वारेणाविनाभावविषय प्रमाण दृष्टान्तेन ख्याप्यते। न तु दर्शनादर्शनमात्र। अन्यथेति यद्येव प्रमाण नोप[8]दर्श्यते । तदैकधर्मसद्भावात् साधनधर्मसद्भावात्। तदन्येनापि साध्यधर्मेणापि भवितव्यमिति नियमाभावात् साधनस्य साध्यव्यभिचाराशका स्यात्।

यदि नाम दृष्टान्तेन प्रमाणमुपदर्शनीयन्तथापि किं सिद्धमित्याह। तेन च प्रमाणेन तन्मात्रानुबन्ध इति साधनमात्रानुबन्ध । कथ ख्याप्यत इत्याह। कृतकस्य यत्कारणन्तस्मादेव कुतश्चित्तथा जातो[9] जातो यो नश्वर क्षणस्थितिधर्मा । क्षणिकत्वेनैव नश्वरो न तु कालान्तर स्थित्वेत्यर्थ ।

कथ पुन स्वहेतोरेव तथोत्पन्न इत्याह। अन्यत इति स्वहेतोरन्यस्माद्विनाशहेतो । तस्य कृतकस्य तद्भावनिषेधाद् अनित्यतास्वभावनिषेधाद् वक्ष्यमाणवात्। हेतुभावो वा। तेन च प्रमाणेन ख्याप्यत इति सम्बन्ध । साध्यधर्मस्य साधनप्रति हेतुभावो वा कारण[1]त्वम्वा ख्याप्यते तस्मिन् सत्येव साधनस्य भावादित्यनेन प्रकारेण प्रमाण दृष्टान्तेन प्रदर्श्यते। तस्य पुन साध्यस्य हेतुभाव प्रदर्श्यत इत्याह (।) अर्थान्तरस्य साधनाद् व्यतिरिक्तस्य। तथा दृष्टान्तोपदर्शितेन प्रमाणेन प्रसिद्धे तद्भावहेतुभावे। स्वभावस्य साध्यस्य तद्भावे। साधनस्वभावत्वे। कारणस्य हेतुभावे प्रसिद्धे सति। दहनाभावे धूमो न भवतीति प्रकृतेन सम्बन्ध । स इत्यनित्यस्वभावो वह्निश्च। तस्येति कृतकस्य धूमस्य च यथाक्रम स्वभावो हेतुर्वा (।) वा शब्द समुच्चये। यत एव कृतको धूमो वा स्वं स्वभावमग्निं च हेतुं चाग्निमन्तरेण भवेत् (।) नैव भवेदित्येवमनुद्दिष्टरूपे विपक्षे व्यतिरेके

---

[1] T Bam-po gñis-pa = द्वितीयमाह्निक, bam-po = 300 Sl[?]

भवेत्। एवं आश्रयमन्तरेणाऽपि वैधर्म्यदृष्टान्ते व्यतिरेक प्रसिध्यति॥

येषा तद्भावहेतुभावौ[1] प्रसिद्धौ, तेषां—

विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥२९॥

यदर्थं दृष्टान्तवचन, सोर्थं सिद्ध एवेति तदा किं तद्वचनेन। तत्प्रदर्शनेऽपि किं वैधर्म्यदृष्टान्ताश्रयेणेति मन्यमान [2]आचार्य आश्रय प्रतिक्षिपति॥

तेनैव ज्ञातसम्बन्धे द्वयोरन्यतरोक्तितः।
अर्थापत्त्या द्वितीयेपि स्मृतिः समुपजायते ॥३०॥

यदाह 'अर्थापत्याऽन्यतरेण वा उभयप्रदर्शनात्' इति[3]। तत्राऽपि दृष्टान्तेन

कथ्यमाने आश्रयमन्तरेणापि वैधर्म्यदृष्टान्ते प्रसिध्यति व्यतिरेक।

तेन यदुच्यते[6] भ ट्टो द्यो त क रा भ्या।

"व्यतिरेकोपि लिंगस्य विपक्षान्नैव लभ्यते।
अभावे स न गम्येत कृतयत्नैरबोधनादि"ति (।)

तन्निरस्त।

एवन्तावत् (।) तद्भावहेतुभावख्यापनाय तदवेदिन दृष्टान्तो वक्तव्य।

येषां पुन पूर्वं प्रसिद्धावेव तद्भावहेतुभावौ यथा स्व प्रमाणेन पक्षधर्ममात्रत्व
502 निश्चितन्तेषान्तद्भावहेतुभावप्रति विदुषा हेतुरेव। यदर्थं[7]मित्यन्वयव्यतिरेक निश्चयार्थं। प्रतिपाद्यस्य स्वतमेव सोर्थं सिद्ध इति किन्तद्वचनेन। तदेति निश्चितान्वयव्यतिरेककाले।

यदपि मूढ प्रति दृष्टान्तप्रदर्शन क्रियते तदा तत्प्रदर्शनेपि दृष्टान्तप्रदर्शनेपि वैधर्म्ये। विनाप्याश्रयेण यथोक्तविधिना सिध्यत्येव व्यतिरेक। तत किम्वैधर्म्यदृष्टान्ताश्रयेणेति मन्यमान आ चा र्य आश्रयं[1] प्रतिक्षिपति न्या य मु खा दौ। तथा हि तत्रैव चोदित "यदा तर्ह्याकाशादिक नित्यत्वा(वद)भ्युपैति प्रतिवादी (।) तदा कथन्नित्यात् कृतकत्वस्य व्यतिरेक" इति (।) तत्रा चा र्य आश्रय प्रतिक्षिपन्नाह। तदा सन्देह एव नास्ति तदभावात्तत्रावृत्तेरिति।

एतदुक्तम्भवति। गृहीतप्रतिबन्धस्य तत्राकाशादौ व्यापकाभावाद् व्याप्याभावसिद्धे। अनित्यत्वाभावश्च नित्यस्यात[2]स्त्वात् सिद्ध इति यावत्। यस्माद दृष्टान्ताभ्यां प्रतिबन्ध कथ्यते। तेन कारणेन ज्ञातसम्बन्धे हेतौ सति द्वयो साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोरन्यतरोक्तित। द्वितीयेपि ताभ्यामेवान्यतरस्मिन्ननुक्तेपि स्मृति समुपजायतेऽर्थापत्त्या।

तद्भावहेतुभावप्रदर्शनं मन्यमानोऽर्थापत्त्या एकस्य वचनेन द्वितीयस्य[1] सिद्धिमाह। तथा हि। यत् कृतकं तदनित्यमेवेत्युक्ते अनर्थान्तरे व्यक्तमयमस्य[1] स्वभाव तन्मात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्ट इति निश्चितं तद्भावनियमात्।

एतदप्याचार्यवचनेन गमयन्नाह। यदाहेत्यादि (।) न्यायमुखे चाय ग्रन्थ। वाशब्दस्तत्रैव पूर्वविकल्पापेक्षी।[3] अन्यतरेणेति साधर्म्यदृष्टान्तेन वैधर्म्यदृष्टान्तेन वा। उभयप्रदर्शनाद् अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनात्। तत्रापि ग्रन्थे। दृष्टान्तेन स्वभावहेतौ कार्यहेतौ च यथा क्रमन्तद्भावहेतुभावप्रदर्शनं क्रियत इति मन्यमान आचार्योऽर्थापत्त्या एकस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा वचनेन द्वितीयस्य यथाक्रमं व्यतिरेकस्यान्वयस्य वा सिद्धिमाह। एतदेवा[4]ह। तथा हीति। यत्किञ्चित् कृतकन्तदनित्यमेवेत्युक्ते व्यक्तमवश्यमयमनित्यत्वाख्यो धर्मोऽस्य कृतकस्य स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी कृतकमात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्ट इति प्रमाणेन निश्चित।

ननु कार्येपि कारणमवश्यम्भवति। न च तत्तस्य स्वभाव इत्यत आह। अनर्थान्तर इति। कथन्तन्मात्रानुबन्धीत्याह। तद्भावनियमादिति। कृतकभावे[5]ऽवश्यमनित्यताभावादित्यर्थं।

ननु न कृतकमात्रानुबन्धी स्वभावो नित्यत्वस्य प्रत्यक्षनिश्चित क्षणिकोयमित्यनिश्चयात्तत्कथमुच्यते प्रमाणदृष्ट इति। अथ कृतको विनाश प्रत्यनपेक्षत्वात्तद्भावनियत इत्यनुमानदृष्ट (।)

तदयुक्त (।) यतो निर्हेतुकेपि विनाशे यदैव घटादेर्नाश प्रतीयेत तदैवाहेतुक स्यान्नान्यदा। तत्कथ[6] क्षणिकत्व। अथैकक्षणस्थायित्वेन घटस्योत्पत्तं पूर्वमपि नाश (।)

ननु यथैकक्षणस्थायित्वेनोत्पत्ति स्वहेतुभ्यस्तथानेकक्षणस्थायित्वेनाप्युत्पत्ति स्यात्। विचित्रशक्तयो हि सामग्र्यो दृश्यन्ते। न च यदि विनाश क्वचित् कदाचिद् भवेत् (।) तत्कालद्रव्यापेक्षत्वाद् अस्यानपेक्षत्वहानि। विनाशकहेत्वनपेक्षत्वाद् अन्यथा द्वितीयेपि क्षणे विनाशो न स्यात् तत्कालाद्यपेक्षत्वात्। अथ क्रमयौगपद्याभ्या सामर्थ्यलक्षण सत्त्व व्याप्त नित्येषु च क्रमाक्रमनिवृत्तौ सत्त्व निवर्तमान क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत इति सत्त्वयुक्तस्य कृतकस्य गमकत्व।

तदप्ययुक्त। क्षणिकत्वे सति क्रमाप्रतिपत्तेर्येन हि ज्ञानक्षणेन पूर्वमन्दन्तु प्रतिपन्न न तेनोत्तर येनोत्तर न तेन पूर्वमिति कथ क्रमग्रहणमिति।[1] यो हि पूर्व-

---

[1] Cig-Sog

वस्तुप्रतिपत्यनन्तरमपरस्य ग्राहक स क्रमग्राही स्यात् तथा वा क्षणिकत्वमस्य स्यात्। यस्य च बौद्धस्य काल एव नास्ति तस्य कथ क्रमग्रह। भिन्नकालवस्त्वग्रहात्। कालाभावे चानेकवस्तुरूप एव क्रम। तथा च नित्यस्यापि क्रमकर्तृत्व न विरुध्यते। यथा च नित्यस्य क्रमकर्तृत्वादनेकरूपत्वन्तथा क्षणस्यापि स्यात्। अथ क्षणवद् द्वितीये क्ष[2]णे नित्यस्याप्यभाव स्यात्। कार्याभावात्।

तदयुक्त कालाभावात्। भवतु वा क्रमग्रहस्तथापि कथ क्रमाक्रमाभ्या सत्त्वस्य व्याप्ति। क्रमयौगपद्यव्यतिरेकेणान्येन प्रकारेणार्थक्रियासम्भवात्। न च प्रकारान्तरस्य दृश्यानुपलम्भादभावनिश्चय। एव हि विशिष्टदेशादावेवाभावनिश्चय स्यान्न सर्वदा। नाप्यदृश्यानुपलम्भाद् अभावनिश्चय सन्देहात्[3]। तस्मान्नित्येषु क्रमाक्रमायोगेपि सत्त्वानिवृत्ते कथ सत्त्वस्य क्षणिकस्वभावत्वमिति श क र प्रभृतय।

भवतु वा प्रकारान्तराभावात् क्रमयौगपद्याभ्या सत्त्वस्य व्याप्तिस्तथापि नित्येषु न प्रत्यक्षादिना क्रमाक्रमायोग सिद्धो नित्यानामतीन्द्रियत्वात् (।) तदसिद्धौ च न तेषु सत्त्वनिवृत्तिसिद्धिस्तदसिद्धौ च न सत्वस्य क्षणिकस्वभावत्वसिद्धि।

किञ्च[4] (।) सत्त्वात् क्रमयौगपद्यानुमान स्यात् तेनैव व्याप्तत्वान्न तु क्षणिकत्वानुमानन्तत्र क्रमकर्तृत्वासम्भवादिति।

अत्रोच्यते। क्रमयौगपद्ये प्रत्यक्षसिद्धे एव। सहभावो हि भावाना यौगपद्य क्रमस्तु पूर्वापरभाव स च क्रमिणामभिन्नस्तत्प्रतिभासश्चैकप्रतिभास। स त्वेकप्रतिभासानन्तरमपरस्य प्रतिभास। क्रमप्रतिभासो न त्वेकस्यैवातिप्रसङ्गात्।

सन्य [5] (।) तत्रापि यदैकस्य प्रतिभासो न तदापरस्य तद्भावे हि यौगपद्यप्रतिभास स्यात्। तस्मात् क्रमिणो पूर्वोत्तराभ्या ज्ञानाभ्या ग्रहे क्रमो गृहीत एव ततोऽभेदात्। केवल पूर्वानुभूतवस्त्वाहितसस्कारप्रबोधेनेदमस्मादनन्तरमित्यानुपूर्वीविकल्पोत्पत्त्या क्रमग्रहो व्यवस्थाप्यते। क्रमिणा ग्रहेपि कथचिदानुपूर्वी विकल्पानुत्पत्तौ क्रमाग्रहव्यवस्थापनाद[6]त एव क्रमिणामेकग्रहेपि न क्रमग्रह उच्यते।

किं च कालाभ्युपगमवादिनोपि कथ क्रमग्रह। एककालत्वात् सर्वकार्याणा। अथ भिन्नकालकारणोपाधिक्रमात् कार्यक्रमस्तदयुक्त कालस्यैकत्वात। अत एव न नित्यस्य भाव।

अथ पूर्वापररूपत्वात् क्रमवान् काल।

ननु तस्यापि क्रमो यद्यपरकालापेक्षस्तदानवस्था स्यात्। अथ तस्य स्वरूपेणा[7]
३१२ क्रमस्तथा महानदीनानाम्बहूना कार्याणामपि क्रम स्यात्। अस्माकन्तु पूर्वादिप्रत्ययविषयो महाभूतविशेष कालो लोकप्रतीतोस्त्येव। तस्य च भेदात् क्रमादिप्रतीतिर्युज्यत एव। नापि प्रकारान्तरेण नित्यस्य कर्तृत्व सम्भवति। यत

प्रकारान्तरेणैकदैककार्यकरणेऽनेककरणे वान्यदाऽवस्तुत्व स्यात् कार्याभावात्। पुन पुन कार्[1]यकरणे च क्रम एव न प्रकारान्तरसम्भव । अथ प्रकारान्तरेण नैकदा कार्य करोति पुन पुनश्च न करोति तदास्यावस्तुत्व स्यात्। सर्वदाऽकर्तृत्वात्।

तस्मात् क्रमाक्रमाभ्या घटादिरर्थक्रियाकारी प्रत्यक्षसिद्ध स एवायमिति ज्ञानाद-क्षणिकश्च प्रतीयत एव। तस्य च यदैककार्यकरणप्रति सामर्थ्यन्तत्तदैव न पूर्व न पश्चात्तत्कार्या[2]भावात् । सामर्थ्य च तदव्यतिरिक्तमेवमुत्तरोत्तरकार्योत्पत्तावपि द्रष्टव्य। सामर्थ्यभेदेन च पदार्थभेदात् क्षणिक एव क्रमाक्रमयोर्नियम । तेन यत्र सत्त्वन्तत्र क्रमाक्रमप्रतीतावपि क्षणिकत्वप्रतीतिरेव। य एव क्षणिके क्रमाक्रमयोर्नियमोयमेव नित्येषु तयोरयोग । तस्माद् यदेतद् घटादौ नित्यत्व प्रतीत तत् सत्त्वविरुद्धमिति[3] नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध सिद्ध उच्यते। यथा च दृष्टे घटादौ सत्त्व क्षणिकत्वव्याप्त तथाऽदृष्टेष्वप्यविशेषादिति व्याप्ति सर्वोपसहारेण प्रतिपद्य यथा यथा तेषु सत्त्व निश्चीयते तथा तथा क्षणिकत्वानुमान। सत्त्वानिश्चये तु शशविषाणवत्तेष्वसत्ताशकया क्षणिकत्वाप्रतीति स्यात्(।) न च तत्रापि बाधकप्रमाणेनैव क्षणि[4]कत्वस्य सिद्धत्वादनुमानस्य वैयर्थ्य। गृहीतव्याप्तिकस्य पुस सत्त्वनिश्चयमात्रेणैव साध्यार्थाविगतेर्बाधकोत्थानवैयर्थ्यात्। विस्तरतस्त्वय व्याप्तिग्रहणप्रकारो नैरात्म्यसिद्धावभिहित इति तत्रैवावधार्य ।

ये तु सत्त्वस्य विपक्षाद् अभावेन सर्वत्र क्षणिकत्वव्याप्ति प्रतिपद्य सत्त्वात्तत्रैव क्षणिकत्वमनुमापयन्ति। तेषामनुमानोत्थानमे[5]व न स्यात्। व्याप्तिग्रहणादेव प्रमाणात् सर्वत्र क्षणिकत्वस्य सिद्धत्वात्। न च धर्मी सिद्ध सर्वस्य त्रैलोक्यस्य प्रत्यक्षत्वाद्धेतुश्चासिद्ध । पक्षीकृते च सर्वस्मिन् धर्मिणि बाधकवशाद् यदि विपक्षाभाव सिद्धस्तदा साध्यस्यापि सिद्धत्वान्नानुमानस्योत्थान स्यात्।

नान्यश्च धर्मी सिद्ध इति कथ बाधकस्य प्रवृत्तिरिति यत्किञ्चिदेतत् (।) तस्मात् स्थितमेतद[6]स्य सत्त्वविशिष्टस्य कृतकत्वस्य क्षणिकत्वाख्यो धर्म स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी अस्य वा क्षणिकत्वस्य स्वभावस्तन्मात्रानुबन्धी कृतकमात्रानुबन्धी प्रमाणदृष्ट इति।

यद्वा सत्त्वविशेषणरहितस्यापि कृतकत्वादे क्षणिकत्वे साध्ये नानैकान्तिकत्व। यतस्तस्य प्रथमे क्षणे य एव स्वभाव स एव चेत् द्वितीये क्षणे तदाऽभूत्वा भवनमेव स्यात् प्रथम[7]क्षणवत्। ततश्च क्षणिकत्व। अथ प्रथमक्षणे कृतकस्य 41b
जन्मैव न स्थितिर्द्वितीये तु क्षणे स्थितिरेव न जन्म। एवमपि क्षणिकत्व स्यात्। जन्मजन्मिनोरभेदात्। स्थितिस्थितिमतोश्च। न च द्वितीये क्षणे जन्म विना स्थिति-

एव ज्ञानतद्भावस्य ह्यर्थापत्त्याऽनित्यत्वाभावे कृतकत्वाभाव इति भवति। न हि [illegible]भावे भावो[5] भवति। अभेदात्। अन्यथा तद्भावे भवतीत्येव न स्यात्। [illegible] तदभावेऽभाव इत्युक्तम्। एव तद्भावतावेदनेऽयमस्य स्वभाव इति तदभावे न भवति। अन्यथा[6]ऽयोगादिति तत्स्वभावताप्रतिपत्त्याऽन्वयस्मृतिर्भवति।

[illegible]। [illegible] स्थितिनिम्नस्याद्वितीयादिक्षणभावित्वात्। तत्राप्येवमिति [illegible] क्षणिकत्वमेव। उत्पत्तिश्च हेतुकृतेति तत्रै[1]व कृतकत्व। [illegible] विरुद्धत्वानानैकान्तिकत्व। विस्तरेण चास्य [illegible] नैरा त्म्य सि द्धा व[9] भिहितेति तत्रैवावगन्तव्या।

[illegible] कृतकत्वस्य व्याप्ति प्रमाणदृष्टा। तदाहास्य [illegible] प्रमाणदृष्टस्तद्भावनियमात्। कृतकभावेऽवश्यमनित्य- [illegible]।

[illegible] ज्ञानवत पुसोऽर्थापत्त्या साध्यस्या- [illegible] भवतीत्यर्थनिश्चयो भवतीति। यस्मान्नहि स्वस्यात्म- [illegible] भावो भवति। तदात्मभूत कृतकत्वम्भवति। [illegible] कारण- [illegible]। अन्यथेति यद्यनित्यत्वाभावे कृतकत्वम्भवेत्। [illegible] नित्यत्वम्भवतीत्येव न स्यात्। तथेति यथा [illegible] स्मृतिर्भवतीति वक्ष्यमाणेन [illegible] नित्यत्वाभाव कृतकत्वन्न भवत्यवश्यमित्युक्त। तत [illegible] स्वभावतावेदिन। [illegible] स्वभावतावेदिन पुस। [illegible] तदाह। तथा हीत्यादि। अयमनित्यत्वाख्यो धर्मोऽस्य [illegible] तदभावे कृतकत्वन्न भवति। अन्यथेति (।) अनित्यत्व [illegible]। तदा तदभावे कृतकत्वन्न भवेदित्यस्यायोगात्। इति [illegible] कृतकस्यानित्यस्वभावतोप्रतिपत्त्यान्वयस्मृति- र्भवति।

[illegible] विपक्षेऽभावे [illegible] [illegible]।

[illegible]

तथा यत्र धूम तत्राग्निरित्युक्ते कार्यं धूमो दहनस्य। तेन धूमे सति अवश्य-मग्निर्भवति। अन्यथाऽर्थान्तरस्य तदनु[1]बन्धनियमाभावात् स्वातन्त्र्य भावस्य ४३
स्यात्। अत तदभावेऽपि स्वभावस्य वैकल्यात् नाभाव स्यात्। सति कार्येऽवश्य कारण भवति। इदमेव कारण(स्य) कारणता अर्थान्तर[1]भावे स्वभावोपधानम्। कार्यस्याऽपि तद्भाव एव भाव। तच्चाऽस्ति धूमे। तस्मात् कार्य धूम इत्येवम-न्वयेन विदिततत्कार्यत्वस्य दहनाभावे धूमो न भवतीति अर्थापत्या भवति व्यति-रेकप्रतिपत्ति।

तथा असत्यग्नौ धूमो न भवतीत्युक्तेर्धूमेऽवश्य मग्निर्भवतीति अर्थाद् अन्वयप्रतिपत्तिर्भवति। अन्यथा तदभावे किन्न भवेद्।

ननु च नित्यानित्यार्थकार्य[1]त्वाभावेऽपि तयदभावे श्रवणज्ञान न

"सामर्थ्यमिच्छत कीर्त्ते नं ष्ट द्वित्वावधारणमि"ति (न्यायमजरी ?) तद्यान्न।

यद्वा नैवैतत् प्रमाण केवल सकेतवशाद् अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन (?न) वा प्रयुक्तमेक वाक्यमुभय गमयतीत्यदोष।

स्वभावहेतावन्यतरप्र[1]योगादुभयगतिमुक्त्वा कार्यहेतावाह। तथेत्यादि। यत्रेति सर्वनाम्ना सर्वोपसहारस्तत्राग्निरवश्यमित्युक्तेऽस्मादेवान्वयवचनात् कार्यं धूमो दहनस्येत्येवमन्वयो भवति। किङ्कारण(।) येन धूमेऽवश्यमग्निर्भवति। अन्यथा यदि न कारणमग्निर्धूमस्य तदार्थान्तरस्याग्नेस्तदनुबन्धनियमाभावात्। धूमे योनुबन्धो व्यापन[1]तन्नियमस्याभावात्। [illegible] स्वातन्त्र्यम्भावस्य धूमस्य- ३२
भावस्य स्यात्। अत इति स्वातन्त्र्यात् तदभावेऽग्न्यभावेऽपि धूमस्वभावस्य वै[illegible]-ल्यान्नाभाव स्यान्न चैवन्तस्मात् कार्यो धूम एष्टव्य। यत कार्ये तु धूमेऽव-श्यगतेऽवश्यन्त कारणमग्निर्भवति। इदमित्यस्यैव समर्थन। अर्थान्तरभाव इति [illegible] भावे स्वभावोपधान [illegible]। कार्यस्या[1]पि तद्भाव एव कारणभाव एव भाव [illegible]। तच्च कारणभाव एव भावित्वमस्ति धूमे। तस्मात् कार्यं धूम इत्येवमन्वयेन विदिततत्कार्यत्वस्य धूमो दहनाभावे धूमो न भव-तीत्यर्थाद् भवति।

अधुना वैधर्म्येणाप्याह। तथेत्यादि। असत्यग्नौ धूमो न भवतीत्युक्ते-ऽस्माद् व्यतिरेकवचनात् [illegible] धूमेऽवश्यमग्निर्भवतीत्येवमर्थाद् अन्वयप्रतिपत्तिर्भवति। अन्यथा यदि [illegible]
तदभावेऽग्न्यभावे किन्न भवेद् धूमो [illegible]।
तस्मात् [illegible] (।) [illegible]
कार्य[illegible] व्यतिरे[illegible] [illegible]।

भवति। न वैं न भवति। तयोरेव तत संशयात्। अन्यथाऽभावेन निश्चितात् कथं तद्भावपरामर्शेन संशय स्यात्? केवलं भावनि[4]श्चयाभावात् नास्तीत्युच्यते।

अत्र परो व्यभिचारमाह। ननु चेत्यादि। **नित्यानित्यार्थयोः**[3] कार्यन्नित्यानित्यार्थकार्यन्तद्भावस्तत्त्व। **तस्याभावेपि।** तथा हि **श्रवणज्ञान** शब्दस्यैव धर्मत्वादसाधारणत्वान्न ज्ञायते किन्नित्यस्य सत शब्दस्य कार्यं श्रवणज्ञानमुतानित्यस्येति। तस्माच्च न नित्यार्थकार्यत्व श्रवणज्ञानस्य नाप्यनित्यार्थकार्यत्वन्तथापि **श्रवणज्ञानन्न भवति** तदभावेपि नित्यानित्यार्थाभावे। तद्व्यतिरेके व्यतिरिच्यत इति यावत्। नि[1]त्यार्थाभावे तावन्न भवत्यनित्येषु घटादिष्वभावात्। अनित्याभावेपि न भवति नित्येष्वाकाशादिष्वभावात्। **न वैं न भवतीति** सिद्धान्तवादी। न वैं तच्छ्रावणत्वन्नित्यानित्याभावे न भवतीत्येव शक्यम्विज्ञातु। यदि तु तदभावेन भवतीत्येवन्निश्चय स्यात् तदा तत्कार्यत्वन्नियमेन स्यात् किन्तु तदभावे न भवतीत्येव नास्ति। किं कारण[5]**न्तयोरेव** नित्यानित्यत्वयोस्ततः श्रावणत्वात् **संशयात्। अन्यथा** नित्यानित्ये वस्तुन्यभावेन **निश्चिताच्छ्रावणत्वात्कथन्तद्भावपरामर्शेन** शब्दे **संशय स्यात्।** तस्मान्नित्यानित्याभ्यां व्यावृत्तिरेव नास्ति श्रावणत्वस्य।

कथन्तर्ह्यसाधारणत्वाच्छ्रावणत्व नित्यानित्ययोर्नास्तीत्युच्यत इत्याह। **केवलमित्यादि।**[6] नित्यानित्येषु श्रावणत्वस्य **भावनिश्चयाभावात्।** श्रावणत्व नित्यानित्ययोर्नास्तीत्युच्यते।

नन्वनित्यादिके साध्ये यदि श्रावणत्व सपक्षविपक्षयोर्दृष्टं स्यात्। स्याच्छब्दे श्रावणत्वात् सन्देहः। प्रमेयत्वादिव। न चैतत् सपक्षविपक्षयोर्दृष्टमतो

32b व्यतिरेकिणि भ ट्टो यो न क री। अथ शब्दवस्तु कदाचिन्नित्यमनित्यम्वा व[7]स्तु धर्मस्तत्र श्रावणत्वन्तेनात सन्देह उच्यते।

तदयुक्त। एवं हि वस्तुधर्मत्वस्यैव सन्देहहेतुत्व स्यान्न श्रावणत्वस्येति। उच्यते। यदि हि यत्र यत्र श्रावणत्वन्तत्र तत्र नित्यानित्ययोरभाव इति प्रतिपन्न स्यात् ततो नित्यानित्ययोरप्रतिपत्तिः स्यात्। न चानित्यादियुक्ते घटादौ श्रावणत्वस्याभाव इति सर्वस्याभावस्तेन श्रावणत्वात् तत्र सन्देह एव।

ननु श्रावणत्व श्रवणज्ञानप्र[1]ति सामर्थ्यन्न च नित्यस्य सामर्थ्यमस्त्यर्थक्रिया- [illegible] (।) [illegible] सन्देह (।) अनित्यत्वस्यैव निश्चयादिति।

[illegible]। यदि सामर्थ्यमात्र हेतुस्तदा सत्त्वमेव तदिति न काचित् क्षति (।) (।) [illegible] प्रमेयत्वादिष्वपि द्रष्टव्य। अथ श्रवणज्ञानप्रति [illegible] हेतुत्व न सर्वैर्नित्यत्वव्याप्त सिद्धमिति [illegible] नित्यत्व- [illegible] सर्वैर्नित्यत्वव्याप्त सिद्ध। तेनैव हि बाधनेन

यदा पुन दृष्टान्तेन अग्निधूमयो हेतु फल भावो न दर्शित, तदा यत्र धूम. तत्राग्निरित्येव न स्यात् प्रतिबन्धाभावात्। अग्न्यभावे धूमो[5] नास्तीति अर्थाद् व्यतिरेकासिद्धि। तथा वैधर्म्येण अभावासिद्धे अन्वयस्मृति व्यतिरेक स्यात्। एकसद्भावेऽन्यप्रसिद्धयर्थं तदभावेऽसम्भवात् दृष्टान्तेन यथोक्त[6]स्वभावप्रतिबन्धोऽयमेव प्रदर्शित ॥

हेतुस्वभावाभा(वो)त: प्रतिषेधे च कस्यचित्।

हेतुः

तावेव हि निवर्त्तमानौ स्वप्रतिबद्ध निवर्त्तयत इति कस्यचिदर्थस्य प्रतिषेधमपि साधयितुं तामेन हेतो व्यापकस्य स्वभावस्य च निवृत्तिर्हेतुत्वेनाऽऽवेदा ८३।
अप्रतिबन्धे हि कथ एकनिवृत्याऽन्यनिवृत्तिसाधनम्।

युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनम् ॥३१॥

प्रमाणेनानित्यत्वस्य तत्र सिद्धत्वाच्छ्रावणत्वस्य वैयर्थ्यं स्यात्। एव स [illegible]णहेतूनामगमकत्व बोद्धव्य।

तस्मात् [illegible]तमेतत् (।) कार्यहेतौ दृष्टान्ताभ्या [illegible]हेतुफलभाव [illegible]यनीयो न तु दर्शनादर्शनमात्र। एव [illegible] अन्यथा न स्यादित्याह। यदा पुनरित्यादि। तदा यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव न स्यादित्यन्वय एव न स्यात् प्रतिबन्धाभावात्। [illegible] पुनरग्न्यभावे धूमो नास्तीत्यर्थाद् व्यतिरेकसिद्धि। तथा वैधर्म्येण [illegible] [illegible] हेत्वभावासिद्धे [illegible]न्वयस्मृति। यथोक्त [illegible] [illegible]। एकतद्भावे [illegible]तिद्ध्यर्थं [illegible] न [illegible]। तदभावे यथोक्तप्रतिबन्धा-भावे [illegible]सम्भवात्॥

हेतुस्वभावाभाव [illegible] [illegible]। [illegible] रोगात् [illegible] कस्यचित् [illegible] च प्रतिषे[illegible]। [illegible] [illegible] न स्यादे। हेतुरि[illegible]। [illegible] तावेव हि [illegible] [illegible]नौ निवर्त्तमानौ स्वप्रतिबद्ध [illegible] निवर्त्तयत इति कस्यचि-दर्थस्य [illegible] प्रतिषेधमपि [illegible]। [illegible] [illegible] (।) हेतो [illegible] व्यापक[illegible] स्वभावस्य निवृत्तिर्हेतु-त्वेना[illegible]। [illegible]। अप्रतिबन्धे हि [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। युक्तो [illegible] [illegible]

प्रतिषेधहेतु । प्रतिषेध[1]विषयव्यवहारस्य हेतुरिति तद्धेतुरित्युक्तः । तथाभूतानुपलम्भस्य स्वयं प्रतिषेधरूपत्वात् कारणव्यापकानुपलब्धी इत्युभयं हेतु ॥

इतीयं त्रिवि(धाप्युक्ता)नुपलब्धिरनेकधा ।
(तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगति)भेदप्रयोगतः ॥३२॥

त्रिविध एव प्रतिषेधहेतु । कारणस्य व्यापकस्य स्वात्मनश्च उपलभ्यसत्त्वस्यानुपलब्धिः । सोऽयं प्रयोगवशेन तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदेन त्रिविध प्रोक्त । तदगति. तद्विरुद्धगति. विरुद्धकार्यगतिश्च एतदेव तदगतितद्विरुद्धगत्या-

---

चेति स्वभावस्यानुपलम्भन प्रतिषेधहेतु । न नायं प्रतिषेधस्यैव हेतु किन्तु प्रतिषेधविषयो व्यवहारस्तस्य हेतुरिति कृत्वा तद्धेतु प्रतिषेधहेतुरित्युक्त । किं कारण (।) न प्रतिषेधहेतुस्तथाभूतानुपलम्भस्य दृश्यानुपलम्भस्य स्वयं प्रतिषेध-
a रूपत्वात् । हेतुर्व्यापकानुपलब्धिरिति कारणानुपलब्धिर्व्यापकानुपलब्धिश्च । उभ-यस्यापीति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधव्यवहारस्य च ॥

इति एवमियमनुपलब्धि । सक्षिप्य त्रिधाप्युक्ता सती पुनरनेकधोक्ता । यथा-त्रैवाऽष्टधा प्राग् विभक्ता । केन प्रकारेणेत्याह । तत्तद्विरुद्धेत्यादि । तच्छ-ब्देन प्रक्रान्त स्वभावकारणव्यापकाख्य गृह्यते । तेन स्वभावादित्रयेण विरुद्धन्त द्विरुद्धन्त्रि[1]विधमेव भवति । स्वभावविरुद्धकारणविरुद्धव्यापकविरुद्धभेदा । तद्विरुद्धमादिर्यस्य तत्तद्विरुद्धादि । आदिशब्देन विरुद्धकार्यस्य कारणविरुद्ध-कार्यस्य च परिग्रह । तच्च तद्विरुद्धादी । तयोरगतिगती । तदगतिस्तद्विरुद्धादि-गतिश्चेत्यर्थं । तयोर्भेदस्तेन प्रयोगस्तस्मात् प्रयोगभेदतोऽनेकधोक्ता । तत्र तदगत्या तिस्रोनुप[2]लब्धय सगृहीता स्वभावानुपलब्धि कारणानुपलब्धि व्या-पकानुपलब्धिश्च । तद्विरुद्धगत्या तिस्र एव । स्वभावविरुद्धोपलब्धि कारण-विरुद्धोपलब्धि व्यापकविरुद्धोपलब्धिश्च । आदिशब्दात् विरुद्धकार्योपलब्धि कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्चेति । एवमष्टविधस्य प्रागुक्तस्यानुपलम्भस्य सग्रहो भवति ।

त्रिविध एव हीत्यादिना कारि[3]कार्थमाह । उपलभ्यसत्त्वस्येत्युपलम्भयोग्यस्य हेतोरनुपलब्धिरिति सम्बन्ध । व्यापकस्य स्वात्मनश्चोपलभ्यसत्त्वस्येति वर्त्तते । सोयन्त्रिविधप्रतिषेधहेतु प्रयोगवशेनानेकप्रकार उक्त इति सम्बन्ध । कथ प्रयोग वशेनेत्याह । तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगत इति । एतदेव तस्यागत्येत्यादिना विभज्यते ।[4] तस्यागत्येति स्वभावकारणव्यापकानुपलब्ध्या । तद्विरुद्धगत्येति स्वभावकारणव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या । विरुद्धकार्यगत्येति विरुद्धकार्योपलब्ध्या ।

दिभेदप्रयोगैः । यथोक्तं प्राक् ॥

घ अविनाभावनियम

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

इत्यादिभेदप्रयोगैरिति कारणविरुद्धकार्योपलब्ध्यादिभेदप्रयोगैः । यथोक्तं प्रागनुपलब्धिप्रभेदचिन्तायाम् (११६) ॥

यत एव प्रतिबन्धबलाद् गमकत्वात्तस्मात् । कार्यकारणभावाद्वा नियामकात् साध्यसाधनयोरव्यभिचारसाधकात् स्वभावाद्वा [illegible] नियामकात् । कार्यस्य स्वभावस्य च लिङ्गस्याविनाभावः साध्यधर्मं विना न भाव [illegible] । न चासाधारणस्य साध्याविनाभावोऽस्ति सन्देहहेतुत्वात् । अविनाभावे तु [illegible] नैव प्रमाणेन तत्र धर्मिणि साध्यस्य निश्चितत्वात् [illegible] ।

तेन भट्टेन यदुच्यते ॥

"अविनाभावसम्बद्धोऽप्य [illegible] मवगम्यंभाक् ।
नानुमा योऽन्यसम्बन्धप्रतिपत्ति करोति न ॥
यदि तावद् विनाभावो न स पश्चाद् [illegible] ।
ततोऽसाधारणोऽप्यस्ति स [illegible] ॥
यो ह्यसाधारणो धर्मः स तेनात्मना [illegible] ।
विना न [illegible] हेतुः [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥[illegible]॥
[illegible] ।
[illegible] ॥[illegible]॥

[illegible] ।

[illegible] एव नियमनिश्चयो न पुनर्दर्शनादर्शनाभ्यां [illegible] ।

ननु यथा [illegible] भावनिश्चयेपि स्यादिति ।

तदयुक्त । [illegible] दर्शनादर्शनाभ्यां [illegible] पगमात् । [illegible] ।

यदप्यु [illegible] नोच्यते । "[illegible] नियतोय धूमोग्नाविति यन्नियमज्ञानमुत्पद्यत । तस्यानग्नौ धूमदर्शनस्याभाव (।) न च तदस्तीति धूमस्याग्नो नियम" इति ।

तदयुक्त । अग्निकार्यत्वाभावे त्वनग्नौ धूमादर्शनस्यानुपलब्धिमात्रत्वेना-प्रमाणस्याबाधकत्वादनग्नौ धूमस्य शङ्क्यमानत्वेन कथमग्नौ नियम (।) तस्मात् स्थितमेतत् (।)

"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् (।)
अविनाभावनियम " (।) कार्यकारणभावादिनिबन्धनात्त्वाविनाभावनियमनि-श्चयो"ऽदर्शनान्न न दर्शनात्" (।) साध्याभावे हेतोरदर्शनमात्रान्नाविनाभावनिय-मनिश्चय । न दर्शनात् । नापि साध्यसाधनयो सहभावदर्शनात् ।

34a तस्मात्तदुत्पत्त्यैवार्थान्तरस्यार्थान्तरेणाविनाभाव ।

अन्यथेत्यासत्यान्तदुत्पत्तौ **परं** साध्याभिमतं परस्यानात्मभूतस्य लिङ्गस्य **कोऽवश्यम्भावनियम** । **अनर्थान्तरे तु लिङ्गे** तन्मात्रानुबन्धित्व साध्यधर्मस्ये-ष्टव्यमन्यथा कृतकत्वस्य **यन्निमित्तन्तस्मादर्थान्तरमुद्गरादिनिमित्त** यस्या नित्य-

अपि च।

अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः स्यादन्य एव सः।

न हि तस्मिन् निष्पन्नेऽप्यनिष्पन्नो भिन्नहेतुको वा तत्स्वभावो युक्त ।[6] अय-मेव भेदो भावाना कारणभेदो विरुद्धधर्माध्यासकारणभेदो वा।

तौ चेद् न भेदकौ तदा न कस्यचित् कुतश्चिदपि भेद इति एक द्रव्य विश्व[7] स्यात्। ततश्च सहोत्पत्तिविनाशौ सर्वस्य च सर्वत्रोपयोग स्यात्। अन्यथा एक- 4323
मित्येव न स्यात्। नामान्तर[1]वा अर्थमभ्युपगम्य तथाभिधाना[1]त्।

त्वस्योच्यते। तस्मिन् वा धर्मेऽवश्यम्भावनियम क। किमिव वाससि रागवत्। निष्पन्ने वाससि कुसुम्भादि[1]निमित्तो यो राग पश्चाद्भावी॥

तत यथा नावश्यम्भावनियमस्तद्वदनित्यत्वस्यार्थान्तरहेतुत्व इष्यमाणे न केवलमयन्दोषोऽयमपरो दोष इत्याह। अपि चेत्यादि। **अर्थान्तरनिमित्तो** नित्यत्वाख्यो **धर्म स्यादन्य एव** (।) तस्मात् स्वभावभूतात् कृतकादेस्तथाहि साध्यधर्मस्यार्थान्तरनिमित्तत्वाभ्युपगमे द्वयमिष्ट साधननिष्पन्नावनिष्पत्तिर्भिन्नहेतु त्व च। एतच्च नान्तरेण स्वभावभेद घटते। तस्मान्न हि तस्मिन् साधनस्वभावे **निष्पन्नेऽप्यनिष्पन्नो भिन्नहेतुको वा** साध्यधर्मस्तत्स्वभावो युक्त। पूर्वनिष्पन्नस्य भिन्नहेतुकस्य च भिन्नस्य स्वभावो युक्तो यस्मादयमेव वस्तूनामप्रतीना **भेदो भावाना** यो विरुद्धधर्माध्यासो विरुद्धधर्मयोग। निष्पत्त्यनिष्पत्ती चात्र विरुद्धौ धर्मौ। तथा कारण' भेदहेतुभेदस्य व्याख्या च कारणभेद सामग्रीभेदस्तात कारण भेदो द्रष्टव्य। एतेन भेदस्वरूपभेदकारणव्याख्यात॥

भेदप्रतिभासस्तु भेदकारण। **तौ चेद् विरुद्धधर्माध्यासकारणभेदौ न भेदकौ** विश्वे(ष्ये)ते। **तदा न कस्यचित्** कुतश्चिदर्थाद् **भेद** इत्येकद्रव्यम्विश्व समस्तञ्जगत् स्यात्। [illegible] **सहोत्पत्तिविनाशौ**। [illegible] **सर्वस्य च सर्व**[illegible] **उपयोग** [illegible] स्यात्। [illegible] सर्वस्यैकत्वे **एकमित्येव न स्यात्।** [illegible] भेद(ना) **नामान्तर**[illegible] स्यात्। [illegible] **अर्थ** [illegible] **मभ्युपगम्य तथाभिधानात्।** [illegible] धानात्।

[illegible]

ननु अनर्थान्तरहेतुत्वेऽपि भावकालेऽनित्यतानिष्पत्तेः तुल्याऽतत्स्वभावता।

(न।) अपूर्वस्वभावलाभो निष्पत्तिरुच्यतेऽनित्यता। स एव हि भाव.[2] क्षणस्थितिधर्मा सैवाऽनित्यता। धर्मधर्मितया वचनभेदे निमित्तमुत्तरत्र वक्ष्याम.।

अथ स्यात् प्राक्प्रध्वसाभावान्तर्वर्तिसत्तासम्बन्धोऽनित्यता। सा च कृतकनिष्पत्तिकाले निष्पन्नैव केवल प्रध्वसेन्नोत्तरकालमभिव्यज्यत इति (।)

तदप्ययुक्त। यतो यावत् प्रध्व सो नोत्पद्यते तावत् कथमन्तरालवर्त्त्यनित्यता। प्रध्वसोत्पत्तावपि कथमन्तरालवर्त्तित्वमस्या (।) कृतकस्वभावत्वम्वा भाव[6]स्यैवाभावात्।

नन्वित्यादि पर। **अनर्थान्तरहेतुत्वेपि** विनाशकारणानपेक्षत्वेपि त्वन्मतेनानित्यताया। **भावकालेऽनित्यतानिष्पत्ते.**। भावस्य सत्ताकाले तस्या अनित्यताया अनिष्पत्ते र्भावादुत्तरकालमनित्यता भवतीति मन्यते। तुल्याऽतत्स्वभावा। यथार्थान्तिरहेतुत्वेपि निष्पत्ति स्यात् (।) तयोर्नानात्वन्तथाऽनर्थान्तरहेतुत्वेपीति[7]
34b **तुल्याऽतत्स्वभावता**।

नेत्यादिना प्रतिविधत्ते। **अपूर्वस्वभावलाभो निष्पत्तिरुच्यतेऽनित्यता** च भावनिवृत्तिरूपा ततो निष्पत्तेरेवाभावात् कथ विरुद्धधर्मसर्ग। यदि तर्हि नानित्यता वस्तु सती कथ साध्यसाधनयोस्तादात्म्यलक्षण सम्बन्ध इत्याह। **स एव हि भाव** इति। क्षणे **स्थितिर्या सैव धर्मो** यस्येति। निवृत्तिधर्मा स्वभाव एवा**नित्यतोच्यते** स एव साध्य ।[1] तेन तादात्म्य हेतुसाध्ययोर्व्यतिरिक्तार्थत्वनित्यता नीरूपा(।)तेन भावस्यानित्यता भवतीतीत्येवमादिभिर्वाक्यैर्भावस्य न किंचिद्रुप विधीयतेऽपि तु दृष्ट रूप नास्तीत्ययमर्थोभिधीयते धर्मान्तराभिधाने भावनिवृत्त्यप्रतिपादनप्रसङ्गात्।

यदि भाव एवानित्यता कथन्तर्हि शब्दस्य धर्मिणो नित्यता धर्म इति वचनभेद इत्यत आह। **वचनभेदे**पीत्यादि। **धर्मधर्मि**[2]**तया** यो **वचनभेदो** वाचकान्यत्वन्तत्रापि **निमित्तमुत्तरत्र वक्ष्याम**।

एतेन यदप्युच्यते ऽ ध्य य ना वि द्ध क ० र्णो द्यो त क रा दि भि। यदि तुल्यान्तयोर्नामोन्नामवत्कार्योत्पत्तिकाल एव कारणविनाश। यदि (?तदा) कार्यकारणभावो न स्याद् यत कारणस्य विनाश कारणोत्पाद(।)एव भाव एव नाश इति वचनादेवञ्च कारणेन सह कार्यमुत्पन्नमिति प्राप्त। यदि च भा[3]व एव नाश प्रथमेपि क्षणे भावस्य न सत्ता स्यात्। विनाशाद् भावनिवृत्तिश्च विनाशो लोक-

स्वहेतोरेव तथोत्पत्तेः ता क्षणस्थितिधर्मतां तत्स्वभावं पश्यन्नपि मन्दबुद्धिः सत्तोपलम्भेन सर्वदा तथाभावस्य शङ्कया सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धो वा न व्यवस्यति।

प्रतीतो न भाव एव। सर्वकाल न नाशतद्भावाद् भावस्य सत्व स्यात्। अथ कारणोत्पादात् कारणादिनाशो भिन्नस्तदा कृतकस्वभावत्वमनित्यत्वस्य न स्यात्। व्यतिरिक्ते न नाशे जाते तस्य क्षणस्य न निवृत्तिरिति कथं क्षणिकत्वमिति (।)

तदपास्त (।) द्विविधो हि विनाश इष्यते भावनिवृत्तिरूपो भावश्च (।) तेनोत्पन्नो भावः कार्यं करोति कार्यकाले न कारणनिवृत्तिरूपो विनाशो लोकप्रतीत एव (।) नायम्भावस्वभाव इष्यते (।) नापि कारणोत्पादाद् अभिन्नो भिन्नो वा नीरूपत्वात् केवलमस्य भेदाभेदप्रतिषेध एव क्रियते। तथा च वक्ष्यति (।)

"भावे ह्येष विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरोधतः" (१।२८१) इति।

तेन व्यतिरिक्ते नाशे जाते क्षणस्य न निवृत्तिरित्यपास्त। यतश्च द्वितीयक्षणोत्पत्तिकाल एव प्रथमक्षणे निवृत्तिस्तेनैकक्षणस्थायी भावो विनाशशब्देनोक्तोऽयं च विनाशो भावरूपत्वात्प्राधनस्वभाव एव। कार्योत्पत्तिकाले न निवर्तत इति कार्यभिन्नकालभावी न कालः सर्वकालभावो भावस्यानन्त्यात्।

यत्रा [illegible] विनाशोऽस्येति [illegible] वृत्तस्यैवास्य भावस्य भेदा[illegible] [illegible] नाश उच्यते इति सर्वं सुस्थ।

यदि तर्हि भाव एवानित्यता तदा भावप्रत्यक्षीकरणे सापि [illegible] तथैव निश्चीयेत [illegible]। तामित्यादि। **क्षणस्थितिधर्मता स्वभाव**[illegible] **पश्यन्नपि** प्रत्यक्षीकुर्वाणोऽपि **न व्यवस्यति**। न निश्चिनोतीति [illegible]। २१

कस्मात् [illegible]। **स्वहेतोरेव** [illegible] तथा **क्षणस्थितधर्मतयोत्पत्तेः**। किं पुनः पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्याह। **मन्दबुद्धि**[illegible]। [illegible] दृष्टे वस्तुनि सर्वात्मना [illegible] स्याद् (।) [illegible] तद्दर्शने मन्दबुद्धित्वाभावात् [illegible]।

यदि तर्हि [illegible] **सत्तोपलम्भे**त्यादि। [illegible] एवोपलम्भो [illegible]।

एतदुक्तम्भवति (।) [illegible] सर्वदा [illegible]

सत्ताया एवोपलम्भेन **तथाभावः** पूर्वदृष्टस्य भाव सद्भावस्तस्य या **शङ्का** कदाचित्स एवायमित्येवरूपा भूता भ्रान्तस्यापि स एवायमिति दर्शनाच्छङ्केत्याह। तया **विप्रलब्धो** वञ्चितो **न व्यवस्यति**।

अग्निधूमयोरपि तर्हि कार्यकारणभावनिश्चयो न स्यादभावाव्यवधानेनान्यत्वाग्रहादित्याह। **सदृशापरोत्पत्ते**रि[3]त्यादि। दृष्ट च सदृशापरदर्शन शुक्तिकादौ सत्यपि भेदभ्रान्तिनिमित्त। एतच्च **नै रा त्म्य सि द्धौ**[1] विभक्तमिति तत्रैवावधार्यं।

तेन सर्वात्मना पूर्वक्षणसदृशस्यापरस्योत्पत्तिस्तया विप्रलब्धो न पूर्वक्षणादुत्तरक्षणमन्यत्वेनाध्यवस्यत्यपि तु स एवायमित्यत एव न पूर्वक्षणस्य विनाशप्रतीतिरुत्तरस्य चोत्पत्तिप्रतीति। अग्निधूमयोस्त्वेकान्तेन विस[4]दृशत्वान्नैरन्तर्ये सत्यप्यन्यत्वग्रहाद् भवति कार्यकारणभावनिश्चय। वा शब्दस्त्वनवक्लृप्तिसूचनार्थं।

तेनायमर्थो यदि सत्तोपलम्भे व्यभिचार सदृशापरोत्पत्त्या वा विप्रलम्भ मर्वदास्त्येव विप्रलम्भ इत्येव पर।

अथवा किं पुन पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्याह। सत्तोपलम्भेन। पूर्वं य सत्तोपलम्भेन प्रतीयमाने तद्भावशङ्का पूर्वदृष्ट[5]भावारोपस्तेन विप्रलब्ध न व्यवस्यति। एवन्तर्ह्यादिक्षणदर्शन एवाध्यवसाय स्यात्। पूर्वं सत्तोपलम्भाभावादित्याशक्याह। **सदृशापरोत्पत्तिविप्रलब्धो** वेति। वा शब्दश्चार्थे। प्रथमक्षणसदृशस्य द्वितीयक्षणस्योत्पत्त्या च विप्रलब्धो न व्यवस्यति। योगिनामपि तर्हि निश्चयो न स्यादित्याह। **मन्दबुद्धि**रिति। तेन बाह्याध्यात्मिकविप्रलम्भनिमित्तसद्भा[6]वात् पृथग्जनाना निश्चय। योगिनान्तु सत्यपि सदृशदर्शने पटुबुद्धित्वान्निश्चयो भवत्येव।

तस्मात् स्थितमेतत् (।) क्षणस्थितिधर्मता पश्यन्नपि सदृशापरोत्पत्त्या विप्रलब्धो न व्यवस्यतीति।

ननु भावस्य क्षणिकत्वे सति पूर्वोत्तरक्षणाना विभागेन प्रतिभास स्यात्। अप्रतिभासनाच्च कथम्पश्यन्नपि न व्यवस्यतीत्युच्यते। अथ नीलाद्यव्यतिरिक्त-
35b त्वात् क्ष[7]णिकत्वस्य नीलग्रहे ग्रह।

युक्तमेतत्। किन्त्विदमत्र निरूप्यते (।) किमिद नीलमक्षणिकमुत क्षण रूपमथ सन्तान। तत्र यद्यक्षणिकन्तदा नीलप्रतिभासे कथ क्षणिकत्वप्रतिभास। अथ क्षणरूप। नन्विदमेवासिद्धमिति कथ नीलप्रतिभासे क्षणप्रतिभास उच्यते।

---

[1] Pramāṇavārtika 1 225

क्षणाप्रतिभासनाच्च न सन्तानरूपस्य नीलस्य प्रतिभासः। अथ नीलमात्रप्रतिभासे सति क्षणिकत्वप्रतिभासः। तदयुक्त। प्रतिभासाप्रतिभासाभ्या हि प्रत्यक्षस्य गहणाग्रहणे। नान्यथा। तदाह। तद् यदपि गृह्णाति तत्प्रतिभासेनेति। न च क्षणाना प्रतिभास इत्युक्त।

यदि च नीलाद्यव्यतिरिक्त क्षणिकत्वन्तदा नीलनिश्चये क्षणिकत्वस्य निश्चितत्वादनुमानस्य वैयर्थ्य स्यात्। यस्त्वाह। एकज्ञानविषयत्वमेव क्षणिकत्व पूर्वोत्तरज्ञानविषयत्वव्यावृत्तस्यैव चेदानीन्तनज्ञानविषयत्वस्य प्रतिभासनात्(।) पूर्वापरक्षणविलक्षण एव क्षण प्रत्यक्षेणानुभूतनिश्चितोनुमानेन तु प्रत्यक्षवृत्तमेव परामृश्यत इति नानुमानस्य वैयर्थ्यमिति।

तदयुक्त। यतो यद्येकज्ञानस्याक्षणिकत्वन्तदार्थस्याप्यक्षणिकत्व स्यात्। अथ तस्य क्षणिकत्वन्तत्कुतोऽवगत। तस्याप्येकज्ञानविषयत्वादिति चेदनवस्थैव प्रतिपत्ति क्षणिकत्वस्य। अथ ज्ञानक्षणस्य प्रतिभासोऽभ्युपगम्यते साथ क्षणस्य किन्नाभ्युपगम्यते। अन्यथैकस्यापि क्षणस्यानेकज्ञानविषयत्वादनेकत्व स्यात्।

भ ट्ट वा सु दे व स्त्वा ह। "पूर्वोत्तरक्षणाना विनाशेनाप्रतिभासनमतोऽक्षणिकत्वप्रतिभासनमतोऽक्षणिकत्वग्राहकमेव सर्वम्प्रत्यक्ष केवल क्षणिकत्वानुमानात् भ्रान्त साध्यत" इति (।)

एतदप्ययुक्त। प्रतिज्ञाया प्रत्यक्षबाधितत्वेनानुमानस्योत्थानाभावात्। निर्विकल्पकस्यापि प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वे सर्वव्यवहारोच्छेदश्च। पश्यन्नपीति न्याय विरोधश्च (।) तस्मादयुक्तमेतत्। पश्यन्नपि न व्यवस्यतीति।

अत्रोच्यते। यथा ह्यर्थक्षणाना पौर्वापर्यन्तथा ज्ञानक्षणानामपि तेन पूर्वेण ज्ञानक्षणेन पूर्व एवार्थक्षणो गृह्यते नोत्तर। उत्तरेणाप्युत्तर एव न पूर्व इति (।) एकस्मिन् ज्ञाने तयोरप्रतिभासनात् कथम्पूर्वस्मादस्य भेद इति विभागेन प्रतिभासः स्यादिति नोच्यते। स्वरूपप्रतिभास एव च भावस्यान्यस्माद् विवेकप्रतिभासः घटादेरभिन्नप्रतिभासवत्। स च क्षणिकत्वे देशि यथ न विवेकप्रतिभास। दृष्टो दृश्यत इति प्रतीतेश्च। अन्यो हि दृष्ट स्वभावोऽन्यश्च दृश्यमान। तथा हि प्रथमदर्शी दृश्यमानमेव स्वभावम्भावस्य पश्यति न तु दृष्टमित्यतोऽस्य भेद। नैकस्मिन्ज्ञाने द्वयो पूर्वापरक्षणयोरप्रतिभासनात् घटादेरिव विभाग प्रतिपत्तिर्भवति। नापि विभागेनाप्रतिभासनादभेदोपि (।) न हि दृष्टिव्यापारान्तरेदेवदत्तस्यैव स्वरूपमिति प्रतिभासात् ... प्रतिभासाभावादभेदोपि। तस्माद् यथैव निर्विकल्पके ज्ञाने दृष्टिव्यापारे स्वरूपप्रतिभास एवान्यस्माद विवेकप्रतिभास। नद्वैकस्यापि ... स्यात् (।) केवल पूर्व ...

वत्वमपि। कार्यदर्शने कारणदर्शनेऽपि अनित्येन तत्स्वभावेन कार्यदर्शनात् तथा प्रतीतिः। अन्यथाऽन्यनिमित्तत्वे वाऽनिमित्तत्वे वा गुणा। अनित्यताऽर्थान्तरमेव स्यात्। तया च भावयोगो न स्यात् तत्रापेक्षणात्। अथापेक्षते, तर्हि सैव तस्य स्वात्मभूतस्य अनित्यतास्तीति किमपरेण। स्वभावतो निवृत्तस्य हि अर्थान्तरेण सहापि तत्स्वभावस्य अनौचित्यात्॥

432b अनित्यता धर्मान्तरं वा, तदप्यर्थान्तरसम्भूतं चेत् कारणं वा भवेत् कार्यं वा। कार्यकारणभिन्नस्य प्रतिबन्धाभावात्। तस्या सत्ताऽनुमानाऽसम्भवात्। तत्र।

पश्चाद् भावान्न हेतुत्वं फलेऽप्यैकान्तता कुतः ॥३५॥

तद्वस्तुसिद्धे पश्चादर्थान्तरादुत्पादे कथन तस्य कारणम्। कार्यस्य च कारणेऽवश्य भावात् तद् गमकं निमित्त अनिश्चितमेवास्ति। तस्मात् तदन्यनिमित्तस्य धर्मस्य हि वस्तुनि नाऽवश्यभावात् नानुमानम्। अथ चेत् दर्शनाऽदर्शने अन्वयव्यतिरेकप्रतीते नाश्रय, कथं तर्हि धूमाद् अग्नेर्व्यभिचार इति प्रतीतिज्ञानम्॥

एवम्।

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यध(र्मानुवृत्तितः)।

तल्लक्षणभूतानुपलम्भात् यदुपलम्भ[1]। तेन एकाभावे च यस्या-

यात्। अवगम्यते प्रागण्यम्प्रतिक्षणमेव नश्यति केवलं यथोक्तादेव विप्रलम्भहेतोर्न निश्चीयते।

नन्वन्त्यक्षणदर्शिनोपि कथन्नश्वरत्वनिश्चयो यावता तदापि सत्तोपलम्भोऽस्ति। न हि सत्तायामेवोपलभमानस्तदभावमवैतीत्याह। पश्चादित्यादि। न ब्रूमोन्त्यक्षणदर्शनमात्रान्निश्चयो भवतीति किन्त्वन्त्य क्षण दृष्ट्वा पश्चाद् वि[7]

× ×

38a [1]भवति (।) तदा नोपलभ्यते तत्तस्य कार्यं। न चाग्निकाष्टादिसन्निधाने भवतो धूमस्यापनीतेऽश्वादौ अनुपलम्भोस्ति। अग्न्यादौ त्वनीते भवत्यनुपलम्भ। एवम्परस्परसहितौ प्रत्यक्षानुपलम्भावभिमतेष्वेव कारणेष्वसन्दिग्ध कारणत्व साध्यत इति। तच्चेति यथोक्त कार्यलक्षण धूमेस्ति तस्मादग्नेरेव धूमो भवति। सर्वकाल चाग्निसन्निधाने भ[1]वतो धूमस्यानग्निजन्यत्व कदाचित्सदसतोरजन्यत्वा-

---

[1] 37th leaf is missing

ऽनुपलम्भ.। तत् तस्य कार्यम्। तच्च धूमेऽस्ति॥

दहेतुत्वाददृश्यहेतुत्वाद्वोच्यते। तत्र न तावत् प्रथम पक्ष इति तृतीये परिच्छेदे "अशक्त सर्वमिति चेदि"त्यत्रान्तरे (प्र॰वा॰ ३।४) वक्ष्याम। नाप्यहेतुत्वमिति तत्रैव वक्ष्यति। नाप्यदृश्यहेतुत्व धूमस्य। अग्न्यादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात्।

अथ स्याद् (।) अदृश्यस्याय स्वभावो यदग्न्यादिसन्निधाने एव धूम कर्पूरादिदाहकाले सुगन्धादियुक्त च करोति नान्यदेति। तत्किमग्निमन्तरेण कदाचिद् धूमोत्पत्तिर्दृष्टा येनैवमुच्यते। नेति चेत्। तत्कथन्नाग्निकार्यो धूमस्तद्भावे भावात्। धूमोत्पत्तिकाले चाग्नि सर्वदा प्रतीयमानोपि काकतालीयन्यायेनावस्थित इत्यलौकिकोय व्यपदेश।

अथवा स एवादृश्यस्य स्वभावो यद्यग्निना नोपक्रियते तत्किमग्न्यादिसन्निधान एव धूम करोति न पूर्वन्न पश्चात्। तस्मादग्न्यादिसन्निधान एवास्वभावो धूमजनको भवति नान्यदेति तत्रापि पारम्पर्येण धूमस्याग्निजन्यत्वमेव स्यात्।

किञ्च। यथा देशकालादिकमन्तरेण धूमस्यानुत्पत्तेस्तदपेक्षा प्रतीयते तथा सर्वदाग्निमन्तरेणानुत्पत्तिदर्शनादग्न्यपेक्षाऽस्य केन वार्येत। तदपेक्षा च तत्कार्यतैव। यथा चादृश्यभाव एव धूमस्य भावात्तज्जन्यत्वमिष्यते तथा सर्वकालमग्निभावे भावदर्शनादग्निजन्यत्व किन्नेष्यते। यावता च सन्निधान एवोत्पद्यमानो भावो दृश्यते तावतामेव हेतुत्व सर्वेषा प्राग्भावस्य तुल्यत्वात्। तथा चाग्न्यदृश्यादिसामग्रीजन्यत्व धूमस्येति कुतोग्निव्यभिचार।

अन्यस्त्वाह। भवत्वग्निधूमयो कार्यकारणभावतस्तथापि न तयोरेकेन ज्ञानेन ग्रहणम्भिन्नकालत्वात्। नाप्यनेन पूर्वकेण हि निर्विकल्पकेन पूर्वकम्वस्तुमात्र गृहीत न तु कारणरूप कार्यस्य भावित्वेनाप्रत्यक्षत्वात्। उत्तरेणाप्युत्तरम्वस्तुमात्र गृह्यते न तु कार्यरूप कारणस्यातीतत्वेनाग्रहात्। नापि सविकल्पकेन तत्राप्यस्य चोद्यस्य तुल्यत्वात्। तेनेदमस्मादुत्पन्नमिति न केनचिद् गृहीतमत एव न स्मरणेनापि गृह्यतेनुभवाभावादिति।

अत्रोच्यते। कार्यस्य तावदनुत्पन्नावस्थायामसत्त्वादेव न कारणसम्बन्धित्व निष्पन्नावस्थायामप्येव। निरपेक्षत्वात् (।) तथा कारणमपि कार्यनिष्पत्त्यनिष्पत्त्यवस्थाया कार्यासम्बन्ध्येव। नाप्यनयो कार्यकारणभाव सम्बन्धो भिन्नकालत्वात्। केवलमस्येद कार्य कारण चेति कल्पितोय व्यपदेश। तेन हेतो सकाशात् स्वरूपलाभ एव कार्यत्व। कारणस्यापि कार्य प्रति प्राग्भाव एव कारणत्व स चात्मलाभ प्राग्भावश्च भावस्याभिन्नत्वात् प्रत्यक्षगृहीत एव चेति कथ न प्रत्यक्ष-

वत्वमपि। कार्यदर्शने कारणदर्शनेऽपि अनित्येन तत्स्वभावेन कार्यदर्शनात् तथा प्रतीतिः। अन्यथाऽन्यनिमित्तत्वे वाऽनिमित्तत्वे न युक्ता। अनित्यतार्थान्तरमेव स्यात्। तथा च भावयोगो न स्यात् तत्रानपेक्षणात्। अथापेक्षते, तर्हि सैव तस्य स्वात्मभूतस्य अनित्यतास्तीति किमपरेण। स्वभावतो नित्यस्य हि अर्थान्तरेण सहापि तत्स्वभावस्य अनोनित्यात्॥

432b अनित्यता धर्मान्तर या, तदप्यर्थान्तरमभूत चेत् कारण वा भवेत् कार्यं वा। कार्यकारणभिन्नस्य प्रतिबन्धाभावात्। तस्या सत्ताऽनुमानाऽसम्भवात्। तत्र।

पश्चाद् भावान्न हेतुत्वं फलेऽप्येकान्तता कुतः ॥३५॥

तद्वस्तुसिद्धेः पश्चादर्थान्तरादुत्पादे कथन तस्य कारणम्। कार्यस्य च कारणेऽवश्य भावात् तद् गमक निमित्त अनिश्चितमेवास्ति। तस्मात् तदन्यनिमित्तस्य धर्मस्य हि वस्तुनि नाऽवश्यभावात् नानुमानम्। अथ चेत् दर्शनाऽदर्शने अन्वयव्यतिरेकप्रतीते नाश्रय, कथ तर्हि धूमाद् अग्नेर्व्यभिचार इति प्रतीतिज्ञानम्॥

एवम्।

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यध(र्मानुवृत्तित)।

तल्लक्षणभूतानुपलम्भात् यदुपलम्भः। तेन एकाभावे च यस्या-

यात्। अवगम्यते प्रागप्ययमप्रतिक्षणमेव नश्यति केवल ययोस्तादेव विप्रलम्भहेतोर्न निश्चीयते।

नन्वन्त्यक्षणदर्शिनोपि कथन्नश्वरत्वनिश्चयो यावता तदापि सत्तोपलम्भोऽस्ति। न हि सत्तायामेवोपलभमानस्तदभावमवैतीत्याह। पश्चादित्यादि। न ब्रूमोन्त्यक्षणदर्शनमात्रान्निश्चयो भवतीति किन्त्वन्त्य क्षण दृष्ट्वा पश्चाद् वि[?]

× ×

38a [1]भवति (।) तदा नोपलभ्यते तत्तस्य कार्यं। न चाग्निकाष्टादिसन्निधाने भवतो धूमस्यापनीतेऽश्वादौ अनुपलम्भोस्ति। अग्न्यादौ त्वनीते भवत्यनुपलम्भ। एवम्परस्परसहितौ प्रत्यक्षानुपलम्भावभिमतेष्वेव कारणेष्वसन्दिग्ध कारणत्व साध्यत इति। तच्चेति यथोक्त कार्यलक्षण धूमेस्ति तस्मादग्नेरेव धूमो भवति। सर्वकाल चाग्निसन्निधाने भ[1]वतो धूमस्यानग्निजन्यत्व कदाचित्सदसतोरजन्यत्वा-

---

[1] 37th leaf is missing

ऽनुपलम्भ । तत् तस्य कार्यम् । तच्च धूमेऽस्ति ॥

दहेतुत्वादहेतुत्वं प्रोच्यते । [illegible]

'अशक्तं सर्वमिति यदि [illegible]

वक्ष्यति । [illegible]

अथ स्यात् (।) [illegible] स्वभावो [illegible] धूम [illegible]

दिदाहकाले सुगन्ध्यादिधूमं न करोति नान्यदेति। [illegible]

चिद् धूमोत्पत्तिदृष्टा येनैवमुच्यते। नैतदेवं। [illegible]

भावात्। [illegible]

न्धित [illegible] व्यवहार ।

अथवा [illegible] स्वभावो [illegible]

न्निधान एव धूमं करोति न पृथक् [illegible]। [illegible]

स्वभावो धूमजनको भवति नान्यदेति [illegible]

स्यात्।

किञ्च। यथा [illegible]

[illegible]

[illegible]। यथा [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ग्राह्य कार्यकारणभाव केवल कार्यदर्शने सतीदमस्य कार्यकारण चेति व्यवह्रियते। यतो नाकार्यकारणयो का[1]र्यकारण भाव सम्भवति। नापि कार्यकारणभावयो-गात्तयो कार्यकारणताऽभिन्ना कर्त्तु शक्यते विरोधात्। नापि भिन्ना तयो स्वरूपेणाकार्यकारणता प्रसङ्गात्। स्वरूपेण कार्यकारणयोरपि कि कार्य कारण-भावेनार्थान्तरेण कल्पितेन स्वरूपेणैव कार्यकारणरूपत्वात् (।) तस्मात् पूर्वोत्तरभाव एव तयो कार्यकारणभाव । तेन पूर्वके वस्तुनि गृह्य[2]माणे कार्यप्रत्यानन्तर्यकार-णात्मक गृहीतमेव। उत्तरेण च ज्ञानेनोत्तरम्वस्तु कारणानन्तर गृह्यमाण कार्या-त्मकमेव गृह्यते (।) तदानन्तर्यस्य तदभिन्नस्वभावत्वात्। अत एवास्मादनन्तर-मिदम्भवतीति स्मरणमपि भवत्यानन्तर्यस्यानुभूतत्वादिति।

अ वि द्ध क र्ण स्त्वाह। "अविनाभावित्व एक दृष्ट्वा द्वितीयादिदर्शने सति सिध्यति (।) न च क्षणिकवादिनो द्रष्टुर[3]र(?)वस्थानमस्ति। न चान्येनानुभूते-र्थेन्यस्याविनाभावित्वस्मरणमस्त्यतिप्रसङ्गादि"ति (।)

तदयुक्त। प्रथमादेरर्थक्षणस्य प्रथमादिज्ञानक्षणेन ग्रहणादेकसन्ततिपतिताना कार्यकारणभावेन स्मरणसम्भवाच्च। यथा च क्षणिकपक्षे कार्यकारणभाव-स्तयोक्त[4]मेव वक्ष्यतिच।

नन्वेवमपि क्षणानामनिश्चयेन कथ कार्यकारणभावनिश्चयो न च सन्तानेन त[5]न्निश्चयस्तस्य सन्तानिभ्यो भिन्नस्याभावात् केवल सन्तानिन एव पूर्वापरकाल-भाविन (।) तत्र च यदैक क्षणो न तदान्य इति एकक्षणावभास एवेति कथ सन्तानावभास (।) तदभावात् कथ कार्यकारणभाव इति (।)

तदयुक्तम् (।) एकपरमाण्वात्मकस्य वस्तुनो भावात् स्थूलात्मना सन्तानिना नैरन्तर्यप्रतिभास एव सन्तानप्रतिभासस्तत्र च क्षणविवेकानवधारणेन सादृ[6]श्येन चैकत्वाध्यवसायादेकसन्ततिवर्तिना क्षणाना न कार्यकारणभावनिश्चय । भिन्न-सन्तानवर्तिना तु सन्तानप्रवृत्त्या विजातीयत्वाद् भवति तन्निश्चयस्तेनाग्निसन्तान-पूर्वकस्य धूमसन्तानस्य प्रतीतेरग्निधूमसन्तानयो कार्यकारणभावनिश्चय उच्यत इति यत्किञ्चिदेतत्।

अ द्य य त स्त्वाह। "स्वलक्षणयो कार्यकारणभावग्रहणे सति कथ सा[7]मा-न्ययोस्तत्कारणभावो भिन्नत्वादि"ति।

तदप्ययुक्तम् (।) अनेकस्वलक्षणात्मकस्य सामान्यस्याभ्युपगमात्। तदुक्तम् (।)

---

[1] Pramāṇavārttika [illegible] 3)

स भ(वंस्तद्)भावे(पि) हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥३६॥

सकृदपि तथा दर्शनात् कार्यं सिध्यति। [1]अकारणात् सकृदपि अभावात्।

'अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् ।
सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेरि ति ॥ (प्र वा)

तेन स्वलक्षणानां सम्बन्धग्रह एव सामान्यानां सम्बन्धग्रहो न [illegible] ।

नन्वनुमानवादिना दृष्टे न तावन्ति स्वलक्षणानि गृह्यन्ते। तानि [illegible] गृहीतव्याप्त्येकव्याप्त्यगृहीते नैवानैकान्तिको हेतुः स्यात् (।) न चैव [illegible] शक्नोति सन्निहितविषयत्वात्। न चान्येन स्वलक्षणानामनुमानेन [illegible] व्याप्तिग्रहणमनवस्थाप्रसङ्गादिति। 39

तदयुक्तं यत (।) प्रत्यक्षमग्निभेदसन्निधान एव धूमभेदान् प्रतिपद्यते। [illegible] (।) [illegible] देश[1] [illegible] सम्बन्धितया न प्रत्यक्षेण गृह्यते। [illegible] प्रतीतिः स्यात् [illegible]। प्रतीयते च (।) [illegible] कुतो धूमस्याग्निव्यभिचारः। [illegible]

[illegible]

[illegible]

कार्यस्य हि स्वकारणाभावे अकारणमेव स्यात्। न हि यद् यदभावे भवति तत् तस्य कारणम्। तद् अग्निमन्तरेणाऽपि धूमस्य भावात् तद्धेतुर्न [6]स्यात्।

अन्यहेतुकत्वात् नाहेतुकत्वमिति चेत्। नैतदेवम्। तत्राऽपि तुल्यत्वात्। तदभावेऽपि अग्नौ भवतीति तदप्यन्यत् स्यात्। अतज्जननस्वभावत्वात् एव भवन् (एष) भवेत्। अतत्स्वभावस्याजननात् तस्याहेतुता स्यात्।

किङ्कारणम्(।)अकारणादग्ने सकृदपि न केवल भूयोऽभावात्। न हि वालुकाभ्य सकृदपि तैलम्भवति। कार्यस्येत्यादिना कारिकार्यमाह। न हीत्याद्यस्यैव समर्थन।

एतेन व्याप्ति कथिता भवति च धूमोग्निमन्तरेण व्यभिचारवादिन । अनेन च पक्षधर्म कथित । त[6]दिति तस्मादग्निमन्तरेण भावान्न तद्धेतुर्नाग्निहेतुस्तथा चाहेतु स्यादिति भाव ।

अन्यहेतुकत्वादि वह्नेर्यदन्यच्छक्रमूर्द्धादि। तद्धेतुकत्वाद् धूमस्य नाहेतुकत्व इति चेत्।

नैतदेवन्तत्राप्यर्थान्तरे हेतौ कल्प्यमाने तुल्यत्वात्। तथा हि (।) तदभावेप्यन्यकारणाभावेपि पुनरग्नौ भवतीति तदप्यन्यत्कारण न हेतु स्यात्। अपि च योसौ

39b वह्निर्यच्च ततो[7]न्यत्कारणन्तत्कि धूमजननस्वभावमाहोस्विन्न । यद्यजननस्वभावन्तदा कथन्ततोग्नेरन्यतो वा शक्रमूर्द्धादेरतज्जननस्वभावत्वात् अधूमजननस्वभावाद्धूमो भवन्नेव भवेत्। कि कारणम्(।)अतत्स्वभावस्य स्वयमधूमजननस्वभावस्याजननात्तस्य धूमस्याहेतुता स्यात्।

अथ धूमजननस्वभावोन्यस्तदा द्वयोरपि वह्नित्व धूमजननस्वभावलक्षणत्वाद् वह्ने । एत[1]च्चोत्तरत्राभिधास्यते।

न वै स एवेत्यादि व्यभिचारवादी। अथवाग्निजनितो धूम स एवान्यतो भवतीत्येव नोच्यते। यदि स एवान्यत स्याद् भवेदहेतुत्वन्तादृशस्य वह्निजनितधर्मस्वभावतुल्यस्यान्यतो भावात्।

अन्यादृशादित्यादि सिद्धान्तवादी। तत्कि कार्यसदृश कारणमिष्यते येनैवमुच्यतेन्यादृशाद् भवन् कथन्तादृश इति। नान्यार्थत्वात्। यो हि धूम[2]-जनको वह्निर्दृष्टस्ततो विसदृशाद् भवन् धूम कथन्तादृशो भवति वह्निजनितधर्मतुल्यस्वभावो भवति।

एतदुक्तम्भवति। यथा धूमभेदानान्तार्णपार्णादीना परस्परापेक्षया तादृशत्वन्तथाग्निभेदानामपि तार्णपार्णादीना धूमजनकानान्तादृशत्व परस्परापेक्षयैव।

न वै स एव तादृशस्य भावात् इति चेत्। अन्यादृशाद् भवन् कथ तादृश इति।
[1]तादृशाद्धि भवन् तादृश स्यात्। अन्यादृशादपि यदि तादृशो भवेत्, तच्छक्तिनिय- 4;33
माभावात् न हेतुभेदो भेदक इति अकारण विश्वस्य[1] वैश्वरूप्य स्यात्।[2] सर्वं वा
सर्वस्माज्जायेत। तस्मात् कारणस्य भेदाभेदाभ्या कार्यस्य भेदाभेदौ न स्याताम्।
तद् धूमदृष्टाकार विजातीयादर्थादुत्पद्यमाने[2] अहेतुकत्वप्रसङ्गात्॥

नैतदेवम्।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा (हेतो)रन्यानपेक्षणात्।

तेन यादृशो धूमभेद एकस्मादग्निभेदादुत्पद्यमानो दृष्टस्तादृशस्य धूमभेदस्य तादृशादेवाग्निभेदादुत्पत्ति। यस्त्वनग्नेरुत्पन्न सोन्यादृश एव। वाष्पादिवत्।

नन्वग्निजन्येन धूमक्षणेन तादृशो धूमक्षणजन्यो धूमक्षणस्तेना[illegible]नाग्निजन्यो तादृशो भवतीति चेत्(।)न। अग्निजन्यस्य हि धूमक्षणस्याग्निजन्य[illegible] धूमक्षणस्तादृशो भवति नान्य। न हि वाष्पादीनान्तादृशत्वा[illegible] तादृशत्वम्भवति। धूमक्षणजन्यस्यापि धू[4]मक्षणस्यान्यो धूमक्षणज[illegible] एव धूमक्षण[illegible]तादृशो भवति नान्य। तस्मात्तादृशादेव तादृशोत्पत्तिरिति कुतो व्यभिचार। तत्र।

''क्षणिकत्वे कथम्भावा क्वचिदायत्तवृत्तय।
प्रसिद्धकारणाभावे येषाम्भावस्ततोन्यत॥
ततश्चानग्नितो धूमाद् यथा धूमस्य सम्भव।
[illegible]स्तथा तस्य केन कार्येन सम्भव' इति (॥)

निरस्त। प्रथमस्य [illegible]ग्निजन्यस्य धू[5]मक्षणस्यापरोग्निजन्य एव धू[illegible]तादृश। धूमक्षणज[illegible]स्य धूमक्षणस्य द्वितीयस्यान्यो धूमक्षणजन्य एव द्वितीयो [illegible] भवति (।) तथा तृतीयादिक्षणेष्वपीति [illegible] [illegible]भेदात्। तादृशाद्धि भवंस्तादृश स्यात्। अन्यादृशादप्य[illegible] यदि तादृशो भवेद् [illegible]।[6] तच्छक्तिनियमाभावात् [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] स्यात्। [illegible] [illegible]। सर्वं वा सर्वस्मा[illegible]। [illegible] न [illegible]। तस्मा[illegible]। [illegible] [illegible] धूमो [illegible] दृष्टाकारो [illegible]। [illegible]

---

1 [illegible]

यदपि गोमया[6]देर्विजातीयात् शालूकादेरुत्पत्तिर्दृष्टा। तत्राऽपि तयाऽभिधानेऽपि स्वबीजप्रभवात् अस्त्येव स्वभावभेदः। हेतुस्वभावभेदात्। यथा कदल्या[6] बीजकन्दोद्भवायाः। स्फुट एवैव लोके भिन्नाकारद्वारेण विभागः। इत्य सुविवेचिताकारं कार्यं हि कारणाव्यभिचारि।

अन्वयव्यतिरेकाद् यो यस्य दृष्टोनुवर्तकः।
स्वभावस्तस्य तद्धेतुरतो भिन्नान्न सम्भवः ॥४०॥

4342 इति सग्रहश्लोकः।

तस्मात् सकृदपि दर्शनादर्शनाभ्यां कार्यकारणभावसिद्धेः। ततः तत्प्रतिपत्तिर्नान्यथा अन्वयव्यतिरेकयोर्निःशेषदर्शनादर्शनायत्तत्वात्। निःशेषं क्वचित्

यत्किञ्चिदेतत्। यतश्च सामग्रीजनिकाऽत एव सहकारिणामपर्यायेण जननं। परिपाट्या जननं नास्तीत्यर्थं।

यदपीत्यादिना विजातीयादुत्पत्तिमाशङ्क्य परिहरति। नान्यादृशात्ताद् (श) न्तस्योत्पत्तिरिति यदुक्तन्तदेवात्र दर्शयतीत्यर्थं। आदिशब्दाद् गोशृङ्गाच्छरो
41b गोमयाद् वृश्चिकः (।) तत्रापी[7]ति विजातीयात् कार्योत्पत्तावपि। तयाभिधानेपीति विजातीयोत्पन्नस्य शालूकादेः शालूकादिरित्यभिधानेपि स्वबीजाच्छालूकादिलक्षणात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तस्मात् स्वबीजप्रभवाच्छालूकादेः सकशादस्त्येव स्वभावभेदः। किङ्कारण (।) हेतुस्वभावभेदात्। हेतोः सामग्रीद्वयलक्षणस्य स्वभावभेदात्। बीजात् कन्दाच्चोद्भवो य[1]स्याः कदल्याः सा तथा। सा च हेतुस्वभेदात् परस्परभिन्ना।

न चायम्भेदः साधनीय इत्याह। स्फुटमित्यादि। विवेचयति भेदे वा भावस्येति। सुविवेचिताकार आन्तिर्हेतुभ्य सदृशाकारेभ्यो विभागेन निश्चिताकारः॥

तद्भावे एव भावोऽन्वयः। तदभावे चाभाव एव व्यतिरेकः। अन्वयो व्यतिरेकश्चान्वयव्यतिरेकस्तस्मात्। यः कार्यस्वभावो यस्यानु[2]वर्त्तनीयस्य कारणस्यानुवर्त्तको दृष्टस्तस्यानुवर्त्तकस्य स्वभावस्तद्धेतुः सानुवर्त्तनीयः कारणात् स हेतुर्यस्येति विग्रहः। यदा तु कारणापेक्षयोच्यते तदा स्वभावस्तस्यानुवर्त्तनीयस्याग्न्यादेस्तद्धेतुस्तस्य कार्यीभूतस्य धूमादेर्हेतुः। यतश्चैव परम्परापेक्षया कार्यकारणयो ( ) स्वभावनियमः। अतः कारणाद् भिन्नाद् विजातीयान्न सम्भ[3]वः।

तस्मात् सकृदपि दर्शनादर्शनाभ्यामिति यथोक्ताभ्यां। प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यकारणभावसिद्धेः कारणाद् भवति (।) ततः कार्यकारणभावसिद्धितः तत्प्रतिपत्तिरन्वयव्यतिरेकप्रतिपत्तिर्नान्यथेति कार्यकारणभावनिश्चयन्यक्त्वा केवलाभ्याम्-

नित्यत्वस्य दर्शनेऽपि अन्यत्र अन्यथा दृष्टे, क्वचित् नित्यत्वाभावेप्यदृष्टस्य दृष्टे ।

४—सामान्यचिन्ता

कार्यस्य हि तस्मादुत्पत्ते र्हेत्वविनाभावो भवतु नाम[1] स्वभावे कथमविनाभावः ?

स्वभावेप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनि ।
तदभावे स्वयम्भावस्याभावः स्यादभेदतः ॥४१॥

र्शनादर्शनाभ्या नान्वयव्यतिरेकयो प्रतिपत्ति । किङ्कारण (।) निःशेषदर्शनादर्शनाशक्तत्वाद् दर्शनमात्रप्रतिबद्धाया अन्वयव्यतिरेकप्रतिपत्ते । एव हि दर्शनमन्वय साधयति यदि निःशेषे सपक्षे हेतोर्दर्शन स्यात् । एवमदर्शनमपि व्यतिरेक साधयत् । यदि निःशेषे साध्यव्यतिरेके हेतोरदर्शन स्यात् । यथैतन्न धूमवह्न्यो महानसे कार्यत्वसिद्ध्या सर्वत्र तथाभाव (।) एव क्वचित् सपक्षासपक्षयोर्दर्शनादर्शनात् सर्वत्रान्वयव्यतिरेकनिश्चयो भविष्यतीत्यपि मिथ्या (।) यस्मात् क्वचिद् अमूर्तत्वे आकाशादिगते नित्यत्वस्य दर्शने । परप्रसिद्ध्या चैतदुच्यते । अन्यत्र सुखादौ । अन्यथेत्यनित्यत्वे हेतोरमूर्तत्वस्य दृष्टे कारणादेकत्र दर्शन न सर्वत्र तथाभावसाधनमतो दर्शनमन्वये व्यभिचारि । तथा क्वचिद् घटादौ नित्यत्वाभावेप्यदृष्टस्यामूर्तत्वस्य पुनर्नित्यत्वाभाव एव सुखादौ दृष्टेरतो विपक्षे ऽदर्शनमपि न साधन व्यतिरेकनिश्चये तस्माद्धेतुप्रभावनिश्चयादेवान्वयव्यतिरेकयोर्निश्चय ।

स्वभाव इत्यादि पर । इदानीमिति कार्यहेतोरविनाभावे साधिते सम्प्रति स्वभावहेतौ कथं साध्येनाविनाभाव ।

ननु स्वभावे भावोपि भावमात्रानुरोधिनि हेतुरित्यादिना पागेव स्वभाव- 42
हेतावविनाभाव साधित ।

सत्य । एतत्तु मन्यते (।) यथाभूते स्वभावे तन्मात्रभाविन्यविनाभावो [illegible] प्रतिज्ञार्थैकदेशता प्राप्नोतीति । [illegible] प्रसाधनेन प्रतिज्ञार्थैकदेशतापरिहारस्मरणात [illegible] तन्मात्रानुरोधित्वेनाविनाभाव पूर्वोक्तमनुवदति । स्वभावेप्यविनाभाव इत्यादि । [illegible] अविनाभाव (।) तस्मिन् साध्ये (।) भावमात्रानुरोधिनि । यो हि [illegible] व्याख्यात । अविनाभावो भावस्येति [illegible] । तस्मात् तदभावे भावमात्रानुरोधिसाध्यधर्माभावे भावस्य हेतुत्वेनोक्तस्याभाव स्यात् [illegible] ।।

---

[1] [illegible]

भवतु वा भेदो नासौ प्रत्यक्षग्राह्योऽस्मादयम्भिन्न इति। एवरूपस्य व्यापारस्य प्रत्यक्षेऽभावात्। यदाह। न हीदमियतो व्यापारान् कर्त्तुं समर्थमिति (।)

सोपि निरस्त । गवाश्वादीना स्वस्वरूपेणोत्पत्तिरेव भेद । ते च स्वस्वरूपेण प्रत्यक्षेवभासन्ते। तथावभासश्च लोके भेदावभास इति यत्किञ्चिदेतत्। तस्मात् पुरोवस्थितेषु स्वस्वभावव्यवस्थि[5]तेरित्यस्य हेतो (।) प्रत्यक्षेण भेद प्रतिपद्यमान सर्वोपसहारेण प्रतिपद्यतेऽत सर्वभावा व्यावृत्तिभागिन इति व्याप्तिग्रहणप्रमाणफलमिति। यतश्च जात्यादयोर्थान्तरभूता न सन्तीति प्रतिपादयिष्यते (।) अत पारमार्थिको धर्मधर्मिभावो नास्तीत्युक्तम्भवति।

ननु सामान्ययोगात् सजातीया उच्यन्ते। यदि च सामान्यन्नास्ति कथ सजातीयाद् व्यावृत्तिरित्यु[6]च्यते।

नैतदस्ति। न समानानामुत्पन्नानाम्भावाना सामान्ययोगात् समानरूपता स्वहेतुभ्य एव तथानिष्पन्नत्वात्।

तेन यदु द्यो त क रे णो च्यते। "न गवि गोत्व येन गोत्वयोगात् प्राग् गौरेवासाविति व्यर्थ गोत्व स्याद् (।) अपि तु यदैव वस्तु तदैव गोत्वेनाभिसम्बध्यते। गोत्वयोगात्तु प्राग् वस्तु न विद्यते। न चाविद्यमानङ्गौरिति वाऽगौरिति वा शक्य
43a व्य[7]पदेष्टुमि"ति (।)

तन्निरस्त। यदैव वस्तु तदैव तस्य गोरूपतया निष्पन्नत्वात् कि गोत्वयोगेन। नाप्यसमानाना सामान्ययोगात् समानरूपता। तेषा सामान्यस्यैवाभावात्। समानाना च भाव सामान्यमित्यभ्युपगम्यते। सामान्याच्च समानरूपत्वे भावानामभ्युपगम्यमाने यावन्न सामान्ययोगस्तावन्न समाना भावा । यावच्च न समानास्तावन्न सामान्य[1]योग इत्यन्योन्याश्रयत्व स्यात्। तस्मात् स्वहेतुभ्य एव समाना उत्पन्ना (।) तेन।

"शावलेयाच्च भिन्नत्व बाहुलेयाश्वयोस्सम।
सामान्य नान्यदिष्ट चेत् क्वागोपोह प्रकल्प्यतामि"ति (।)

निरस्त। सामान्येष्वेवागोपोहप्रकल्पनात्। असमानाना चापोह्यात्मतया प्रकल्पनात्।

यदप्युच्यते (।) समाना इति प्रतिभासादेव निर्विकल्पके ज्ञाने सामान्यप्रतिभासोन्य[2]था बाहुलेयाश्ववत। शावलेयबाहुलेययोरपि वैलक्षण्यप्रतीति स्यात् सर्वात्मना भेदाद् (।) भवति च समाना इति प्रतीतिस्तस्मादस्त्येव सामान्यमिति।

तदुक्त (।) निर्विकल्पकबोधेन द्व्यात्मकस्य वस्तुनो ग्रहणमिति। यद्वा सविकल्पके न चेत् सामान्य गृह्यते। निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेव। सविकल्पा-

भिन्नप्रतिभासत्वात्। तथा हि (।) य एव गावलेयादयो' गौरिति ज्ञानेन गृह्यन्ते। त एव निर्विकल्पके ज्ञाने प्रतिभासन्ते केवलमेकन्तानविकल्प्य गृह्णात्यन्यद् विकल्प्येति तयो स्वरूपभेदो न पतिभासभेद । तन्मान्निर्विकल्पकेपि ज्ञाने सामान्य प्रतिभासत इति (।)

तदपि निरस्त। स्वहेतुभ्य एव केपाञ्चित् समानाना पतिभासनात्। सामान्यस्य च व्यक्तिपरतन्त्र स्वरूप न न निर्विकल्पक ज्ञान पारतन्त्र्य[1] म्वस्तुनो गृह्णाति। स्वातन्त्र्येण वस्तुग्राहित्वात् तत्कथ सामान्यग्राहकमुच्यते। अनुगतस्य च रूपस्य पत्येनवद् युगपद् वहुष्वप्रतिभासनात्। अत एव विकल्प समानेष्वेकान्तभिन्नेषु निर्विकल्पकप्रत्यक्षनाधितमनुगताकार गृह्णन् भ्रान्तो भवति। निर्विकल्पकगृहीतसामान्यग्राही वाऽप्रमाण स्याद् गृहीतग्राहित्वात्। अथ विकल्प्य ग्राहित्वाद् अगृहीतग्राहित्व स्मृत्यादेरपि (तर्हि) स्मर्यमाणविषयता गृहीतग्राहित्वन्न स्यात्। अथ जात्यादिविशिष्टवस्तुग्राहितया विकल्पस्यागृहीतग्राहित्वमेवमपि यदि जात्यादिविशिष्टत्वम्वस्तुन पारमार्थिको धर्मन्तदा निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेवेति कथमगृहीतग्राहित्वम् (।) अथ कल्पिकस्तदा तद्ग्राहकस्य कथ प्रामाण्यमारोपितार्थत्वात्। तस्मान्नाऽस्त्येव जात्यादिरिति स्थित।

कथन्तर्हि भावा व्यावृत्तिभागिन इत्युच्यन्ते (।) कल्पितधर्मद्वारेणाय व्यपदेश इत्यदोष । अत (।)

"अगोनिवृत्ति सामान्य वाच्य यैं परिकल्प्यते।
गोत्ववस्त्वेव तैरुक्तमगोपोहगिरा स्फुटमिति' (।)[1]

निरस्त। पारमार्थिकस्य गोत्वस्य निषेध क्रियते न तु कल्पितस्येति वक्ष्यति।

यदि परमार्थिको-धर्मधर्मिभावो नास्ति कथन्तर्हि कृतक शब्दो नित्य इति 43b
बुद्धीनाम्भेद शब्दैकस्वरूपविषयत्वात्।

"अथ निर्विषया एता वासनावीजमात्रत ।
प्रतिपत्ति प्रवृत्तिश्च वाह्यर्थेषु कथम्भवेत्"।

अथ वाह्यमध्यवसायात् प्रवृत्तिरेवमपि कृतकत्वस्य योवसाय स एवानित्यस्याभेदादिति कथम्बुद्धिभेद । कृतकानित्ययोरभेदादेव तदनुभवाहितवासनाभेदस्याभावान्न तत्त्वतो बुद्धिभेद इत्याह।

यस्मादित्यादि। यस्मात् सर्वस्मात् सर्वभावा व्यावृत्तास्तस्माद् यतो यतो नित्याकृतकादे शब्दादीनामर्थाना व्यावृत्तिस्तन्निवन्धना । व्यावृत्त्यावधिव्या-

[1] Slokavārtika Apohavāda

भवतु वा भेदो नामो प्रत्यक्षग्राह्योऽस्मादयम्भिन्न इति। एवरूपस्य व्यापारस्य प्रत्यक्षेऽभावात्। यदाह। न हीदमियतो व्यापारान् कर्त्तु समर्थमिति (।)

सोपि निरस्त । गवाश्वादीना स्वस्वरूपेणोत्पत्तिरेव भेद । ते च स्वस्वरूपेण प्रत्यक्षेऽवभासन्ते। तथावभासश्च लोके भेदावभास इति यत्किञ्चिदेतत्। तस्मात् पुरोऽवस्थितेषु स्वस्वभावव्यवस्थितेरित्यस्य हेतो (।) प्रत्यक्षेण भेद प्रतिपद्यमान सर्वोपसहारेण प्रतिपद्यतेऽन्त सर्वभावा व्यावृत्तिभागिन इति व्याप्तिग्रहणप्रमाणकर्मिति। यतश्च जात्यादयोर्थान्तरभूता न सन्तीति प्रतिपादयिष्यते (।) अत पारमार्थिको धर्मधर्मिभावो नास्तीत्युक्तम्भवति।

ननु सामान्ययोगात् सजातीया उच्यन्ते। यदि च सामान्यन्नास्ति कथ सजातीयाद् व्यावृत्तिरित्युच्यते।

नैतदस्ति। न समानानामुत्पन्नानाम्भावाना सामान्ययोगात् समानरूपता स्वहेतुभ्य एव तथानिष्पन्नत्वात्।

तेन यदुद्योतकरेणोच्यते। "न गवि गोत्व येन गोत्वयोगात् प्राग् गौरेवासाविति व्यर्थ गोत्व स्याद् (।) अपि तु यदैव वस्तु तदैव गोत्वेनाभिसम्बध्यते। गोत्वयोगात्तु प्राग् वस्तु न विद्यते। न चाविद्यमानङ्गौरिति वाऽगौरिति वा शक्य
432 व्यपदेष्टुमि'ति (।)

तन्निरस्त। यदैव वस्तु तदैव तस्य गोरूपतया निष्पन्नत्वात् किं गोत्वयोगेन। नाप्यसमानाना सामान्ययोगात् समानरूपता। तेषा सामान्यस्यैवाभावात्। समानाना च भाव सामान्यमित्यभ्युपगम्यते। सामान्याच्च समानरूपत्वे भावानामभ्युपगम्यमाने यावन्न सामान्ययोगस्तावन्न समाना भावा। यावच्च न समानास्तावन्न सामान्ययोग इत्यन्योन्याश्रयत्व स्यात्। तस्मात् स्वहेतुभ्य एव समाना उत्पन्ना (।) तेन।

"शावलेयाच्च भिन्नत्व बाहुलेयाश्वयोस्सम।
सामान्य नान्यदिष्ट चेत् क्वागोपोह प्रकल्प्यतामि"ति (।)

निरस्त। सामान्येष्वेवागोपोहप्रकल्पनात्। असमानाना चापोह्यात्मतया प्रकल्पनात्।

यदप्युच्यते (।) समाना इति प्रतिभासादेव निर्विकल्पके ज्ञाने सामान्यप्रतिभासोऽश्वा बाहुल्यादिवत। शावलेयबाहुलेययोरपि वैलक्षण्यप्रतीति स्यात् सर्वात्मना भेदाद् (।) भवति च समाना इति प्रतीतिरस्मादस्यैव सामान्यमिति।

तदुक्त (।) निर्विकल्पकबोधेन द्व्यात्मकस्य वस्तुनो ग्रहणमिति। यद्वा सविकल्पके न चेत् सामान्य गृह्यते। निर्विकल्पकेनापि गृहीतमेव। सविकल्पा-

---

सति सादृश्यग्रहणहेतुको जलारोप सम्भवति (।) बाह्यारोपाच्च पूर्वं न स्वाकारो 44a
ग्राह्यारोपोस्ति। विकल्पस्यैवाभावात्। भावे बोधैकरूप एवासाविति न बाह्यसदृश । ततस्तान्यनिवृत्तिकृतसादृश्याभावात् कथम्बाह्यरूप प्रतीयते। अनुमानस्य तु नान्यनिवृत्तिग्रहणपूर्विका प्रवृत्तिर्लिङ्गस्य तया सह सम्बन्धात् सिद्धे । यदा च तद्विशेषावगाहित्वम्विकल्पाना प्रतीयते तदा विधिरूपेणैव प्रवृत्तिर्वस्तुस्वरूपस्य विधीयमानत्वेनाध्यव[1]सायादर्थादन्यनिवृत्ति प्रतीयते। तेन विधिरेव शब्दार्थोस्माकमपि। बाह्यतयाऽरोपितस्य च विधिप्रतिषेधाभ्या सम्बन्ध ।

ननु नियतरूपग्राही विकल्प प्रतिभासते। तेनेतररूपशून्यमेव विकल्पयन्नियतमर्थं विकल्पयति। तस्माद्यन्नियतरूपावधारणन्तदन्यनिवृत्तिविषयन्तत्कथमुच्यते विधिरेव शब्दार्थ इति।

तदयुक्त। अन्यनिवृत्तिमह विकल्प[2]यामीत्यप्रतीते । न च स विकल्पविषयो यो न विकल्प्य प्रतिभासते। यदि चेतररूपनिवृत्तिमेव विकल्पयन्नियतमर्थम्विकल्पयति तदेतरेतराश्रयदोष स्यात्। इतररूपस्यापि नियतरूपत्वेनान्यनिवृत्तिद्वारेण प्रतिपत्तिप्रसङ्गात्। अथ विधिरूपेणेतररूप विकल्पयति न तर्हि तदन्यनिवृत्त्यवधारणपूर्वकन्नियतरूपावधारण ।

न च यथा सामान्यवन्तमर्थम्पश्यामीति नास्ति जानितद्गतोर्विशेष्यविशेषणभावे प्रतिभास (।) अथ च विशिष्टप्रत्ययानुरोधात् सामान्यविशिष्टव्यक्तिदर्शनन्नैयायिकादय कल्पितवन्तस्तथाऽन्ये(? न्यैर्)निवृत्तिमहम्विकल्पयामीत्यप्रतीतावपि बाह्यसदृशारोपान्यथानुपपत्त्यान्यनिवृत्तिपर विकल्पाकारे बाह्यरूपमारोप्यत इति युक्त। सादृश्यमन्तरेण[3] वासनाबलादेवाध्यवसितबाह्यरूपस्य विकल्पस्योत्पत्ते । यदाह। तदनुभवाहितवासनाप्रभवप्रकृतेरध्यवसिततद्भावस्वरूप। तथा विकल्पवासनायाश्च तादृशी प्रकृतिर्यदेयमेषा प्रतिभातीति।

नापि बाह्यरूपारोपकस्य ज्ञानस्यान्यावृत्तिकृतसारूप्यनिमित्तत्वेऽप्यन्यनिवृत्ति विषयत्व। न हि मरीचिकाया जलज्ञानस्य सादृश्यविषयत्वमारोपित[illegible]विषय त्वात्। न च नियत रूप भावानामन्यनिवृत्त्या क्रियते। तस्या [illegible] [illegible] पत्वात्। स्वहेतुभ्य एव च ततो (? तत उ)त्पत्त।

नापि नियतरूपावधारणन्तदन्यनिवृत्तिविषय [illegible] (।) अत एव न तदन्यनिवृत्तिपुरस्सरमेव धार्यते प्रत्यक्षेण।

न च तदन्यनिवृत्तिरर्थान्तरभूता [illegible] इति वक्ष्यति। नापि न(।) [illegible]न्तत्वान्यानिवाप्त्या युज्यते(।) एव [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] स्यात प्रत्यक्षगम्या नीरूपत्वात्। नाप्यनुमानगम्या। तदन्याभावेन [illegible] ।

तस्माद् (यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धना.)।
जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥८३॥

वृत्तिनिबन्धना धर्मभेदा अनित्यकृतकादय कल्प्यन्ते विकल्पैरारोप्यन्ते। किम्वि-शिष्टास्तद्विशेषावगाहिन । तस्य स्वलक्षणस्य ये विशेषा अकृतकादिव्यावृत्ति-रूपलक्षणास्तदवगाहिन । तदवगाहनशीला[2]स्तदभेदावभासनशीला इत्यर्थ ।

एतदुक्तम्भवति(।)अकृतको न भवतीत्यनेन द्वारेण प्रबोधिताया एव कृतक-विकल्पवासनाया एषा प्रकृतिर्यतस्ततो विकल्प उत्पद्यमान कृतक इति स्वाकारा-भिन्न स कृतकव्यावृत्तमेव शब्दस्वलक्षण प्रतिपद्यते न त्वनित्य इति(।) तथा नित्यो न भवतीत्यनेनापि द्वारेण प्रबोधिताया एवानित्यवासनाया साम[3]र्थ्यं यततो विकल्प उत्पद्यमानोऽनित्य इति स्वाकाराभिन्न नित्यव्यावृत्तमेव शब्दस्वलक्षण प्रतिपद्यते न तु कृतक इति (।) तेन बुद्धिभेदो भवति। यतश्च बाध्यमानत्वाद् विकल्पप्रति-भास्यर्थो बाह्यो न भवत्यतो वासनावशादेव बाह्यावभासो विकल्पस्तेन विकल्पस्य बाह्यरूप एव प्रतिभासमानोर्थ स्वाकार उच्यते। न तु स्वाकारे बाह्यारोप[1] सादृश्यात्। यदाह। नामनिमित्तप्रकरणे[4] (।)

"सारूप्याद् भ्रान्तितो वृत्तिरर्थे चेत् स्यान्न सर्वदा।
देशभ्रान्तिश्च न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धिय ।

तथाविधाया बाह्यार्थप्रतिभासाया इति।

एतेन यदुच्यते (।) "यद्बाह्यात्यन्तविसदृशस्य स्वाकारस्य ताद्रूप्यग्रहणन्तद-न्यनिवृत्तिकृतसादृश्यपर। यथा घटविसदृशोपि पटो वृक्षाभावविशिष्टोऽवधार्यमाणो य[5]मप्यवृक्ष इति घटसदृशोवधार्यते। वृक्षव्यावृत्तेर्घटपटयोस्तुल्यत्वात्। तथा विकल्पविषयोऽत्यन्त बाह्ये विसदृशोपि बाह्येऽवधार्यतेऽन्यनिवृत्तिकृतसारूप्य ग्रहणादि"ति (।)

तदपास्त। स्वहेतुत एव बाह्याभासाया विकल्पबुद्धेरुत्पत्ते । न चासदृशानाम-न्यनिवृत्त्या सादृश्य क्रियते(।) तत्र तस्या भेदाभेदसादृश्यकरणेऽकिञ्चित्करत्वात्। न चा[6]न्यनिवृत्ति सदृशी विद्यते। सदृशानामपि कथमन्यनिवृत्त्या सादृश्य क्रियते स्वरूपेणैव सादृश्यात्। नापि पूर्व स्वाकारप्रतिभास पश्चात् तत्रान्यनिवृत्तिकृत-सादृश्यग्रहणपरो बाह्यारोप प्रतिभासते। न हि मरीचिकाया पूर्व स्वरूपाप्रतिभासे

---

[1] Pramāṇavārtika 3 12

सर्व एव हि भावाः स्वरूपस्थितयो नात्मानं परेण मिश्रयन्ति, तस्यापरत्वप्रसङ्गात्। तेषामभिन्नं स्वात्मभूतं यद् रूपं न तत् तेषाम्। तदानीं तेषामभावात्। तदेव हि स्यात्[1], अभिन्नस्य भावात्। तस्मादप्रतिपन्नस्य भिन्नस्याभावात्। तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात्। तच्च स्वात्मनि व्यवस्थितममिश्रमेव। 43

विशात्व। शब्दाना च न पर्यायत्व।

तेन यदुच्यते (।) ययोस्तादात्म्यन्न तयोर्गम्यगमकभावो ययोश्च विकल्पितरूपयोर्गम्यगमकभावो न तयोः सम्बन्ध इति (।)

तदयुक्त। अकृतकव्यावृत्तस्यैव स्वलक्षणस्य नाशकहेत्वधिनात्। [illegible] इति ज्ञातस्य गमकत्वात् तस्य च नित्यव्यावृत्तवस्तुरूपत्वात् तादात्म्य।

सर्व एव हीत्यादिनाऽद्वैतवादं निराकुर्वन् कारिकार्थमाह। स्वरूपे स्वात्मनि स्थितिर्येषान्ते तथा। **सर्व एव हि भावाः स्वरूपस्थितयो नात्मानं परेण मिश्रयन्ति।** एकीकुर्वन्ति। किङ्कारण (।) तस्य मिश्रीक्रियमाणस्य परस्यापरत्वप्रसङ्गात्। आत्मतापत्ते।

स्यान्मत (।)

"सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्तानुगमात्मिका।
जायते द्व्यात्मकत्वेन विना सा च न युज्यते" (॥)

अत सामान्यात्मका विशेषा विशेषात्मकञ्च सामान्यमित्युभयरूपमस्तित्वाप्येकत्वं वा रूपस्य भिन्नेभ्योऽभेदो भिन्नस्य चैतस्मादभेद (।)तत्र प्रथमं पक्ष निराकर्तुमाह। **तेषामिति** भावानामभिन्नमित्येषामात्मभूतमित्यन्तरङ्गमिति **यद्रूप** स्वभावो **न तत्तेषां** भावानामिति [illegible]। तस्मात्तदानीमन्येऽपि [illegible]। 45
तस्याभिन्नस्य रूपस्य **तेषामभावादभेदादेव**।

अथ पुनरेतस्माद् भिन्नस्याभेदं [illegible]। **तदेव हि स्यादभिन्नस्य भावात्**। एक चेद्रूप प्रतिपन्नाभावस्तदेवाभिन्न रूपमेषां स्यान्न भिन्न। [illegible]। तस्यैवाभिन्नस्य रूपस्य भावात्।

अथ स्यात् (।) तेषामभेदोऽपीष्यत एवेत्याह। [illegible] **भिन्नस्य** [illegible]भावात्।

अथ स्याद् (।) [illegible] एव [illegible]। [illegible] (।) [illegible]। **तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात्**। [illegible]।

अथ स्याद् (।) [illegible] -

तस्माद् विशेषो यो येन धर्म्मेण संप्रतीयते ।
न स शक्यस्ततोन्येन, तेन भिन्ना व्यवस्थिति ॥४४॥

नापि नियतरूपान्यथानुपपत्त्या नद्गतिना । अनियतरूपाणामन्यानिवृत्तेरभावात् ।
44b नियतरूपाणा च कथमन्यानिवृत्त्या नियतरूपान्य ... निराकृतानामनुमाने ।
तस्मान्नियतरूपावधारणपुरस्सरैवान्यनिवृत्ति प्रतीयते । तथा हि ... न भवतीति सामर्थ्यात् प्रतीयतेऽन्यो ... न परमार्थ ...।

तस्मात् स्थितमेतच्छब्दलिङ्गाभ्यामर्थधर्मेण वस्तु प्रतीयतेऽर्थान्तरनिषेध ।
तथा च वक्ष्यति "तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनमि"त्यादि (१।१२८)।

तेन यदुच्यते कुमारिलेन ॥

"न त्वन्यापो[1]हकृच्छब्दो युष्मत्पक्षेनुवर्ण्यते ।
निषेधमात्रन्नैवेह प्रतिभासेव गम्यते ॥
किन्तु गौर्गवयो हस्ती वृक्ष इत्यादि शब्दत ।
विधिरूपावसायेन मति शाब्दी प्रवर्त्तते ॥
तस्माद्येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवल ।
भवेदन्यनिवृत्त्यङ्ग स्वात्मैवान्यत्र गम्यत"[1] इति (।)

एतत्सिद्ध साध्यते। विधिरूपस्यापि शब्दार्थस्येष्टत्वात् (।) कथन्तर्हि परमताद् वौद्धमतस्य भेद (।) कथ वा शब्दलिङ्गयोरपोहो विषय उच्यते ॥

नन्वस्त्येव महान् भेद परै पारमार्थिकार्थविषयत्वेनेष्टस्य विकल्पस्य वौद्धै कल्पितविषयत्वेनेष्टत्वात्। कल्पितश्चाकारोऽपोहाश्रितत्वादपोह उच्यते। अपोह्यतेऽनेनेति वा। अन्यनिवृत्तिमात्र त्वर्थादाक्षिप्तमपोहनमपोह इत्युच्यते (।) स्वलक्षण त्वपोह्यतेस्मिन्नित्यपोह उच्यते।

तस्मादन्यान्यव्यावर्त्यवस्तुव्यपेक्षया धर्मा कल्पितभे[3]दा विकल्पैर्विषयीक्रियन्ते (।) अतो भिन्नविषया विकल्पास्तत्समानविषयाश्च शब्दा अप्यपर्याया इति दर्शयितुमाह। **तस्मादि**त्यादि। यतश्चैव धर्मभेदा कल्प्यन्ते **तस्माद्** स्वलक्षणविशेषो व्यावर्त्तनीयनित्यव्यपेक्षया व्यवस्थापितोऽनित्यलक्षण । **येन धर्मेण** येन शब्देन। यथाऽनित्यशब्देन। शब्दोपि धर्मवाचकत्वाद् धर्म उच्यते। **न स शक्यस्ततोन्येन**। अनि[4]त्यशब्दादन्येन कृतकादिशब्देन । व्यावर्त्तनीयान्तरवस्त्वधिकेन प्रत्येतु। **तेन भिन्ना व्यवस्थिति** । तेन कारणेन विकल्पाना नैक-

---

[1] Ślokavārtika

सर्वे एव हि भावाः स्वरूपस्थितयो नात्मानं परेण मिश्रयन्ति, तस्यापरत्वप्रसङ्गात्। तेषामभिन्नं स्वात्मभूतं यद् रूपं न तत् तेषाम्। तदानीं तेषामभावात्। तदेव हि स्यात्[1], अभिन्नस्य भावात्। तस्मादप्रनियतस्य भिन्नस्याभावात्। तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात्। तच्च स्वात्मनि व्यवस्थितममिश्रमेव।

[illegible]। शब्दानां च न पर्यायत्व।

तेन यदुच्यते (।) ययोस्तादात्म्यन्न तयोर्गम्यगमकभावो ययोः [illegible] रूपयोर्गम्यगमकभावो न तयोः सम्बन्ध इति (।)

तदपास्तं। अतत्कार्यव्यावृत्तस्यैव स्वलक्षणस्य [illegible]। [illegible] इति [illegible] गमकत्वात् [illegible] न [illegible] तादात्म्य।

सर्वे एव हीत्यादिना [illegible] निराकुर्वन्न् [illegible]। [illegible] स्थितिर्येषान्ते तथा। सर्वे एव हि भावाः स्वरूपस्थितयो नात्मानं परेण मिश्रयन्ति। एकीकुर्वन्ति। किङ्कारणं (।) तस्य [illegible] आत्मतापत्ते।

स्यान्मतं (।)

"सर्ववस्तुषु दृष्टेयं [illegible]।
[illegible] विना सा च न युज्यते (॥)

अत्र सामान्यात्मका विशेषा [illegible] ऽभेदो [illegible] (।) [illegible] निरासार्थमाह। तेषामिति [illegible] स्वभावो न तत्तेषां [illegible]। [illegible]। तस्याभिन्नस्य रूपस्य तेषामभावादेवादेव।

अथ पुनस्तस्माद् [illegible]। तदेव हि स्यादभिन्नस्य भावात्। [illegible] नाभिन्नस्य रूपस्य भावात्।

[illegible] स्यात् (।) [illegible]। [illegible] भिन्नस्य [illegible]।

[illegible] स्यात् (।) [illegible]। तस्यैव च पुनर्भेदविरोधात्। [illegible]।

[illegible] स्यात् (।) [illegible]

अर्थान्तरमपि तद् अनेकसमवेतत्वात् न तेषा सामान्यम्, अतद्रूपत्वात्। द्वित्वादिकार्यद्रव्येष्वपि प्रसङ्गात्। सम्बन्धिनाऽन्येनाऽन्येऽसमाना तद्वन्त एव

रूपयो परस्परासश्लेषादेकान्तेन भेद स्यात्। तदाह (।) तच्चैकरूप स्वात्मनि स्वस्वभावे व्यवस्थितममिश्रमेव[2] व्यक्तिरूपेण। अमिश्रे च मिश्ररूपतयाप्रतीते-र्मिथ्यात्वमेव।

अथ कथचित् सामान्यस्य व्यक्त्यभिन्नत्वान्नैतन्मिथ्यात्व। तदाह।

"नैतदश्वादिबुद्धीनामध्यारोपाद्यसम्भवात्।

स्थित नैव हि जात्यादेर्भिन्नत्व व्यक्तितो हि न" इति।

तदयुक्तम् (।) एकत्वेन येनैव रूपेण भिन्नन्तेनैवास्याभेदो विरोधान्न चैकस्मिन् प्रमाणे भेदाभेद प्रतिभासते। एकेन च भेदग्रहणे सति यद्य[3]न्येनाभेदो गृह्यते कथन्तद्ग्राहक प्रमाण भ्रान्त न स्याद् (।) अन्यथा ग्रहणात्तस्य चैकरूपत्वात्।

यद्वाऽमिश्रणादेवैकस्य रूपस्य सामान्यरूपता न स्यादर्थान्तरत्वाद् घटवत्।

उ द्यो त क (र)स्त्वाह। "गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय पिण्डादिव्यतिरिक्तनिमित्तभावी। विशेषत्वान्नीलादिप्रत्ययवत्। तच्च निमित्त समानव्यक्तिकरणात सामान्यमित्युच्यते"[1] (।)

अत्रापि न तावत्समानाना[4]मर्थान्तरेण समानरूपता क्रियते तथैव निष्पन्नत्वा-(द)प्यसमानानामिति दर्शयन्नाह। **अर्थान्तरमिति सत्ता** गोत्वादिक **न तेषां** व्यक्तिभेदाना **सामान्यमतद्रूपत्वात्**। तेषा भेदानामसमानरूपत्वात्। समानाना च भाव सामान्यमिष्यते।

अथवाऽतद्रूपत्वाद् व्यक्तिभ्योर्थान्तरत्वादेकत्ववत्। अथार्थान्तरमपि बहुषु समवेतमिति यदि तत्तेषा सामा[5]न्य। तदा **द्वित्वादिकार्यद्रव्येष्वपि प्रसंगो** द्वित्वमपि ह्यनेकद्रव्यसमवेतम् (।) आदिग्रहणाद् बहुत्वादि। तथा सयोगोनेकद्रव्यसमवेत। कार्यद्रव्य चावयविसञ्ज्ञितमारम्भकद्रव्येषु समवेतमतो द्वित्वादिषु सामान्यरूपताप्रसग। यस्मिन् नार्थान्तरे सति समाना भेदा भवन्ति तदेव सामान्य न सर्वमित्यत्राह। न हि। यस्मात् **सम्बन्धिनान्येनार्थान्त[6]रेणैकत्वलक्षणेनान्येऽसमाना** भिन्ना न समाना नैकीक्रियन्ते भिन्नाभिन्नसमानभावकरणे तदनुपयोगात्। भिन्नदेशादीना प्रतिभासनाच्च कथ समाना एव भवन्ति। केवल **तद्वन्त एक धर्मवन्त स्युर्भेदा**। **भूतानि** गहनक्षत्राणि तेषा कण्ठे दीर्घा **गुणो-**

---

[1] Cf Nyāyavārtika 2 2 65

स्य[1,3] **भूतानां कण्ठगुणवत्। नाभिन्नप्रत्ययविषया। भूतवत्। तदात्मानमेव संसृजन्ती बुद्धिः सामान्यविषया प्रतिभासते। नैकसम्बन्धिनाविति भूतवत्।**

स्यानार्थं निबध्यते। तेनैकेन कण्ठे गुणेन यथा भूतानि तद्वन्ति न त्वेकीभवन्ति तद्वद्व्यक्तयोपि।

ननु गुणस्य मूर्तत्वाद् तद्वत्ता प्रतीतिर्युक्ता। न व्यक्तिषु सामान्यस्यामूर्तत्वादिति चेत् (।) न। तत्समवेतत्वस्येष्टत्वादर्थान्तरभावस्य च। यतश्चैकसम्बन्धेपि न समाना व्यक्तयस्तत एव **नाभिन्नप्रत्ययविषया** एकाकारज्ञानस्याभान्तस्य न विषया। **भूतवत्**। यथा भूतान्यगुणन्दभावानि नैकगुणाकारप्रत्ययविषय। तद्वत्। एवन्तावदनेकसम्बन्धेप्यर्थान्तर न तेषा सामान्य[1]-न्त्वादिप्रसङ्गदिति स्थित (।) प्रतीयन्ते च समाना इति (।) तस्मात् **तदात्मानमेव** हि तयोर्भेदयोरात्मानमेव। एकरूपमिदं द्वयमित्येकारोन स्वगतेन **संसृजन्ती बुद्धि सामान्यविषया प्रतिभासते**। **नैकसम्बन्धिनावित्येकेन** सामान्येन सम्बन्धिनावेताविति नैवम्बुद्धि प्रतिभासते येन सामान्यमर्थान्तरम्प्रमाणसिद्ध स्यात्। **भूतवदिति** वैधर्म्यदृष्टान्त।[2] यथा बुद्धिर्भूतान्येकेन गुणेन सम्बद्धानि गृह्णाति नैवमित्यर्थं। 45b

यद्वा यथा भूतान्येकसम्बन्धीनि तथा भिन्नावेकसम्बन्धिनाविति सामान्यविषया बुद्धि प्रतिभासत इति नैव।

अथ स्यात् (।) सामान्य हि व्यक्तीनां [illegible]विशेषण। विशेषण च विशेषे स्वानुरक्ता बुद्धि जनयत्यतो नास्य व्यक्तिभ्योर्थान्तरभावेन प्रतिभास।

ननु विशेषणत्वेपि तस्य न विशेष्येण [illegible]दण्डस्येव दण्डिना तत्[illegible]प्रतिभास। अभेदांशेनाप्येकत्वान्न विशेषणविशेष्यभाव। तस्मात् सामान्यस्य व्यक्त्यभेदप्रतीतिर्भ्रान्तिरेव।

अथ सर्वदैव प्रतीतेरभ्रान्ति। तदाह।

"यो ह्यन्यरूप[illegible] [illegible] ।
न मिथ्या [illegible] ॥"

[illegible]। तस्य [illegible] स्यात्। [illegible]
[illegible]। न च [illegible]
[illegible]

---

[1] De[illegible]

कारणपरिहारेण व्यवहारार्था:। यथा शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकः श्रावणोऽतत्कार्यकारणपरिहारार्थः।

तस्मात् स्वभावाऽभेदेऽपि[1] यो विशेषो भेदो धर्मिणा नाम्ना[3] प्रतीयते न स शक्यस्ततोऽन्येनेति न सर्वे शब्दा एकार्था.। तस्मान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरेवम्।

कथ स एव व्यवच्छेद. शब्दालिङ्गाभ्या विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुनो रूपमिति

शिता अतत्कार्यकारणपरिहारेण व्यवहारार्था । तद्विवक्षित कार्य कारण[1] च यस्य स तत्कार्यकारण । यथा श्रोत्रविज्ञानकार्य शब्द. प्रयत्नकारणश्च स तथा यो न भवति सोऽतत्कार्यकारणस्तस्य परिहारेण व्यवहारार्था प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारोर्थं फल यासामिति विग्रह ।

विषयमाह। प्रयत्न कारण यस्य स प्रयत्नानन्तरीयक उच्यते। तेनाऽतत्कारणस्याऽप्रयत्नकारणस्य विद्युदादे परिहारार्थं प्र[2]यत्नानन्तरीयकध्वनि । श्रोत्रज्ञान कार्य यस्य तच्छ्रावणन्तेन श्रावणध्वनिरतत्कार्यपरिहारार्थ.। सर्वव्यवहाराणा चार्थक्रियानिमित्तत्वात्। हेतुफलभावलक्षणत्वाच्चार्थक्रियाया घटादिशब्देष्वपि तदतत्कार्यकारणपरिहार्थत्व योज्य ।।

तस्मादित्यादिना तृतीयश्लोक व्याचष्टे। यस्माद् भिन्ना व्यावृत्तिभेदा श्रुतयश्च यथास्वम्भेदे नियतास्तस्मा[3]देकस्य धर्मिण. स्वभावाऽभेदेपि। धर्मिणेत्यस्य विवरण नाम्नेति शब्देनेत्यर्थ । यो विशेष इत्यस्यार्थो भेद' कृतकादिलक्षणो धर्म कल्पित प्रतीयते। न स शक्यस्ततोन्येन। तस्माद् विवक्षितात् कृतकादिशब्दादन्येनानित्यादिशब्देन प्रत्याययितुन्तस्मान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरनित्यकृतकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वात् ।।

कथमित्यादि पर ।[4] शब्दश्च लिङ्गश्च ताभ्या। यद्यपीह लिङ्ग प्रकृतन्तथापि शब्दस्योपादान लिङ्गवत् निर्विषयत्वख्यापनार्थन्तेन वे द स्य प्रामाण्य निराकृतम्भवति।

ननु विधिरूपेण शब्दलिंगे अर्थं प्रतिपाद्यत इत्युक्तन्तत्कथमिदमाशकित व्यवच्छेद प्रतिपाद्यत इति कथ गम्यत इति।

नैतदस्ति। व्यवच्छिद्यतेनेनेति व्यवच्छेदो बाह्यरूपतयारोपित ए[5]वाकार उच्यते। तेन स एव शब्दलिङ्गाभ्या विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुरूपमिति कुतो गम्यते। यद्वा व्यवच्छिद्यतेस्मिन्निति व्यवच्छेद । स्वलक्षणमुच्यते। स एव

---

[1] Thahi-dan-kyis

गम्यते। प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्ते । तथा हि—

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद् (य) प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४५॥

एको ह्यर्थात्मा स तावत् प्रत्यक्ष । असिद्धे धर्मिणि साधनासम्भवात् । यथाऽनित्ये साध्ये शब्द । तस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धे सर्वाकारसिद्धि । तदन्यस्याऽसिद्धस्याभावात् । भावे वाऽनत्स्वभावत्वम् ।

न हि यो येन एकयोगक्षेमी भवति स तत्स्वभावो न युक्त । तन्मात्रनिबन्ध-

---

शब्दलिङ्गाभ्यां विधिना विधिरूपेण प्रतिपाद्यतेऽध्यवसीयते न पुनर्वस्तुनो रूप पारमार्थिकधर्मधर्मिभावलक्षण प्रतिपाद्यत इति कुतो गम्यते ।

प्रमाणान्तरस्येत्यादि प्रतिवचन। तेनायमर्थो यदि तावत् पारमार्थिको धर्मधर्मिभाव सर्वात्मनाऽभिन्नस्तदैकेन प्रमाणेन शब्देन वाधिगतेऽर्थे सर्वात्मना परिच्छेदादन्यस्य प्रमाणान्तरस्य शब्दान्तरस्य वा प्रवृत्ति स्याद् गृहीतग्राहित्वेना[illegible] प्रामाण्यात् । भवति च शब्दान्तरादे प्रवृत्तिरत कल्पित एव धर्मधर्मिभाव ।

यद्यपि पूर्वसामान्यनिराकरणादेव कल्पितो धर्मधर्मिभाव प्रसाधि[illegible] प्रकारान्तरेणानेनापि प्रसाध्यत इत्यदोष । एतमेव प्रतिपादयन्नाह । तथा हीत्यादि । एकस्येति । धर्मधर्मिविभागरहितत्वान्निरंशस्यार्थस्वभावस्यार्थात्मन स्वय स्वरूपेण प्रत्यक्षस्य सत कोऽन्यो न दृष्टो भाग स्यात् प्रत्यक्षदृष्टात् स्वभावात् कोऽन्य स्वभावो न दृष्ट स्याद् य प्रमाणैरनुमान[1]सर्व परीक्ष्यते (।) व्यक्तिभेदाद् बहुवचन। सर्व एव दृष्टो निरंशत्वाद् भावस्य तस्मान्न प्रमाणान्तरस्य [illegible] रिति। एक इत्यादि विवरण। एको ह्यर्थात्मा निरंश स तावत् प्रत्यक्षो[illegible] यथानुमान प्रवर्तते। [illegible] (।) प्रमाणेनाप्रसिद्धे धर्मिणि साधनासम्भवात् । [illegible] लिङ्गस्यासम्भवात् तस्मात् [illegible] धर्मिणा [illegible] ॥

एतदुक्तं भवति। [illegible] प्रवर्तन [illegible] प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्तिर्भवति[illegible]। यथाऽनित्ये साध्ये शब्द [illegible] प्रत्यक्षेणैव प्रमाणेन स्वरूपसिद्धे [illegible] सर्वाकारसिद्धि । [illegible] तदन्यस्यासिद्धस्य [illegible] स्वभावस्या[illegible]स्याभावात्। भावे [illegible] अतत्स्वभावत्व[illegible] [illegible] ।

तदेवाह। न हीत्यादि। [illegible] । [illegible] । एको [illegible] । [illegible] । [illegible] योगक्षेमी न भवति स [illegible] । [illegible]

कारणपरिहारेण व्यवहारार्थाः। यथा शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकः श्रावणोऽतत्कार्यकारणपरिहार्यः।

तस्मात् स्वभावाऽभेदेऽपि[1] यो विशेषो भेदो धर्मिणा नाम्ना[3] प्रतीयते न स शक्यस्ततोऽन्येनेति न सर्वे शब्दा एकार्थाः। तस्मान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरेवम्।

कथं स एव व्यवच्छेद. शब्दालिङ्गाभ्यां विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुनो रूपमिति

शिता अतत्कार्यकारणपरिहारेण व्यवहारार्था। तद्विवक्षित कार्य कारण[1] च यस्य स तत्कार्यकारण। यथा श्रोत्रविज्ञानकार्यं शब्द प्रयत्नकारणश्च स तथा यो न भवति सोऽतत्कार्यकारणस्तस्य परिहारेण व्यवहारार्था प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो व्यवहारोर्थं फल यासामिति विग्रह।

विषयमाह। प्रयत्न कारण यस्य स प्रयत्नानन्तरीयक उच्यते। तेनाऽतत्कारणस्याऽप्रयत्नकारणस्य विद्युदादे परिहारार्थं प्र[2]यत्नानन्तरीयकध्वनि। श्रोत्रज्ञान कार्य यस्य तच्छ्रावणन्तेन श्रावणध्वनिरतत्कार्यपरिहारार्थं। सर्वव्यवहाराणा चार्थक्रियानिमित्तत्वात्। हेतुफलभावलक्षणत्वाच्चार्थक्रियाया घटादिशब्देष्वपि तदतत्कार्यकारणपरिहार्यत्व योज्य॥

तस्मादित्यादिना तृतीयश्लोक व्याचष्टे। यस्माद् भिन्ना व्यावृत्तिभेदा श्रुतयश्च यथास्वम्भेदे नियतास्तस्मा[3]देकस्य धर्मिण. स्वभावाऽभेदेपि। धर्मिणेत्यस्य विवरण नाम्नेति शब्देनेत्यर्थ। यो विशेष इत्यस्यार्थो भेदः कृतकादिलक्षणो धर्म कल्पित प्रतीयते। न स शक्यस्ततोऽन्येन। तस्माद् विवक्षितात् कृतकादिशब्दादन्येनानित्यादिशब्देन प्रत्याययितुन्तस्मान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरनित्यकृतकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वात्॥

कथमित्यादि पर।[4] शब्दश्च लिङ्गश्च ताभ्या। यद्यपीह लिङ्ग प्रकृतन्तथापि शब्दस्योपादान लिङ्गवत् निर्विषयत्वख्यापनार्थन्तेन वे द स्य प्रामाण्य निराकृतम्भवति।

ननु विधिरूपेण शब्दलिंगे अर्थं प्रतिपाद्यत इत्युक्तन्तत्कथमिदमाशंकित व्यवच्छेद प्रतिपाद्यत इति कथ गम्यत इति।

नैतदस्ति। व्यवच्छिद्यतेनेनेति व्यवच्छेदो बाह्यरूपतयारोपित ए[5]वाकार उच्यते। तेन स एव शब्दलिङ्गाभ्या विधिना प्रतिपाद्यते न वस्तुरूपमिति कुतो गम्यते। यद्वा व्यवच्छिद्यतेस्मिन्निति व्यवच्छेद। स्वलक्षणमुच्यते। स एव

---

[1] Thahi-dan-kyis

गम्यते। प्रमाणान्तरस्य प्रवृत्ते । तथा हि—

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
कोऽन्यो न दृष्टो भाग. स्याद् (य॰) प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४५॥

एको ह्यर्थात्मा स तावत् प्रत्यक्ष । असिद्धे धर्मिणि साधनासम्भवात् । यथाऽनित्ये साध्ये शब्द । तस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धे सर्वाकारसिद्धि । तदन्यस्याऽसिद्धस्याभावात् । भावे वाऽनतत्स्वभावत्वम् ।

न हि यो येन एकयोगक्षेमी भवति स तत्स्वभावो न युक्त । तस्मान्निबन्ध-

---

शब्दलिंगाभ्या विधिना विधिरूपेण प्रतिपाद्यतेऽध्यवसीयते न पुनर्वस्तुनो रूप पारमार्थिकधर्मधर्मिभावलक्षण प्रतिपाद्यत इति कुतो गम्यते।

प्रमाणान्तरस्येत्यादि प्रतिवचन। तेनायमर्थो यदि तावत् पारमार्थिको धर्मधर्मिभाव सर्वात्मनाऽभिन्नस्तदैकेन प्रमाणेन शब्देन वाधिगतेऽर्थे सर्वात्मना परिच्छेदादन्यस्य प्रमाणान्तरस्य शब्दान्तरस्य वा प्रवृत्ति स्याद् गृहीतग्राहित्वेना प्रामाण्यात् । भवति च शब्दान्तरादे प्रवृत्तिरत कल्पित एव धर्मधर्मिभाव ।

यद्यपि पूर्वं सामान्यनिराकरणादेव कल्पितो धर्मधर्मिभाव प्रसाधित [illegible] प्रकारान्तरेणानेनापि प्रसाध्यत इत्यदोष । एतमेव प्रतिपादयन्नाह । तथा हीत्यादि । एकस्येति । धर्मधर्मिविभागरहितात्मा [illegible] स्वभावस्यार्थस्य [illegible] स्वय [illegible] प्रत्यक्षस्य सत कोऽन्यो न दृष्टो भाग स्यात् प्रत्यक्षदृष्टात् स्वभावात् [illegible] स्वभावो न दृष्ट स्याद् य प्रमाणैरनुमानलक्षणै परीक्ष्यते (।) [illegible] बहुवचन। सर्व एव दृष्टो निरंशत्वाद् भावस्य तस्मान्न प्रमाणान्तरपरीक्ष्य स्यादिति।

एक इत्यादि विवरण। एको ह्यर्थात्मा [illegible] स तावत् प्रत्यक्षोऽनु[illegible] यथानुमान प्रवर्त्तते। [illegible] कारण(।)प्रमाणे [illegible] धर्मिणि साधनासम्भवात् । [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] प्रमाणा-न्तरस्य प्रवृत्तिर्भवि[illegible] । यथाऽनित्ये साध्ये शब्द [illegible] प्रत्यक्षेणैव प्रमाणे[illegible] सर्वाकारसिद्धि । [illegible] तदन्यस्यासिद्धस्य [illegible] । भावे [illegible] अतत्स्वभावत्व[illegible] । [illegible] ।

तदेवाह । न हीत्यादि । [illegible] । [illegible] एको [illegible] । [illegible] । [illegible] योगक्षेमी न भवति स [illegible] । [illegible]

5b न्त्वाद् भेदव्यवहारस्य। अन्यथा[7]ऽभावप्रसङ्गादित्युक्तम्। तस्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदात् अनवकाशा प्रमाणान्तरस्य वृत्तिः॥

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन सयोज्येत गुणान्तरम्।
शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात्॥४६॥

स्वभावो न युक्तः। तन्मात्रनिबन्धनत्वाद् भेदव्यवहारस्य नानात्व व्यवस्थाया।

अन्यथेति यद्येनद् भेदकारण नेष्यते तदाभेदव्यवहारस्याभावप्रसङ्गादित्युक्त। एप हि भेदाभेदहेतुर्वेत्यत्र प्रस्तावे। यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि शब्दादौ। तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदात्। धर्मिस्वभावस्य साकल्येनावगमात् तत्र धर्मिणि। अनवकाशा निर्विषयी प्रमाणान्तरस्यानुमानस्य वृत्ति॥

तथापि तुल्यो दोष इति चेदाह[5] (।) नो चेत्यादि। भ्रान्तिनिमित्तेन सदृशापरोत्पत्त्यादिना कारणभूतेन विकल्पबुद्धया सयोज्येत समारोप्येत गुणान्तर। स्थिरत्वादि। वा शब्द इवार्थे। शुक्ताविव रजताकार सयोज्येत। कथ। रजतरूपेण शुक्तिकारूपस्य यत्साधर्म्यं चैकचिक्यादि। तस्य दर्शनात्। अनवधारितविशेष शुक्तिकारूपमेव सदृशप्रत्ययनिबन्धनत्वाद् रूपसाधर्म्यमुक्त[6] न तु साधर्म्य नाम द्वयो साधारणमस्ति।

एतदुक्तम्भवति। यदि भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरन्न सयोज्येत भवेत् ममापि दोष किन्तु समारोप्येत। तत समारोपव्यवच्छेदार्थम्प्रमाणान्तर प्रवर्त्तते। तेनायमर्थानुभूतनिश्चिते प्रमाणान्तरस्य गृहीतग्राहित्वेनाप्रवृत्ति स्यात्। समारोपेण
7b त्वनुभूतानिश्चिते तत्समारोपव्यवच्छेदा[7]र्थं प्रमाणान्तरमनुमान प्रवर्त्तत इत्येके।

तदयुक्त। लिङ्गस्य व्यवच्छेदेन सह सम्बन्धासिद्धे। नापि यावद्धेतुना पूर्वं पक्षव्यवच्छेदो न क्रियते तावत् सन्दिग्धा साध्यप्रतीति स्याद्धेतो साध्येन सम्बन्धात्। यत्र च न साध्य न तत्र तद्विपक्षो विरोधात्। तस्माल्लिङ्ग स्वव्यापक विधिरूपेण निश्चिन्वदर्थादन्यसमारोप निषेधति॥

नन्वेवमपि कथन्तन्निषेध क्षणिकत्वानुमाने[1]पि प्रवृत्तेऽक्षणिकारोपात।

सत्य (।) केवलमनुमानेनाक्षणिकार्यनिषेधे कृते नायमक्षणिकाकार प्रत्यय-
स्तज्जन्योपि तु सदृशापरोत्प[illegible] पत इति प्र[illegible] तस्मात्
तस्यैवानुभूतानिश्चितस्य क्ष[illegible] न प्रवर्त्तते। [illegible]
समारोपो नान्यस्यासादेर [illegible]
निश्चयार्थो प्रमाणान्तरवृत्ति[illegible]
तद्वस्तु प्रतिभासते यस्य न [illegible]

यदि दृष्टसर्वतत्त्वस्वरूपे शुक्तावपि शुक्तौ रजताकार इव निश्चयप्रतिरोधिना[1] भ्रान्तिनि[2]मित्तेन गुण(न्तर) न संयोज्येत। न हि शुक्तौ समान विशिष्ट च द्वे रूपे सम्भवत । तथा सर्वदा प्रसङ्गात्। अप्रतिपत्तौ वा विवेकेन द्वित्वकल्पनायोगात् अतिप्र[illegible]सङ्गाच्च।

पश्यन् शुक्तिरूपं विशिष्टमेव पश्यति। निश्चयप्रत्ययसामान्यात् अनिश्चि-

---

त्प्रमाणप्रवृत्तावपरस्याप्रवृत्ति स्यादेवेति।

यदीत्यादिना [illegible]। **दृष्ट सर्वन्तत्त्व** [illegible] यस्येति [illegible]। [illegible] **निश्चयप्रतिरोधिना** यथादृष्ट[illegible] **भ्रान्तिनिमित्तेन** [illegible]स्पतिर[illegible]ेन। **गुणा**[illegible]**न्तर**[illegible]। **न संयोज्येत**। नारोप्येत। [illegible] विशिष्टरूपेण गृहीतानामपि [illegible]धर्म्याद् [illegible] नरोप्येत। [illegible] स्यादनव[illegible] प्रमाणान्तरवृत्ति (।)

स्यान्मत (।) न शुक्तौ विशिष्टरूपाहे रजतसमारोप किन्तु [illegible]नान्दृष्टे[illegible]। न हीति। न हि **शुक्तौ द्वे रूपे सम्भवत**। [illegible] रजतेन **समानं** [illegible]विशिष्ट[illegible] **च**। [illegible]। **तथा** [illegible]रूपेण [illegible] **सर्वदा प्रसङ्गात्**। **अप्रतिपत्तौ वा** [illegible]। [illegible] विशेष [illegible] विभाग[illegible]प्रतिपत्तौ **द्वित्वविकल्पायोगात्**। [illegible] रूपे [illegible]योगात्। प्रतिभा[illegible]भेद[illegible] **मतिप्रसङ्गात्**। [illegible]भिमते [illegible] स्यात्। [illegible] [illegible]। तस्मा[illegible]।

पश्यन् शुक्तिरूप [illegible] **विशिष्टमेव** [illegible] **पश्यति** [illegible]। [illegible] **निश्चयप्रत्यय**[illegible]त् [illegible] [illegible]**सामान्य** [illegible] **पश्यामीति मन्यते**। [illegible] रजतसमारोपे। [illegible] तुल्य [illegible] (।) ततो [illegible] **रजतसमारोप**। [illegible] [illegible]। [illegible] **सद्भावप्रत्ययोत्पत्त्या** [illegible] [illegible]समारोपात् [illegible]-

---

[1] [illegible] [2] [illegible]

335b त्वाद् भेदव्यवहारस्य। अन्यथा[7]ऽभावप्रसङ्गादित्युक्तम्। तस्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदात् अनवकाशा प्रमाणान्तरस्य वृत्ति ॥

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम्।
शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥४६॥

स्वभावो न युक्त। तन्मात्रनिबन्धनत्वाद् भेदव्यवहारस्य नानात्वव्यवस्थायाः।

अन्यथेति यदीदं भेदकारणं नेष्यते तदा भेदव्यवहारस्याभावप्रसङ्गादित्युक्तं। एष हि भेदाभेदयोर्व्यवस्थाप्रस्तावे। यत एवं तस्मात् प्रत्यक्षे धर्मिणि शब्दादौ। तत्स्वभावसाकल्यपरिच्छेदात्। धर्मिस्वभावस्य साकल्येनावगमात् तत्र धर्मिणि। अनवकाशा निर्विषया प्रमाणान्तरस्यानुमानस्य वृत्ति ॥

तथापि तुल्यो दोष इति चेदाह[5] (।) नो चेत्यादि। भ्रान्तिनिमित्तेन सदृशापरोत्पत्त्यादिना कारणभूतेन विकल्पबुद्ध्या संयोज्येत समारोप्येत गुणान्तरं। स्थिरत्वादि। वा शब्द इवार्थे। शुक्ताविव रजताकारः संयोज्येत। कथं। रजतरूपेण शुक्तिरूपस्य यत्साधर्म्यं चैकचिक्यादि। तस्य दर्शनात्। अनवधारितविशेषं शुक्तिरूपमेव सदृशप्रत्ययनिबन्धनत्वाद् रूपसाधर्म्यमुक्तं[6] न तु साधर्म्यं नाम द्वयोः साधारणमस्ति।

एतदुक्तं भवति। यदि भ्रान्तिनिमित्तेन गुणान्तरन्न संयोज्येत भवेत् ममापि दोषः किन्तु समारोप्येत। ततः समारोपव्यवच्छेदार्थम्प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तते। तेनायमर्थानुभूतनिश्चिते प्रमाणान्तरस्य गृहीतग्राहित्वेनाप्रवृत्तिः स्यात्। समारोपेण
47b त्वनुभूतानिश्चिते तत्समारोपव्यवच्छेदा[7]र्थं प्रमाणान्तरमनुमानं प्रवर्त्तत इत्येके।

तदयुक्तं। लिङ्गस्य व्यवच्छेदेन सह सम्बन्धासिद्धेः। नापि यावद्धेतुना पूर्वं समारोपव्यवच्छेदो न क्रियते तावत् सन्दिग्धा साध्यप्रतीतिः स्याद्धेतोः साध्येन सम्बन्धात्। यत्र च न साध्यं न तत्र तद्विपक्षो विरोधात्। तस्माल्लिङ्गं स्वव्यापकं विधिरूपेण निश्चिन्वदर्थादन्यसमारोपं निषेधति ॥

नन्वेवमपि स्थिरत्वनिषेधः क्षणिकत्वानुमाने[1]ऽपि प्रवृत्तेऽक्षणिकारोपात्।

सत्य (।) केवलमनुमानेनाक्षणिकार्थनिषेधे कृते नायमक्षणिकाकारः प्रत्यक्ष-[illegible] तु सदृशापरोत्पत्तिजनितत्वेनारोपित इति प्रतिपाद्यते। तस्मात् [illegible] निश्चितस्य क्षणिकत्वादेर्निश्चयायानुमानं प्रवर्त्तते। यद्यपि विपरीत-[illegible] [illegible] नानुभवो निश्चयजननसमर्थो न तथापि [illegible] [illegible]निर्भासनिश्चयेन सर्वात्मना निश्चितत्वात्। न च [illegible] तस्य न कश्चिदपि स्वभावो निश्चित। तस्मात् तथाप्ये-

न केवल प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तरावृत्ति । यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्यायक इष्यते न व्यवच्छेदकृत्। तदा एकधर्मनिश्चये तदव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणन्तरावृत्ति ।

न हि तस्मिन् निश्चिते निश्चितो तदात्मेति युक्त·।

यदा पुनरनुमानेन समारोपव्यवच्छद· क्रियते। तदेकेन समारोपस्य व्यवच्छेदात् अन्यस्य व्यवच्छेदः कृतो न भवतीति तदर्थमन्यत् प्रवर्त्तते।

ननु विपर्यासपूर्वक एवाप्रतीतस्य निश्चयो भवतीति नाय नियम । यथा-

---

अपोहो ग्राह्यतया आरोपित आकारोऽपोह्यतेऽनेनेति कृत्वा । तस्मिन्ननुमानेन प्रतिपाद्येऽङ्गीक्रियमाणे यद्वापोह्यतेऽस्मिन्नित्यपोह स्वलक्षण (।) तस्मिन् स्वाकाराभिन्नतयाऽनुमानग्राह्येऽभ्युपगम्यमाने नायमनन्तरोक्तो दोष प्रसज्यते ।

न केवलमित्यादि विवरण। क्वचित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीति सम्बन्ध । कस्मिँश्चित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीत्यर्थ । न सर्वो धर्मी प्रत्यक्षो भवतीति क्वचिद् ग्रहण। अनन्तरोक्तेन न्यायेन प्रमाणान्तरावृत्तिः।

तदानुमानमपि वस्तु शब्दादिक विधिना प्रत्यायतीष्यते वस्त्वध्यवसायेनायान्न समारोपव्यवच्छेदकृत्। तदेति विधिरूपेण वस्तुन्वस्य ग्रहणे । एकधर्मनिश्चये सति तदव्यतिरेकान्निश्चितधर्माव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणान्तरावृत्तिरनुमानान्तराप्रवृत्ति । सत्यप्यव्यतिरेके। न सर्वधर्मनिश्चय इति चेदाह । न हीत्यादि। तस्मिन्निति प्रथमानुमाननिश्चिते धर्मे। तदात्मेति। निश्चितधर्मात्मा सन्ननिश्चितो न हि युक्त ।

अपोहे नायन्दोष प्रसज्यत इत्येतद्विवृण्वन्नाह। यदा पुनरित्यादि। यदा पुनरनुमानेन वस्त्वध्यवसाय कुर्वताऽर्थात् समारोपव्यवच्छेद· क्रियते न तु साक्षाज्ज्ञापकत्वादन्य। तेनैतन्निरस्त समारोपव्यवच्छेद एव व्यवहारादन्याय प्रवृत्तिर्न स्यादनुमानेनानिश्चितत्वादिति। तदेकेन पुनरनुमानेनैकस्य समारोपस्य व्यवच्छेदादन्यस्य नित्यसमारोपस्य व्यवच्छेद· कृतो न भवतीति कृत्वा। तदर्थमन्यसमारोपव्यवच्छेदार्थमन्यदित्यनित्यत्वाद्यनुमान प्रवर्त्तते। तस्मात् विकल्पाना स्वरूपेण ग्राह्यो बाह्योऽपि तु स्वाकारेण संसृष्टोऽन्य एव ग्राह्यो विषय (।) स चासत्योऽपोह्यतेऽन्यदनेनेति अपोह उच्यते ॥

स्थिते चैवम्परोनवगताभिप्राय आह। नन्वित्यादि। पूर्वं तावद्विपरीता-समारोपी विपर्यास प्रवर्त्तते। ततस्तद्विपर्यासपूर्वकोऽप्रतीतस्यार्थस्य निश्चयो भवतीति नायन्नियमो विपर्यासरहितस्याप्यनुमानदर्शनात्। तथाह। यथे-

न्वन् तत्सामान्य पश्यामीति मन्यते।[1] ततोऽस्य रजतसमारोप सदृशापरोत्पत्त्या[1] अलक्षितनानात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्ति। यावन्तोऽस्य परभावा तावन्त एव यथा स्वनिमित्तभाविन. समारोपा इति तद्व्यवच्छेदकानि भवन्ति प्रमाणानि[5] सफलानि स्यु। तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना नाप्रतीतस्य वस्त्वंशस्य प्रत्यायने प्रवृत्ति। अनंशस्य एकदेशेन दर्शनायोगात्। तस्य दृष्टत्वात्॥[6]

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः।
(भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति) साधनं संप्रवर्त्तते ॥४७॥

इति संग्रहश्लोक।

136a तस्मान्न दृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रमाणान्तर[?]स्य प्रवृत्ति॥

वस्तुग्रहेऽनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये।
सर्व(धर्म)ग्रहोऽपोहे नायं दोषः प्रसज्यते ॥४८॥

पात् स्थितिभ्रान्ति.। तस्माद् यावन्तोऽस्य शब्दादे क्षणिकानात्मादिस्वभावस्य परभावा नित्यादयस्तावन्त एव यथास्वनिमित्तभाविन यस्य यदनुरूप निमित्तन्तद्भाविन समारोपा[1] इति। तद्व्यवच्छेदकानि तस्य समारोपस्यार्थाद् व्यवच्छेदकानि भवन्तीत्युत्पद्यमानानि प्रमाणान्यनुमानसंज्ञितानि। व्यक्तिभेदाद् बहुवचन। सफलानि स्युः सार्थकानि स्यु। तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना समारोपप्रतिषेधफलाना प्रमाणाना। नाप्रतीतस्य वस्त्वंशस्य वस्तुभागस्य प्रत्यायने प्रकाशने प्रवृत्ति। तस्य वस्त्वंशस्य निरंशे धर्मिणि दृश्य[2]माने दृष्टत्वात्। किं कारणम् (।) अनंशस्यैकदेशेन दर्शनायोगात्॥

यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षेण दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुण समस्त स्वभावस्तथापि भ्रान्ते सद्भावान्निश्चीयते नेति कृत्वा तन्निश्चयार्थं साधनमनुमान विधिरूपेणैव प्रवर्त्तत इति स्पष्टमेवोक्त।

तस्मान्नादृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरस्य (।) किन्तर्हि दृष्टनिश्चया[3] चैव प्रवृत्तिरित्यनेनापि विध्यर्थ। स्पष्ट एवोक्तोऽन्यनिषेधस्त्वर्थात्॥

वस्तुग्रह इत्यादि। चकार प्रत्यक्षापेक्षया समुच्चयार्थ। अनुमानेन च वस्तुग्रहेऽङ्गीक्रियमाणे। शब्दादिधर्मिणो धर्मस्यैकस्य कृतकत्वादिलक्षणस्य निश्चयेन निरंशत्वाद् धर्मिण सर्वधर्मनिश्चयस्तदा नित्यत्वाद्यनुमानान्तरवैफल्यमित्याकूत।

---

[1] Sñam-du-rlog-par-byed-do

न केवल प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तरावृत्ति । यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्यायक इष्यते न व्यवच्छेदकृत्। तदा एकधर्मनिश्चये तदव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणन्तरावृत्ति ।

न हि तस्मिन् निश्चिते निश्चितो तदात्मेति युक्त ।

यदा पुनरनुमानेन समारोपव्यवच्छद क्रियते। तदेकेन समारोपस्य व्यवच्छेदात् अन्यस्य व्यवच्छेद कृतो न भवतीति तदर्थमन्यत् प्रवर्त्तते।

ननु विपर्यासपूर्वक एवाप्रतीतस्य निश्चयो भवतीति नाय नियम । यथा-

---

अपोह्यो बाह्यतया आरोपित आकारो ऽपोह्यतेऽनेनेति कृत्वा । [illegible]मानेन प्रतिपाद्येऽङ्गीक्रियमाणे यत्रापोह्यतेऽस्मिन्नित्यपोह [illegible] (।) [illegible] स्वाभासाभिन्नतयाऽनुमानग्राह्येऽभ्युपगम्यमाने नायम[illegible] दोष प्रसज्यते।

न केवलमित्यादि विवरण। क्वचित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीति [illegible]। यस्मिंश्चित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीत्यर्थ । न सर्वो धर्मी प्रत्यक्षो [illegible] [illegible]। अनन्तरोक्तेन न्यायेन प्रमाणान्तरावृत्ति ।

तदानुमानमपि वस्तु [illegible] विधिना प्रत्यायतीष्यते [illegible] समारोपव्यवच्छेदकृत्। तदेति विधि[illegible] [illegible]। एकधर्मनिश्चये [illegible] तदव्यतिरेका[illegible] सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणान्तरावृत्ति [illegible]। [illegible]। न सर्व[illegible] [illegible]। न हीत्यादि। तस्मिन्निति [illegible]निश्चिते [illegible]। तदात्मेति। [illegible] धर्मात्मा [illegible]निश्चितो न हि [illegible] ।

[illegible]। यदा पुन[illegible] [illegible]रनुमानेन [illegible] समारोपव्यवच्छेद क्रियते [illegible] [illegible]। [illegible] प्रवृत्ति [illegible]। तदेकेन [illegible] समारोपस्य व्यवच्छेदादन्यस्य [illegible] व्यवच्छेद कृतो न भवती[illegible] तदर्थ[illegible] प्रवर्त्तते [illegible]

(।) [illegible]

[illegible] भवतीति [illegible]

न्वन् तत्सामान्य पश्यामीति मन्यते ।[1] ततोऽस्य रजतसमारोप सवृशापरोत्पत्त्या[1] अलक्षितनानात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्ति । यावन्तोऽस्य परभावा तावन्त एव यथा स्वनिमित्तभाविन समारोपा इति तद्व्यवच्छेदकानि भवन्ति प्रमाणानि[5] सफलानि स्यु । तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना नाप्रतीतस्य वस्त्वशस्य प्रत्यायने प्रवृत्ति । अनंशस्य एकदेशेन दर्शनायोगात् । तस्य दृष्टत्वात् ॥[6]

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।
(भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति) साधनं संप्रवर्त्तते ॥४७॥

इति संग्रहश्लोक ।

436a तस्मान्न दृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रमाणान्तर[7]स्य प्रवृत्ति ॥

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।
सर्व(धर्म)ग्रहोऽपोहे नाय दोषः प्रसज्यते ॥४८॥

पात् स्थितिभ्रान्तिः । तस्माद् यावन्तोस्य शब्दादे क्षणिकानात्मादिस्वभावस्य परभावा नित्यादयस्तावन्त एव यथास्वनिमित्तभाविन यस्य यदनुरूप निमित्तन्तद्भाविन समारोपा[1] इति । तद्व्यवच्छेदकानि तस्य समारोपस्यार्थाद् व्यवच्छेदकानि भवन्तीत्युत्पद्यमानानि प्रमाणान्यनुमानसञ्ज्ञितानि । व्यक्तिभेदाद् बहुवचन । सफलानि स्यु. सार्थकानि स्यु । तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना समारोपप्रतिषेधफलाना प्रमाणाना । नाप्रतीतस्य वस्त्वंशस्य वस्तुभागस्य प्रत्यायने प्रकाशने प्रवृत्ति । तस्य वस्त्वशस्य निरशे धर्मिणि दृश्य[2]माने दृष्टत्वात् । किं कारणम् (।) अनशस्यैकदेशेन दर्शनायोगात् ॥

यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षेण दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुण समस्त स्वभावस्तथापि भ्रान्ते सद्भावान्निश्चीयते नेति कृत्वा तन्निश्चयार्थं साधनमनुमान विधिरूपेणैव प्रवर्त्तत इति स्पष्टमेवोक्त ।

तस्मान्नादृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरस्य (।) किन्तर्हि दृष्टनिश्चया[3] चैव प्रवृत्तिरित्यनेनापि विध्यर्थं । स्पष्ट एवोक्तोन्यनिषेधस्त्वर्थात् ॥

वस्तुग्रह इत्यादि । चकार प्रत्यक्षापेक्षया समुच्चयार्थ । अनुमानेन च वस्तुग्रहेङ्गीक्रियमाणे । शब्दादिधर्मिणो धर्मस्यैकस्य कृतकत्वादिलक्षणस्य निश्चयेन निरशत्वाद् धर्मिण सर्वधर्मनिश्चयस्तदा नित्यत्वाद्यनुमानान्तरवैफल्यमित्याकूत ।

---

[1] Sñam-du-rlog-par-byed-do

न केवल प्रत्यक्षदृष्टे प्रमाणान्तरावृत्ति । यदानुमानमपि वस्तु विधिना प्रत्यायक इष्यते न व्यवच्छेदकृत् । तदा एकधर्मनिश्चये तदव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणन्तरावृत्ति ।

न हि तस्मिन् निश्चिते निश्चितो तदात्मेति युक्त ।

यदा पुनरनुमानेन समारोपव्यवच्छेद क्रियते । तदेकेन समारोपस्य व्यवच्छेदात् अन्यस्य व्यवच्छेद कृतो न भवतीति तदर्थमन्यत् प्रवर्त्तते ।

ननु विपर्यासपूर्वक एवाप्रतीतस्य निश्चयो भवतीति नाय नियम । यथा-

---

अपोहो बाह्यतया आरोपित आकारो[4]पोह्यतेऽनेनेति कृत्वा । तस्मिन्ननुमानेन प्रतिपाद्येऽङ्गीक्रियमाणे यद्वापोह्यतेऽस्मिन्नित्यपोह स्वलक्षण (।) तस्मिन् स्वाकाराभिन्नतयाऽनुमानग्राह्येऽभ्युपगम्यमाने नायमनन्तरोक्तो दोष प्रसज्यते ।

न केवलमित्यादि विवरण । क्वचित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीति सम्बन्ध । कस्मिंश्चित् प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणीत्यर्थ । न सर्वो धर्मी प्रत्यक्षो भवतीति क्वचिद् ग्[5]हण । अनन्तरोक्तेन न्यायेन प्रमाणान्तरावृत्ति ।

तदानुमानमपि वस्तु शब्दादिक विधिना प्रत्यायतीष्यते वस्त्वध्यवसायेनार्थान्न समारोपव्यवच्छेदकृत् । तदेति विधिरूपेण वस्तुस्वरूपग्रहणे । एकधर्मनिश्चये सति तदव्यतिरेकान्निश्चितधर्माव्यतिरेकात् सर्वधर्मनिश्चय इति प्रमाणान्तरावृत्तिरनुमानान्तराप्रवृत्ति । सत्यप्यव्यतिरेके । न सर्व[6]धर्मनिश्चय इति चेदाह । न हीत्यादि । तस्मिन्निति प्रथमानुमाननिश्चिते धर्मे । तदात्मेति । निश्चितधर्मात्मा सन्ननिश्चितो न हि युक्त ।

अपोहे नायन्दोष प्रसज्यत इत्येतद्विवृण्वन्नाह । यदा पुनरित्यादि । यदा पुनरनुमानेन वस्त्वध्यवसाय कुर्वताऽर्थात् समारोपव्यवच्छेद क्रियते न तु साक्षात्तद्विषयत्वादस्य । तेनैतन्निरस्त समारोपव्यवच्छेद एव व्यवहारस्य प्रवृत्तिर्न स्यादनुमानेनानिश्चितत्वादिति । तदेकेन कृतकत्वानुमानेनानित्यत्वसमारोपस्य व्यवच्छेदादन्यस्य नित्यसमारोपस्य व्यवच्छेद कृतो न भवतीति कृत्वा । तदर्थमन्यसमारोपव्यवच्छेदार्थमन्यदित्यनित्यत्वादनुमान प्रवर्त्तते । तस्मान्न विकल्पाना स्वरूपेण ग्राह्यो बाह्योऽपि तु स्वाकारेण सहैकीकृत एव ग्राह्यो विषय (।) स चान्यस्मादपोह्यतेऽन्यदनेनेति अपोह उच्यते ॥

स्थिते चैवमपरोऽनवगताभिप्राय आह । नन्वित्यादि । पूर्वं निश्चयात् समारोपो विपर्यास प्रवर्तते । तस्माद्विपर्यासपूर्वकोऽप्रतीतस्यार्थस्य निश्चयो भवतीति नायन्नियमो विपर्यासरहितेष्वनुमानसम्भवात् । तथाह । यथे-

न्वन् तत्सामान्य पश्यामीति मन्यते।[1] ततोऽस्य रजतसमारोप. सवृशापरोत्पत्त्या[1] अलक्षितनानात्वस्य तद्भावसमारोपात् स्थितिभ्रान्ति। यावन्तोऽस्य परभावा तावन्त एव यथा स्वनिमित्तभाविनः समारोपा इति तद्व्यवच्छेदकानि भवन्ति प्रमाणानि[5] सफलानि स्यु। तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना नाप्रतीतस्य वस्त्वंशस्य प्रत्यायने प्रवृत्ति.। अनंशस्य एकदेशेन दर्शनायोगात्। तस्य दृष्टत्वात्॥[6]

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः।
(भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति) साधनं संप्रवर्त्तते॥४७॥

इति सग्रहश्लोक।

436a तस्मान्न दृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रमाणान्तर[7]स्य प्रवृत्ति॥

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये।
सर्व(धर्म)ग्रहोऽपोहे नाय दोषः प्रसज्यते॥४८॥

पात् स्थितिभ्रान्ति·। तस्माद् यावन्तोस्य शब्दादे क्षणिकानात्मादिस्वभावस्य परभावा नित्यादयस्तावन्त एव यथास्वनिमित्तभाविन यस्य यदनुरूप निमित्तन्त-द्भाविन समारोपा[1] इति। तद्व्यवच्छेदकानि तस्य समारोपस्यार्थाद् व्यवच्छेद-कानि भवन्तीत्युत्पद्यमानानि प्रमाणान्यनुमानसज्ञितानि। व्यक्तिभेदाद् बहुवचन। सफलानि स्यु· सार्थकानि स्यु। तेषान्तु व्यवच्छेदफलाना समारोपप्रतिषेधफलाना प्रमाणाना। नाप्रतीतस्य वस्त्वंशस्य वस्तुभागस्य प्रत्यायने प्रकाशने प्रवृत्ति·। तस्य वस्त्वशस्य निरशे धर्मिणि दृश्य[2]माने दृष्टत्वात्। किं कारणम् (।) अनशस्यै-कदेशेन दर्शनायोगात्॥

यत एवन्तस्मात् प्रत्यक्षेण दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुण समस्त स्वभावस्तथापि भ्रान्ते सद्भावान्निश्चीयते नेति कृत्वा तन्निश्चयार्थं साधनमनुमान विधिरूपेणैव प्रवर्त्तत इति स्पष्टमेवोक्त।

तस्मान्नादृष्टग्रहणार्था दृष्टे प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरस्य (।) किन्तर्हि दृष्ट-निश्चया[3] चैव प्रवृत्तिरित्यनेनापि विध्यर्थं। स्पष्ट एवोक्तोन्यनिषेधस्त्वर्थात्॥

वस्तुग्रह इत्यादि। चकार प्रत्यक्षापेक्षया समुच्चयार्थं। अनुमानेन च वस्तुग्रहेङ्गीक्रियमाणे। शब्दादिधर्मिणो धर्मस्यैकस्य कृतकत्वादिलक्षणस्य निश्च-येन निरशत्वाद् धर्मिण सर्वधर्मनिश्चयस्तदा नित्यत्वाद्यनुमानान्तरवैफल्य-मित्याकूत।

---

[1] Sñam-du-rlog-par-byed-do

यद् अलिङ्गरूपादिकमेतत् दृष्टिप्रवृत्तौ[१] निश्चयज्ञानं जायते। तत् कथं व्यवच्छेदविषयं भवतीति चेत्। समारोपविषयेऽभावात्। यत्रास्य समारोपो न तत्र भेदे स्थिर[२] सात्मक इति वा निश्चयो भवति ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

436b (क्वचित् दृष्टेपि यज्ज्ञान सामान्यार्थविकल्पकम् ।
असमारोपितान्यांशे तन्मात्रापोहगोचरम्) ॥५०॥

अत आह। क्वचिदित्यादि। कस्मिंश्चिद्रूपादौ दृष्टेपि प्रत्यक्षेण। तत्पृष्ठभावि यज्ज्ञान **सामान्यार्थं** सामान्यविषयमत एव विकल्पक। **असमारोपित** अन्याङ्शः प्रतियोग्याकारो यस्मिन् विषये स तथा तत्र प्रवर्त्तमानन्तदपि **तन्मात्रापोहगोचर**। तेनायमर्थो भवति (।) समारोपरहित स्वलक्षण्ण स्वाकारभेदेन गृह्णन् विकल्पक ज्ञानम्भ्रान्तत्वात् तत्समारोपरहितवाह्याध्यवसायकमेव न तु वाह्यस्वरूपग्राहकम् (।) अतस्तन्मात्रमेव नियतवाह्यावसाय एवान्यस्य समारोपस्यापोहगोचरम्विकल्पक ज्ञान।

यद्वा असमारोपितश्चासावन्यांशश्च तस्मिन् सति विकल्पक ज्ञान प्रवर्त्तमान-
49b न्तन्मात्रापोहगोचर। योसावसमारोपितोन्याङ्शस्तन्मात्रव्यवच्छेदविषयम्भवति।

एतदुक्तम्भवति। यत्रापि समारोप प्रवृत्तो न तत्रापि समारोपनिषेध शब्दलिङ्गाभ्या प्रतिपाद्यते सम्बन्धाभावादत एवाय न क्रियतेऽहेतुत्वाच्च नाशस्य। केवल पूर्वकस्य समारोपस्य स्वरसनिरोधात्। शब्दलिङ्गाभ्यामनित्यादिनिश्चये सत्यन्यस्य समारोपस्यानुत्पादे सति समारोपनिषेध कृतो भवति। तथा प्रत्यक्षदृष्टेप्यन्यविक[1]ल्पस्य समारोपव्यवच्छेद केन वार्यते। तेन न पूर्वत्रान्यादृश एव समारोपव्यवच्छेद उक्तोऽधुनान्यादृश एवोच्यत इति भिन्नवाक्यता।

तेनेद च निरस्त (।)

"प्रागगौरिति विज्ञान गोशब्दश्राविणो भवेद् (।)
येनागोव्यवच्छेदाय प्रवृत्तो गौरिति ध्वनिरि"[1]ति।

यदा शब्दलिंगयो स्वविषये निश्चयजननेनान्यनिषेधे व्यापार कल्प्यते। तदा विधिरूपेणैव प्रवृत्ति[2]रिति सिद्ध। तेन (।)

"यदि गौरित्यय शब्द समर्थोन्यनिवर्त्तने।
जनको गवि गोबुद्धेर्मृग्यतामपरो ध्वनिरि"ति (॥)

निरस्त।

तथा यदप्युच्यते।

"यद्यप्योह विनिर्मुक्ते न वृत्ति शब्दलिंगयो।
युक्ता तथापि वोवस्तु ज्ञातुर्वस्त्ववलम्वत" [1]इति (॥)

---

[1] Slokavārtika, Apohavāda 92

यद् अग्निस्वरूपादिकमेतत् दृष्टिप्रवृत्तौ[11] निश्चयज्ञानं जायते। तद् स्व व्यवच्छेदविषयं भवतीति चेत्। समारोपविषयेऽभावात्। यत्रास्य समारोपो न तत्र भेदे स्थिर[12]ात्मक इति वा निश्चयो भवति॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावतः ।

न हि सर्वतो भिन्नो दृष्टोऽपि भावस्तथैवेति प्रत्यभिज्ञायते। क्वचित् भेदे[3] व्यवधानसम्भवात्। यथा शुक्ते· शुक्लत्वम्। यत्र भ्रान्तिनिमित्तं तत्रैवास्य प्रतिपत्तु स्मार्तो निश्चयो भवति तद्दर्शनाविशेषेऽपि। भ्रान्तिनिश्चययोर्बा[4](व्य-बा)धकभावात्।

समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते ॥५१॥

तद्विवेक एवान्यापोहः। तस्मात् तदपि तन्मात्रापोहगोचरं न वस्तुस्वभाव-निश्चायक[5] स्वरूपेण। तथा हि निश्चयेऽपि अप्रतिपत्तिदर्शनात्। तस्य स्वभाव-

---

50a किं कारण (।) निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावः। निश्चयज्ञानस्य तद्विपरीतसमारोपज्ञानस्य च बाध्यबाधकभावत·। बाध्यबाधकभावमेव साधयन्नाह। न हीति सर्वत· सजातीयाद्विजातीयाच्च भिन्नो दृष्टोपि भावस्तथैवेति यथादृष्टेन सर्वेणाकारेण प्रत्यभिज्ञायते। निश्चीयते न हीति सम्बन्ध। किं कारण (।) क्वचिद् भेदे क्षणिकत्वादिके व्यवधानसम्भवात्। भ्रान्तिनिमित्तगत यथा शुक्ते सर्वतो व्यावृत्ताया दर्शनेपि शु[1]क्तिकादित्वे रजतसाधर्म्यस्य भ्रान्तिनिमित्तस्य सम्भवान्न निश्चय। यत्र त्वाकारे भ्रान्तिनिमित्त नास्ति तत्रैवास्य प्रतिपत्तुरनुभवो त्तरकालभावी स्मार्त्तो निश्चयो भवति। तद्दर्शनाविशेषेपि सर्वस्वाकारेषु प्रत्यक्ष-स्याविशेषेपि स्मार्त्त इति स्मृतिरूप।

ननु तदित्युल्लेखेनानुत्पत्ते कथ स्मृतिरूप (।)

सत्य (।) निर्विकल्पकविषयस्य स्वाका[2]रेणैकीकृत्य विषयीकरणात् स्मृति-रूप उच्यते। यतश्च प्रत्यक्षाविशेषेपि समारोपरहित एव विषये निश्चयो भवति-तस्मात् समारोपनिश्चययोर्बाध्यबाधकभावो गम्यते। ततो बाध्यबाधकभावात् कारणात् समारोपविवेके समारोपविरहनिश्चयस्यास्य प्रवृत्तिरिति गम्यते।

भवतु नाम समारोपविवेके प्रवृत्तिस्तथापि नान्या[3]पोहविषयत्वम्विधिरूपेण प्रवृत्तेरित्याह। तद्विवेक एवान्यापोह समारोपविवेक एव चान्यापोह। तस्मात् समारोपरहिते वृत्तिवशात् तदपीति न केवलमनित्य शब्द इति निश्चयज्ञान पूर्वोक्तेन न्यायेन तन्मात्रापोहगोचरस्तदपि प्रत्यक्षपृष्ठभाविनिश्चियज्ञानमपि तन्मात्रापोहगोचरं न वस्तुस्वभावनिश्चायक स्वरूपे[4]ण (।) किङ्कारण (।) तथा हि कस्यचिदाकारस्य रूपत्वादेर्निश्चयेप्यन्यस्य क्षणिकत्वाद्याकारस्याप्रतिपत्ति-दर्शनात्।

[illegible]निश्चये च अयोगात् ॥

> (यावन्तोंऽशसमारोपास्तन्निरासे विनिश्चयाः ।
> तावन्त एव शब्दाश्च तेन ते भिन्नगोचराः) ॥५२॥
>
> ([illegible]न्यथैकेन शब्देन व्याप्त एकत्र वस्तुनि ।
> बुद्ध्या वा नान्यविषय इति पर्यायता भवेत्) ॥५३॥

इत्यन्तरश्लोकौ ।

[illegible] नु प्र[illegible] [illegible]
तत्स्वभावनिश्चये च [illegible] [illegible]
योगात् ॥

[illegible]
[illegible] समारोपा [illegible]
[illegible] तन्निरासे [illegible] तावन्त एव [illegible]
[illegible] तेन [illegible] ते [illegible]
[illegible]

यस्यापि नानोपाधेर्धीर्ग्राहिकार्थस्य भेदिनः ।
नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे ॥५४॥
सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः ।

7a यो[7]ऽपि मन्यते।[1] उपाधय परस्पर आश्रयाच्च भिन्ना एव तन्निबन्धना श्रुतयोऽपि तदाधारे तत्रैव वर्त्तन्ते। तद् अयमप्रसङ्गः इति । तस्यापि नानोपाधीनामुप[1]काराङ्गशक्तिभ्योऽभिन्नात्मनः सर्वात्मना ग्रहे कृते उपकार्यस्य को भेद. स्यादनिश्चितः॥

वा न विषय ।[1] इति हेतो शब्दाना प्रतीते विषये पश्चात् प्रवर्त्तमानाना पर्यायता स्यात्। वृक्षपादपादिशब्दवत्। । मधुरो रस स्निग्धो गुरु शीत इत्येवमादि-भिन्नविषयानुपातिन्याश्च बुद्धे प्रवृत्तिर्न स्यादित्येकविषयत्वप्रसग ॥

भिन्न धर्मधर्मिभाव पारमार्थिकन्दूषयितुमुपन्यस्यन्नाह। यस्यापीत्यादि। यस्यापि वै शे पि क स्य परस्परमाश्रयाच्च भिन्नत्वान्नाना उपाधयो विशे[2]षणानि द्रव्यत्वादयो यस्यार्थस्य घटादे स नानोपाधिस्तस्य तत एवोपाधिभेदाद् भेदि-नोर्थस्य विधिनैव बुद्धिग्राहिका निश्चयात्मिका धी· सा च प्रत्युपाधि भिन्ना॥ धियश्च विषयभेदन्दर्शयता शब्दानामप्यर्थतो दर्शित एव।

तद्व्याचष्टे योपीत्यादिना (।) उपाधयो द्रव्यत्वादय परस्परमन्योन्यम्भिन्ना आश्रयाच्चेत्युपाधिमतो भिन्ना । तन्निवन्धना भिन्नोपाधिनिवन्धना[3] श्रुति-ग्रहणमुपलक्षणमेव बुद्धयोपि। तदाधारे स्थित्युपाधीनामाधारेषु। तत्रैव चेत्युपा-धिष्वेव। वर्त्तन्ते वाचकतया प्रवर्त्तन्ते। तदिति तस्माद्। अयमिति शब्दज्ञाना-न्तराणा पर्यायतालक्षणोऽप्रसग·।

उत्तरमाह। तस्यापीत्यादि। नानाप्रकाराणामुपाधीनामुपकारस्याङ्ग कारण या शक्तय·। ताभ्योऽभिन्नात्मन उपाधिमत एकेन निश्चयज्ञानेन ग्रहे निश्चये[4] सर्वात्मना कृते सति। उपकार्यस्योपाधिकलापस्य को भेद क उपाधिविशेष स्यादनिश्चित (।) सर्व एव निश्चित स्यात्।

नन्वग्निधूमयो सत्यपि सम्बन्धे नाग्निनिश्चये धूमस्य निश्चयो दृश्यते तथा धर्मिनिश्चये धर्मानिश्चयो भविष्यति।

नन्विदमेवादर्शनन्न स्यात्। निश्चयप्रत्ययेन सर्वात्मनाऽग्निस्वरूपग्रहे सति

---

[1] Sñams-sems-pa

यद्यपि भिन्ना एवोपाधय शब्दज्ञानान्तराणामर्थनिमित्तम्। तथाऽपि स तु तद्वान् एव तैरुपलीयते। तस्य नानोपाध्युपकाराश्रयशक्तिस्वभावस्य स्वात्मनि भेदाभावात् सर्वात्मना ग्रहे क एवोपाधिभेदोऽनिश्चित स्यात् सर्वो-

---

धूमादिकारणत्वेनैव निश्चयात्। धूमादीनामपि निश्चितत्वात्। तस्मान्न निश्चयेन तत्त्वरूपग्रहण। निर्विकल्पकेनापि तर्हि सर्वात्मना ग्रहो न स्याद् धूमाप्रतिभासादेव तत्कार्यत्वाग्रहात्।

नैतदस्ति (।) अग्नेर्हि धूमजननप्रति कारणत्व पूर्वभाव एवोच्यते। स न प्रत्यक्षे प्रतिभासत इति कथ नाग्नेस्तत्कार्यत्वाग्रह। तेनायमर्थ (।) नाग्निधूमयो परमार्थत परस्परापेक्षिता विद्यते। निष्पन्नानिष्पन्नावस्थाया सम्बन्धाभावात् (।) केवलमग्नौ सत्येव धूमो भवतीति तौ कार्यकारणे उच्येते। धर्मधर्मिणोस्तु परस्परापेक्षित्वाद्धर्मिण सर्वात्मना निश्चये सर्वधर्माणा साक्षान्निश्चय स्यान्नार्थादाक्षेप। यदा तु बाह्याध्यवसायको विकल्पो भवति न तु ग्राहकस्तदाध्यवसितस्यार्थस्यान्यव्यावृत्तिसम्भवेनार्थादन्यधर्माक्षेपो युज्यते (।) परस्परापेक्षत्वे च यावन्न धर्मनिश्चयो न तावद्धर्मिनिश्चयो (।) यावच्च न धर्मिनिश्चयस्तावन्न धर्मनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयत्वञ्च स्यात्।

ननु चोपाध्युपाधिमद्भाव आश्रयाश्रयिभाव एवोच्यते। स च समानकालभाविनोरेव (।) न च तयोरुपकार्योपकारकभावो भिन्नकालत्वादस्य (।) तत्कथमुच्यते। एकोपाधिविशिष्टग्रहे सर्वग्रह इति।

सत्य (।) किन्तु परैरन्य एव जन्यजनकभावोन्यश्चोपकार्योपकारकभाव इष्यते। तथा हि (।) बदरद्रव्य स्वहेतुजन्यमपि कुण्डेनोपश्रियतेऽत एव समानकालभाविनोरप्युपकार्योपकारकभाव इष्यत इति तदभिप्रायादिदमुक्त। यद्वा धर्मो निश्चीयमान धर्म्याश्रितत्वादेवाश्रयस्य प्रतीतिमाक्षिपति न चाभिन्नाना धर्माणामिति सर्वनिश्चय। तस्माच्छब्दप्रमाणान्तरवृत्ते कल्पित एव धर्मधर्मिभाव[2] (।) न चास्मिन् पक्षे धर्मभेदाभेदकल्पनाया प्रमाणान्तरवैयर्थ्यमदन्भूत्वेन तेषां भेदाभेदस्य परमार्थतोऽभावात्। प्रमाणान्तरैरेव च धर्मान्तराणा कल्पितत्वात् तदभावे कथ धर्मभेदाभेदकल्पनेति यत्किञ्चिदेतत्॥

यद्यपीत्यादिना कारिकार्थं व्याचष्टे। शब्दान्तराणा ज्ञानान्तराणामर्थ उपाधिमति प्रतिपत्तौ प्रतिनिमित्त भिन्ना एवोपाधयो यद्यप्यमु सम्मान्ते (।) न तु तद्वानुपाधिमानर्थ शब्दज्ञानैरुपलीयते विषयीक्रियते। तस्य तद्वतो नानोपाधीनामुपकाराश्रया या शक्तयस्तत्स्वभावस्य स्वात्मनि स्वरूपे भेदो नास्ति। ततश्चैकोपा-

यदि प्रत्युपाधि उपकारकत्वानि तस्य नैव स्वात्मभूतानि[1] नाऽपि तत उपकारमनुभवन्ति। किं तस्य ता इति[1]। अथ यदि स्वात्मभूताभिः शक्तिभिरयमेकः शक्तीरुपकुर्वन् एकोपाधिग्रहणे च सर्वात्मनैव ग्रहणम्। तथा हि उपाधिग्रहणे तदुपकारिण्यः शक्तेर्ग्रहणम्। तद्ग्रहणे तदुपकारी स्वात्मभूतसकलशक्त्युपकारो भावो गृहीतः सर्वाः शक्तीर्[3]ग्राहयति। ताश्चोपाधीन् ग्राहयन्तीति तदवस्थः प्रसंगः।

अथ ता अपि शक्त्युपकारिण्यः शक्तयो भिन्ना एव भावात्। तदा च उपाधीनां तच्छक्तीनां चापरापरास्वेव शक्तिषु[1] अपर्यवसानेनोद्घटनात्[1] स एकः ताभिः

तद्व्याचष्टे (।) यदी[6]त्यादि। उपाधिमुपाधिम्प्रति प्रत्युपाधि। उपकारकत्वानि शक्तयस्तस्योपाधिमतः न स्वात्मभूतानि। न स्वभावभूतानि। किन्तु व्यतिरिक्तानि। नापि तत उपाधिमतः उपकारमनुभवन्ति। आत्मसात्कुर्वन्ति। किन्तस्य ता उच्यन्ते। उपाधिमतः शक्तय इति कस्मादुच्यन्ते। सम्बन्धाभावात्। सम्बन्धसिद्ध्यर्थमुपाधि-

52a मतः सकाशात् तासामुपाध्युपकारिणीनां शक्तीनामुपकारे वाङ्गीक्रियमाणे याभिः शक्तिभिरुपाध्युपकारिणीः शक्तीरुपकरोत्ययमुपाधिमान्। यदि तास्तस्यात्मभूता इष्यन्ते तदा स्वात्मभूताभिः शक्तिभिरयमुपाधिमान् एक इत्यनंशः। उपाध्युपकारिणीः शक्तीरुपकुर्वन्।

तथा हीत्यादिना सर्वात्मना ग्रहणं साधयति। एकोपाधिग्रहणे तदुपकारिण्यो उपाध्युपकारिण्यो व्यतिरिक्तायाः शक्तेर्ग्रहणं। तद्ग्रहणं इति।[1] उपाध्युपकारिशक्तिग्रहे। तदुपकारी उपाध्युपकारिशक्त्युपकारी। किंभूतः स्वात्मभूतसकलशक्त्युपकारः स्वात्मभूताः सकला उपाध्युपकारिणीनां शक्तीनामुपकाराः शक्तयो यस्य स तथाभूतो भावो गृहीतः सर्वाः उपाध्युपकारिकाः शक्तीर्ग्राहयति। ताश्चेमाः शक्तयो गृहीताः स्वोपकार्यानुपाधीन् ग्राहयन्तीति तदवस्थः प्रसंगः को भेदः स्यादनिश्चित इति यः उक्तः॥

अथ माभूदेष दोष इति ता अपि शक्त्युपकारिण्यः शक्तयो भिन्ना एवोपाधिमतो भावादिष्यन्ते। तदा तदुपकारिण्योऽपि शक्तयो व्यतिरिक्ताः कल्पनीयास्तथा तदुपकारिण्य इत्येवमनवस्थानात्। उपाधीनां तच्छक्तीनां च। उपाध्युपकारशक्तीनां चापरापरास्वेव शक्तिष्वपर्यवसानेनानिष्ठया यद् घटनन्तस्योद्घटनात् सम्बन्धनात्। तथा ह्युपाधयो व्यतिरिक्तासु शक्तिषु सम्बद्धास्ता अपि व्यति[3]-रिक्तास्वेव। एवमुत्तरोत्तरा शक्तिः पूर्वपूर्वासु शक्तिषु व्यतिरिक्तास्वेवानवस्थानेन सम्बद्धा। न तूपाधिमति। ततश्च स एक उपाधिमान्। ताभिरुपाध्युपकारि-

---

[1] Ses-par-byas-pas-mchon-pahi-phyir

कदाचिदप्यगृहीतस्तदुपकारात्मा तद्वत्त्वेन तदग्रहाद् ।

यदि पुन केवलान्[1] उपाधीन् शब्दज्ञानान्युपलीयेरन् ।

तदाऽपि असम्बन्धात् तत्प्रतिपादनद्वारेण सर्वप्रतिपत्तिर्न स्यादिति चेत् । तदाऽपि शब्दैरनाक्षेपात् । तत्र शब्दाप्रवृत्तिशब्दयोगो व्यर्थ स्यात् । अर्थक्रियाश्रय सर्वो व्यवहारो[6] विधिप्रतिषेधाभ्याम् । उपाधयश्च तत्राऽसमर्था, समर्थश्च नैवो-च्यत इति किं शब्दप्रयोगै । ततश्च उपाधय उपाधयोऽपि न स्यु । क्वचित्

काभि शक्तिभिस्सह कदाचिदप्यगृहीतस्तदुपकारात्मा । शक्त्युपकारात्मा । उपाध्युपकारिकाणा शक्तीना या शक्तयस्तदात्मेति यावत् । शक्तीनान्ततो व्यति-रेकात् । तद्वत्त्वेन उपाध्युपकारशक्तिमत्त्वेन । तदग्र[1]हादुपाधिमत्त्वेनाप्यतो व्यर्थ-योपाधिकल्पनेति भाव ।

एवन्तावद् यदोपाधिमति ज्ञानशब्दयोर्वृत्तिस्तदोक्तो दोष । यदोपाधिष्वेव तदान्यो दोषो वक्तव्य । तदभिधानायोपाधिपक्षमुपन्यस्यति । यदि पुनरित्यादि । केवलानित्याश्रयरहितान् उपाधीन् विशेषणभेदान् शब्दज्ञानान्युपलीयेरन् । प्रत्यायकत्वेन समाश्रयेयु । तस्योपाधिमत शब्दज्ञानैरन[6]मावेशादविषयीकरणात् । तत्प्रतिपत्तिमुखेनोपाधिमत्प्रतिपत्तिमुखेन । एकेनापि शब्दज्ञानेन सर्वस्योपाधे प्रतिपत्ति (।)

अत्रापि दोषमाह । तदापीत्यादि । तस्योपाधिमत । अनाक्षेपादित्यप्रति-पादनात् । तत्रेत्युपाधिमति (।) कथ व्यर्थ इत्याह । अर्थक्रियेत्यादि । अर्थक्रिया पुरोधाय प्रवृत्तेरर्थक्रिया आश्रय आलम्बन यस्य व्यवहारस्य स तथा । सर्वो यावान् कश्चित् प्रेक्षा[6]पूर्वकारिणा व्यवहारो हिताहितविषय । स च द्वाभ्या प्रकाराभ्या विधिप्रतिषेधाभ्या तृतीयप्रकाराभावात् । इत्थंभूतलक्षणा (पाणिनि) चेय तृतीया । उपाध्यो(?धय)श्च गोत्वादयस्तत्रार्थक्रियायामसमर्था । समर्थश्च व्यक्तिभेद शब्देनैवोच्यत इति किमफलै शब्दप्रयोगै । यतश्चैवमर्थक्रियासमर्थो व्यक्तिभेदो न चोच्यते शब्दै । ततश्चाभिमता उपाधयो गोत्वादय उपाधयो न[7] स्युर्न विशेषणानि स्यु । यस्मात् क्वचिदुपाधिमत्युपाधिद्वारेण शब्दस्य ज्ञानस्य वा प्रवृत्तौ सत्या । कस्यचिदुपाधिमत । प्रधानस्येति विशेष्यस्याङ्गाभावाद् विशे-षणभावात् तदपेक्षया प्रधानापेक्षया । तथोच्यन्ते । उपाधय इत्युच्यन्ते । इय न्यायोपाधिव्यवस्था । यदा तूपाधय एव शब्देनोच्यन्ते । तदा तस्योपाधिमत 32b

---

[1] Ni-che-h

84a प्रवृत्तौ कस्यचित् प्रधानस्य अङ्गभावात् तदपेक्षया तथोच्यन्ते। शब्देनानाक्षेपात्
ते कस्यचित् अङ्गभूता इति कथमुच्यन्ते।

यदि तल्लक्षितलक्षणात्[1] अदोष इति चेत् समान प्रसङ्ग। स तावत्
नान्तरीयकतया तदुपाधिभिरुपलक्ष्यमाण एकेनाप्युपाधिना सर्वात्मनोपलक्षित
इति तदवस्थ.[2] प्रसङ्ग।

को ह्यत्र विशेष। शब्दा[1] एव एनमुपलक्षयेयु तल्लक्षिता वा उपाधयो उप-
(लक्षा)येयु। स तावत् तदानीं सर्वोपकारक इति न किञ्चित्[3] ॥२६॥

तस्मात्।

एकोपकारके ग्राह्ये (नोपकारास्ततोऽपरं।
दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये तद्ग्रहे सकलग्रहः) ॥२७॥

—इति सग्रहश्लोक।

शब्देनाऽनाक्षेपादप्रतिपादनान्न ते उपाधय कस्यचित् प्रधानस्याङ्गभूता इति
किमुपाधयो नैवेति यावत्। यद्युपाधिमान् नोक्तो तथापि शब्दलक्षिता ये उपाध-
यस्तैरुपाधिमतो लक्षणात् परिच्छेदाददोष। शब्दप्रयोगवैयर्थ्यदोषो नेति चेत्।
स समान सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्ग। तमेवाह। स तावदित्यादि। स ह्युपाधि-
मान्। नान्तरीयकतयेत्युपाध्युपाधिमतोरव्यभिचारेण उपलक्ष्यमाण एकेनाप्युपा-
धिना निरशत्वात् सर्वात्मनोपलक्षित इति तदवस्थ सर्वोपाधिग्रहप्रसङ्ग।

स्यान्मत (।) यत्र शब्देन साक्षादुपाधिमतश्चोदनन्तत्राय प्रसङ्ग। न तु यत्रा-
र्थवशादित्यत आह। को ह्यत्र विशेष इति। शब्दा वा एनमुपाधिमन्त साक्षात्
प्रतिपादयेयु। तल्लक्षिता वा शब्दलक्षिता वोपाधय उपाधिमन्त लक्षयेयुरिति को
विशेषो न कश्चित् (।) तथा हि (।) स तावदुपाधिमान् तदानीमुपाधिबलेन
लक्षणकाले निश्चीयते। सर्वोपकारक सर्वेषामुपाधीनामुपकारक इति। तथा च
पूर्ववत् सर्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गोऽन्यो लक्षितलक्षणादिति यदुक्तमेतन्न किञ्चित्
पूर्वोक्तदोषदुष्टत्वात्। यस्मादुपाध्युपकारिकाणा शक्तीनाम्व्यतिरेकेऽनवस्था
स्यादतो न व्यतिरिक्ता शक्तय ॥

तस्मादेकस्योपाधेरुपकारके तस्मिन्नुपाधिमतीति ग्राह्येऽभ्युपगम्यमाने उपाध्य-
न्तराणामुपकारका शक्तिभेदा। तत एकोपाध्युपकारकस्वभावादपरेऽन्ये न भवन्ति

---

[1] Hdi-dag-legs-goms-pa
[2] Skabs-Śes-bya-ba

क न्यायमीमांसामतनिरासः

(क) व्यावृत्तस्वभावा भावा

यदि भ्रान्तिनि(वृत्त्यर्थ)[1] गृहीतेप्यन्यदिष्यते ।

स्यादेतत्[1] । निर्भागस्य वस्तुनो ग्रहणे कोऽन्यस्तदा[2] न ग्रहीत. । स तु भ्रान्त्या नावधार्यत इति प्रमाणान्तर प्रवर्त्तते । यद्येवम् ।

तद्व्यवच्छेदविषयं सिद्धं (तद्धत्ततोऽपरम् ॥५८॥
ह्यसमारोपविषये प्रवृत्तेरपि,

असमारोपविषये कि च वृत्ते । भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तस्य प्रमाणम् । तत्

ये दृष्टे तस्मिन्नुपाधिमत्यदृष्टा भवन्ति । किन्त्वनन्ये । अत कारणात्तद्ग्राहो । तस्योपाधिग्तो ग्रहे सकलोपाध्युपकारक स्वभावस्य ग्रह ।

योपि भट्टो मन्यते (।) भिन्ना भिन्ना एव धर्मास्तेनैकधर्मेण धर्मिण्यवधार्यमाणे-न सर्वधर्मावधारण भेदात् । तदाह ।

"आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि यत् ।
तद्धर्मि यत्र वा ज्ञान प्राग्धर्मग्रहणाद् भवेत् ॥ (१५२)
अनन्तधर्मके धर्मिण्येकधर्मावधारणे ।
शब्दोऽभ्युपायमात्र स्यान्न तु सर्वावधारण" (१७८) इति ।[3]

सोप्युभयपक्षभाविदोषप्रसगादेव निरस्त ॥

यदीत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते । एकेन निश्चयज्ञानेन सर्वात्मना गृहीतेपि[6] वस्तुनि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं । अन्यदिति प्रमाणान्तर ।

स्यादेतदित्यादिनैतदेव व्याचष्टे । निर्भागस्य निरंशस्य वस्तुनो ग्रहणे सति कोन्यो भाग तदा निर्भागवस्तुग्रहणकाले । न गृहीतो नाम सर्व एव गृहीत (।) स तु गृहीतोपि भ्रान्त्या नावधार्यत इति प्रमाणान्तर प्रवर्त्तते ।

यद्येवमित्यादिना सिद्धान्तवादी । यत्तद् भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमुत्तरप्रमाणमिष्यते १३४ तद्व्यवच्छेदविषयमन्यापोहविषय सिद्ध पूर्वोक्तेन न्यायेन । तद्वदुत्तरप्रमाणवत् । तत उत्तरकालभावि प्रमाणादपरमपि पूर्वकालभाविनिश्चयज्ञानन्तदपि व्यवच्छेद-विषय । कि कारणम् (।) असमारोपविषये वृत्ते ।

---

[1] Hdog-pa - De-ma-gzu-pa o
[3] Slokavārtika प्रत्यक्षपरि०

तर्हि अन्यसमारोपव्यवच्छेदफलमिति अन्यापोहविषये सिद्धे, तद्वदन्यदपि अविद्यमानसमारोपविषयवृत्ते। यस्मान्न समारोप तत्र निश्चयाभावा इति समारोपाभावे वर्त्तमानोऽन्यापोहविषय सिद्ध ॥

अपि च।

निश्चये ।

438b यन्न निश्चीयते रूपन्तत्तेषां विषय कथम्) ॥५९॥

इयमेव निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्ति (।) तच्चेदाकारान्तरवदनिश्चितम्। कथ इदानीं अनिश्चीयमान प्रत्यक्षेणाऽपि गृहीतमिति चेत्।

न (।) प्रत्यक्ष[1] हि यस्या[1]ऽपि निश्चायक, तद् यमपि गृह्णाति तन् न न निश्चयेन। किन्तर्हि। प्रतिभासेन। तत् न निश्चयानिश्चयवशात् प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे।

तत्तर्हीत्यादिना श्लोक व्याचष्टे। अन्यस्याकारस्य य समारोपस्तद्व्यवच्छेदफलमिति कृत्वा सिद्धमन्यापोहविषयमुन्निश्चय[1]समारोपनिरोधद्वारेण। तद्वदन्यदपि पूर्वमपि निश्चयज्ञानमन्यापोहविषय (।) कि कारणम् (।) अविद्यमानसमारोपे विषये वृत्ते। एतदेवाह। यत्राकारेस्य प्रतिपत्ते। इति तेनो समारोपाभावे वर्त्तमानः पौरस्त्यो निश्चयोन्यापोहविषय सिद्ध ॥

किञ्च (।) निश्चयगृहीतेप्यर्थे भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रमाणान्तरमिच्छता निश्चयविषयश्च न च निश्चित इत्यभ्युपगत स्याद् (।) अन्यथा भ्रान्तेर्योगात् (।) तच्चायुक्तमित्याह। अपि चेत्यादि। यद्रूप निश्चयेनं निश्चीयते तद्रूपन्तेषा निश्चयाना विषय. कथन्नैव (।) कि कारण। यस्मादियमेव निश्चयाना स्वार्थप्रतिपत्तिर्यत्तस्यार्थस्य निश्चयन। तच्चेन्निश्चयविषयाभिमतमाकारान्तरवदनिश्चित। यन्निश्चयविषयत्वेनानभिमतन्तद्वत्तन्निश्चये गृहीत ॥

कथमित्या[3]दि पर (।) प्रत्यक्षगृहीते समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरमिच्छताऽन्यापोहवादिनाप्यनिश्चीयमान आकार प्रत्यक्षगृहीतत्वेनेष्टो यदि वा निश्चयवशादेव ग्रहण। कथमिदानीमनिश्चीयमान एप प्रत्यक्षेणापि गृहीतमिति तुल्य प्रसग ।

नेत्यादिना परिहरति। कल्पनाविविक्तत्वादित्यभिप्राय । तदिति प्रत्यक्ष (।) यमपि नीला[1]द्याकारऽगृह्णातीत्युच्यते (।) तद् ग्रहण न निश्चयेन (।) किन्तर्हि (।) प्रतिभासेन। निरंशस्य वस्तुन सर्वथा प्रतिभासनमिति सर्वथा

---

[1] Mnon-sum-ni gan-gi nes-par-byed-pa-ma-yin te

नैव निश्चयानाम्[2]। किञ्चिद् निश्चिन्वतोऽप्यन्यत्रानिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् ग्रहणाग्रहणे। तस्माद् यो निश्चय स एव तद्ग्रहणम्। अन्यथा एकाकारेऽपि तन्न स्यात्॥

किं पुन सर्वतो[3] भिन्नवस्तुस्वभावेऽनुभवोत्पादेऽपि तथैव न स्मार्तो निश्चयो भवतीति। सहकारिवैकल्यात्। ततश्च—

प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि विशेषेऽशविवर्जिते।
यद्विशेषावसायेऽस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥६०॥

ग्रहण(।) तदिति तस्मान्न **निश्चयानिश्चयवशाद्** यथाक्रम **प्रत्यक्षस्य** ग्रहणाग्रहणे किन्तु प्रतिभासनाप्रतिभासनवशात्। तस्मादनिश्चये सति प्रतिभासनमात्रेण प्रत्यक्षगृहीतव्यवस्थापनन्न विरुध्यते। **नैवं निश्चया[5]नां** प्रत्यक्षवदनिश्चितस्याप्याकारस्य प्रतिभासनमात्रेण ग्रहणमप्रतिभासमानेणाग्रहणमिति सम्बन्ध। कस्मादिति चेदाह। **किञ्चिदित्यादि**। यथा पुरुष दृष्ट्वा पुरुषत्वन्निश्चिन्वतोप्यन्यत्र तस्करादावनिश्चयेन **प्रवृत्तिभेदाद्** व्यवहारभेदात्। तथा हि पुरुषत्वनिश्चयेन पुरुषोनुरूपो विश्वासादिव्यवहारो दृश्यते। चौरत्वानि[6]श्चयाच्च तदनुरूपो भयादिव्यवहारो न दृश्यते। ततश्च यन्निश्चयानुरूप प्रवृत्तिभेदस्तस्य निश्चयेन ग्रहण। यदनिश्चयानुरूपश्चाप्रवृत्तिभेदस्तस्याग्रहणमिति। **यत एवन्तस्मादित्यादि**। अस्येत्याकारस्य (।) अन्यथेति यदि निश्चयवशात्तस्य ग्रहण न व्यवस्थाप्यते। **तदेकाकारेपि**। निश्चितत्वेनाभिमतेप्याकारे। **तदिति** निश्चयेन ग्रहण[7] **न स्यात्**। 53b

किं पुन कारणमिति पर। **सर्वतो भिन्न** इति सजातीयविजातीयाद्व्यावृत्ते। **तथैवेति** यथानुभव सर्वेष्वेव भेदेषु **न स्मार्तो निश्चयो भवति**। यतो भेदान्तरेष्वाकारव्यवच्छेदार्थमन्यारोहवादिना प्रमाणान्तरवृत्तिरिष्यते।

सहकारिवैकल्यादिति सिद्धान्तवादी। न ह्यनुभवमात्रनिश्चयहेतु किन्त्वभ्यासादयोपि सहकारिण (।) ते यत्रैव सन्ति तत्रैवाकारे[1] निश्चयो नान्यत्र।

ननु क्षणिकाकारेपि सर्वदा दर्शनादभ्यासोस्त्येवेति निश्चय स्यात्। नानुभूतनिश्चितविषयोत्राभ्यासोभिप्रेतो न च क्षणिक भ्रान्तिनिमित्तसम्भवादनुभूतनिश्चितमिति कथन्तत्राभ्यास। तस्मात् स्थितमेतत् यत्रैवाकारेऽभ्यासस्तत्रैव निश्चय इति॥

तदेवाह। **ततश्चेत्यादि**। **विशेषे** सर्वतो व्यावृत्ते नीलादिलक्षणे। **अंशविवर्जिते** निर्विभागे सर्वात्मना **प्रत्यक्षेण गृहीतेपि** सति **यस्य विशेषस्यावसाये** निश्चयेस्ति सहकारिप्रत्यय **स प्रतीयते** निश्चीयते।

तर्हि अन्यसमारोपव्यवच्छेदफलमिति अन्यापोहविषये सिद्धं, तद्वदन्यदपि अविद्यमानसमारोप[6]विषयवृत्ते । यत्रास्य समारोप तत्र निश्चयाभाव इति समारोपाभावे वर्त्तमानोऽन्यापोहविषयः सिद्ध ॥

अपि च।

निश्चयैः ।

438b यत्र निश्चीयते रूपन्तत्तेषां विषयः कथम्) ॥५९॥

इयमेव निश्चयाना स्वार्थप्रतिपत्ति (।) तच्चेदाकारान्तरवदनिश्चितम्। कथ इदानीं अनिश्चीयमानं प्रत्यक्षेणाऽपि गृहीतमिति चेत् ।

न (।) प्रत्यक्षं[1] हि यस्या[1]ऽपि निश्चायकं, तद् यमपि गृह्णाति तत् च न निश्चयेन। किन्तर्हि। प्रतिभासेन। तत् न निश्चयानिश्चयवशाद् प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे।

तत्तर्हीत्यादिना श्लोक व्याचष्टे। अन्यस्याकारस्य य समारोपन्तद्व्यवच्छेदफलमिति कृत्वा सिद्धमन्यापोहविषयमुत्पित्सुम[1]मारोपनिषेधद्वारेण। तद्वदन्यदपि पूर्वमपि निश्चयज्ञानमन्यापोहविषय (।) किं कारणम् (।) अविद्यमानसमारोपे विषये वृत्ते । एतदेवाह। यत्राकारेस्य प्रतिपत्ते। इति हेतो समारोपाभावे वर्त्तमानः पौरस्त्यो निश्चयोन्यापोहविषय सिद्ध ॥

किञ्च (।) निश्चयगृहीतेप्यर्थे भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रमाणान्तरमिच्छता निश्चयविषयश्च न च निश्चित इ[2]त्यभ्युपगत स्याद् (।) अन्यथा भ्रान्तेरयोगात् (।) तच्चायुक्तमित्याह। अपि चेत्यादि। यद्रूप निश्चयैर्न निश्चीयते तद्रूपन्तेषा निश्चयाना विषय कथन्नैव (।) किं कारण। यस्मादियमेव निश्चयाना स्वार्थप्रतिपत्तिर्यत्तस्यार्थस्य निश्चयन। तच्चेन्निश्चयविषयाभिमतमाकारान्तरवदनिश्चित। यन्निश्चयविषयत्वेनानभिमतन्तद्वत्तैर्निश्चये गृहीत ॥

कथमित्या[3]दि पर (।) प्रत्यक्षगृहीते समारोपव्यवच्छेदार्थं प्रमाणान्तरमिच्छताऽन्यापोहवादिनाप्यनिश्चीयमान आकार प्रत्यक्षगृहीतत्वेनेष्टो यदि वा निश्चयवशादेव ग्रहण। कथमिदानीमनिश्चीयमान रूप प्रत्यक्षेणापि गृहीतमिति तुल्य प्रसग ।

नेत्यादिना परिहरति। कल्पनाविविक्तत्वादित्यभिप्राय । तदिति प्रत्यक्ष (।) यमपि नीला[1]द्याकारङ्गृह्णातीत्युच्यते (।) तद् ग्रहण न निश्चयेन (।) किन्तर्हि (।) प्रतिभासेन। निरंशस्य वस्तुन सर्वथा प्रतिभासनमिति सर्वथा

---

[1] Mnon-sum-ni gan-gi nes-par-byed-pa-ma-yin tc

नैवं निश्चयानाम्[2]। किञ्चिद् निश्चिन्वतोऽप्यन्यत्रानिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् ग्रहणाग्रहणे। तस्माद् यो निश्चयः स एव तद्ग्रहणम्। अन्यथा एकाकारेऽपि तन्न स्यात्॥

किं पुनः सर्वतो[3] भिन्नवस्तुस्वभावेऽनुभवोत्पादेऽपि तथैव न स्मार्तो निश्चयो भवतीति। सहकारिवैकल्यात्। ततश्च—

प्रत्यक्षेण गृहीतेऽपि विशेषेऽंशविवर्जिते।
यद्विशेषावसायेऽस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥६०॥

ग्रहण(।) तदिति तस्मान्न निश्चयानिश्चयवशाद् यथाक्रमं प्रत्यक्षस्य ग्रहणाग्रहणे किन्तु प्रतिभासनाप्रतिभासनवशात्। तस्मादनिश्चये सति प्रतिभासनमात्रेण प्रत्यक्षगृहीतत्वव्यवस्थापनन्न विरुध्यते। नैवं निश्चयानां प्रत्यक्षवदनिश्चितस्याप्याकारस्य प्रतिभासनमात्रेण ग्रहणमप्रतिभासमात्रेणाग्रहणमिति सम्बन्धः। कस्मादिति चेदाह। किञ्चिदित्यादि। यथा पुरुषं दृष्ट्वा पुरुषत्वन्निश्चिन्वतोऽप्यन्यत्र तस्करादावनिश्चयेन प्रवृत्तिभेदाद् व्यवहारभेदात्। तथा हि पुरुषत्वनिश्चयेन पुरुषोनुरूपो विश्वासादिव्यवहारो दृश्यते। चौरत्वानिश्चयाच्च तदनुरूपो भयादिव्यवहारो न दृश्यते। ततश्च यन्निश्चयानुरूपः प्रवृत्तिभेदस्तस्य निश्चयेन ग्रहणं। यदनिश्चयानुरूपश्चाप्रवृत्तिभेदस्तस्याग्रहणमिति। यत एवन्तस्मादित्यादि। अस्येत्याकारस्य (।) अन्यथेति यदि निश्चयवशात्तस्य ग्रहणं न व्यवस्थाप्यते। तदेकाकारेपि। निश्चितत्वेनाभिमतेप्याकारे। तदिति निश्चयेन ग्रहणं न स्यात्। 53

किं पुनः कारणमिति परः। सर्वतो भिन्न इति सजातीयविजातीयाद्व्यावृत्ते। तथैवेति यथानुभवं सर्वेष्वेव भेदेषु न स्मार्तो निश्चयो भवति। यतो भेदान्तरेष्वाकारव्यवच्छेदार्थमन्यापोहवादिना प्रमाणान्तरवृत्तिरिष्यते।

सहकारिवैकल्यादिति सिद्धान्तवादी। न ह्यनुभवमात्रं निश्चयहेतुः किन्त्वभ्यासादयोपि सहकारिणः (।) ते यत्रैव सन्ति तत्रैवाकारे[1] निश्चयो नान्यत्र।

ननु क्षणिकाकारेपि सर्वदा दर्शनादभ्यासोस्त्येवेति निश्चयः स्यात्। नानुभूतनिश्चितविषयो ह्यभ्यासोभिप्रेतो न च क्षणिकः भ्रान्तिनिमित्तसम्भवादनुभूतनिश्चितमिति कथन्तत्राभ्यासः। तस्मात् स्थितमेतत् यत्रैवाकारेऽभ्यासस्तत्रैव निश्चय इति॥

तदेवाह। ततश्चेत्यादि। विशेषे सर्वतो व्यावृत्ते नीलादिलक्षणे। अंशविवर्जिते निर्विभागे सर्वात्मना प्रत्यक्षेण गृहीतेपि सति यस्य विशेषस्यावसाये निश्चयेस्ति सहकारिप्रत्ययः स प्रतीयते निश्चीयते।

यद्यपि सर्वतो भिन्नांशरहितभावे हि[1] अनुभवः। अथाऽपि तावता सर्वभेदेषु निश्चयो न स्यात्। कारणान्तरापेक्षत्वात्। अनुभवो हि[5] यथाविकल्पाभ्याम निश्चयज्ञान जनयति। यथा रूपदर्शनाऽविशेषेऽपि कुणपकामिनीभक्ष्यविकल्पा.। तत्राऽपि वुद्धेः पाटव तद्रागाभ्यासकषाये त्यादयोऽपि अनुभ[6]वाद् भेदनिश्च-
9a योत्पत्तौ सहकारिण॰। तेषामेव च प्रत्यासत्त्यादिभेदात् पौर्वापर्यम्। यथा[7] जनकत्वाध्यापकत्वाविशेषेऽपि पितरमायान्त दृष्ट्वा पिता मे आगच्छतीति निश्चिनोति नोपाध्याय इति। सोऽपि निश्चयोऽसति भ्रान्तिकारणे भवति। तस्मात्[1] नानुभूते सर्वाकारनिश्चय.॥

यद्यपीत्यादिना व्याचष्टे। सर्वभेदेषु क्षणिकत्वादिषु तावतेत्यनुभावमात्रेण। निश्चयोत्पादनप्रत्यनुभवज्ञानस्य कारणन्तरापेक्षत्वात्। नदेवाह अनुभवो हीत्यादि। यथाविकल्पाभ्यासमिति यस्य यादृशो विकल्पाभ्या[3]सस्तेन महकारिणा जनयतीत्यर्थ। उदाहरणमाह। यथेत्यादि। मृतस्त्रीरूपदर्शनाविशेषेपि परिव्राट्कामुकशुना यथाक्रम कुणपकामिनीभक्ष्यविकल्पा यथाविकल्पाभ्यासञ्जायन्ते। न च विकल्पाभ्यास एव सहकारी। किन्त्वन्योप्यस्तीत्याह। तत्रेत्यादि। तत्रापि रूपदर्शनाविशेपेपि। वुद्धे पाटवन्तीक्ष्णता। यथा योगिना वुद्धिपाट[4]वाद् दर्शनमात्रेण क्षणिकत्वादिनिश्चय। आदिशब्दादर्थित्वसामर्थ्यादिपरिग्रह। इत्यादय इत्येवमादय। अनुभवात् प्रत्यक्षादुपादानकारणात्सकाशाद् भेदनिश्चयस्योत्पत्तौ सहकारिण। यदा तर्हि वहुषु निश्चयेषु यथोक्तानि कारणानि न भवन्ति तदा तेषा निश्चयाना कथ क्रमभाव इत्याह। तेषामेव चेत्यादि (।) तेषामिति निश्चयकारणाना[6] प्रत्यासत्तिताग्तम्यभेदात्। यस्य निश्चयस्य प्रत्यासन्नतमन्निश्चयकारणन्तत्तावदादावुत्पद्यते। आदिशब्दादधिमात्रताग्तम्यस्य भेदान्निश्चयाना पौर्वापर्यं। यथेत्यादिनोदाहरणमाह। पितेव यदोपाध्यायो भवति। तदैकस्य पुरुषस्य जनकत्वाध्यापकत्वाविशेषेपि। पितरमायान्त दृष्ट्वा पिता मे आगच्छ-
4a तीति निश्चिनोति[7] नोपाध्याय इति। पितृत्वनिश्चये कारणस्य प्रत्यासन्नतमत्वात्॥

ननु सत्यपि क्षणिकत्वनैरात्म्यविकल्पाभ्यासे सहकारिणी तत्त्वादर्शिना न प्रत्यक्षात् क्षणिकत्वादिनिश्चयो भवतीत्यत आह। सोपीत्यादि। असति भ्रान्तिकारणे भवति न तु निश्चयप्रत्ययमात्रात्। यत एवमसति भ्रान्तिकारणे सहकारिप्रत्यसाकल्ये च सति प्रत्यक्षान्निश्चय उत्पद्य[1]ते न केवलात्। तस्मान्नानुभूत इत्यादि।

---

[1] Thams-cad-las tha-dad-pa cha-sas-dan-bral bahi-no bo-ñid ñams-su-myon

(तत्रापि चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि ।
शब्दाश्च निश्चयाश्चैव सकेतमनुरुन्धते) ॥६१॥

तत्रान्यापोहे सत्ताव्यावृत्तिरपि (अन्या) अन्य एव व्यावृत्तो धर्मीति नास्ति। तद्व्यावृत्तेर्निवर्त्तमानस्य तद्भावप्रसङ्गात्। तथा च व्यावृत्तेरप्यभाव।

ततश्च स्थितमेतद् (।) अन्यव्यवच्छेद शब्दलिङ्गाभ्या प्रतिपाद्यत इति।

ननु व्यवच्छेदोपि यदि पदार्थादभिन्नस्तदैकेन प्रमाणेन शब्देन वास्य विषयीकरणेन्यस्य वैयर्थ्य स्यात् सर्वात्मना निश्चितत्वात्। अथ भिन्नस्तदापि तस्याश्रितत्वादेव व्यवच्छेदोपाधिके पदार्थे प्रमाणेनैकेन निश्चीयमाने पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वेषा व्यवच्छेदाना निश्चितत्वादन्येषा प्रमाणादीनामप्रवृत्ति स्याद् (।) अत समान प्रसग इति।

तन्न। यतो न भावानामन्योन्यव्यवच्छेदोऽभिन्नो भिन्नो वाऽस्ति। केवल स्वहेतुभ्य एव भिन्ना समुत्पन्ना इत्युक्तम्वक्ष्यति च॥

कथन्तर्ह्यन्यव्यावृत्तिरित्यादि व्यपदेशो वृत्तिश्च प्रवर्त्तत इत्याह। तत्रापीत्यादि। तत्रापि चान्यापोहे शब्दार्थे।[1] अन्यस्माद् व्यावृत्तिरन्यस्माद् व्यावृत्तोयमित्यपि(।) ये शब्दा धर्मधर्मिवचना निश्चयास्तोभयविषयास्ते सकेतमनुरुन्धते। सकेतानुविधानेनैषा धर्मधर्मिविषयविभाग कल्पित परमार्थतस्तु व्यावृत्तिरेव नास्तीत्यर्थ।

तद्व्याचष्टे। तत्रान्यापोह इत्यादिना गोरश्वाद् व्यावृत्तिरन्या धर्मभूता अन्य एवाश्वाद् व्यावृत्तो धर्मी। व्यावृत्त्या[1] विशिष्टो गौरित्येतन्नास्ति। किन्तु यैव व्यावृत्ति स एव व्यावृत्त इति वक्ष्यति।

यदि चाश्वाद् व्यावृत्तिरनश्वता गोद्रव्यस्यान्या स्यात् तदाश्वव्यावृत्तेरपि गोद्रव्येण निवर्त्तितव्यम्भेदात्। ततश्च तद्व्यावृत्तेरनश्वताया सकाशान्निवर्त्तमानस्य गोस्तद्भावप्रसङ्गात्। अश्वभावप्रसङ्गादश्ववत्। एव ह्यश्वव्यावृत्तेरनश्वत्वलक्षणाया गौर्व्यावृत्तो भवति यद्यस्याश्वत्व स्यात्। तथा च गोरश्वभावापत्ते। अश्वाद् गोर्व्यावृत्तिस्तस्या अभाव। गवाश्वयोरेकत्वात्।

तेन यदुक्तञ्जैनजैमिनीयै (।)

"सर्वात्मकमेक स्यादन्यापोहव्यतिक्रम" इति।[1]

तान्प्रतीदमुक्त। यद्यन्यव्यावृत्तिरर्थान्तर स्याद् गवाश्वादीनामेकत्व स्यादिति।

---

[1] श्लो० वा०

तस्माद् यैव व्यावृत्ति स एव व्यावृत्त.।

नापि गोरभिन्नाश्वव्यावृत्तिरश्वव्यावृत्तो गौरित्यप्रतीतिप्रसङ्गात्। गोविनाशे चाश्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गादश्वनिवृत्तेर्विनष्टत्वात्। तस्मान्नान्यतो व्यावृत्ति।

तेन यदुच्यते भट्टोद्योतकराभ्या। "गोयमगोपोह स किं गवि भिन्नोऽभिन्न। यदि भिन्न किमाश्रितोऽथानाश्रित (।) यद्याश्रितस्तदाश्रितत्वाद् गुण

54b इति गोशब्देन तदा गुण्यभिधीयते न गोद्रव्यमिति। गोरित्येकतीति सामानाधिकरण्य स्यात्। अथानाश्रित केनार्थेन षष्ठ्यर्थ। गोरपोह इति। अथाभिन्नो गौरेव स्यादिति न किञ्चिदनिष्ठ। अथ चापोह प्रतिवस्तु यद्येकोनेकसम्बन्धी च तदेव गोत्वमि"ति (।)

तन्निरस्त। अन्यव्यावृत्तेरेवाभावात् केवल स्वहेतुत स्वकीयेन रूपेणोत्पन्नो भावोन्यस्माद् व्यावृत्तस्तस्य चान्यस्माद् व्यावृत्ति कल्प्यते। यतश्च न परमा-[1]र्थतो व्यावृत्तिरस्ति। **तस्माद् यैव व्यावृत्ति. स एव व्यावृत्त**। द्वाभ्यामेकस्यैव विषयीकरणात्। तस्यैव चान्यव्यावृत्तस्य लिङ्गत्व लिङ्गित्व सम्बन्धो विकल्पविषयत्वञ्च (।) विकल्पो ह्यन्यव्यावृत्त स्वाकाराभिन्नमध्यस्य पुरुषन्तत्र प्रवर्त्तयतीत्यर्थकारित्वाद् (।) अत स एव वाह्य शब्दार्थोन्यव्यावृत्त।

यदप्युच्यते कुमारिलेन (।) कदाचिदेकस्मादेव भावस्यापो[2]ह स्यात्। सर्वस्माद्वा। यद्येकस्मादेव तदा यथाश्वापोहद्वारेण गोद्रव्यस्य गौरित्यभिधानन्तथा सिंहादेरपि स्याद् अश्वापोहस्य गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भावात्। तदाह।

"ततोश्वापोहरूपत्वात् सिंहादि सर्व एव ते।
तन्निमित्तमगोपोह विभ्रदुच्येत गौरिती ति।[1]

अथ सर्वस्मादपोहो गोद्रव्यस्य। तत्रापि यदि प्रत्येकमपोह्य अश्वादयस्तदा[3]-पोह्यानामानन्त्यादपोह एव न सिध्येत्। अपोह्याना च भिन्नत्वादपोहभेद प्रसज्यते। तथा चैकस्मिन्नपि पिण्डे जातिवहुत्वाज्जात्यन्तरबुद्धि स्यात्। जात्यन्तरेष्विवाश्वादिषु।

"ततो गौरिति सामान्य वाच्यमेक न सिध्यति।"[2]

नापि ते समुदायरूपेण सर्वेऽपोह्या सम्भवन्ति। समुदायो ह्येकदेशत्वेन वा स्यान्न चापोह्यानामेकदेशादित्व स[4]म्भवति। नापि तेषा समुदायो व्यतिरिक्तोऽस्त्यव्यतिरेके चानन्त्य तदवस्थ। न चापि सामान्यरूपेण तेऽपोह्या सामान्य-

---

[1] Ślokavārtika 57
[2] Ibid, 60

शब्दप्रतिपत्तिभेदो हि सङ्केतभेदात्[3]। न वाच्यभेदोऽस्ति ॥

ननु च सङ्केतभेदो न युक्त । द्वयोरेकस्याभिधानात्। तथा च व्यतिरेकिण्या

स्यावस्तुत्वात्। अपोह्यत्वे च वस्तुत्व स्यादिति।

तदयुक्त यत (।) सर्वभावाना स्वेनैव स्वेनैव रूपेणोत्पद्यमानाना सर्वस्मादपोह स्वहेतुभ्य सिद्ध एव।

अथ कथमसौ ज्ञायत इति चोद्यते । तत्किङ्गौरतीतानागतवर्त्तमानाऽश्वादिस्वभाव प्रत्यक्षे प्रतिभासते। नेति चेत्। कथ न तत्र सर्वापोह प्रत्यक्षसिद्ध । न हि प्रमाण हस्ताभ्या गृहीत्वान्यदपोहत्यपि तु नियतरूपार्थप्रतिभासनमेवास्यान्यापोह। तस्मान्नियतरूपार्थप्रतिभास एव प्रत्यक्षस्य सर्वस्मादपोहग्रह । तच्च स्वविषयन्निश्चाययद् यदेव न भवति तत्सर्वमन्यत्वेन निश्चाययत्यतो युगपत्सर्वस्यान्यस्य सामान्येनाविशेषेण निषेध क्रियते। सामान्यस्यानिर्द्धारितविशेषरूपत्वात्। तदुक्तम् (।)

"अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनात् (।)
सामान्यविषय प्रोक्त लिङ्गभेदाप्रतिष्ठितेरि ति (।प्र०स०)

तेनापोह्यस्य कस्यचिद् वस्तुत्वमिष्यत एव।

न चापोह्यत्वाद् वस्तुत्वमित्यत्र किञ्चिद् प्रमाणमन्यभावस्याप्यपोह्यत्वान्न चास्य वस्तुत्वमित्यत्र। तस्माद् युगपत् सर्वापोह[illegible] १९
पिण्डे गोत्व। प्रत्येक[illegible]
स्तद्द्वारेण च तदभिधायका प्रवर्त्तन्त इति [illegible]तत्।

यदि व्यावृत्तिव्यावृत्तयोऽभि[illegible] न भेद । [illegible] व्यावृत्तिव्यावृत्त इति
[illegible]भेद । तथा हि व्यावृत्तिरित्य[illegible] शब्दो [illegible] ।
तथा ज्ञानभेदोपि (।) व्यावृत्ति[illegible] ।
[illegible] आह (।) शब्देत्यादि । [illegible] ।
[illegible] शब्दप्रतिपत्ति[illegible] । [illegible]
भेद [illegible] भेदात्। [illegible]
(११६३) भेदान्तरप्रतिक्षेपा[illegible] । न वाच्यभेदोस्ति [illegible]
[illegible] ॥

ननु चेत्यादि पर । [illegible] सङ्केतभेदो न युक्त इति [illegible] ।
द्वयोरित्यादि। [illegible]

विभक्तेरप्ययोगः स्यात्। तस्या हि भेदाश्रयत्वादिति चेत्।

(द्वयोरेकाभिधानेऽपि) विभक्तिर्व्यतिरेकिणी।
भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्ये लेशविशेषतः ॥६२॥

न वै शब्दानां प्रवृत्तिः कदाऽपि विषयस्वभावायत्ता[6]। इच्छातो वृत्त्यभाव-प्रसङ्गात्। ते भेदाभेदयोर्यथा नियोगेच्छा तथा नियुक्तास्तमर्थं अप्रतिबन्धेन प्रकाशयन्ति। तस्मात् गौः गोत्वं[6] चेति (आभ्यां) एकार्थाभिधानेऽपि कस्यचिद् विशेषस्य प्रत्यायनार्थं कृते संकेते भेदे अनर्थान्तरेऽपि व्यतिरिक्तार्था विभक्ति-
139b रर्थान्तरमिवादर्शयन्ती प्रतिभाति। तथा प्रयोगदर्शनाभ्यासात्।

निगमस्य शेषे विभक्तेरिति[1] विधानात्। आभ्यां धर्मधर्मिशब्दाभ्यामेकस्यार्थस्या-भिधानादित्यर्थः। एकं चेद् आभ्यामभिधेयमतो व्यर्था गतिः। तथा चेति धर्म-धर्मिणोरभेदे व्यतिरेकिण्या इति व्यतिरेकाभिधायिन्या गोर्गोत्वमिति षष्ठ्या। तस्या इति व्यतिरेकविभक्तेर्भेदाश्रयत्वाद् वस्तुभेदमाश्रित्य प्रवृत्तेः। यथा देवदत्तस्य कमण्डलुरिति। एवं संकेताभावे व्यतिरेकविभक्त्यभावे च चोदिते।

विभक्त्यभावदोषं तावत्परिहरन्नाह। द्वयोरित्यादि। धर्मधर्मिवाचिनोः शब्द[1]-योरेकस्यार्थस्याभिधानेऽपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी। व्यतिरेकस्य वाचिका षष्ठी। इव शब्दो भिन्नक्रमः। भिन्नमिवार्थमन्वेति दर्शयति। वाच्ये संकेतभेदकृतेन लेशेन मात्रया यो विशेषस्ततः कारणान्न तु परमार्थतो वस्तुभेदात्।

यद्व्याचष्टे। न वै शब्दानामित्यादिना। विषयस्वभावायत्तेति बाह्यस्वलक्ष-णायत्ता (।) किं कारणम् (।) इच्छातः पुरुषेच्छावशादभावेऽपि वृत्त्यभावप्रस-ङ्गात्। त इति। इच्छाप्रतिबद्धवृत्तयः शब्दा यथा येन प्रकारेण भेदप्रतिपादनेन व्यतिरिक्ते यथा राज्ञः पुरुष इति। अव्यतिरिक्ते यथात्मैव ह्यात्मनो द्रष्टेति। तथा नियुक्ता इत्यभिन्नेऽप्यर्थे भेदमिवोपादाय प्रयुक्तास्तमर्थमप्रतिबन्धेन भिन्नमिव प्रका-शयन्ति। वस्तुतः स्वलक्षणस्याभेदेऽपि यत एवं तेन कारणेन। गौरिति धर्मि-वाचिनमाह। गोत्वमिति धर्मवाचिनं। आभ्यामेकाभिधानेऽप्यगोव्यावृत्तस्य गोरभिधानेऽपि कस्यचिद् विषयस्य प्रत्यायनार्थमिति। अगोव्यावृत्तिनिमित्तस्य गोत्वस्य प्रकाशनार्थं।[7] अगोव्यावृत्तिमात्रं गोत्वशब्देन प्रतिपाद्यमित्येवंकृते संकेते भेदे। व्यतिरिक्तार्था न विभक्तिरस्य गोत्वमिति भवति षष्ठी। व्यतिरिक्तोऽर्थोऽस्या
55b इति विग्रहः। धर्मिणस्सकाशाद् धर्ममर्थान्तरमिवादर्शयन्ती प्रतिभाति। अन-

---

[1] Panini 2 3 65

तावता सर्वत्र न भेदः। अन्यत्रापि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धाभावात्। यथा एकः क्वचिद् एकवचनेन ख्याप्यते तद् अविशेषेऽपि आदरा[1]द्यभिधाना बहुवचनेन ख्याप्यते ॥

प्रयोजनाभावात् तु न सङ्केतभेदः स्यादिति चेत्। तदप्यस्त्येव। एवम्—

भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः।
(सङ्केतभेदस्य पदं) ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः ॥६३॥

धर्मान्तरेपीत्यव्यतिरिक्तेपि धर्मे (।) किं कारणं (।) तथा प्रयोगदर्शनाभ्यासात्। वस्तुभेदे सति षष्ठ्या प्रयोगदर्शनाभ्यासाद् देवदत्तस्य कम्बलमित्यादौ।

एतदुक्तं भवति। वस्तु भिन्नं भवतु मा वा भूत् सर्वथा व्यतिरेकविभक्तिरिच्छामात्रानुरोधिनी [illegible] प्रयोगदर्शनाभ्यासाच्छब्दार्थं भिन्नमिव दर्शयति। तावतैव विभक्तिप्रयो[illegible]गमानात्। सर्वत्रेत्यर्थाभेदेपि। गोर्गोत्वमित्यादौ न धर्मधर्मिणो परमार्थतो भेदः। तस्मादन्यत्राप्यर्थाभेदेपि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य व्यतिरेकाभिधायिनः शब्दस्य प्रतिबन्धाभावात्। दृष्टा च पुरु[illegible] [illegible] प्रवृत्तिरसत्यपि [illegible] [illegible] [illegible]। यथेत्यादि। एकः [illegible] क्वचित् प्रकरणे एकवचनेन ख्याप्यते। [illegible]। तदविशेषे[illegible] [illegible] विशेषेपि तदेव वस्तु बहुवचनेन [illegible]मिति। अतश्च [illegible] [illegible] यथावस्तु शब्दानामप्रवृत्तिरिति गम्यते। [illegible] [illegible] बहुवचनमिति चेत्। [illegible]। [illegible] [illegible] बहुवचनमप्राप्तं [illegible] (।) [illegible] पक्षो [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] पक्षे [illegible] प्रवृत्तिरिति। [illegible] (।)

[illegible] (।) प्रयोजनाभावात् [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] भेदान्तराणि [illegible]। तेषां [illegible]। [illegible] प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ [illegible] [illegible] सङ्केतभेद[illegible] (।) [illegible] ज्ञातृवाञ्छानुरोधि[illegible] [illegible] प्रयोजनं ॥

[illegible]

---

[1] [illegible]

विभक्तेरप्ययोगः स्यात्। तस्या हि भेदा[1]श्रयत्वादिति चेत्।

(द्वयोरेकाभिधानेऽपि) विभक्तिर्व्यतिरेकिणी।
भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्ये लेशविशेषतः ॥६२॥

न वै शब्दानां प्रवृत्तिः सर्वाऽपि विषयस्वभावायत्ता[5]। इच्छातो वृत्त्यभाव-प्रसङ्गात्। ते भेदाभेदयोर्यथा नियोगेच्छा तथा नियुक्तास्तमर्थं अप्रतिबन्धेन प्रकाशयन्ति। तस्मात् गौः गोत्व[6] चेति (आभ्यां) एकार्थाभिधानेऽपि कस्यचिद् विशेषस्य प्रत्यायनार्थं कृते संकेते भेदे अनर्थान्तरेऽपि व्यतिरिक्तार्था विभक्ति-
439b रर्थान्तरमिवादर्शयन्ती प्रतिभाति। तथा प्रयोगदर्शना[7]भ्यासात्।

निगमस्य शेषे विभाषेति[1] विधानात्। द्वाभ्यां धर्मधर्मिशब्दाभ्यामेकस्यार्थस्या-भिधानादित्यर्थः। एकं चेद् द्वाभ्यामभिधेयं ततो व्यर्थं गोत्वेन। तथा चेति धर्म-धर्मिणोरभेदे व्यतिरेकिण्या इति व्यतिरेकाभिधायिन्या गोर्गोत्वमिति षष्ठ्या। तस्या इति व्यतिरेकविभक्तेर्भेदाश्रयत्वाद् वस्तुभेदमाश्रित्य प्रवृत्तेः। यथा देवदत्तस्य कमण्डलुरिति। एवं संकेताभावे व्यतिरेकविभक्त्यभावे च चोदिते।

विभक्त्यभावदोषं तावत्परिहरन्नाह। द्वयोरित्यादि। धर्मधर्मिवाचिनोः शब्द[1]-योरेकस्यार्थस्याभिधानेपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी। व्यतिरेकस्य वाचिका षष्ठी। इव शब्दो भिन्नक्रमः। भिन्नमिवार्थमन्वेति दर्शयति। वाच्ये संकेतभेदकृतेन लेशेन मात्रया यो विशेषस्ततः कारणान्न तु परमार्थतो वस्तुभेदात्।

यद्व्याचष्टे। न वै शब्दानामित्यादिना। विषयस्वभावायत्तेति बाह्यस्वलक्ष-णायत्ता (।) किं कारणम् (।) इच्छातः पुरुषे[7]च्छावशादभावेष्वपि वृत्त्यभावप्रस-ङ्गात्। त इति। इच्छाप्रतिबद्धवृत्तयः शब्दा यथा येन प्रकारेण भेदप्रतिपादनेन व्यतिरिक्ते यथा राज्ञः पुरुष इति। अव्यतिरिक्ते यथात्मैव ह्यात्मनो द्रष्टेति। तथा नियुक्ता इत्यभिन्नेप्यर्थे भेदमिवोपादाय प्रयुक्तास्तमर्थमप्रतिबन्धेन भिन्नमिव प्रका-शयन्ति। वस्तुतः स्वलक्षणस्याभेदेपि यत एवन्तेन कारणेन। गौ[6]रिति धर्मि-वाचिनमाह। गोत्वमिति धर्मवाचिनः। आभ्यामेकाभिधानेप्यगोव्यावृत्तस्य गोरभिधानेपि कस्यचिद् विषयस्य प्रत्यायनार्थमिति। अगोव्यावृत्तिनिमित्तस्य गोत्वस्य प्रकाशनार्थं।[7] अगोव्यावृत्तिमात्रं गोत्वशब्देन प्रतिपाद्यमित्येवंकृते संकेते भेदे। व्यतिरिक्तार्था न विभक्तिरस्य गोत्वमिति भवति षष्ठी। व्यतिरिक्तोऽर्थोस्या
55b इति विग्रहः। धर्मिणस्स[7]काशाद् धर्ममर्थान्तरमिवादर्शयन्ती प्रतिभाति। अन-

---

[1] Panini 2 3 65

तावता सर्वत्र न भेदः। अन्यत्राऽपि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धाभावात्। यथा एकः क्वचिद् एकवचनेन ख्याप्यते तद् अविशेषेऽपि आदरा[1]द्यभिधाना बहुवचनेन ख्याप्यते ॥

प्रयोजनाभावात् तु न सङ्केतभेदः स्यादिति चेत्। तदप्यस्त्येव। एवम्—

> भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः।
> (सङ्केतभेदस्य पद) ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः ॥६३॥

धर्मान्तरेपीत्यव्यतिरिक्तेपि धर्मे (।) किं कारणं (।) तथा प्रयोगदर्शनाभ्यासात्। वस्तुभेदे सति षष्ठ्या प्रयोगदर्शनाभ्यासाद् देवदत्तस्य कमण्डलुरित्यादौ।

एतदुक्तम्भवति। वस्तुभिन्नम्भवतु मा वा भूत् सर्वथा व्यतिरेकविभक्ति-रिच्छामात्रानुरोधिनी केवलं प्रयोगदर्शनाभ्यासाच्छब्दार्थं भिन्नमिव दर्शयतीति। तावतेति विभक्तिप्रयो[1]गमात्रात्। सर्वत्रेत्यर्थाभेदेपि। गौर्गोत्वमित्यादौ न धर्म-धर्मिणो परमार्थतो भेदः। तस्मादन्यत्राप्यर्थाभेदेपि पुरुषेच्छावशात् प्रवृत्तस्य व्यतिरेकाभिधायिनः शब्दस्य प्रतिबन्धाभावात्। दृष्टा [illegible] प्रवृत्तिरसत्यपि तथाभूते वाच्ये [illegible] इत्याह। यथेत्यादि। एक [illegible] क्वचित् प्रकरणे एकवचनेन ख्याप्यते। [illegible] तदविशेषे [illegible] विशेषेपि तदेव वस्तु बहुवचनेन [illegible]मिति। [illegible] बहुवचन [illegible] वस्तु शब्दानां प्रवृत्तिरिति [illegible]ते। [illegible] गुरावेकस्मि[1]न्नर्थे [illegible] ए[illegible]स्मिन्नपि बहुवचनमिति चेत्। [illegible] बहु[illegible] (।) [illegible] पक्षे [illegible] वस्तुन्यभिधानासम्भवात्। [illegible] पक्षे [illegible] प्रवृत्तिरिति। एव[illegible] (।)

[illegible] (।) प्रयोजनाभावात् [illegible] प्रयोजनाभावः। तदपि [illegible] भेदान्तराणि [illegible]। तेषां [illegible] नौ प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ [illegible] सङ्केतभेद-[illegible] (।) [illegible] ज्ञातृवाञ्छानुरोधि[illegible] प्रयोजनं ॥

[illegible]

---

[1] [illegible]

यदाऽयं प्रतिपत्ता तदन्यव्यवच्छेदभावानपेक्ष पिण्डविशेषेऽश्वव्यवच्छेदमात्र जिज्ञासते तथाभूतज्ञापनार्थम्। तथाकृतसकेतेन शब्देन प्रबोध्यतेऽत्र[3] नैनाश्व-इति। यदा व्यवच्छेदान्तरानिराकाक्ष त जिज्ञासते, तदा तया प्रकाशनाय अप्रति-

---

व्यावृत्त गोपिण्ड जिज्ञासते तदा यावदश्वाद् व्या[5]वृत्तिमर्थान्तरभूतामारोप्य तथैव सकेतपूर्वक लौकिकेन धर्मवाचकेन शब्देन न कथयति (।) तावन्न परस्य जिज्ञासितोर्थं प्रतिपादयितु शक्यते (।) अतस्त प्रत्यनश्वत्वमस्येत्युच्यते। एव हि धर्मिणोऽप्राधान्यादन्यव्यावृत्तरूपानाक्षेप कृतो भवत्यश्वादेवैतस्माद् व्यावृत्तिरत। न तदैवमुच्यतेऽनश्व इत्यनेन ह्यन्यव्यावृत्तस्यापि रूपस्याक्षेप[6] कृत स्यात् (।) न चैवम्परेण जिज्ञासितमजिज्ञासित च कथयन् कथन्नोन्मत्त स्यात्।

यदा पुनरन्यव्यावृत्तरूपसाकाक्षेऽश्वाद् व्यावृत्त गोपिण्ड जिज्ञासते। तदापि यावदश्वव्यावृत्तिविशिष्ट पिण्ड धर्मिस्वभावनयाऽरोप्य तथैव सकेतपूर्वक लौकिकेन धर्मिवाचकेन न कथयति तावन्न परस्य जिज्ञासितोर्थं प्रतिपादयितु शक्यतेऽ-

56a तस्त प्रत्यनश्वो[7]यमित्युच्यते। एव हि धर्मिण प्राधान्यादन्यव्यावृत्तरूपाक्षेप कृतो भवत्यश्वव्यावृत्तश्च गोपिण्ड कथितो भवति। न तदैव स्याप्यनेऽनश्वत्व-मस्येति परजिज्ञासितान्यव्यावृत्तरूपानाक्षेपप्रसङ्गात्। अजिज्ञासित चार्थं कथयन् कथन्नोन्मत्त। सर्वश्च शाब्दो व्यवहार सकेतपूर्वक सकेतश्च विकल्पकल्पितार्थपूर्वक एवेति विकल्पैर[1]प्यनेनैव द्वारेण धर्मधर्मिभावप्रतीतिर्निर्युक्ता।

तेन यदुच्यते (।) भवतु धर्मधर्मिवाचकाना भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपार्थ-प्रवृत्ति। धर्मिधर्मविकल्पानान्तु कथ प्रतिपत्तिरित्यपास्त।

एतदेव वृत्त्या स्पष्टयन्नाह। **यदायमि**त्यादि। **प्रतिपत्ते**ति श्रोता। तस्माद् अश्वाद्योऽन्यो महिषादिस्तस्माद् **व्यवच्छेदो** महिषादिव्यावृत्त स्वभावस्तस्य **भावानपेक्ष**· स[2]त्तानपेक्ष। **पिण्डविशेषे** गवि। **अश्वव्यवच्छेदमात्रं जिज्ञासते**। किमस्याश्वाद् व्यावृत्त रूपमस्तीति। **तथाभूतज्ञापनार्थ**मिति यथा प्रतिपत्त्रा ज्ञातुमिष्टन्तदनुरोधेन तथाभूतस्याश्वाद् भेदमात्रस्य ज्ञापनार्थन्तथाकृतसकेतेनेत्यश्वव्यवच्छेदमात्रे प्रतिक्षिप्तभेदान्तरे कृतसकेतेनानश्वत्व **शब्देन प्रबोध्यते** प्रकाश्यतेऽनश्वत्वमस्य पिण्डस्यास्तीति। अश्वा[3]द्यो व्यवच्छेदस्तदपेक्षया महिषादिभ्यो व्यावृत्तयो(र्) **व्यवच्छेदान्तराणि**। तेष्वनिराकाक्ष प्रतिपत्ता। **तमि**ति पिण्ड। अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरेणाश्वव्यवच्छेदेन युक्तङ् गोद्रव्य ज्ञातुमिच्छतीति यावत्। अपरित्यक्तानि महिषादिव्यवच्छेदान्तराणि येन। तस्मिन्नपरित्यक्त**भेदान्तरे**। तत्रैव वाश्वव्यवच्छेदे। धर्मवाचिन शब्द **प्रयुञ्जते** वक्तारो**ऽनश्वोयमि**[4]**ति**। कथ प्रयुञ्जत इत्याह। **तथा प्रकाशनाये**ति। अप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्याश्वव्यव-

क्षिप्तभेदान्तस्यानवबोध[4]मिति प्रयुज्यते। अत एव पूर्वस्य प्रतिक्षि[illegible]भेदान्तरेण शब्दवृत्ते सामानाधिकरण्य[1], न विशेष्यविशेषणभाव। गो[illegible] [illegible]मितिवत्। तस्मादविशेषेण बुद्धेस्तदाश्रयभूताया एक[illegible]त्वेनाप्रतिभानात्

[illegible] प्र[illegible]नाय। अप्रतिक्षिप्तभेदान्त [illegible] पठन्ति। [illegible]। [illegible]प्रतिक्षिप्त[illegible] [illegible] प्रयुज्यते [illegible] [illegible]म्(।) [illegible]प्रतिक्षिप्तभेदा[illegible] [illegible] प्रतिक्षिप्तभे[illegible]। अत एव पूर्व[illegible] [illegible] प्रति[illegible]भे-दान्तर [illegible]। [illegible] पृ[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

[illegible] सामानाधिकरण्य [illegible] [illegible]विशेषणभावो [illegible]। [illegible] गो[illegible] [illegible]

[illegible]

निराकाक्षत्वाच्च।

द्वितीये तु भवति। तथा सकेतानुसारेण सहृतसकलव्यवच्छेदधर्मै विभागवत एकस्येव सदर्शनेन प्रतिभासनात्[6] व्यवच्छेदान्तरापेक्षत्वाच्च।

भेदोयऽमेव सर्व्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः।
शब्दयोर्न तयोर्वाच्ये विशेषस्तेन कश्चन ॥६४॥

440a तस्मात् सर्वत्र धर्मिधर्माभिधायि[7]शब्दे वाच्येऽर्थे निश्चयप्रत्ययविषयत्वेन न

वुद्धिरुत्पद्यते। ततो न सामा[3]नाधिकरण्यमिति। धर्मान्तरप्रतिक्षेपादेव तदन्येषु भेदेषु निराकांक्षत्वाच्च वुद्धेर्न विशेषणविशेष्यभाव।

द्वितीये तु धर्मिवाचिशब्दपक्षे भवति सामानाधिकरण्यम्विशेषणविशेष्यभावो वा शुक्लो गौरिति। सामानाधिकरण्ये कारणमाह। तथेत्यादि। तथा सकेतानुसारेणेत्यप्रतिक्षिप्तभेदान्तरे वस्तुनि धर्मिशब्दस्य सके[4]तानुसारेण हेतुना। एकस्मिन् धर्मिणि योजन सहार। व्यवच्छेदहेतुका धर्मा व्यवच्छेदधर्मा सहृताश्च ते सकलव्यवच्छेदधर्माश्चेति कर्मधारय। तैर्धर्मै करणभूतैर्विभागवत। विभक्तानेकधर्मवतो धर्मिण एकस्येव शब्दसन्दर्शनेन प्रदर्शनेन वुद्धे प्रतिभासनात्। अनेकधर्मवन्तन्धर्मिणमेकमिव सन्दर्शयन्ती वुद्धि[5] प्रतिभासत इति यावत्। न तु बुद्धिप्रतिभाससन्दर्शितो धर्मी वस्तुत एक (।) विकल्पनिर्मितस्य धर्मधर्मिविभागस्यालीकत्वात्। एकस्यैवेत्यपि पठन्ति। तत्रापि प्रतिपत्तव्यवसायवशादेव युक्तमिति वोद्धव्य। तत सिद्ध सामानाधिकरण्य (।) यतश्च भेदान्तराप्रतिक्षेपेण धर्म्मिशब्द प्रवृत्तस्तत एव तज्जनिताया वुद्धेरप्रतिक्षिप्त[6]भेदान्तरापेक्षत्वाद् भवति विशेषणविशेष्यभावो यद् गौ शुक्लो नीलो वेति। चशब्दश्च पूर्ववदतीतहेत्वपेक्ष ॥

इदमेव व्यापक सर्वव्यवहारस्य नापरस्परपरिकल्पित सामान्यगुणादिकान्तस्य प्रमाणवाधितत्वादित्याह। भेदोयमेवेत्यादि। द्रव्यभावाभिधायिनो शब्दयोरयमेव भेदो धर्मान्तरप्र[7]तिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षण। सर्वत्रेति। सामान्यसामान्यवति। गुणगुणवति। क्रियाक्रियावति। सर्वस्मिन् विषये धर्मिवचनो द्रव्याभिधायी। धर्मवचनो भावाभिधायी। यत एवन्तेन कारणेन न तयोर्द्रव्यभावशब्दयोर्वाच्ये विशेष परमार्थत कश्चनास्ति।

57a

तद्व्याचष्टे। तस्मादित्यादि। निश्चयप्रत्ययविषयत्वेन करणेन। न कश्चिद्विशेष। तथा हि[1] यथा गोत्वमित्युक्ते तत्रैवागोव्यवच्छेदे निश्चयस्तथा गौरित्युक्ते यद्यप्यप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्यागोव्यवच्छिन्नस्याभिधानन्तथाप्यगोव्यवच्छे-

कश्चिद् विशेष। एकस्तमेव ज्ञापयति[1] प्रतिक्षिप्तभेदान्तर, अन्योऽप्रतिक्षेपेण गमय[1]तीति अयमेव भेद ॥

जिज्ञापयिषुरर्थन्त तद्धितेन कृतापि वा।
अन्येन वा यदि ब्रूयाद्भेदो नास्ति ततोऽपरः ॥६५॥

एतावन्त दर्शयेत् तथाभूतज्ञाप[1]नाय। पाक इति[2] तद्धितेनापि दर्शयितुं योग्य पचेदप[3] इति कृद्वता ऽपि, स्वकृतसमयान्तरेणा[4]ऽपि। तथाभिवा नमाऽन्य

दमाने निश्चयोन्येषान्तु भेदानामप्रतिक्षेपमात्र। स एव न शब्दार्थो यत्र शाब्दो निश्चयो भवतीति नास्ति भावद्रव्याभिधायिनो शब्दयोर्वान्य विशेषो भेदान्त प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपमात्रन्तु भिद्यते। तदेवाह। एकस्तमेवेत्यादि। एक इति धर्मशब्दस्तमित्यावयवविवक्षितम्। प्रतिक्षिप्त भेदान्तर येन धर्मशब्देन स तथोक्त। अन्य इति धर्मिशब्दोऽप्रतिक्षेपेण तमेव पिण्ड सामानाधिकरण्यत गमयतीति [illegible] द्रव्यनिश्चयम्प्रति भेद प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपमात्रन्तु भिद्यते। एव गमन देवदत्तस्य गच्छति देवदत्त इति न कश्चन भेद इत्यन्यत्राप्येव[1] योज्य ॥

यापि जातिगुणक्रियासम्बन्धभेदेन चतुष्टयी शब्दाना वृत्ति [illegible] वस्तुगतधर्मभेदेन न गृहीतेत्याह। जिज्ञापयिषु[illegible]। [illegible] दान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षण। तद्धितेन [illegible]। कृतापि वा। [illegible] प्रत्ययान्तेन वा। अन्येन वा [illegible] शब्देन [illegible] यदि ब्रूयात्। ततो [illegible]न्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणाद् [illegible]दपरो भेदो नास्ति।

[illegible]। एतावन्तमित्यादिना। [illegible] कृतापि वा। दर्शयेदिति सम्बन्ध।

यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अर्थान्तरमेव स्यात्। तथाभूतज्ञापनाय[3] शब्दस्य कृतसकेतत्वात्।

ननु च पाचकस्य पाकक्रियाया न सबध । यथोक्तम्।[1] न वै पाकेनान्य एव पाचक कश्चिद् अभिधीयते। यत् पुनरस्याभिधेय[1] तदेवाभिधेयम्[2]। तदेव पाचक(त्वे)नाप्यभिधीयते अप्रतिष्ठितैर्मिथ्याविकल्पा ध[1]र्मा ॥

भेदान्तरज्ञापनाय स्व[6]य कृतेन समयेन दर्शयेदिति सम्बन्ध । यथा देवदत्तेन शय्यते पटस्य शुक्लत्वमिति। अत्रापि शायकशब्दस्य य एवार्थ स एव प्रतिक्षिप्तभेदान्तर । शय्यत इत्यस्यापि। तथा शुक्ल पट इति य एवाशुक्लव्यवच्छिन्नो प्रतिक्षिप्तभेदान्तरोर्थ स एव प्रतिक्षिप्तभेदान्तर पटस्य शुक्ल इत्यस्यापि। **तथाभिधान-**
57b **मात्रेणेति** प्रतिक्षिप्ताप्र[7]तिक्षिप्तभेदान्तरस्यैकधर्मिगतस्य व्यवच्छेदस्याभिधानमात्रेण तदेव **वस्त्वर्थान्तरमेव** परमार्थतो धर्मधर्मिरूपेण विभक्तमेव। न पुनर्भवतीति सम्बन्ध । किङ्कारण (।) तथाभूतस्यैव प्रतिक्षिप्ताप्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्यैवैकस्य ज्ञापनाय धर्मधर्मिशब्दस्य कृतसकेतत्वात्।

यद्वा **तथाभिधानमात्रेणेति**। अर्थान्तरभूतधर्माभिधानमात्रेण तद्धर्मस्व[1]-रूपम्परमार्थतो**र्थान्तरमेव भवति। तथाभूतस्यैव** भेदान्तरनिरपेक्षस्यैव तस्यैकव्यावृत्तस्य **ज्ञापनाय धर्मशब्दस्य कृतसकेतत्वात्** ॥

ननु चेत्यादि पर । **सम्बन्ध** उच्यत इति पाकक्रियाया पाचकस्य च कर्तृ सम्बन्ध समवायलक्षण.। तथा हि कृदन्ताद् भावप्रत्यय सम्बन्धस्याभिधायको दृष्टो यथाह। समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमि[2]ति। कृदन्तश्च पाचकशब्द (।) न पाक एव क्रियात्मक पाचकत्वशब्देनोच्यते।

एतदुक्तम्भवति (।) अन्यैव कर्तृव्यतिरिक्ता क्रियान्यश्च तयोश्च सम्बन्धो न्य एव। ततश्च कर्तृस्थक्रियाभिधाने सत्यपि पचतेर्न पाकपाचकत्वशब्दयोस्तुल्योर्थ इति। **न वै पाकेने**त्यादिना परिहरति। **पाकेन** कर्तृस्थे न वस्तुभूतेन व्यापारेण युक्तो**न्य एव** पाकक्रिया व्यतिरिक्त पा[3]चको नाम कर्ता**भिधीयते** पाचकशब्देन (।) यादृशो वर्ण्यते वै शे पि का दिभि क्रिया व्यतिरिक्त स्वतन्त्र कर्ता यत्र क्रियाकारकसम्बन्धो वस्तुभूत स्यात्। तस्य स्वतन्त्रस्य कर्तु क्रियाव्यतिरिक्तस्य निषेत्स्यमानत्वात्। न चेद् व्यतिरिक्ता क्रिया कर्ता वा कुतस्सम्बन्ध यस्य भावप्रत्ययेनाभिधानमिति भाव । **यत्पुनरस्येति** पाचकशब्दस्या[1]-स्याभिधेयमपाचके व्यवच्छिन्नमप्रतिक्षिप्तभेदान्तर वस्तुमात्रन्तदेव पाचक-

---

[1] Ji-skad-du-brdod-pa-sta-bu
[2] Bstan-zin

यथा ज्ञायते क्रिया व्यतिरिक्ता न तत्समवायो वेति।

तेनाऽन्यापोहविषये तद्वत्पक्षोपवर्णनम् ।
प्रत्याख्यातं पृथक्त्वे हि स्याद्दोषो जातितद्वतोः ॥६६॥

तद्विशिष्टस्यार्थस्य शब्दैरभिधानादन्यापोहेऽपि तद्वत्पक्षोदित सव प्रसग [6]तुल्य स्यात् इति यदुक्त, तदपि अनेन प्रतिव्यूढम्। तत्र हि

शब्दाभिधेय पाचकत्वेनाप्यभिधीयत इत्यध्याहार्य । तस्यैव प्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्याभिधानात्। न तु सम्बन्धोभिधीयते। तस्यासत्त्वात्। नदेव यथोक्त पाचकशब्दाभिधेय पाकशब्देनापीत्यपिशब्दात्।

अपर व्याख्यान। न वै पाकेनेति पाकशब्देनान्यापोहवादिप[7]क्षे अन्य एव व्यतिरिक्त क्रियाश्रयभूत पाचकोभिधीयते। यादृशो वर्ण्यते परेण(।)य क्रियाकारकसम्बन्धस्याश्रय स्यात्। तस्यासिद्धत्वात्(।)किन्त्वपाचकव्यावृत्तिर्भेदान्तरप्रतिक्षेपेणाभिधीयते। तदेवाह। यत्पुनरित्यादि। यदित्यपाचकव्यावृत्तिलक्षण प्रतिक्षिप्तभेदान्तरमभिधेय । अस्येति पाकशब्दस्यानन्तरमेव दर्शित नदेव पाच[8]शब्दाभिधेयम्पाचकत्वशब्देनाप्यभिधीयते (।) न सम्बन्ध । नस्यासिद्धत्वात्। अप्रतिष्ठितैरवस्तुबलायातैरन एव मिथ्याविकल्पा ॥

कथम्पुनर्गम्यते क्रिया व्यतिरिक्ता नास्ति तत्समवायो वेत्यत आह। यथेत्यादि। तत्समवायो वेति क्रियाकारकसमवाय । यतश्च व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोरभेदस्तेन कारणेनान्यापोहविषयो जातिमान् शब्दैरभिधीयत इति (।) तद्व- १४
त्पक्षस्तत्र यो दोष सोन्यापोहेपि स्यादिति तद्वत्पक्षोपवर्णन प्रत्याख्यान। यस्मात् पृथक्त्वे हि जातितद्वतोरभ्युपगम्यमाने स्यात् तद्वत्पक्षोदितो दोष ।

तद्विशिष्टस्येत्यन्यापोहविशिष्टस्यार्थस्य शब्दैरभिधानात् तद्वत्पक्षोदित इति तद्वत्पक्षे य उक्त । यथा किल सामान्यमभिधाय तद्वति वर्तमान शब्दोऽस्वतन्त्र स्यात्[1]तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतेन सामान्येन [illegible] शब्दस्य [illegible]परस्परभेदानाक्षेपात् सामानाधिकरण्य न स्यात्। उपचरिता च तद्वति शब्दप्रवृत्तिरित्यादिको दोष [illegible] व्यावृत्तिमभिधाय तद्वति वर्तमानोऽस्वतन्त्रो ध्वनिरिति सर्व प्रसग स्यात्। तदपि तद्वत्पक्षोपवर्णन। अनेनेति व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोरनन्यत्वेन[2] प्रतिव्यूढ प्रत्याख्यात। यस्मात् तत्र हि तद्वत्पक्षे। [illegible]पादयेति वस्तुभूत सामान्यमुपादायान्यमर्थान्तरे तद्वति। तस्मात् [illegible]ऽनभिधानादस्वातन्त्र्य। अतिरिक्त[illegible]धि[illegible]त्योपचारश्चोपपद्यते ।

अन्यापोहपक्षे तु व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोरर्थान्तरत्वानभ्युपगमात्[illegible]

अर्थान्तरमुपादाय प्रवृत्तस्य शब्दस्य स्वातंत्र्याभावादिदोषेण बाधा स्यात
440b अन्यस्माद् व्यावृत्तिर्हि व्यावृत्तात् नान्या[7] द्वयोरेकाभिधानादित्युक्तम्।

कथमिदानीं एकस्य व्यावृत्तस्य अन्याननुगमात् अन्यव्यावृत्ति सामान्यम्। तद्बुद्धौ तथा प्रतिभासनात्। न वै किञ्चित् सामान्यम्। शब्दाश्रया बुद्धिरनादिवासनासामर्थ्यात् धर्मानससृष्टानपि ससृजन्ती जायते। असदर्थाकारप्रतिभासवशेन सामान्य सामानाधिकरण[1] च व्यवस्थाप्यते। अर्थाना एकस्य भेदाभावात्।

वृत्तिस्ततो नास्त्यस्वातन्त्रा (?न्त्र्या) दिदोष इत्याह।[3] न चेत्यादि। अन्यस्माद् वस्तुनोर्या व्यावृत्ति॰ सा व्यावृत्तान्नान्या। द्वयोर्धर्मधर्मिवाचिनो शब्दयोरेकस्य व्यावृत्तिभेदस्याभिधानादित्युक्तमनन्तरमेव।

कथमित्यादि पर। इदानीमिति व्यावृत्तितद्वतोरैक्ये। एकस्य व्यावृत्तस्य स्वलक्षणस्याननुगमात्। अर्थान्तरासंसर्गात्। कथन्तस्य स्वलक्षणस्यात्मभूता व्यावृत्ति स्वलक्षणवदनन्वयिनी सामान्य स्यात्।[4] नैव। दृष्टा च सामान्य।

तद्बुद्धावित्यादिना सिद्धान्तवादी। सामान्यबुद्धौ विकल्पिकाया तथैकाकारेण प्रतिभासनादेकाकार एव व्यावर्त्यतेनेनेति व्यावृत्ति। सामान्यमुच्यते। एतदाह (।) न व्यावृत्तेषु स्वलक्षणेष्वात्मभूता व्यावृत्तिरेका सामान्य केवल व्यावृत्तस्वलक्षणानुभवोत्तरकालभावी विकल्प प्रकृत्या। एककार्येषु भावेष्वेकमाकारमादर्शयन्निवो[5]त्पद्यते। तद्विकल्पवशात् सामान्यमास्थीयते (।) नि सामान्येष्वप्यनेन च साक्षाच्छब्दादिविषयो दर्शित।

एतदेव स्फुटयन्नाह। न वै किंचिदित्यादि। वस्तुभूतमित्यभिप्राय। कथन्तर्हि सामान्यसामानाधिकरण्यादिव्यवहार इत्याह। शब्देत्यादि। शब्द आश्रय सहकारिकारणत्वेन यस्या सा विकल्पिका बुद्धिरनादिवासनासामर्थ्यात्। धर्मानसंसृ[6]ष्टानपि ससृजन्ती एकाकारानिव कुर्वाणा जायते। तस्या बुद्धेरेकाकारप्रतिभासवशेन सामान्यं। धर्मद्वययुक्तैकधर्मिप्रतिभासवशेन सामानाधिकरण्य च व्यवस्थाप्यते। अय च सामान्यादिव्यवहारोऽसद्व्यापि व्यवस्थाप्यते। कथमसदर्थ-
58b इत्याह। अर्थानामित्यादि। स्वलक्षणाना संसर्गाभावात् सामान्यव्यवहारोऽसदर्थ।[7] एकस्य च स्वलक्षणस्य भेदाभावात् सामानाधिकरण्यव्यवहारोसदर्थं।

ननु विरूपतयाऽय सर्वव्यवहार प्रवृत्त इति कथमन्यापोहविषय इत्यत आह। तस्य सर्वस्य सामान्यादिव्यवहारस्यार्था समाश्रय इत्यनेन सम्बन्ध। तत्कार्यन्तच्च-

---

[1] Cz1-mthun-pa-ñid

तस्य[2] सर्वस्य च समाश्रय । तत्कार्यकारणतयाऽन्येभ्यो भिद्यमाना अर्था भवन्ति समाश्रय । शब्दोऽपि अनिष्टाद् व्यावृत्ते प्रवर्त्तयत्यतोऽन्यापोहविषय उक्त. ।

तत्र अनपेक्षितबाह्यार्थतत्त्वो बुद्धिप्रतिभास[3]वशाद् एकोऽनेकव्यावृत्त । शब्दतदनुभवाहितवासनाप्रबोधजन्मभिर्विकल्पै अध्यवसिततद्भावार्थं विषयी-

---

कारणमनुरूप येषान्तेषाम्भावस्तया। कारणभूतया। अन्येभ्य इत्यतत्कार्यकारणेभ्यो भिद्यमाना अर्था सर्वस्य सामान्या[1]दिव्यवहारस्याश्रयो भवन्त्यत कारणाद् अन्यापोहविषय उक्त (।) न त्वन्यापोहस्तत्र प्रतिभासते वाह्यस्यैवैवानात्म्य दिधिरूपतया प्रतिभासनात्। यस्माच्च निश्चयप्रयुक्त पुरुषमनिष्टपरिहारेणानिष्टाद व्यावृत्ते स्वलक्षणे प्रवर्त्तयत्यतोपि कारणाद् अन्यापोहविषय उक्तो न तु प्रतिभासापेक्षो विधे प्रतिभासनात्।

तेन यदुच्यते भट्टोद्योतकाराभ्या (।)[1] गोशब्दस्यार्थ[2] किम्भावोऽथाभाव । यदि भावो किं गौरथागौ । यदि गौर्नास्ति विवाद । अथागौर्गोशब्दस्यागौरर्थ इति प्रतिशब्दकौशल। अथाभावस्तदयुक्त । न हि गोशब्दश्रवणादभावे प्रेष्यमप्रतिपत्ति । शब्दार्थश्च प्रतिपत्त्या प्रतीयते न च गोशब्दादभाव कश्चित्प्रतिपद्यते तथाऽगौर्न भवतीत्ययमपोह किं गोविषयोऽथाऽगोविषय । यदि गोविषय कथ[3] गोर्गोरेवाभाव । अथागोविषय (।) कथमन्यविषयाद् अपोहाद् अन्यत्र प्रतिपत्ति । न हि खदिरेच्छिद्यमाने पलाशेच्छिदा भवति। यथा गौर्गवि प्रतिषेधोऽगौर्न भवतीति। केन गोरगोत्व प्रसक्त यत्प्रतिषिध्यत इति (।)

अपास्त (।) गोविषयत्वाद् गोशब्दस्य केवल कल्पितविषयत्वाद् विवाद । यथा वा गोप्रतिषेधोऽसत्यपि समारोपे तथोक्त प्रागिति यत्किञ्चिदेतत् ।[4]

तस्मात् स्थितमेतद्विधिरेव शब्दार्थ इति ॥

एतदेव दर्शयन्नाह। तत्रेत्यादि। अनपेक्षित स्वरूपेण बाह्यतत्त्व यत [illegible]-बुद्धिप्रतिभासिना धर्मिणा न तथोक्त । बुद्धिप्रतिभासवशादेकोऽनेकव्यावृत्त इति। अनेकस्माद् व्यावृत्तस्यैवान्य धर्मिण स्वरूपेण बुद्धे प्रतिभासनात्। ननु कथमेको धर्मी अनेकव्यावृत्तो व्यवस्थाप्यते। यस्मादनेकस्माद् व्यावृत्तस्य [illegible] तद्[5]-तयो धर्मभेदा कल्प्यन्त इति भाव । [illegible] । यथा-भूतादिकल्पप्रतिभासनस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

---

[1] Cf. Ślok[illegible] Apo[illegible]

क्रियते। तत्रैव च धर्मधर्मिणावेव व्यवहार परस्पर तत्त्वान्यत्वा[4]भ्यामवाच्यत्वा-
विति प्रतन्यते।

न हि धर्मिणो धर्मोऽन्य.। अनर्थान्तराभिधानात्। नापि स एव। तद्वा-
चिनामिव धर्मवाचिनामपि व्यवच्छेदान्तराक्षेप[5]प्रसगात्। तथा चेष्टाऽप्रत्या-
यनात् सकेतभेदाकरणम्। अवाच्यत्व धर्मधर्मिणो शब्दार्थे। वस्तुनि स्वलक्षणे
सामान्य[6]लक्षण अवाच्य, अविद्यमानत्वात्।

न केवल शब्दैर्विकल्पैरपि विषयीक्रियत इत्याह। तदनुभवेत्यादि। तस्य
तस्य स्वलक्षणस्यानुभवस्तद[6]नुभवस्तेनाहिता वासना शक्तिस्तस्या प्रबोध
कार्योत्पादानुगुण्यन्ततो जन्म येषा विकल्पानान्तैर्विषयीक्रियत इति सम्बन्ध।
कि विशिष्टैरध्यवसिततद्भावार्थे। अध्यवसितस्तद्भावो बाह्यभावो यस्मिन्
विकल्पप्रतिभासे सोध्यवसिततद्भाव एव भूतोर्थो विषयो येषाम्विकल्पानान्ते
तथा। दृश्यविकल्पावेकीकृत्य प्रवृत्तेरिति यावत्।

59a अध्यवसित[7]तद्भावार्थं इति[*] पाठान्तरन्तदाध्यवसिततद्भावश्चासावर्थ-
श्चेति कर्मधारय। एकोप्यनेकव्यावृत्तोध्यवसिततद्भावार्थं इति सम्बन्ध।
तस्माद् बुद्धिप्रतिभासवशात्। सामान्यादिव्यवहार। तत्रैव च बुद्धिप्रतिभासे-
ऽयमिति भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणे। व्यवह्रियत इति व्यवहार कर्म-
साधन। धर्मधर्मिणावेव व्यवहार।

एतदुक्तम्भवति (।) बुद्धिप्र[1]तिभासे यो धर्मधर्मिणो व्यवस्थाप्येते। तौ
परस्परन्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्याविति प्रतन्यते (।) परमार्थतस्तेन पारमार्थिक-
धर्मधर्मितत्त्वान्यत्वपक्षे यो दोष प्रमाणान्तरादिवैयर्थ्यं स्वातन्त्र्यादिलक्षण उक्त
स इह न भवतीत्युक्तम्भवति।

तत्त्वान्यत्वपक्षयोर्दोषान्तरमप्याह। न हीत्यादि। धर्मिण सकाशान्नान्यो-
धर्म। किङ्कारणम् (।) अनर्थान्तराभिधा[2]नात्। धर्मधर्मिशब्दाभ्यामेकस्मादेव
व्यवच्छिन्नस्याभिधानात्। नापि य एव धर्मी स एव धर्म। कस्मात्। तद्वाचिना-
मिव। धर्मिवाचिनामिव शब्दाना। धर्मवाचिनामपि व्यवच्छेदान्तराक्षेपप्रस-
गात्। तथा चेष्टाप्रत्यायनात्। धर्मशब्देनेष्टस्य प्रतिक्षिप्तभेदान्तरस्य भेदस्या-
प्रत्यायनात्। सकेतभेदाकरण। प्रतिक्षिप्तभेदान्तर व्यवच्छेद प्रत्याय[3]यति
धर्मशब्द इत्यस्य सकेतभेदस्याकरण। एतदनन्तरोक्तन्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्व
धर्मधर्मिणो शब्दार्थे बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे उक्त। वस्तुनीति बाह्यस्वलक्षणे।
अविद्यमानत्वादेव तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्य यथाप्रतिभासन्तु शब्दादिविषयो व्यव-
स्थाप्यते।

ननु च धर्मधर्मिणोरभेदे भेदे च षष्ठ्यादिविभक्तिर्दृष्टा तत्र बहुषु धर्मेषु दृष्टो वचनभेद एकस्मिन् धर्मिणि न युक्तः। 441

उक्तमत्र। न वै शब्दानां स्वभावायत्ततेति।

अपि च।

येषां वस्तुवशा वाचो न विवक्षापराश्रयाः।
षष्ठीवचनभेदादि चोद्यं तान् प्रति युक्तिमत् ॥६७॥

यदि एते क्वचिद् प्रणिनीषिता वस्तुप्रतिबन्धात् धूमादिवत् न हि पुरुषैर्नियोक्तुं पार्यन्ते। तदा कथं षष्ठ्यादय इत्युपालम्भः स्यात्॥

यदा पुनः।

यद्यथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते।
अनपेक्षितबाह्यार्थं तत्तथा वाचकं वचः ॥६८॥

ननु चेत्यादि परः। दृष्टा प्रयोगेषूपलब्धा। गोर्गोत्वमिति षष्ठी। आदिशब्दाद् गवि व्यवस्थितं गोत्वं। गोत्वेन निमित्तेन गवि गोशब्दो वर्त्तत इत्यादि विभक्तिपरिग्रहः। गोत्वद्रव्यत्वादीनां च धर्माणां बहुत्वात्। तत्र बहुषु धर्मेषु। गोत्वद्रव्यत्वपार्थिवत्वानीति दृष्टो यो वचनभेदः स न स्याद् (।) धर्मधर्मिणोरभेदे पारमार्थिकभेदाभावे धर्माणां च परस्परम्(।)

उक्तमत्रेति सिद्धान्तवादी। न वै शब्दानां काचिद् विषयस्वभावायत्ता वृत्तिरित्यादिनोक्तत्वात्[5]॥

भूयश्चाधिकार्थविधानेन प्रतिपादयितुमाह। अपि चेत्यादि। येषां वादिनां वस्तुवशा वाचो वस्त्वायत्ता। न विवक्षापराश्रया। विवक्षैव परः प्रधानमाश्रयो यासां यानान्ता विवक्षापराश्रया षष्ठी न स्याद् वचनभेदादयश्च न स्युरित्येवं षष्ठीवचनभेदादिषु चोद्यं षष्ठीवचनभेदादि चोद्यं। आदिशब्दात्। गोर्भावो गोत्वमित्यादि। तद्धितप्रत्ययाभावचोद्यं। तान् वस्तुवादिनः प्रति। युक्तिमत्। एते शब्दाः षष्ठ्यादयः क्वचिदिति वस्त्वभेदेऽपि प्रणिनीषिताः प्रणेतुमिष्टाः। वस्तुप्रतिबन्धात्। वस्त्वायत्तत्वात्। धूमादिवत्। न ह्यग्निरपनिवृत्तो धूमो वह्निप्रत्यायनसमर्थस्तद्वैपरीत्येन तत्प्रत्यायने नियोक्तुं पार्यते। तदा वस्तुप्रतिबन्धे शब्दानामयमुपालम्भः स्यादनतिव्यतिरेके कथं षष्ठ्यादय इति॥ 59b

एतदेव नास्तीत्याह। यदा पुनरित्यादि। यद् वस्तु यथा येन प्रकारेण भेदस्याभेदस्य वा प्रतिपादनाय। किं विशिष्टमनपेक्षितबाह्यार्थं वाचकत्वेन रूपेण वक्तृ-

न हि 'व्यतिरेके षष्ठी' 'बाहुल्ये कर्त्रादि' रित्येवमादि। एतदपि पुरुषाभिप्रायनिवेशि[1] वस्तुसन्निधिमात्रेण न स्वयं प्रवृत्तम्। ते तु तत्र तथा प्रयुञ्जत इति ततस्तथा प्रतीतिर्भवति। एवमन्यत्रापि ते कथंचिद् प्रयुक्तास्तथैव प्रतीतिहेतवो भवन्ति। तेन पुरुषेच्छानुवृत्तीनां अवस्तुसंदर्शिनां विकल्पप्रबोधहेतुभूतानां शब्दानां वस्त्वभावे यादृच्छिकी प्रवृत्तिश्चिन्ता। तद्वशाद् वस्तुव्यवस्थानं[5] जाड्यख्यापनमेव तेषाम्।

धर्मधर्म्यादिषु व्यावृत्तिभेदेन तथाकृतव्यवस्था शब्दा न पुनर्वास्तवादेवति

भिर्विशिष्यन्ते। तत्रेति तद्वचनं यथायोगं वाच्यम्।

[illegible]। (1) न हीत्यादि। व्यतिरेके वस्तुभेदे सति षष्ठीविभक्तिर्बाहुल्ये [illegible] बहुवचनप्रत्ययो वा भवन्तीति वैयाकरणानां व्यवस्थानमेतदपि पुरुषाभिप्रायनिवेशि वस्तुसन्निधिमात्रेण न स्वयं प्रवृत्तं। संकेतबलेनैव प्रवृत्तमिति [illegible]। [illegible]। ते तु तत्रेत्यादि। ते तु वैयाकरणादयस्तत्र व्यतिरेके बाहुल्ये [illegible]। षष्ठी बहुवचनं च यथायोगेन प्रयुञ्जत इति कृत्वा ततः षष्ठ्यादेस्तथा प्रतीतिर्भवति। [illegible]मपि भवति। तथाभूतव्यवहारोपलम्भात्। न तु [illegible] व्यतिरेकबाहुल्ये च षष्ठ्यादीनां नियमः। एवमन्यत्रापीति। [illegible] च वस्तुनः [illegible]नित्यत्वादीनां कथंचिदिति [illegible] धर्मधर्मिणोर्भेदमुपादाय। [illegible]त्वादिषु व्यावृत्ति[illegible]। यथाक्रमं षष्ठी बहुवचनादयस्ते प्रयोक्तृभिः प्रयुक्तास्तथैव [illegible] प्रतीतिहेतवो भवन्ति। तथैवमिच्छामात्रनिबन्धनत्वे शब्दानां [illegible]। पुरुषेच्छानुवृत्तीनां [illegible] प्रवर्तनं वस्तुसंदर्शिनां शब्दैस्य [illegible]। यथाभ्यासं [illegible] यथा [illegible]भ्यासस्तथा विकल्प[illegible]। [illegible] विकल्पस्य कारणा[illegible]। [illegible] शब्दानां [illegible] प्रवृत्तिश्चिन्ता व्यतिरेके षष्ठ्यादय[illegible] वस्तुव्यवस्थानं। व्यति[illegible]। [illegible] षष्ठी [illegible] सामान्य व्यति[illegible], [illegible] केवलं।

[illegible] धर्मधर्म्यादिष्विति धर्मे धर्मिणि च भेद[illegible]। [illegible]। न पुनर्वास्तवा[illegible] [illegible]। [illegible] (1) [illegible]। तथा व्यवहार[illegible]-

कुत एतत्। तथा व्यवहारायोगात्॥

न हि धर्मधर्मिणो भेदे तद्रूपत्वे च शब्दाना यथावस्तु प्रवृत्तौ सामान्यतत्सम्बन्धसामानाधिकरण्य[1]विशेषविशेष्यभावा युज्यन्त इति वक्ष्याम।[7]
यस्य शब्दप्रवृत्तिभेद सर्वत्र वस्तुकृत एवेष्ट। तस्य— 441b

> दाराः षण्णगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थिते।
> खस्य स्वभावः खत्व चेत्यत्र वा कि निबन्धन॥६९॥

यदा[1] एकस्या अपि स्त्रिय दारा एकस्या अपि वालुकाया सिकता इति व्यव-

---

योगादिति। व्यवहारविषययोर्धर्मधर्मिणोर्वान्विते व्यतिरेके। धर्माणा न [illegible] परस्परमार्थतो भेदे सामान्यादिव्यवहारायोगात्।

एतदेव [illegible]वाक्य न हीत्यादिना व्याचष्टे। व्यवहारविषययोर्धर्मधर्मिणोर्वस्तुत्वे परस्परं तत्त्वमन्यत्व वाभ्युपगन्तव्य वस्तु [illegible] [illegible]द्वयमुपन्यस्त। भेदे तत्त्वरूपत्वे चेति पक्षद्वयेपि दोषोद्भावनार्थमन्यथा [illegible] रेकवस्तुभेदादिति भेदपक्षेऽवलम्बिते तत्त्वपक्षोपन्यासो न [illegible]। तत्सम्बद्ध इति सामान्यत[illegible] सम्बन्ध। शब्दानाम्वा यथावस्तु प्रवृत्ता[illegible] गम्यमानाया सामान्यादयो यु[1]ज्यन्ते। एतच्चानन्तरमेव वक्ष्याम। [illegible]मिति वस्तुनाम[illegible] शब्दप्रवृत्तिभेदम[illegible] [illegible] भेद। दारा शब्दो नित्य[illegible] [illegible]। [illegible] दारा इति [illegible] भेदव्यवस्थिते। षण्णगरीति [illegible] अभिधानादभेदव्यवस्थिते [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] भेदाभेदव्यवस्थिते। खस्य स्वभाव खत्व चेति [illegible] इत्यत्र व्यतिरेक[illegible] [illegible]। [illegible] स्वभाव [illegible] [illegible] हि स्वभाव [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible]

[illegible]

---

[1] [illegible]

कुत एतत्। तथा व्यवहारायोगात्॥

न हि धर्मधर्मिणो भेदे तद्रूपत्वे च शब्दाना यथावस्तु प्रवृत्तौ सामान्य-तत्सम्बन्धसामानाधिकरण्य[1]विशेषविशेष्यभावा युज्यन्त इति वक्ष्याम ।[7] यस्य शब्दप्रवृत्तिभेद सर्वत्र वस्तुकृत एवेष्ट । तस्य— 441

दाराः षण्णगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः ।
खस्य स्वभावः खत्व चेत्यत्र वा किं निबन्धन ॥६९॥

यदा[1] एकस्या अपि स्त्रिय दारा एकस्या अपि वालुकाया सिकता इति व्यव-

---

योगादिति। व्यवहारविषययोर्धर्मधर्मिणोर्वास्तवे व्यतिरेके। धर्माणा च परस्पर परमार्थतो भेदे सामान्यादिव्यवहारायोगात्।

एतदेवाग्रहणकवाक्य न हीत्यादिना व्याचष्टे। व्यवहारविषययोर्धर्मधर्मिणो-र्वस्तुत्वे परस्पर तत्त्वमन्यत्व वाभ्युपगन्तव्य वस्तुन प्रकारान्तराभावादिति 60 द्वयमुपन्यस्त। भेदे तत्स्वरूपत्वे चेति पक्षद्वयेपि दोषोद्भावनार्थमन्यथा परेण व्यति-रेकवस्तुभेदादिति भेदपक्षेऽवलम्बिते तत्त्वपक्षोपन्यासो न प्रकरणानुरूप स्यात्। तत्सम्बन्ध इति सामान्यतद्वतो सम्बन्ध। शब्दानाम्वा यथावस्तु प्रवृत्तावभ्युप-गम्यमानाया सामान्यादयो यु[1]ज्यन्ते। एतच्चानन्तरमेव वक्ष्याम। वस्तुकृत-मिति वस्तूनामनानेकत्वादिव शब्दप्रवृत्तिभेदमेकवचनबहुवचनादीना प्रवृत्ति-भेद। दारा शब्दो नित्यबहुवचनान्त पुल्लिङ्गश्चोच्यते। तत्र यदैकस्त्रीविषयो दारा इति शब्दस्तदा भेदव्यवस्थिते। षण्णगरीति बहूनां नगराणामेकवचनेना-भिधानादभेदव्यवस्थिते किंनिबन्धन (।) बाह्य नैव किंचित्। आदिशब्दात् [illegible] इत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थिते। खस्य स्वभाव खत्व चेति तस्य स्वभाव इत्यत्र व्यतिरेकव्यपदेश किंनिबन्धन। अथ तत्त्वमिन्धनेनोक्तेन किं यदि तस्य स्वभाव [illegible] नास्ति। न हि स्वभाव [illegible] भावप्रत्यय [illegible]। न च [illegible] किंचित् प्रयोजन [illegible] व्यतिरेकप्रदर्शनात्।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] कथं भाति, शक्तिभेदादिति चेत्। सर्वत्र [illegible]। (एवं) [illegible] व्यर्थं स्यात्। वस्तुभेदाद् [illegible] चेत्। [illegible] स्यात्। तस्मात् अयं नियमो निर्वस्तुक [illegible]। [illegible] कथं बहुषु [illegible]। [illegible]। [illegible] द्रव्य अयोगाच्च।

[illegible] वस्तुभेदात्। [illegible] चेत्। [illegible] निर्वस्तुको [illegible]।

[illegible]

न संयोगः । प्रासादः स्वयमेव संयोगस्वभावः परेणासंयोगाच्च । तत एव सत्त्वा-[5]भावः, तत्संयोगेन पुरुषैश्च विशिष्टा सत्ता हि नगरमिति चेत्, किमस्या निरतिशयाया[1] विशेषणम् । सत्तायाश्चैकत्वात् । नगरबहुत्वेऽपि नगराणीति बहुवचनं[6] न स्यात् । द्वयस्य परस्परसहिततेति चेत् । अनुपकार्योपकारयो[7]र्न

वस्तुत्वं नगरस्यासिद्धं संयोगस्य गुणपदार्थत्वादित्यत आह । न संयोग [illegible] । न संयोगस्वभावं नगरं । तथा काष्ठेष्टकादीनां विजातीयानां [illegible] प्रासादोपि न द्रव्यात्मकः किन्तु संयोगस्वभाव इष्यते (।) संयोगश्च गुणो निर्[illegible] गुणा इति कुतः प्रासादस्य संयोगो येन तत्संयोगात्मकं नगरं स्यात् ।

एतदेवाह । प्रासादस्येत्यादि । परेणे[illegible]तरेणासंयोगाच्च [illegible] नगरं । चकारेणानन्तरनिर्दिष्टात् प्रासादादीनां [illegible] संयोगो नगरमित्येतत् समुच्चीयते । तदेवं प्रासादादीनामुभयथा [illegible] । नगरस्य संयोगस्वभावता निरस्ता ।

प्रासादादीनां या सत्ता तदात्मकं नगरमभिधित्सतीति [illegible] । तत एव सत्त्वाभाव इति । तस्मात् [illegible] सत्ताया अभावो निर्गुणत्वाद् गुणानां । न [illegible] संयोगस्य तत्संयोग । प्रासादस्यैव [illegible] । तत्संयोगेन पुरुषै[illegible] या सत्ता सा नगरमिति चेत् । किमस्याः सत्ताया एक[illegible] निर[illegible]शयाया विशेषणं । न हि प्रासादपुरुषा[illegible] स्यात् । तस्मात् सत्ता [illegible] । [illegible] प्राह । सत्तायाश्चैकत्वादिति । [illegible] नगर[illegible] प्रासादादि[illegible] [illegible] परस्परसहित[illegible] नगरमिति चेत् [illegible] प्रासादादीनां [illegible] परो [illegible] ।

[illegible] । अनुपकार्ये[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]निबन्धन[1] येन एवंभूतस्य बहुत्वं कथं भवति, शक्तिभेदादिति चेत्। सर्वत्र [illegible][2] [illegible]। (एव) यत्नश्च व्यर्थं स्यात्। वस्त्वभेदाद् [illegible] [illegible]मिति चेत्। इहापि स्यात्। तस्माद् अयं नियमो निर्वस्तुक. [illegible] [illegible][3] [illegible] ख्यापयति। षण्णगरीति कथ[4] बहुषु [illegible] स्यात्। न हि नगराण्येव किंचित्। कुतस्तेषां समाहार एव। प्रासादपुरुषा- [illegible] [illegible], अनारम्भात्। तेषां समस्तानां विश्लिष्टानां द्रव्य[5] असंयोगाच्च।

[illegible][1]। यदा यस्मिन् काले। यच्छब्दमन्ये पठन्ति यस्मा- [illegible]। [illegible] दारा इत्यादि बहुवचनमभवति। एकत्वादेकवचन- [illegible]। एकस्या अपि स्त्रियः [illegible]सिकतानां च बह्व्यः शक्तयस्तत [illegible] [illegible]मिति। सर्वत्रेति यथाप्येकवचनमिष्टम्वृक्ष इत्यादौ। [illegible]। [illegible] शक्तित्वात्। एव मत्येकस्मिन्नेकवचन[1]- [illegible], [illegible] व्यर्थ स्यात्। [illegible] शक्तिभेदे वस्त्वभेदात्। शक्त्या- [illegible]। [illegible] वृक्ष घट इत्यादावेकवचनमिति चेत्। [illegible] स्त्रिया वस्त्वभेदात्। यत एव न वस्त्वा- [illegible]। तस्मादयं [illegible]प्रवृत्तिनियमो निर्वस्तुको बाह्यवस्त्व- [illegible] [illegible] [illegible] शब्दप्रयोगे ख्यापयति।

[illegible] समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा। एकास्ति नन एक- [illegible]। न हि नगराण्येव किंचिदिति नगरावयविद्रव्यस्यानभ्युपगमात् [illegible] समाहार [illegible] गुणात्मको वा[7] यत [illegible] क्रिया- [illegible]। प्रासादेत्यादि। [illegible]समुदाया [illegible] द्रव्यारम्भानभ्युपगमात् [illegible]समुदाय [illegible]। [illegible] प्रासादप्रासादपुरुषादीनां समुदाया [illegible]। [illegible] [illegible]असंयोगाच्च [illegible][1]नगरद्रव्य। [illegible]। न प्रासादपुरुषादीनां [illegible]। [illegible] नगरद्रव्य स्यात्।

[illegible] प्रासादादीनां [illegible] यथा [illegible] [illegible]

न संयोगः। प्रासादः स्वयमेव संयोगस्वभावः परेणासंयोगाच्च। तत एव सत्ता-[5]ऽभावः, तत्संयोगेन पुरुषैश्च विशिष्टा सत्ता हि नगरमिति चेत्, किमस्या निरतिशयाया[5] विशेषणम्। सत्तायास्त्वेकत्वात्। नगरबहुत्वेऽपि नगराणीति बहुवचनं[6] न स्यात्। द्वयस्य परस्परसहिततेति चेत्। अनुपकार्योपकारयोः [illegible]

वस्तुत्वं नगरस्यासिद्धं संयोगस्य गुणपदार्थत्वादित्यत आह। न संयोग इत्यादि। न संयोगस्वभावं नगरं। तथा काष्ठेष्टकादीनामनिजातीयानां [illegible] प्रासादोपि न द्रव्यात्मकः किन्तु संयोगस्वभाव इष्यते (।) संयोगश्च गुणो निर्गुणाश्च गुणा इति कृत्वा प्रासादस्य संयोगो येन तत्संयोगात्मकं नगरं स्यात्।

एतदेवाह। प्रासादस्येत्यादि। परेणेत्यर्थान्तरेणासंयोगाच्च न [illegible] नगरं। चकारेणानन्तरनिर्दिष्टात् प्रासादादीनां [illegible] न संयोगो नगरमित्येतत् समुच्चीयते। तदेवं प्रासादादीनामसंयोग [illegible]। नगरस्य संयोगस्वभावता निरस्ता।

प्रासादादीनां वा सत्ता तदात्मकं नगरमित्याशङ्क्याह। [illegible] सत्ताभाव इति। यस्मात् संयोगात्मकप्रासादस्वात [illegible] सत्ताया अभावो निर्गुणत्वाद् गुणानां। [illegible] संयोगश्च तत्संयोग। प्रासादानां संयोग [illegible]। तत्संयोगेन पुरुषैश्च [illegible] या सत्ता सा नगरमिति चेत्। किमस्याः सत्ताया एकस्वभा[illegible] निरति-शयाया विशेषणं। न हि [illegible]। [illegible] स्यात्। तस्मात् सत्ता निर्विशेषणा। [illegible] मात्। सत्तायास्त्वेकत्वादित्यादि। [illegible] [illegible] नगरे [illegible] स्यात्। [illegible] वा परस्परसहितता [illegible] नगरमिति चेत्। [illegible] प्रासादादीनां [illegible] परो [illegible]।

हारनिबन्धन[1] येन एवभूतस्य वहुत्वं कथं भवति, शक्तिभेदादिति चेत्। सर्वत्र एकवचनविलोप.[2] नानाशक्तित्वात्। (एव) यत्नश्च व्यर्थं स्यात्। वस्त्वभेदाद् अन्यत्र एकवचनमिति चेत्। इ[2]हापि स्यात्। तस्माद् अयं नियमो निर्वस्तुक क्रियमाण. शब्दप्रयोगे[3] इच्छास्वातत्र्य स्यापयति। षण्णगरीति कथ[3] वहुषु एकवचन स्यात्। न हि नगराण्येव किंचित्। कुतस्तेषा समाहार एव। प्रासादपुरुषादीना विजातीया[4]ना अनारम्भात्। तेषा समस्ताना विश्लिष्टाना द्रव्य[5] असंयोगाच्च।

यदेत्यादिना व्याचष्टे[4]। यदा यस्मिन् काले। यच्छब्दमन्ये पठन्ति यस्मादित्यर्थ । येनैवम्भवतीति दारा इत्यादि वहुवचनम्भवति। एकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोतीति भाव । एकस्या अपि स्त्रिय सिकताना च वह्व्य शक्तयस्तत शक्तिभेदो वहुवचनकारणमिति। सर्वत्रेति यत्राप्येकवचनमिष्टम्वृक्ष इत्यादौ। एकशक्तेरर्थस्याभावात्। सर्वस्य ना[5]ना शक्तित्वात्। एवं सत्येकस्मिन्नेकवचन[1]मित्यय यत्नश्च व्यर्थं स्यात्। सत्यपि शक्तिभेदे वस्त्वभेदात्। शक्त्याश्रयस्याभेदात्। अन्यत्रैकवचनविपयेर्थे वृक्ष पट इत्यादावेकवचनमिति चेत्। इहापि दारादावेकवचनमेकस्या स्त्रिया वस्त्वभेदात्। यत एव न वस्त्वशक्त्याश्रयो वा शब्दप्रवृत्तिभेद । तस्मादय श[6]ब्दप्रवृत्तिनियमो निर्वस्तुको वाह्यवस्त्वनाश्रय क्रियमाण. पुरुषेच्छाया· स्वातन्त्र्य शब्दप्रयोगे स्यापयति।

षण्णा नगराणा समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा। एकोस्ति तत एकवचनमिति चेदाह। न हि नगराण्येव किंचिदिति नगरावयविद्रव्यस्यानभ्युपगमात्
ob कुतस्तेषान्नगराणा समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा[7] यत एवमभिधीयेत क्रियागुणयोर्द्रव्याश्रितत्वात्। किं पुनर्द्रव्यमित्याह। प्रासादेत्यादि। गृहादिसमुदायो नगर। विजातीयाना च प्रासादीदाना द्रव्यारम्भानभ्युपगमात् कुतस्तत्समुदाय प्रासादादिसमुदायो नगर द्रव्य स्यात्। यावता प्रासादतोरणपुरुषादीना समुदायो नगरमिष्यते। तेषा प्रासादादीना समस्तानामसयोगाच्च कारणान्न[1]गरन्द्रव्य। सयोगसहायाना द्रव्याणा द्रव्यारम्भकत्वमिष्यते। न प्रासादपुरुषकुड्यादीना विश्लिष्टाना सयोगोस्ति। येन प्रासादादिजन्य नगरन्द्रव्य स्यात्।

स्यान्मत (।) यद्यपि साकल्येन प्रासादादीना नास्ति सयोगस्तथापि येषा तावत् प्रासादपुरुषादीना परस्पर सयोगस्तत्सयोगात्मक नगरम्भविष्यत्येवमपि

---

[1] Hdogs-par 2 Ñams-pa-yin-te [3] Ji-ltar
[4] Spyi-lta-zig-rjas pa la yin te
[5] Pānini 1 4 22

न संयोगः। प्रासादः स्वयमेव संयोगस्वभावः परेणासंयोगाच्च। तत एव संस्था-[5]भावः, तत्संयोगेन पुरुषैश्च विशिष्टा सत्ता हि नगरमिति चेत्, किमन्या निरतिशयाया[1] विशेषणम्। सत्ताया सर्वैकत्वात्। नगरबहुत्वेऽपि नगराणीति बहुवचनं[6] न स्यात्। द्वयस्य परस्परसहिततेति चेत्। अनुपकार्योपकारयो [illegible]

वस्तुत्वं नगरस्यासिद्धं संयोगस्य गुणपदार्थत्वादित्यत आह। न संयोग इत्यादि। न संयोगस्वभावं नगरं। तथा काष्ठेष्टकादीनां विजातीयानां [illegible] प्रासादोऽपि न द्रव्यात्मकः किन्तु संयोगस्वभाव इष्यते (।) संयोगश्च गुणो निर्गुणाश्च गुणा इति कुतः प्रासादस्य संयोगो येन तत्संयोगात्मकं नगरं स्यात्।

एतदेवाह। प्रासादस्येत्यादि। परेणेत्यर्थान्तरेणासंयोगात् [illegible] नगरं। चकारेणानन्तरनिर्दिष्टात् प्रासादादीनां [illegible] संयोगो नगरमित्येतत् समुच्चीयते। तदेवं प्रासादादीनामुत्पत्ता [illegible] नगरस्य संयोगस्वभावता निरस्ता।

प्रासादादीनां या संस्था तदात्मकं [illegible] [illegible] सत्याभावः [illegible] तस्मात् संयोगात्मक [illegible] संस्थाया अभावो निर्गुणत्वाद् गुणानां। संयोगो हि गुणस्वभावः। [illegible] संयोगश्च तत्संयोगः। प्रासादादीनां संयोगः [illegible]। तत्संयोगेन पुरुषैः [illegible] या सत्ता सा नगरमिति चेत्। किमस्या सत्ताया एव [illegible] निरतिशयाया विशेषणं। न हि [illegible] स्यात्। तस्मात् सत्ता [illegible] [illegible] आह। सत्ताया सर्वैकत्वादिति। [illegible] नगरबहुत्वे [illegible] नगरे [illegible] या परस्परसहिता [illegible] चेत्। [illegible] प्रासादादीन् [illegible] परो [illegible]।

१

१

हारनिबन्धनं[1] येन एवभूतस्य बहुत्व कथं भवति, शक्तिभेदादिति चेत्। सर्वत्र एकवचनविलोप.[2] नानाशक्तित्वात्। (एव) यत्नश्च व्यर्थ स्यात्। वस्त्वभेदाद् अन्यत्र एकवचनमिति चेत्। इ[4]हापि स्यात्। तस्माद् अय नियमो निर्वस्तुक क्रियमाण· शब्दप्रयोगे[3] इच्छास्वातन्त्र्य रयापयति। षण्णगरीति कथं[3] बहुषु एकवचन स्यात्। न हि नगराण्येव किंचित्। कुतस्तेषा समाहार एव। प्रासादपुरुषा-दीना विजातीया[4]ना अनारम्भात्। तेषा समस्ताना विश्लिष्टाना द्रव्यं[8] असंयोगाच्च।

यदेत्यादिना व्याचष्टे[4]। यदा यस्मिन् काले। यच्छब्दमन्ये पठन्ति यस्मा-दित्यर्थ। येनैवम्भवतीति दारा इत्यादि बहुवचनम्भवति। एकत्वादेकवचन-मेव प्राप्नोतीति भाव। एकस्या अपि स्त्रिय सिकताना च बह्व्य शक्तयस्तत शक्तिभेदो बहुवचनकारणमिति। सर्वत्रेति यत्राप्येकवचनमिष्टम्वृक्ष इत्यादौ। एकशक्तेरर्थस्याभावात्। सर्वस्य ना[5]ना शक्तित्वात्। एव सत्येकस्मिन्नेकवचन[1]-मित्यय यत्नश्च व्यर्थ स्यात्। सत्यपि शक्तिभेदे वस्त्वभेदात्। शक्त्या-श्रयस्याभेदात्। अन्यत्रैकवचनविषयेर्ये वृक्ष पट इत्यादावेकवचनमिति चेत्। इहापि दारादावेकवचनमेकस्या स्त्रिया वस्त्वभेदात्। यत एव न वस्त्वशक्त्या-श्रयो वा शब्दप्रवृत्तिभेद। तस्मादय श[6]ब्दप्रवृत्तिनियमो निर्वस्तुको बाह्यवस्त्व-नाश्रय क्रियमाण पुरुषेच्छाया· स्वातन्त्र्यं शब्दप्रयोगे स्यापयति।

षण्णा नगराणा समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा। एकोस्ति तत एक-वचनमिति चेदाह। न हि नगराण्येव किंचिदिति नगरावयविद्रव्यस्यानभ्युपगमात्
60b कुतस्तेषान्नगराणा समाहार क्रियात्मको गुणात्मको वा[7] यत एवमभिधीयेत क्रिया-गुणयोर्द्रव्याश्रितत्वात्। किं पुनर्द्रव्यमित्याह। प्रासादेत्यादि। गृहादिसमुदायो नगर। विजातीयाना च प्रासादीदाना द्रव्यारम्भानभ्युपगमात् कुतस्तत्समुदाय प्रासादादिसमुदायो नगर द्रव्य स्यात्। यावता प्रासादतोरणपुरुषादीना समुदायो नगरमिष्यते। तेषा प्रासादादीना समस्तानामसयोगाच्च कारणान्न[1]गरन्द्रव्य। सयोगसहायाना द्रव्याणा द्रव्यारम्भकत्वमिष्यते। न प्रासादपुरुषकुड्यादीना विश्लिष्टाना सयोगोस्ति। येन प्रासादादिजन्य नगरन्द्रव्य स्यात्।

स्यान्मत (।) यद्यपि साकल्येन प्रासादादीना नास्ति सयोगस्तथापि येषा तावत् प्रासादपुरुषादीना परस्पर सयोगस्तत्सयोगात्मक नगरम्भविष्यत्येवमपि

---

[1] Hdogs-par [2] Ñams-pa-yin-te [3] Ji-ltar
[4] Spyi-lta-zig-rjas pa la yin te
[5] Pāṇini 1 4 22

षष्ठी च न स्यात्, न तत्र सामान्यम्। नापि विभुत्वादयो गुणा इत्योच्यते। अर्थान्तरस्य तत्स्वभावत्वायोगात्। तेषां च नित्यत्वाद्यनु-षङ्गात्। तस्यापि अर्थान्तरस्वभावत्वमिति चेत् अतिप्रसङ्गः स्यात्। तथाऽपि अप्रतिपत्तिः।

एवं षण्णां पदार्थानां षट्पदार्थवर्गादिष्वपि वाच्या। न हि तत्र सामान्य

न स्यात् [illegible]। [illegible] षष्ठी न स्यादिति। न हि [illegible] अर्थान्तर [illegible] स्वभावोऽस्ति [illegible]। [illegible] निवन्धनमिति चेत्। न [illegible]

(1) [illegible]

साधारणत्वात्। नापि [illegible]

तु (?) [illegible]। नापि विभुत्वादयो गुणा इति। [illegible]

[illegible] अर्थान्तरस्य [illegible]

स्वायोगात् [illegible]

[illegible] तेषां च [illegible]

नि[illegible]प्रसङ्गात्। [illegible]

[illegible]

अतिप्रसङ्ग [illegible]

[illegible] स्यात्। तथा [illegible]

[illegible]

एवं [illegible]

[illegible] न हि [illegible]

442a सहायीभावः। पुरुषसंयोगसत्तानां बहुत्वात् कथं नगरमिति[2] एकवचनं स्यात्। तथाभूतानां क्वचिदर्थे ऽभिन्ना शक्तिः सा निमित्तमिति चेत्। न। शक्ते-र्वस्तुस्वरूपाव्यतिरेकात्[1]।

अथ[1] व्यतिरिक्तताया अपि अनुपकारोऽपारतन्त्र्यात्। शक्तेरुपकारे वा शक्त्यु-पकारिण्याः शक्तेरपि व्यतिरेकेऽनवस्थानात् अप्रतिपत्तिः[2]। तदव्यतिरेके वा आद्याया प्रसंग इति यत्किञ्चिदेतत्[3]। खस्य स्वभावः खत्वमिति व्यतिरेकाश्रया

लक्षणश्च। न तावत्पूर्वं सत्ताया अनाधेयातिशयत्वात्। नापि द्वितीयो यस्माद् यथा सत्ता केवला नगरबुद्धिजननं प्रत्यसमर्था तथा प्रासादादिसहितापि सामर्थ्यं वा केवलापि जनयेत्। यदि च द्वयस्य परस्पर[1]सहितता नगरं। तदैकमपि नगरमनेका-त्मकं प्रासादाद्यात्मकत्वात्। ततः पुरुषसंयोगसत्तानाम्बहुत्वात्। नगरमित्येकवचनं स्यात्। संयोगशब्देन प्रासादात्मकः संयोग उक्तः। तथाभूतानामिति परस्परसहिताना पुरुषसंयोगसत्तानां क्वचिदर्थे इति नगरमिति विज्ञाने। शब्दे च निष्पाद्ये। अभिन्नैका शक्तिरस्ति।[2] सेत्यभिन्ना शक्तिर्निमित्तमेकवचनस्येति चेत्। न। किं कारणं (।) शक्तेर्वस्तु स्वरूपाव्यतिरेकात्। पुरुषादिभ्यो वस्तुरूपेभ्योऽव्यतिरेकात्। तद्वदेवानेकत्वमिति कुतस्तदाश्रयमेकवचनं। वस्तुस्वरूपाद् व्यतिरेके वा शक्ते-रभ्युपगम्यमानाने पुरुषसंयोगसत्ताभिरनुपकार्यस्य शक्तिरूपस्य पुरुषादिपारतन्त्र्यन्न स्यात्। ततश्च पुरुषादी[3]ना शक्तिरिति सम्बन्धो न स्यादिति भावः।

अथ व्यतिरिक्तताया अपि शक्तेः पुरुषादिपारतन्त्र्यसिद्ध्यर्थं पुरुषादिकृत उपकार इष्यते। तदा शक्तेरुपकारे वा पुरुषादिकृते इष्यमाणे। यया शक्त्या पुरुषादयः प्रथमं शक्तिमुपकुर्वते। तस्याः प्रथमशक्त्युपकारिण्या अपि शक्तेः शक्तेर्व्यतिरेके-नवस्था स्यादव्यतिरेके वा। आद्यायाम[4]प्येकवचननिबन्धनत्वेनेष्टाया शक्तेर-व्यतिरेकप्रसंगः। अव्यतिरेके च वस्तुवदेव बाहुल्यमिति तदवस्थो बहुषु बहुवचन[4] प्रसंग इति यत्किञ्चिदेतत् (।) शक्तिपरिकल्पने खस्य स्वभावः इति व्यतिरेकाश्रया षष्ठी न स्यात्। षष्ठीकारणत्वाद् भावप्रत्ययोप्युपचारात् षष्ठीशब्देनोक्तः। तेनायमपरोर्थः खत्वमिति व्यतिरेका[5]श्रया तद्धितोत्पत्तिर्न स्यादिति खस्य स्वभावः खत्वमित्यनया व्युत्पत्त्या भावप्रत्ययस्योत्पत्तेर्व्यतिरेकाश्रयत्वं।

अथवा यथायोगं सम्बन्धो ग्रन्थच्छेदश्च न्यायः (।) खत्वमिति व्यतिरेकाश्रया

---

[1] Bam-po-gsum-pa = तृतीयमाह्निकम्
[2] Rtogs-pa-med.
[3] De-ni-gyi-ro
[4] Pānini 1 4 21

षष्ठी च न स्यात्, न तत्र सामान्यम्। नापि विभुत्वादयो गुणा तथोच्यते। अर्थान्तरस्य तत्स्वभाव[1]त्वायोगात्। तेषा च नि स्वभावत्वप्रसगात्। तस्यापि अर्थान्तरस्वभावत्वमिति चेत् अतिप्रसग स्यात्। तथाऽपि अप्रतिपत्ति।

एव षण्णा पदार्थाना षट्पदार्थवर्गादिष्व[1]पि वाच्या। न हि तत्र सामान्य

न स्यात् तद्धितोत्पत्तिरित्यध्याहार। सत्त्वस्य स्वभाव इति षष्ठी न स्यादिति। न हि सत्त्वशब्दवाच्याद् अर्थादन्य स्वभावोऽस्ति भावो वा। यो यथाक्र[2]म व्यतिरेकषष्ठ्यास्तद्धितस्य वा निबन्धन स्यात्। सत्त्व नाम सामान्यमस्ति तद्व्यतिरेकनिबन्धनमिति चेदाह। न तत्रेत्यादि। एकात्मकत्वात् सत्त्व नास्मिन् सत्त्वसामान्य (।) यद्यपि सत्त्व द्रव्यत्व चाकारेऽस्ति। तथापि न तत् सत्त्वस्य स्वभाव। घटादिसाधारणत्वात्। नापि सत्त्वद्रव्यत्वे सत्त्वमित्यत्र भावप्रत्ययस्य निबन्धन। तयो श्च (?) शब्द[3]प्रत्ययाकारणत्वात्। स्वानुरूपज्ञानाभिधाननिबन्धनस्वभावप्रत्ययस्य कारणमिष्ट। नापि विभुत्वादयो गुणा इति। आदिशब्दादेकत्वपरत्वादिपरिग्रह। तथोच्यन्त इति सत्त्वस्य स्वभाव इति। द्रव्यादर्थान्तरस्य विभुत्वादेर्गुणस्य तत्स्वभावत्वायोगाद् आकाशस्वभावत्वायोगात्। न ह्यर्थान्तरमर्थान्तरस्य स्वभावो युक्त। यदि च विभुत्वादय आकाश[1]स्वभावा। तदा तेषा च विभुत्वादीनामाकाशस्वभावत्वे निःस्वभावत्वप्रसगात्। तथा हि यस्तेषा गुणस्वभाव सत्त्वाकाशमेव जात न चापरस्वभावोऽस्तीति नि स्वभावता स्यात्। तेषा च नि स्वभावत्वे आकाशस्य व्यतिरिक्त स्वभावो न स्यादिति भाव। विभुत्वादेरप्यर्थान्तरस्वभावत्वमिति चेदाह। तस्यापीत्यादि। तस्येति विभुत्वादेरर्थान्तर स्वभा[4]वोऽन्योऽस्ति विग्रह। अतिप्रसग इति यत्तदर्थान्तर विभुत्वादे स्वभावत्वेनेष्टन्तस्याप्यर्थान्तरस्वभावत्वेन भाव्य। अन्यथा तस्यापि विभुत्वाव्यतिरेकात् तद्वदेव नि स्वभावता स्यात्। तथा चापरापरस्वभावपरिकल्पनेनानवस्थानादेकस्यापि प्रतिनियतस्वभावस्याभावात्। आकाशस्यासाधारणस्वभावस्याप्रतिपत्तिस्तथापि न एव व्यतिरेकार्थ इत्यभिप्राय।

एव "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाना षण्णा पदार्थाना वर्ग"। आदिशब्दात् प्रागादिसमासैरेतन्मो वाच्या।

व्यपदेशमनि व्यतिरेके षष्ठीति। न हि तत्र षट्पदार्थेषु सामान्यं सम्भवति।

---

[1] Vaiśeṣikasūtra 1. 4

संख्या सयोगो वा सम्भवति।

कथमिदानी भेदाभावे खस्य स्वभाव इति न पुन खमित्येव। खस्य अर्थान्तर-साधारणरूपापरामर्शेन खमिति[5] शब्दप्रवृत्तिनिबन्धन रूपं, तथा जिज्ञासाया एव-मुच्यते। न तु सर्वव्यावृत्तरूपानाभिधानात्।

न तदेव रूप बुद्धौ समर्प्यते। अतीन्द्रियत्वप्रसगात्। केवल अयमेवमभिप्राय शब्देन श्रोतरि विकल्पप्रतिविम्बाध्यस्त असंसृष्टतत्स्वभाव अर्पयति।

यद्वर्गशब्देनोच्यते। द्रव्यगुणकर्मस्वेव सामान्याभ्युपगमात्। तथा सख्या संयोगो वा न सम्भवति तयोर्गुणपदार्थत्वेन द्र[4]व्य एव भावात्।

कथमित्यादि पर। इदानीमित्यर्थान्तरस्वभावानभ्युपगमे खशब्दवाच्यस्य भावशब्दवाच्यस्य चार्थस्यासत्यनिश्चये कथ स्वभाव इति भेदेन निर्देश। न पुन खमित्येव। भेदनिबन्धाभावादभेदेनैव निर्देशो न्याय्य इत्यर्थ।

खस्येत्यादिना परिहरति। खस्येति खशब्दवाच्यस्यार्थस्यार्थान्तरस्येति पृथि-[5]व्यादेर्यत्साधारण रूपमनुपात्तविशेषान्तरस्यापरामर्शेन। त्यागेन। खशब्द-प्रवृत्तिनिबन्धन रूपमन्यद्रव्यासाधारण तथा जिज्ञासाया अत्रार्थान्तरासंसर्गि ... मेवमुच्यते खस्य स्वभाव इति। तथा खत्वमिति। यथा गम्येत खस्याय स्वभावो नान्यस्येति।

अनेन भेदान्तरप्रतिक्षेपेणैकव्यावृत्तरूपानभिधानादन्यदेव व्यतिरेकाभिधाननि-मित्त[6]मुक्त। तेन घटस्याभाव इत्यादिव्यपदेश सिद्धो भवति।

अन्ये पुनराहु। खस्य स्वभाव प्रतिपादयन् स्वभावशब्दो स्वभावव्यावृत्ति-मात्रेण प्रतिपादयति न तु स्वभावान्तराप्रतिक्षेपेण। खशब्दस्तु तमेव रूपान्तरा-प्रतिक्षेपेण। तत स्वभावान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपलक्षणेन भेदलेशेन खस्याय स्वभाव
62a ख(त्व)मि[7]ति भेदेन निर्दिश्यत इति तदेतन्नातिश्लिष्ट भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिपत्ते।

अर्थान्तरसाधारणरूपापरामर्शेन खशब्दप्रवृत्तिनिबन्धन रूपमेवमुच्यत इति ब्रुवता स्वलक्षणमेव वाच्यमुक्तमिति मत्वा परो ब्रूते इत्यादि। न तु सर्व इत्यादि।

नेत्यादि सिद्धान्तवादी। यत् सर्वस्माद् व्यावृत्त स्वलक्षणात्मकन्तदेव रूपं शब्दोत्थाया बुद्धौ शब्दै समर्प्यते। नेति सम्बन्ध। कस्मा[1]त् तस्य स्वलक्षणस्येन्द्रिय-बुद्धाविव। शाब्दे विज्ञाने प्रत्यवभासने सत्यमतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षत्वप्रस-ङ्गात्। किन्तर्हि शब्देन क्रियत इति चेदाह। केवलमित्यादि। अयमिति प्रतिपादक। दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायविप्रलब्धस्तथाभूतमसाधारणमर्थं प्रत्याययिष्यामीत्ये-वमभिप्राय शब्देन करणभूतेन श्रोतरि यो विकल्पस्तस्य प्रतिविम्बवाह्य[2]तयाऽध्य-

यदाह (।) "अदृष्टार्थे हि" अर्थविकल्पमात्र" इति। 442b

नैव प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्या स्वलक्षण प्रतिपन्न प्रतिपादित वा भवति। स्वर्गादिश्रवणेऽपि तदनुभविनामिव[1] प्रतिभासाभेदः। तस्मादय अप्रतिपद्यमानोऽपि भावस्वभावस्तथाभूत एव विकल्पप्रतिविम्बे तदध्यवसायी सन्तुष्यति। तथाभूतत्वादेव शब्दार्थप्रतीते,[2] तेनैतदेवमुच्यते (शब्द ।) स्वरूपमाहेति। न पुन स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात्।

कथमिदानी एकान्तव्यावृत्ताना भावाना सामान्यमिति; तेषा असंसर्गाद् अन्यस्य चाभावाद् इति चेत्।

उक्त कथ सामान्यमिति। असंसृष्टाना एकेनासंसर्ग । स एव तद्व्यतिरेकिणा

स्तमाकारमर्पयति (।) कि भूतमसंसृष्टतत्स्वभाव। अगृहीतवस्तुरूप। आचार्यदि ङ् ना ग स्याप्येतदभिमतमित्याह। यदाहेत्यादि। अदृष्टार्थे स्वर्गादिशब्दे उच्चरितेर्थविकल्पमात्र श्रोतुर्भवत्यध्यवसितबाह्यार्थस्वभावो विकल्पो भवति न तु बाह्यस्वरूपग्राहक।

अनेना चा र्ये णा पि विध्यर्थ शब्दार्थोऽभिप्रेत इति दर्शयति। नैव विकल्पप्रति[3]बिम्बे शब्देन श्रोतरि जनिते प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभ्या यथासख्य स्वलक्षण प्रतिपन्न प्रतिपादित वा भवति।

यदि हि शब्देन स्वलक्षण प्रतिपाद्यते। तदा स्वर्गादिशब्दश्रवणेपि। तदनुभविनामिव। स्वर्गादिप्रत्यक्षवेदिनामिव प्रतिभासाभेद स्यात्। श्रोतुरपि स्वर्गादिस्वलक्षणाकारप्रतिपत्ति स्यात्। यतश्च न शब्दात् स्वलक्षणप्रतिपत्तिस्त[1]स्मादय श्रोता शब्दादप्रतिपद्यमानोपि भावस्वभावस्तथाभूत एवासंसृष्टवस्तुस्वभाव एव विकल्पप्रतिबिम्बे तदध्यवसायी स्वलक्षणाध्यवसायी स्वलक्षणमेव मया प्रतिपन्नमिति सन्तुष्यति (।) कि कारण (।) तथा भूतत्वादेव। स्वलक्षणस्याध्यवसितस्वलक्षणरूपत्वादेव शब्दार्थप्रतिपत्ते। यतश्च स्वलक्षणाध्यवसायेन शब्दार्थस्य प्रतीतिस्त[2]नैतदेवमुच्यते शब्द स्वरूपमाहेति। अर्थान्तरव्यावृत्तरूपापरामर्शेन सर्वशब्दप्रवृत्तिनिबन्धनाकारण रूपमुच्यत इति वचनात्। न पुन स्वरूपप्रतिभासस्यैव विज्ञानस्य जननात्।

तस्मात् स्थितमेतद् विध्यर्थ शब्दार्थो नीरूपात् परस्माद् भेद इति।

कथमित्यादि पर। एकान्तव्यावृत्त स्व भेदामिति विग्रह। तेषाम्भावानामसंसर्गादन्यस्य चेति भावेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य।

उक्तमिति सिद्धान्तवादी। कीदृगनुक्तमित्याह। असंसृष्टाना परस्परव्यावृत्त-

समानतेत्युक्तम् ॥

अपि च।

(पररूपं स्वरूपेण यया संव्रियते धिया।
एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः) ॥७०॥
तया संवृतनानार्थाः सवृत्या भेदिनः स्वयम् ।
अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥७१॥
तस्या अभिप्रायवशात् सामान्य सत् प्रकीर्त्तितम् ।
(तदसत्परमार्थेन यथा संकल्पित तथा) ॥७२॥

नामेकेन विजातीयेनासंसर्ग। यथा गोव्यक्तीनामेकेनागोस्वभावेनाससर्ग स एवाससर्ग। तद्व्यतिरेकिणान्तस्मादगोस्वभावाद् व्यावृत्ताना गोभेदाना समानता
62b गोत्व। एवमन्यदपि सामान्य बोद्धव्य।[7]

एतदुक्तम्भवति। समानामिति कर्त्तरि षष्ठी तेन समानानाम्भाव सामान्यमिति विजातीयव्यावृत्ता समानाकारोत्पन्ना भावा सामान्यमित्यर्थ। अस्यैव च सामान्यस्य लिङ्गत्व लिङ्गित्वन्तत्सम्वन्धश्च वस्तुत्वात्। अर्थक्रियाकारित्वाच्च प्रवृत्तिविषयत्व विकल्पविषयत्व च यथाऽध्यवसाय न तु ज्ञानाकारस्य। एतद्विपरीतत्वात् ॥[1]

तदेव समारोपपक्षे परोक्ष दूषणम्परिहृत्यान्यव्यावृत्तिपक्षे परोक्ष दूषणमन्यव्यावृत्त्यनभ्युपगमादेव निरस्यान्यव्यावृत्ता एव भावा एकत्वेनाध्यवसीयमाना सामान्यमिति च प्रतिपाद्य वुद्ध्याकारेपि सामान्ये परोक्त दूषणमपनेतुमाह। अपि चेत्यादि। भावानाश्रित्य भेदिन इति व्यावृत्तानि स्वलक्षणम्वाश्रित्य धीरेकार्यप्रतिभासि[2]न्युत्पद्यते। यया स्वरूपेण स्वाकारेणैकेन रूपेण। पररूप। परस्परव्यावृत्तवलक्षण सम्व्रियते प्रच्छाद्यते। दिति। धि। किम्विशिष्टया या (।) सवृत्या। सव्रियतेऽनया स्वलक्षणमिति कृत्वा। सम्वृतनानार्था( ) स्थगितनानार्था स्वयम्भेदिनोपि केनचिद रूपेण विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितेन गोत्वादिरूपेणाभेदिन इवाभान्ति ससृष्ट इव। तेन (।)

"वुद्ध्या[3]कारश्च वुद्धिस्थो नार्थवुद्ध्यन्तरानुग ।
नाभिप्रेतार्थकारी च सोपि वाच्यो न तत्वत" इत्यादि निरस्त ॥

तस्माद् वुद्धेरभिप्रायवशात्। एकाकाराध्यारोपवशात् सामान्यस केस्नप्रकीर्तित। वुद्ध्यारोपित एवाकार सामान्यमुक्तमिति यावत्। यथा तया संक-

बुद्धिर्विकल्पिका तदन्यव्यतिरेकिणो भावानाश्रित्य उत्पन्ना[6] स्ववासना-

---

ल्पितमारोपितं तथा तत् सामान्यमसत् परमार्थेन ।

ननु यद्यभिन्नः प्रतिभासोऽभ्युपगम्य[4]ते कथं सामान्यमसदित्युच्यते। न (।) व्यक्तिभ्यो भिन्नस्याभिमतस्याभेदेन प्रतिभासनात्। सर्वात्मना चाभेदे व्यक्तिवद-नन्वयादनुगतस्य प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव। भेदाभेदे च तथैवोभयरूपतया प्रतिभासः स्यात् (।) न च यत्र प्रत्यये यदैव गौरिति प्रतिभासः तदैव तत्र गोत्वमस्येति प्रतिभासः ।

अथ स्याद् (।) यदननुगमे यस्यानुगमस्तत्ततो भिन्नं य[5]था नीलादनीलं । शावलेयाननुगमे च गोत्वस्यानुगमो व्यक्त्यन्तरे (।) तस्मात् ततो भिन्नं शावलेया-भिन्नगोत्वग्राहकन्तर्हि प्रत्यक्षं भ्रान्तं स्याद् भिन्नस्यान्यप्रमाणगृहीतस्याभेदेन ग्रहणात्। न चैकस्य येनैव रूपेण भेदस्तेनैवाभेदो विरोधात्। नापि वस्तूना विशेष-रूपतया भेदः। सामान्यरूपतयाऽभेदः। एवं हि विशेषाणामेकदेशा[6]दित्वं स्यान्न च स्यात्। सामान्यविशेषयोश्च प्रतिभासभेदो न स्यात् सर्वात्मनाऽभिन्नत्वाद्। भेदे वानुगतव्यावृत्तरूपयोः परस्परासंश्लेषेणैकान्तभिन्नत्वप्रसङ्गात्।

यदि च प्रतिव्यक्ति तदभिन्नन्तदेकं सामान्यमस्तीति कुतः । न च तत्र प्रथम-व्यक्तिदर्शनेऽगृहीतमपि द्वितीयादिव्यक्तौ स एवायमिति प्रतीतेरेक[7] सामान्य- 63a

मस्तीति युक्तं (।) स इति स्मरणाख्यस्यानुभूतसामान्यविषयाभावेनोत्पत्त्यसम्भ-वात्। ततश्च यथा प्रथमव्यक्तौ न गृहीतन्तथा द्वितीयादिव्यक्तावपि प्रत्येकं गृहीत-मिति कथं स एवायमिति ज्ञानस्योत्पत्तिः स्यात्। न च स इति स्मरणान्यथानु-पपत्त्या प्रथमव्यक्तौ निर्विकल्पकेनान्येन वा ज्ञानेन सामान्यग्रहणकल्पना युक्ताऽ-नुगत[1]रूपप्रतिभासाभावात् । नापि धर्मरूपतया तत्रास्य ग्रहणं युक्तमनुगतैक-रूपत्वात् सामान्यस्य। नापि पूर्वापरव्यक्तिसम्बन्धितयास्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण ग्रहणमिति शक्यते वक्तुं। इदमेवेत्येव प्रत्यक्षस्योत्पत्तिप्रसंगात्। पूर्वव्यक्तेरस-न्निहितत्वाच्च सन्निहितार्थनिश्चयलक्षणं च प्रत्यक्षमिष्यते।

तस्मादगोव्यावृत्तैकविशेषानुभवपूर्वक[2]मन्यस्मिन्नगोव्यावृत्तेऽनुभूयमाने सति स एवायमित्येकाकारस्य भ्रान्तस्य प्रत्ययस्य वासनासामर्थ्येनोत्पत्तेस्तदेवास्य निमित्तं कल्पयितुं युक्तन्नान्यद् (।) भ्रान्तत्वाच्च बुद्धेरयं सामान्याकारो व्यवस्थाप्यते न बाह्यस्य (।) यथाप्रतिभासं तु बाह्यानामेवार्थानां सामान्यमुच्यते।

बुद्धिरित्यादिना कारिकार्थं व्याचष्टे। बुद्धिर्विकल्पिकेत्यनेन सम्बन्धः । तेभ्य[3] सजातीयेभ्योऽन्यस्तस्माद् व्यतिरेकः स येषामस्ति। ते तदन्यव्यतिरेकिणः। विजातीयव्यावृत्तानित्यर्थः । स्ववासनाप्रकृतिः विकल्पवासनास्वभावम्भिन्नेष्वभि-

स्वभावमनुविदधती। एषा भावानामभेदमध्यस्य[1] स्वयमेवाभिन्नाकारं तान् सृजन्ती मिश्रयन्ती सदर्शयति।

443a सा च एकसाध्यसाधनतयैव[7] अन्येभ्यो विवेकिना भावाना विकल्पस्य वासना तस्या.। प्रकृति. तदुद्भवा। सा चेय एवप्रतिभासमाना सवृति। अनया स्वरूपेण पररूपस्य सवरणात्। ते च सवतभेदा भिन्नात्मानो[2]ऽपि केन चिद् रूपेणाभिन्ना इव प्रतिभान्ति।

न्नप्रत्ययजननसामर्थ्यन्तदनुविदधती। अनुकुर्वती। एव हि तया स्वकारणमनुकृतम्भवति (।) यदि भिन्नेष्वप्येकाकारोत्पद्यते। एषामिति पदार्थाना। अध्यस्येति पदार्थेष्वारोप्य[4] भावानामेवैक रूपमिति। तान् भावान् सृजन्ती। अभिन्नानिव कुर्वाणा सन्दर्शयति। एकरूपानिव दर्शयतीति यावद्।

ननु विकल्पस्यानुभूतार्थाहितवासनाबलोत्पत्ताविष्यमाणाया कथ सामान्याकारस्य विकल्पस्योत्पत्ति सामान्यस्याननुभूतत्वादित्यत आह। सा चेत्यादि। एक सदृश साध्य साधनञ्च येषाम्भावाना। य[5]था घटादीनामेकमुदकादिधारणादि साध्य। साधन च मृत्पिण्डादि। ते एकसाध्यसाधनास्तद्भावस्तया। करणभूतया। अन्येभ्योतत्साध्यसाधनेभ्यो विवेकिना भावाना सा प्रकृति स्वभाव भिन्नानामपि प्रकृत्या एकाकारविकल्पजननलक्षण। तथाभूतस्य विकल्पस्य हेतुर्या वासना। तस्याश्च सा तादृशी प्रकृतिर्यदेव स्वरूप पर[6]आरोपयन्ती। एषा बुद्धि प्रतिभाति। व्यक्त्यभिन्नसामान्यग्राहिणी प्रतिभासत इति यावत्।

तेन यदुच्यते।

"स्मार्त्तमेतदभेदेन विज्ञानमिति यो वदेत्।
नूनम्वन्ध्यासुतेप्यस्ति तस्य स्मरणशक्यता (॥)"[3]

इति निरस्त। भिन्नानामेवानुभूतानामेककार्यकर्त्तृत्वेन स्वविषयाभिन्नाकार-
63b प्रत्ययजनने सामर्थ्या[7]दनुभूतस्पष्टाकारस्यार्थस्य स्वविषयोस्पष्टस्मरणजननसामर्थ्यवत्। तदुद्भवेति वर्णविकल्पवासनाया विवेकिभ्य स्वभावेभ्यो यथासस्य साक्षात् पारम्पर्येण चोद्भवो यस्या सा तथा। सा चेयमिति बुद्धि सवृतिरित्युच्यते। सम्व्रियतेऽनया बुद्ध्या स्वरूपेण स्वप्रतिभासेन पररूपम्वस्तुरूपमिति करण[1]साधन क्तिन विधाय। ते च भावास्तयेति बुद्ध्या। सवृतभेदा प्रच्छादितनानात्वा। केनचिद् रूपेणेति विकल्पबुद्ध्यारोपितेन। प्रतिभान्ति विकल्पबुद्धौ।

---

[1] Mi-snan-bar-byas-nas [2] Bdag-ñid-kyis-tha-dad-kyan

[3] Ślokavārtika, अनुमानपरि० 160

तथा तत्कारितयाऽतत्कारिभ्यो भिन्नान् शब्देन प्रतिपादयन्तीत्युच्यते। तत्त्वचिन्तकास्तु प्रतिभासभेदादिभ्यो नाभेद[6]मनुसन्धत्ते।

यदि प्रतिपत्त्रभिप्रायोऽनुविधीयते, तदाऽन्यापोहोऽपि सामान्य (मा) भूत्।

ननु दृश्यविल्पयोरेकीकरण किमुच्यते। यदि दृश्यस्य विकल्प्यादभेद बाह्येर्थे प्रवृत्तिर्न स्यात्। विकल्प्यस्य दृश्यादभेद स्वलक्षण शब्दार्थं स्यात्। न च दृश्यविकल्प्ययोरेकीकरण प्रत्यक्षेण तस्य विकल्प्याविषयत्वात् (।) नापि विकल्पेन तस्य दृश्याविषयत्वात्। अतीतादौ च दृश्याभा[6]वात् कथन्तयोरेकीकरण।

अत्रोच्यते। अर्थानुभवे सति तत्संस्कारप्रबोधेन तदाकार उत्पद्यमानो विकल्प स्वाकारन्दाह्याभिन्नमध्यवस्यति न त्वभिन्न करोति। तेन विकल्पविषयस्य दृश्यात्मतयाध्यवसायाद् दृश्यविकल्पयोरेकीकरणमुच्यते (।) दर्शनाहो दृश्य [illegible] वा द्रष्टुमिति विकल्पस्यदर्शनस्यापि[7] यो विषय स दृश्यस्तेनानागतस्याप्यनेकागमोपदर्शितस्य दृश्यत्व सिद्धन्तथाऽभावस्यापि। अत एवाभाव [illegible] [illegible]म्भावरूपमपि पदार्थाभावाव्यतिरेकेणाध्यस्य प्रत्येतीत्यभावविषय उच्यते न त्वभाव गृह्णाति (।) सर्वविकल्पाना निर्विषयत्वात्। 64b

तत्कारितयेत्यादि। न केवलन्तदभिप्रायवशाद् विकल्पबुद्धि [illegible] विवेकेषु भवतीत्युक्षाते। **तथा तत्कारितया** [illegible]तत्कारिभ्यो भिन्ना[illegible] शब्देन [illegible] **प्रतिपादयन्तीत्युच्यते।** [illegible]पि दृश्यविकल्पयोरैक्य [illegible] न प्रतिपद्यन्त इति चेदाह। **प्रतिभासभेदादिभ्य** [illegible] दृश्यस्य हि [illegible] न विकल्पस्य। विकल्पानुद्भवस्य [illegible]। [illegible] दृश्ये विकल्पस्या[illegible]रोधात्।[8] अर्थक्रियाया [illegible]। **तत्त्वचिन्तका** [illegible] [illegible] (।) [illegible] [illegible] [illegible] ते [illegible] [illegible]। (।) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तुल्या[1] [illegible] [illegible]। नाभेदमनुसन्धत्ते। दृश्य[illegible]योर्न[illegible]।

यदीत्यादि [illegible]। प्रतिपत्त्रभिप्रायोऽनुविधीयते [illegible]। तदाऽन्यापोहोऽपि सामान्य मा भूत्। [illegible] (।) न [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिपादि[illegible]। [illegible]

---

[1] Pā[illegible] 2 2 1[illegible]

न्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्य न तु सर्वमिति चेत्। कथमन्यतो[4]ऽन्यत्र प्रत्ययवृत्ति. ? तत्संबधादिति चेत् । सख्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत। असामान्यात्मकत्वादिति चेत्। कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्[1]। तत्र[5] सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्ति'। तत सामान्यमिति उक्तम्। तत्र निमित्तसम्भवात अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः। तत. सामान्यात्मता।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्[6]। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यगुणसामान्याना रूप-

---

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्य न सर्वं द्वित्वाद्यपि। तस्य यथोक्तशब्दज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत्। कथमन्यत' सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूपतामनापादिते। प्रत्ययवृ[1]त्तिरेकाकारज्ञानवृत्ति ।

तत्सम्बन्धादिति पर। ताभिर्व्यक्तिभि सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्ति ।

संख्येत्या द्य र्थं । भावलक्षणा चेय सप्तमी। सख्याया सत्या कार्यद्रव्येऽवयविनि सति। आदिशव्दात् संयोगादिपु सन्नप्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्य प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थ । असामान्यात्मकत्वात् सख्यादीनान्त[2]द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्ययवृत्तिरिति चेत्।

ननु स एवाय सामान्यात्मा विचार्यते (।) कोय सामान्यात्मेति। सख्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात्। नैतद् व्यक्तमिति यावत्। तदेवाह। तत्रेत्यादि। तत्र कोय सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः। तत इति प्र[3]त्ययवृत्ते कारणादनेकसम्बद्धमेक सामान्यमिति सामान्यलक्षण।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते। अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषा कार्यद्रव्यादीना। आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रह । तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकारप्रत्ययोत्पत्ति स्यात्। किङ्कारणम् (।) निमित्तसम्भवात्। तथा ह्यनेकसम्बन्धादेव निमित्ता[4]त् मामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (।) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेकप्रत्ययनिमित्तन्द्रव्यादिष्वपि। ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्ते सख्यादीना सामान्यात्मता। अन्यथेति। यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सख्यादिपु सामान्यात्मता यदि नेष्यते। अन्यत्रापि सामान्याभिमते मा भूत्। किं कारण। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यादी[5]नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीना रूपसकर.। बुद्धेरेव प्रतिभास

---

[1] Dbyod-pa.

संकर । तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो अर्थज्ञानरूपत्वात् सत्तया सामान्यमिति चेत् (।) तत्र। एवम्।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं व्रजेत् ॥७३॥ 4441

ज्ञानस्य[1] रूप कथ अर्थान्तराणा सामान्य, तस्य तेष्वभावात्। तद्भावाध्यवसायादिति। तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत्। तत्र तत्प्रतिभासो[1]त्पत्ते किन्नि-बन्धनम्। अनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र स्यात्।

(अथवा) एकाकारे एकज्ञान अव्यतिरिक्त कथ अन्यस्य पुनर्ज्ञानस्य व्यक्त्य-

---

इति विकल्पबुद्धेरेकाकारप्रतिभास सामान्यमिति सम्बन्ध । न न ज्ञानरूपत्वात्। ज्ञानवत् सन्नेव। तदुक्त (।)

"सामान्य वस्तु रूप हि बुद्ध्याकारो भविष्यति।
वस्तुरूपा च सा बुद्धि शब्दार्थेषूपजायते।
तेन वस्त्वेव कल्प्येत वाच्य बुद्ध्यनपोहकमि ति।[6]

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति। यत्तज्ज्ञानरूप सामान्यमिष्यते। तज्ज्ञानादव्यतिरिक्त ज्ञानस्वलक्षणवत् कथमर्थान्तरम्बाह्य व्रजेत्। न तेषा सामान्यमिति यावत् (।)

तद् व्याचष्टे (।) ज्ञानस्येत्यादि। तस्य ज्ञानरूपस्य तेष्वर्थेष्वभावात्।

सत्य (।) न ज्ञानरूपस्य व्यक्तिष्वन्वय किन्तु तस्मिन् बुद्धिप्रतिभासे तद्-भावाध्यवसायात्। बाह्यभा[1]वाध्यवसायात्। तथा भ्रान्त्या [illegible] इति चेत्। 66

एतच्चेष्टमेव सि द्धा न्त वा दि न । [illegible] व्यावृत्ता । तथाभूताना विकल्पबुद्धेर्निमित्तमित्यभ्युपगमो [illegible] भिमत [illegible]।

परस्त्वेवम्भूत निमित्त नेच्छति। [illegible] एव सिद्धान्तवादी निमित्तमेव [illegible]-युक्ते[1] (।) तत्रेत्यादि। तत्र [illegible] [illegible]-तीनप्यापूर्[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। तथा हि परो [illegible]। न चास्ति [illegible]। अनाश्रय[illegible] सर्वत्र स्यादिति [illegible]।

ज्ञानादव्यतिरिक्त[illegible]। [illegible]। [illegible]

---

[1] [illegible] [illegible]

स्राभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्यं न तु सर्वमिति चेत्। कथमन्यतो[4]ऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः? तत्सबधादिति चेत्। सत्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत। असामान्यात्मकत्वादिति चेत्। कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्[1]। तत्र[5] सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्ति। तत सामान्यमिति उक्तम्। तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्ति। तत सामान्यात्मता।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्[6]। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यगुणसामान्याना रूप-

---

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्वाद्यपि। तस्य यथोक्तशब्दज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत्। कथमन्यत· सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूपतामनापादिते। प्रत्ययवृ[1]त्तिरेकाकारज्ञानवृत्ति।

तत्सम्बन्धादिति पर। ताभिर्व्यक्तिभि सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्ति.।

सत्येत्या चा र्यं। भावलक्षणा चेय सप्तमी। सत्यायां सत्यां कार्यद्रव्येऽवयविनि सति। आदिशब्दात् संयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्य प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थ। असामान्यात्मकत्वात् सत्यादीनाम्न[2]द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्ययवृत्तिरिति चेत्।

ननु स एवाय सामान्यात्मा विचार्यते (।) कोय सामान्यात्मेति। सत्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात्। नैतद् व्यक्तमिति यावत्। तदेवाह। तत्रेत्यादि। तत्र कोय सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः। तत इति प्र[3]त्ययवृत्ते कारणादनेकसम्बद्धमेक सामान्यमिति सामान्यलक्षण।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते। अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषा कार्यद्रव्यादीना। आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रह। तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकारप्रत्ययोत्पत्ति स्यात्। किङ्कारणम् (।) निमित्तसम्भवात्। तथा ह्यनेकसम्बन्धादेव निमित्ता[4]त् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (।) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेकप्रत्ययनिमित्तन्द्रव्यादिष्वपि। ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्ते सत्यादीना सामान्यात्मता। अन्यथेति। यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सत्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते। अन्यत्रापि सामान्याभिमते मा भूत्। कि कारण। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यादी[5]नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीना रूपसकर। बुद्धेरेव प्रतिभास

---

[1] Dbyod-pa.

सकार । तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो अर्थज्ञानरूपत्वात् सत्तया सामान्यमिति चेत् (।) तन्न। एवम्।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं व्रजेत ॥७३॥ 444

ज्ञानस्य[1] रूप कथ अर्थान्तरेण सामान्य, तस्य तेष्वभावात्। तद्भावाध्यवसायादिति। तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत्। तत्र तत्प्रतिभासो[1]त्पत्ते किन्निबन्धनम्। अनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र स्यात्।

(अथवा) एकाकारे एकज्ञान अव्यतिरिक्त कथ अन्यस्य पुनरन्यस्य इत्यन्द-

---

इति विकल्पबुद्धेरेकाकारप्रतिभास सामान्यमिति सम्बन्ध । न न [illegible]। ज्ञानवत् सन्नेव। तदुक्त (।)

"सामान्य वस्तु रूप हि बुद्ध्याकारो भविष्यति।
वस्तुरूपा च सा बुद्धि शब्दार्थेपूपजायते।
तेन वस्त्वेव कल्प्येत वाच्य [illegible] ति।"

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति। यत्तज्ज्ञानरूप सामान्यमिष्यते। तज्ज्ञानादव्यतिरिक्त ज्ञानस्वलक्षणवत् कथमर्थान्तरव्याप्त व्रजेत्। न तेषा सामान्यमिति [illegible] (।)

तद् व्याचष्टे (।) ज्ञानस्येत्यादि। तस्य ज्ञानस्वरूप तेष्वर्थेष्वभावात्।

सत्य (।) न ज्ञानस्वरूप [illegible] किन्तु [illegible] तद्भावाध्यवसायात्। [illegible]। तथा भ्रान्त्या [illegible] इति चेत्।

एतन्नेष्टमेव [illegible]। [illegible] व्यापृता। तथाभूताया विकल्पबुद्धेर्निमित्तमित्यस्यामिति [illegible] भिमत [illegible]।

[illegible] निमित्त [illegible] वृत्ते[1] (।) तत्रेत्यादि। तत्र [illegible] किन्निबन्धन [illegible]। [illegible] इत्याश्रयादे [illegible] सदर [illegible]।

[illegible]

[illegible]

न्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्यं न तु सर्वमिति चेत्। कथमन्यतो[4]ऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः ? तत्सम्बन्धादिति चेत्। सत्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत। असामान्यात्मकत्वादिति चेत्। कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्[1]। तत्र[5] सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः। ततः सामान्यमिति उक्तम्। तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः। ततः सामान्यात्मता।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्[6]। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यगुणसामान्यानां रूप-

---

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्वाद्यपि। तस्य ययोक्तशब्दज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत्। कथमन्यतः सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूपतामनापादिते। प्रत्ययवृ[1]त्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः।

तत्सम्बन्धादिति परः। ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः।

सत्येत्या चा यं। भावलक्षणा चेयं सप्तमी। सत्याया सत्या कार्यद्रव्येऽवयविनि सति। आदिशब्दात् संयोगादिषु सन्नप्रत्ययवृत्तेरन्तेपि सामान्यं प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थः। असामान्यात्मकत्वात् सत्यादीनान्त[2]द्वलेन द्रव्यं नैकाकारप्रत्ययवृत्तिरिति चेत्।

ननु स एवायं सामान्यात्मा विचार्यते (।) कोयं सामान्यात्मेति। सत्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात्। नैतद् व्यक्तमिति यावत्। तदेवाह। तत्रेत्यादि। तत्र कोयं सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः। तत इति प्र[3]त्ययवृत्तेः कारणादनेकसम्बद्धमेकं सामान्यमिति सामान्यलक्षणं।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते। अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषां कार्यद्रव्यादीनां। आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रहः। तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकारप्रत्ययोत्पत्तिः स्यात्। किङ्कारणम् (।) निमित्तसम्भवात्। तथा ह्यनेकसम्बन्धादेव निमित्ता[4]त् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (।) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेकप्रत्ययनिमित्तन्द्रव्यादिष्वपि। ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्तेः सत्यादीनां सामान्यात्मता। अन्यथेति। यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सत्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते। अन्यत्रापि सामान्याभिमते मा भूत्। किं कारणं। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यादी[5]नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीनां रूपसंकरः। बुद्धेरेव प्रतिभास

---

[1] Dbyod-pa.

सपर। तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो अर्थज्ञानरूपत्वात् सत्तया सामान्यमिति चेत् (।) तन्न। एवम्।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं व्रजेत् ॥८३॥ 444

ज्ञानस्य[1] रूप कथं अर्थान्तराणां सामान्यं, तस्य तेभ्यो भावात्। तद्भावादभेद-मायादिति। तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत्। तत्र तत्प्रतिभासोऽस्तीति किं नि-बन्धनम्। अनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र स्यात्।

(अथवा) एकाकारे एकज्ञाने अव्यतिरिक्तं कथं अन्यस्य पुनः [illegible]-

---

इति [illegible] बुद्धेरेकाकारप्रतिभासं सामान्यमिति [illegible]। [illegible]। ज्ञानवत् सत्त्वेव। तदुक्तम् (।)

"सामान्यं वस्तुरूपं हि [illegible] भवति।
वस्तुरूपा च सा बुद्धिः शब्दार्थेषूपजायते।
तेन वस्त्वेव [illegible] [illegible]।"

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति। [illegible] सामान्य[illegible]। [illegible] ज्ञानस्वलक्षणवत् कथमर्थान्तरव्याप्त्या व्रजेत्। [illegible]

तद् व्याचष्टे (।) ज्ञानस्येत्यादि। [illegible]

सत्य (।) न [illegible] भावाभ्यवसायात्। [illegible]। तथा भ्रान्त्या [illegible] इति चेत्।

[illegible]

[illegible]

म्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्यं न तु सर्वमिति चेत्। कथमन्यतो[4]ऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः? तत्सम्बन्धादिति चेत्। सख्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत। असामान्यात्मकत्वादिति चेत्। कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्[1]। तत्र[5] सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः। ततः सामान्यमिति उक्तम्। तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः। ततः सामान्यात्मता।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्[6]। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यगुणसामान्यानां रूप-

---

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्वाद्यपि। तस्य यथोक्तशब्दज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत्। कथमन्यतः सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूपतामनापादिते। प्रत्ययवृ[1]त्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः।

तत्सम्बन्धादिति परः। ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः।

सख्येत्या चाऽयं। भावलक्षणा चेयं सप्तमी। सख्यायां सत्यां कार्यद्रव्येऽवयविनि सति। आदिशब्दात् सयोगादिषु सत्प्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्यं प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थः। असामान्यात्मकत्वात् सख्यादीनामन्[2]द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्ययवृत्तिरिति चेत्।

ननु स एवायं सामान्यात्मा विचार्यते (।) कोयं सामान्यात्मेति। सख्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात्। नैतद् व्यक्तमिति यावत्। तदेवाह। तत्रेत्यादि। तत्र कोयं सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः। तत इति प्र[3]त्ययवृत्तेः कारणादनेकसम्बद्धमेकं सामान्यमिति सामान्यलक्षणं।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते। अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषां कार्यद्रव्यादीनां। आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रहः। तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकारप्रत्ययोत्पत्तिः स्यात्। किं कारणम् (।) निमित्तसम्भवात्। तथा ह्यनेकसम्बन्धादेव निमित्तात् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (।) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेकप्रत्ययनिमित्तं द्रव्यादिष्वपि। ततश्चेत्थमेकप्रत्ययप्रवृत्तेः सख्यादीनां सामान्यात्मता। अन्यथेति। यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सख्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते। अन्यत्रापि सामान्याभिमते मा भूत्। किं कारणं। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यादीनामपि सामान्यकल्पनायां द्रव्यगुणादीनां रूपमेकरूपं। बुद्धेरेव प्रतिभास

---

[1] Dbrod-pa.

सम्भवः । तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो अर्थज्ञानरूपत्वात् सत्तया सामान्यमिति चेत् (।) तन्न । एवम् ।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं व्रजेत् ॥७३॥ ४४४

ज्ञानस्य[1] रूप कथं अर्थान्तराणां सामान्यं तस्य तेष्वभावात् । [illegible] सायादिति । तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत् । तत्र [illegible] निबन्धनम् । अनाश्रयस्योपत्तौ सर्वत्र स्यात् ।

(अथवा) एकाकारे एकज्ञान [illegible]

इति [illegible] सामान्यमिति [illegible] । [illegible] ।
ज्ञानमात्र [illegible] । तदुक्तं (।)

"[illegible] ।
[illegible] ।
तेन [illegible] ॥"

तन्नेत्यादिना [illegible] । [illegible]
ज्ञानलक्षणवत् कथमर्थान्तरम्ध्याता व्रजेत् । [illegible]

तद् व्याचष्टे (।) ज्ञानस्येत्यादि । [illegible]

सत्यं (।) न ज्ञान [illegible] भावादयसायात् । [illegible] । तथा भ्रान्त्या [illegible] इति चेत् ।

[illegible]

[illegible]

साभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्यं न तु सर्वमिति चेत्। कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः? तत्सम्बन्धादिति चेत्। सत्त्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत। असामान्यात्मकत्वादिति चेत्। कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्[1]। तत्र[5] सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः। ततः सामान्यमिति उक्तम्। तत्र निमित्तसम्भवात् अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्तिः। ततः सामान्यात्मता।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्[6]। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यगुणसामान्यानां रूप-

---

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्वादयपि। तस्य यथोक्तशब्द-ज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत्। कथमन्यत सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूप-तामनापादिते। प्रत्ययवृ[1]त्तिरेकाकारज्ञानवृत्तिः।

तत्सम्बन्धादिति परः। ताभिर्व्यक्तिभिः सम्बन्धात्तस्यतोऽपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः।

सत्त्येत्या चायं। भावलक्षणा चेयं सप्तमी। सत्त्याया सत्या कार्यद्रव्येऽवय-विनि सति। आदिशब्दात् संयोगादिषु सत्त्वप्रत्ययवृत्तेरेतेऽपि सामान्यं प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थः। असामान्यात्मकत्वात् सत्त्यादीनामन्[2]वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्यय-वृत्तिरिति चेत्।

ननु स एवायं सामान्यात्मा विचार्यते (।) कोयं सामान्यात्मेति। सत्त्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात्। नैतद् व्यक्तमिति यावत्। तदेवाह। तत्रेत्यादि। तत्र कोयं सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे व्यक्तिष्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः। ततः इति प्र[3]त्ययवृत्तेः कारणादनेकसम्बद्धमेकं सामान्यमिति सामान्यलक्षणं।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते। अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येषां कार्य-द्रव्यादीनां। आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रहः। तेभ्योऽपि तदाश्रयद्रव्येष्वेकाकार-प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात्। किङ्कारणम् (।) निमित्तसम्भवात्। तथा ह्यनेकसम्बन्धा-देव निमित्ता[4]त् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिष्यते (।) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेक-प्रत्ययनिमित्तन्द्रव्यादिष्वपि। ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्तेः सत्त्यादीनां सामान्यात्मता। अन्यथेति। यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेऽपि सत्त्यादिषु सामान्यात्मता यदि नेष्यते। अन्यत्रापि सामान्याभिमते मा भूत्। किं कारणं। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यादी[5]नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीनां रूपसंकरः। बुद्धेरेव प्रतिभास

---

[1] Dbyod-pa.

सकर । तथा च तर्हि बुद्धेरेव प्रतिभासो अर्थज्ञानरूपत्वात् सत्तया सामान्यमिति चेत् (।) तन्न। एवम्।

ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च कथमर्थान्तरं व्रजेत् ॥७३॥ 444

ज्ञानस्य[1] रूप कथ अर्थान्तराणा सामान्य, तस्य तेष्वभावात्। तद्भावाध्यवसायादिति। तथा भ्रान्त्या व्यवहार इति चेत्। तत्र तत्प्रतिभासो[1]त्पत्ते किन्निबन्धनम्। अनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र स्यात्।

(अथवा) एकाकारे एकज्ञान अव्यतिरिक्त कथ अन्यस्य पुनरनन्यस्य व्यक्त्य-

---

इति विकल्पबुद्धेरेकाकारप्रतिभास सामान्यमिति सम्बन्ध । स च ज्ञानरूपत्वात्। ज्ञानवत् सन्नेव। तदुक्त (।)

"सामान्य वस्तु रूप हि बुद्ध्याकारो भविष्यति।
वस्तुरूपा च सा बुद्धि शब्दार्थेषूपजायते।
तेन वस्त्वेव कल्प्येत वाच्य बुद्ध्यनपोहकमि ति।[6]

तन्नेत्यादिना प्रतिषेधति। यत्तज्ज्ञानरूप सामान्यमिष्यते। तज्ज्ञानादव्यतिरिक्त ज्ञानस्वलक्षणवत् कथमर्थान्तरम्व्याप्य व्रजेत्। न तेषा सामान्यमिति यावत् (।)

तद् व्याचष्टे (।) ज्ञानस्येत्यादि। तस्य ज्ञानरूपस्य तेष्वर्थेष्वभावात्।

सत्य (।) न ज्ञानरूपस्य व्यक्तिष्वन्वय किन्तु तस्मिन् बुद्धिप्रतिभासे तद्भावाध्यवसायात्। बाह्यभा[illegible]वाध्यवसायात्। तथा भ्रान्त्या सामान्यव्यवहार 66a इति चेत्।

एतच्चेष्टमेव सि द्धा न्त वा दि न । केवल प्रवृत्तिविचारे [illegible] व्यावृत्ता । तथाभूताया विकल्पबुद्धेर्निमित्तमित्यन्यापोहाभिधा सा बुद्धिरभिमत शास्त्रकारस्य।

परस्त्वेवभूत निमित्त नेच्छति। अत एव सिद्धान्तवादी निमित्तमेव पर्यनुयुक्ते[1] (।) तत्रेत्यादि। तत्र [illegible] [illegible] च [illegible] विजातीयव्यावृत्तानामेव [illegible] [illegible]त्पत्ते किन्निबन्धन। नैव [illegible]। तथा हि परो विजातीयव्यावृत्त्या [illegible]। न चास्ति वस्तुभूत सामान्य। अनाश्रयत्वेपि [illegible] [illegible]त्पत्तौ सर्वत्र स्यादिति गौरित्येवाकार प्रत्ययो [illegible] स्यात्।

ज्ञानादव्यतिरिक्त[illegible]। [illegible]। [illegible]

---

[1] Log-pal [illegible] [2] Sa-pa pal

न्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तभूतमेकं सामान्यं न तु सर्वमिति चेत्। कथमन्यतोऽन्यत्र प्रत्ययवृत्तिः? तत्सवंधादिति चेत्। सख्याकार्यद्रव्यादौ सत्यपि प्रसज्येत। असामान्यात्मकत्वादिति चेत्। कोऽयं सामान्यात्मेति तदेव न विचारितम्[1]। तत्र[5] सति सम्बन्धे प्रत्ययवृत्तिः। तत सामान्यमिति उक्तम्। तत्र निमित्तसम्भवात अनेकसम्बन्धिद्रव्यादिभ्योऽपि प्रत्ययवृत्ति.। तत. सामान्यात्मता।

अन्यथाऽन्यत्रापि मा भूत्[6]। विशेषाभावात्। तथा च द्रव्यगुणसामान्यानां रूप-

---

भिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमेकसामान्यं न सर्वं द्वित्वाद्यपि। तस्य यथोक्तशब्द-ज्ञानानिमित्तत्वादिति चेत्। कथमन्यत सामान्यादन्यत्र व्यक्तिभेदे सामान्येनैकरूपतामनापादिते। प्रत्ययवृ[1]त्तिरेकाकारज्ञानवृत्ति ।

तत्सम्बन्धादिति पर। ताभिर्व्यक्तिभि सम्बन्धादन्यतोपि सामान्यादन्यत्र प्रत्ययवृत्ति ।

सख्येत्या चा यं । भावलक्षणा चेय सप्तमी। सख्याया सत्या कार्यद्रव्येऽवयविनि सति। आदिशब्दात् सयोगादिपु सन्नप्रत्ययवृत्तेस्तेपि सामान्य प्राप्नुवन्तीति समुदायार्थ । असामान्यात्मकत्वात् सख्यादीनान्त[2]द्वलेन द्रव्ये नैकाकारप्रत्ययवृत्तिरिति चेत्।

ननु स एवाय सामान्यात्मा विचार्यते (।) कोयं सामान्यात्मेति। सख्यादिभ्यो विवेकेन सामान्यलक्षणस्यैवाप्रतीतत्वात्। नैतद् व्यक्तमिति यावत्। तदेवाह। तत्रेत्यादि। तत्र कोय सामान्यात्मेति पृष्टे त्वयोक्तमेकस्यानेकेन सति सम्बन्धे व्यक्तिप्वभिन्नप्रत्ययवृत्तिः। तत इति प्र[3]त्ययवृत्ते कारणादनेकसम्बद्धमेक सामान्यमिति सामान्यलक्षण।

अत्र सामान्यलक्षणेऽस्माभिरुच्यते। अनेकसम्बन्धिनो विद्यन्ते येपा कार्यद्रव्यादीना। आदिशब्दात् द्वित्वादिपरिग्रह । तेभ्योपि तदाश्रयद्रव्येप्वेकाकारप्रत्ययोत्पत्ति स्यात्। किङ्कारणम् (।) निमित्तसम्भवात्। तथा ह्यनेकसम्बन्धादेव निमित्ता[4]त् सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिप्यते (।) अस्ति चानेकसम्बन्धित्वमेकप्रत्ययनिमित्तन्द्रव्यादिप्वपि। ततश्चेत्येकप्रत्ययप्रवृत्ते सख्यादीना सामान्यात्मता। अन्यथेति। यथोक्तसामान्यलक्षणयोगेपि सख्यादिपु सामान्यात्मता यदि नेष्यते। अन्यत्रापि सामान्याभिमते मा भूत्। किं कारण। विशेपाभावात्। तथा च द्रव्यादी[5]नामपि सामान्यरूपतापत्तौ द्रव्यगुणादीना रूपसंकर.। बुद्धेरेव प्रतिभास

---

[1] Dbyod-pa.

विकल्पस्य बीजम्। तमेव गृह्णन् एष विकल्प स्ववासनाप्रकृतेरेवं प्रतिभाति ॥

(ख) भिन्नानामभिन्नं कार्यम्

कथं पुनर्भिन्नानामभिन्नं कार्यं, येन तदन्येभ्यो भेदात्[1] अभेद इत्युच्यते। प्रकृतिरेव तादृशी भावानाम्।

एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने।
भेदेपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७५॥

यथेन्द्रियालोकमनस्कारा आत्मेन्द्रियमनस्कारा रूपविज्ञानमेकं जनयन्ति आत्मेन्द्रियमनोर्थतत्सन्निकर्षात्[2] वा, असत्यपि तद्भावनियते सामान्ये। तथा- 4

येनेत्येककार्यत्वेन। तदन्येभ्योऽतत्कार्येभ्यो भेदाद्धेतोर्व्यक्तीनामभेद इत्युच्यते। एकासंसर्गस्तद्व्यतिरेकिणा समानतेति वचनात्।

प्रकृतिरित्यादिना परिहरति। प्रकृति स्वभाव एकाकारं प्रत्यभिज्ञान- 60
मेकप्रत्यवमर्श। अनुभवज्ञानमर्थज्ञानं। एकप्रत्यवमर्शश्चार्थज्ञानं चेति द्वन्द्व। पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वात्। अल्पाच्तरत्वे[2]प्यर्थज्ञानस्य न पूर्वनिपात कृत। ते आदी यस्येति विग्रह। आदिशब्दाद् दहनपाकादिपरिग्रह। एकप्रत्यवमर्शादिरेवैकोर्थ इति कर्मधारय। तस्य साधने सिद्धौ भेदेपि नानात्वेपि नियता[1] केचित्। स्वभावेन प्रकृत्या। इन्द्रियादिवत्। अयमभिप्रायेन भेदेपि वस्तुभ्य केचित् समाना उत्पन्ना केचिदसमाना इत्येतच्चोदनान्तर ये समाना उत्पन्नास्ते तेन स्वभावेनैकाकारं प्रत्ययं जनयन्ति विनापि सामान्येनेन्द्रियादिवत्। तत्रैकप्रत्यवमर्शज्ञानसाधने नियता इत्येतद् दार्ष्टान्तिकत्वेनोपन्यस्तमर्थज्ञानाद्येकार्थसाधन इत्येतत्तु दृष्टान्तत्वेनोभयसिद्धत्वात्।

अत एवादौ विभज्यते। यथेन्द्रियेत्यादि। यथेन्द्रियालोकमनस्कारा रूपविज्ञानमेकं जनयन्तीति सम्बन्ध। एतच्चानुत्पन्नमिताभ्युपगम्योक्तं। आत्मेत्यादि पर-सिद्धान्ताश्रयेण। निरंशमणु मन शीघ्रं चेन्द्रियेणसम्बध्यते। तत्सन्निकर्षा इत्यात्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षा। आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति वचनात्[3]। आत्मेन्द्रियमनोर्थानाम् तत्सन्निकर्षाश्चेति द्वन्द्व। आत्मेन्द्रियमनोर्था। यथात्र सन्निकर्षलक्षणा क्रिया जनयन्तीति पराभ्युपगम। असत्यपि तद्भावनियत इत्येतत्सर्वत्र सम्बध्यते। न हि चक्षुरादीनां चक्षुर्विज्ञानजनकत्वं नाम सामान्यमपरैरिष्टं।

---

[1] R... [2] P... ... [3] ...

न्तरभाविनो रूपम्। ततश्च ज्ञानान्तरात् व्यक्त्यन्तर[2]मविशेषकं कथं सामान्यं भवेत्?

तस्मान्मिथ्याविकल्पोयमर्थेष्वेकात्मताग्रहः।

न हि अर्थानां भेदेनाभेदेन वापि योग्यात्मनाऽपि केनचिद् तुल्यमिति तथैषा[3] ग्रहणविकल्पोऽपि मिथ्या॥

इतरेतरभेदोस्य बीजं संज्ञा यदर्थिका ॥७४॥

यस्येतरेतरभेदस्य प्रत्यायनार्थं अतत्साध्येभ्यो भिन्नसाध्यान् भावान् ज्ञात्वा तत्परिहारेण[4] प्रवर्त्तेतेति संकेतः क्रियते, सोऽयं तस्यैकात्मताप्रतिभासिनो मिथ्या-

---

बाह्यमुक्तमधुना ज्ञानान्तरं निर्दिश्यते। अत एवाह (।) कथमन्यस्य पुनर्ज्ञानस्येति। किम्विशिष्टस्य ज्ञानस्य (।) व्यक्त्यन्तरभाविनः। एकस्या गोव्यक्तौ यद्विकल्पविज्ञानन्ततोन्यत्र गोव्यक्त्यन्तरेण समुत्पन्नस्य विकल्पज्ञानस्येत्यर्थः। तथा ह्यनेकज्ञानव्यापनाद्वा सामान्यम्भवेत्। बाह्यव्यक्तिव्या[3]पनाद्वा। ज्ञानप्रतिभासस्य तु द्वयमप्यसत्। तदाह। ततश्चेत्यादि। व्यक्त्यन्तरमिति बाह्य॥

तस्मादित्युपसंहारः।

न हीत्यादिना व्याचष्टे। केनचिदिति सामान्यरूपेण। तथैषां ग्रहणमित्यर्थाना समाना इति ग्रहण॥

ननु सिद्धान्तवादिनाप्यस्य विकल्पस्य निबन्धनं वाच्यमनाश्रयस्योत्पत्तौ सर्वत्र प्रसङ्गादित्याह। इतरेतरभेद इत्यादि। संज्ञा सङ्केतक्रिया यद[4]र्थिका (।) य इतरेतरभेदः। अर्थः फलं प्रत्याय्यत्वेन यस्य इति कृत्वा स एवम्भूत इतरेतरभेदो भावानामन्योन्यव्यावृत्तिलक्षणोस्य मिथ्याविकल्पस्य बीजं संज्ञा सङ्केतक्रिया। यदर्थिका। यस्येतरेतरभेदस्य प्रत्यायनफला।

यस्येत्यादिना व्याचष्टे। यस्येतरेतरभेदस्य प्रत्यायनार्थं संकेतः क्रियते। अतत्साध्येभ्य इत्यतत्कार्येभ्यो भिन्नासाध्यान्भावान्भेदेन[5] ज्ञात्वा तत्परिहारेणेत्येतत् कार्यपरिहारेण तत्कार्येषु प्रवर्त्तेतेति कृत्वा संकेत क्रियते। सोयं यथोक्त इतरेतरभेदस्तस्यैकात्मताप्रतिभासिन एकाकारस्य मिथ्याविकल्पस्य बीजं कारणं। तत्रैव गृह्णातीति भेद भिन्नमित्यर्थः। एतत्स्वाध्यवसायवशादुच्यते। न पुनर्विकल्पस्य वस्तुग्रहणमस्ति (।) एष विकल्प इति सामान्याकारो विकल्पः स्ववासना[6]प्रवृत्तेरिति विकल्पवासनात्वनाद्यात्। एवमितरेतराकारतया प्रतिभाति। (।७४।)

कथं पुनर्भिन्नानां स्वलक्षणानामभिन्नं कार्यमेकाकारविकल्पात्मकं।

विकल्पस्य बीजम्। तमेव गृह्णन् एष विकल्प स्ववासनाप्रकृतेरेव[5] प्रतिभाति ॥

(ख) भिन्नानामभिन्न कार्यम्

कथ पुनर्भिन्नानामभिन्न कार्यं, येन तदन्येभ्यो भेदात्[1] अभेद इत्युच्यते। प्रकृतिरेव तादृशी भावानाम्।

एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने।
भेदेपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७५॥

यथेन्द्रियालोकमनस्कारा आत्मेन्द्रियमनस्कारा रूपविज्ञानमेकं जनयन्ति आत्मेन्द्रियमनोर्थतत्सन्निकर्षात्[2] वा, असत्यपि तद्भावनियते सामान्ये। दिङ्ना- 444

येनेत्येककार्यत्वेन। तदन्येभ्योऽतत्कार्येभ्यो भेदाद्धेतोर्व्यक्तीनामभेद इत्युच्यते। एकासंसर्गस्तद्व्यतिरेकिणा समानतेति वचनात्।

प्रकृतिरित्यादिना परिहरति। प्रकृति स्वभाव एकाकार[3] प्रत्यभि[illegible]- 66
मेकप्रत्यवमर्शः। अनुभवज्ञानमर्थज्ञान। एकप्रत्यवमर्शश्चार्थज्ञान चेति [illegible]। पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वात्। अल्पाच्तरत्वे[1]प्यर्थज्ञानशब्दस्य न पूर्वनिपात कृत। ते आदी यस्येति विग्रह। आदिशब्दाद् [illegible]। एकप्रत्यवमर्शादिरेवैकोर्थ इति कर्मधारय। तस्य साधने [illegible] भेदेपि [illegible] नियता[1] केचित्। स्वभावेन प्रकृत्या। इन्द्रियादिवत्। अथवैतावानेन भेदेपि [illegible]तुभ्य केचित् समाना [illegible] केचिदसमाना इत्येतच्चोद[illegible] ये समाना [illegible] तेन स्वभावेनैकाकार प्रत्यय जनयन्ति विनापि सामान्येनेन्द्रियादिवत्। [illegible]पमर्शज्ञानसाधने नियता इत्येतद् दार्ष्टान्तिकत्वेनोपन्यस्तमर्थज्ञानाद्ये[illegible]र्थसाधन इत्येतत् दृष्टान्तत्वेनाभि[illegible][2]द्धत्वात्।

अत एवादौ विभज्यते। यथेन्द्रियेत्यादि। यथेन्द्रियालोकमनस्कारा रूपविज्ञानमेक जनयन्तीति सम्बन्ध। एतत्स्वदर्शनमुदाहरति। आत्मेत्यादि [illegible]सिद्धान्ताश्रयेण। नित्यमणु मन शीघ्र चेत्यणुस्वरूपम्[illegible]। तत्सन्निकर्षात्त्वात्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षा। आत्मा मनसा [illegible] मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेने[illegible]ति वचनात्[3]। आत्मेन्द्रियमनोर्थानाम् [illegible] इति द्वन्द्व। [illegible]न्द्रियमनोर्था। यथाक्रम सन्निकर्षं[illegible] [illegible] जनयन्तीति [illegible]। असत्यपि तद्भावनियत [illegible] नियते। न हि चक्षुरादीना [illegible]नस्त्व नाम सामान्यमस्तीष्ट।

---

[1] Ri... [2] P... [3] N...

पादयो भिन्नाश्च परस्परानन्वयेऽपि प्रकृत्या एकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति, अन्या वा दहन[1]गृहादिका काष्ठसाध्यामर्थक्रिया यथाप्रत्ययम्। न तु भेदाविशेषेऽपि जलादय। श्रोत्रादिवद् रूपादिविज्ञाने॥

ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा।
दृष्टा यथा वौषधयो नानार्थेऽपि न चापराः ॥७६॥

यथा वा गुडूचीव्यक्त्यादीना सह प्रत्येकं वा ज्वरादि[1]शमनादि[3]लक्षणाना एककार्यक्रियावत्। न तत्र सामान्यं अपेक्ष्यते। भेदेऽपि तत्प्रकृतित्वात्। न तदविशेषेऽपि दधित्रपुसादयः॥

तासु तथाभूतासु[2] (?) सामान्यमपि किंचित् अस्तीति चेत्। तत एव[4] तदेक

अधुना दार्ष्टान्तिकम्व्याचष्टे। शिंशपादय इति शिंशपाखदिरन्यग्रोधादय परस्परानन्वयेपि। वृ[4]क्षत्वसामान्यविरहेपि वृक्ष इत्येकाकारं प्रत्यभिज्ञानं जनयन्ति। प्रत्यभिज्ञानादन्याम्वा दहनगृहादिका काष्ठसाध्यामर्थक्रिया शिंशपादयो जनयन्तीति प्रकृत। यथाप्रत्ययमिति यावद् (।) अग्निसहकारिप्रत्ययलाभन्तदा दहन जनयन्ति। गृहानुकूलप्रत्ययसपाते गृह। आदिशब्दाद् रथादिकार्यपरिग्रह। न तु भेदाविशेषेपि जलादय.[5] काष्ठसाध्यार्थक्रियासमर्था प्रकृत्या तेषामतत्कार्यत्वात्। अत्रापि दृष्टान्तमाह। श्रोत्रादिवद् रूपज्ञान इति। यथा श्रोत्रशब्दादयो रूपविज्ञाने कर्त्तव्ये न समर्था। आदिशब्दाद् रसादिविज्ञाने॥

स्यादेतद् (।) बहूना प्रत्येकमेककार्यकर्तृत्व सामान्यमन्तरेण न सिध्यतीत्यत आह। ज्वरादीत्यादि। सहेति व्यक्त्यन्तरसहिता। प्रत्येकमित्येकैकश[6] ज्वरादिशमने एकस्मिन् कार्ये दृष्टा यथौषधय। वा शब्द पूर्वदृष्टान्तापेक्षया। न चापरा दधित्रपुसा(?पा)दय।

यथेत्यादिना व्याचष्टे। न तत्र ज्वरादिशमने कर्त्तव्ये सामान्यमौषधित्व नामापेक्षन्ते(?)। किङ्कारण (।) भेदेपि तत्प्रकृतिकत्वात्। ज्वरादिशमनकार्यस्वभावत्वात्। यदि भेदानामसामर्थ्यं स्यात्। भवेत्सामान्यापेक्षा। न तदवि-
673 शेषेपि[1] भेदाविशेषेपि दधित्रपुसादय। दध्येव मन्दजानन्दधित्रपुस। दधि च त्रपुसश्चेति द्वन्द्वमन्ये व्याचक्षते॥

नानु गुडूचीव्यक्त्यादिषु तथाभूतास्वेककार्यकारिणीषु। किंचिदिति व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्त च। तदुक्त (।)

---

[1] Rims. [2] Hdi-sñam-du

कार्यं स्याद् (इति) मत चेत्।[1]

तदयुक्त, अविशेषात् सामान्य न तत्कार्यकृद्॥

अविशेषान्न सामान्यमविशेषप्रसङ्गतः।
तासां क्षेत्रादिभेदेऽपि ध्रौव्याच्चानुपकारतः ॥७७॥

सामान्यात् ज्वरादिशमनकार्यं[3] स्यात् चेत्, तस्य विशेषाभावात् व्यक्तीना क्षेत्रादिभेदेऽपि शीघ्रप्रशमनघटादे विशेषो गुणस्य तारतम्य च न स्यात्। अथ सामान्ये विशेषोऽस्ति चेत्, स्वभावभेदा[illegible]द् स्वरूपहानम्। ध्रौव्याच्चानुपकारत सामान्य (न कार्यकृद्)। यदि हि तद् उपकुर्यात्, अनाधेयविशेषस्य[2] अन्यानपेक्षणत्वात् स्वकार्यं सर्वं सकृज्जनयेत्[2] तज्जननस्वभाव वा न भवति। व्यक्तयस्तु [illegible]

"निर्वर्त्त्यमान यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधन।
स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्त्यै सा क्रियाया प्रयोजिके"ति।

तत एव सामान्यात् तदेक ज्वरादिशम[1]नलक्षण कार्यन्ततश्चा[illegible]तो [illegible] इति भाव।

तदयुक्तमिति सिद्धान्तवादी। अविशेषात् सामान्यस्येति। [illegible]त्वाच्च अविशिष्ट सामान्य(न)तत्कार्यकृदिति [illegible]। अन्यथा [illegible]स्याविशेषात्तासा गुडूच्यादिव्यक्तीना क्षेत्रादिभेदेपि तस्यापि ज्वरादि[illegible]स्याविशेषप्रसङ्गात। चिरशीघ्रे[illegible]ादि। [illegible] शीघ्र[illegible] विपरीताना चिरप्रशमन। आदिशब्दाच्चिरतरशीघ्रतरादिपरि[illegible]। क्षेत्र[illegible]दिभिन्नाना गुडूच्यादीनामुपयोगाद्[illegible] [illegible] गुणस्य तारतम्य च न स्यात्। सामान्य[illegible]त्। अथ क्षेत्रादिभेदेन सामान्यस्य विशेष इष्यते। तदा विशेषे वा सामान्यस्य[illegible] स्वभावभेद स्याद् [illegible]। ततश्च स्वरूपहान। [illegible]। ध्रौव्याच्च [illegible] व्यक्तिभ्योऽनुपकारतो न सामान्य कार्यकृदिति [illegible]। यदि हि सामान्यमुपकुर्यात् तदा नित्यत्वात् [illegible]नाधेयविशेषत्वादन्यानपेक्षणत्वात् [illegible] तत् सामान्य स्वकार्यं सकृज्जनयेत्। [illegible] न [illegible] तज्जननस्वभाव न भवति। [illegible] अविशेषात् [illegible]। [illegible] व्यक्तीना [illegible]। व्यक्तयस्तु [illegible]॥ सत्कारो [illegible]। विशिष्ट [illegible]। [illegible]

---

[1] [illegible] [2] [illegible]

देशकालसंस्कारक्रियासामर्थ्यात् विशिष्टोत्पत्तिका विशेषवत् कार्यकारीति न विरोधः। तद्वत् तत्र केचित् च (स्व)भाव[1]भेदेऽपि एकप्रत्यभिज्ञानादिकं अर्थक्रियाकरणे तदकारिभ्यो भेदाद् वा एकेन वा नानोत्पादेऽतज्जन्येभ्यो भेदाद् अभिन्ना इति।

किं पुनर् [2]भेद लक्षणेन सामान्येन स्वलक्षण समानमिति प्रत्येयं, अथान्यदेवेति चेत्। किंचातः। यदि स्वलक्षणं कथ विकल्पविषय अन्यतो वा कथ[3]मर्थक्रिया।

विशेषवत् कार्यं ज्वरादिशमनलक्षण। न च तासु व्यक्तिषु यच्छीघ्रकारित्वादिलक्षणमवान्तरसामान्यमवस्थि[5]न्तदेव विशेषवत् कार्यकारीति युक्तम्वक्तु। ओषध्यनुपयोगेपि पुस तत्कार्योदयप्रसङ्गात्। तद्वदिति विशिष्टव्यक्तिवत्। केचिदिति सजातीया एकप्रत्यभिज्ञानादिक। आदिशब्दाद् एकोदकाद्याहरणादि। तदकारिभ्य इति। प्रत्यभिज्ञानाद्यकारिभ्यो भेदादभिन्ना इत्युच्यन्ते। न त्वेकसामान्ययोगात्।

कार्यद्वारेणाभेद प्रतिपाद्य का[6]रणद्वारेणाह। एकेन वेत्यादि। यथा प्रयत्नेन घटभेदा अतज्जन्येभ्य इत्यप्रयत्नजन्येभ्यो भेदादभिन्ना इत्युच्यन्ते। यद्यपि प्रतिघट प्रयत्नस्य भेदस्तथाप्येकप्रत्यभिज्ञानहेतुत्वेन तस्याप्येकत्व। एतच्चोत्तरत्र निश्चाययिष्यते।

किम्पुनरित्यादि पर। भेदो व्यावृत्तिर्लक्षण निमित्त यस्य तेन सामान्येना-
67b तत्कार्ये[7]भ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्त स्वलक्षण समानमिति प्रत्येय। अन्यथान्यदेवेति स्वलक्षणादन्यद् विकल्पबुद्धिपरिवर्त्तिरूपमनर्थक्रियाकारि। तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समानमिति प्रत्येय।

ननु तदेषा बुद्धिप्रतिभासमनुरुन्धानैर्बुद्धिविपरिवर्त्तिनामेव भावानामाकारविशेषपरिग्रहाद् बहिरिव परिस्फुरता सामान्यमुच्यत इति पूर्वमु[1]क्तत्वात् सन्देहानुवृत्तिरेव।

सत्य। किन्त्वधिकम्य दोषस्य विधानार्थं उपन्यास। दोषविज्ञानार्थमाह। किंचात इति। इतरो ब्रवीत्यादिना प्रश्नाभिप्रायमाह। यदि स्वलक्षण प्रत्येय कथं विकल्पविषय। तथा हि विकल्पबुद्ध्यभिप्रायवशाद् भेदलक्षण सामान्य व्यवस्थाप्यते तस्या अभिप्रायवशात्। सामान्य सत्प्रकीर्तितमिति वच[2]नात्। तथाभूतेन चेत् सामान्येन स्वलक्षण समान प्रत्येय। तदा विकल्पस्य विषय स्यात्। न चैतद् युक्तमथान्यदेव बुद्धिपरिवर्त्ति रूप समानमिति प्रत्येय। अत्रापि दोषमाह। अन्यतो वा कथमर्थक्रिया (।) न हि बुद्धिप्रतिभासिरूपाद् अर्थक्रिया सम्भवति।

[illegible] घानि [illegible] तादृप्य [illegible] चावन्तु [illegible] हेत् ।

नैव दोषः । [illegible] [illegible] व्यवहारभावात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । परमार्थतस्तु [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

तत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

45b [illegible] प्रतिभाति। [illegible] गृह्यते [illegible]। [illegible] विजातीय[illegible] प्रतिभासन्ते। [illegible] भिन्नानि। न हि [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] गृह्यन्ते। [illegible] (इव) प्रतिभा[illegible]। [illegible], [illegible]।

[illegible] प्रतिभान्ति। [illegible]

[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] प्रतिभासनात्। [illegible] [illegible] प्रवर्त्तितं स्यात्। [illegible] प्रतिभासने। [illegible] भिन्नानि। विकल्पप्रतिभासि[illegible]। न चे [illegible]। [illegible] वस्तु। कि कारण (।) [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] त्वात्।

तत्र ये स्व[illegible](ण)द्वारा यान्ता [illegible] विकल्पबुद्धौ प्रतिभान्ति तेऽर्थाः विकल्पबुद्धिप्रतिभासित्वेन भेदलक्षणेन सामान्येन समाना इति गृह्यन्ते। कुतश्चिद् व्यावृत्ता(इ)ति विजातीयव्यावृत्त्या। तथा हि (।) विकल्पप्रतिभासिनोऽपि बुद्धि-भेदा अध्यवसितबाह्यरूपत्वाद् [illegible] व्यावृत्ता इव भासन्ते। तथान्यत्र। न स्वलक्षणत्वेन समानमिति गृह्यत इति सिद्धवचन(वि)रोधाभाव सम्बन्ध। सिद्धान्त (।) तत्र सामान्यप्रतिभासिनि विकल्प स्वलक्षणाप्रतिभासनात्।

एवन्तावद् बुद्धिप्रतिभासिनोऽर्थे सामान्यव्यवहार [illegible]। सम्प्रति सामानाधिकरण्यव्यवहार[1] स्यात्। त एवेत्यादि। त एव विकल्पप्रतिभासिनोऽर्थाः। कुतश्चिद् व्यावृत्ता इव सन्तो यथानुरूपाद् व्यावृत्ता उत्तरभेदास्त एव पूर्वरूपतोऽप्यनेकाद् व्यावृत्तिमन्त. प्रतिभान्ति (।) ततश्च व्यावृत्तिद्वयानुगतरूपेणैकेन धर्मिण प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्य।

अय चानन्तरानुयातो बुद्धिप्रतिभासिष्वर्थेषु सामान्यसामानाधिकरण्य-व्यवहारो मिथ्यार्थ एव क्रियते। कि कारण (।) स्वयमसतामपि विकल्पाकाराणान्तथा एकाकारानुगतत्वेन। व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्मस्वरूपेण। विकल्पबुद्ध्योप-

---

[1] Pāṇini 2 3 69

[illegible] उपदर्शनात्। [illegible] सामान्य[illegible]। [illegible] दर्शनात्[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]

[illegible] प्रतिभास[illegible] सामा[illegible]। [illegible] प्रतिभासात् सामान्[illegible]।

[illegible]

5b कारित्वेनेति तत्कारित्वेन प्रतिभाति। अन्यथा प्रवृत्तिर्न युक्ता [7]स्यात्। तच्चार्थं क्रियाकारितया प्रतिभासते। तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिव। न हि तस्याऽपि तत्त्वमिति वाच्य परीक्षानङ्गत्वात्। बुद्धिस्यास्तेऽर्थास्तेन समाना इति गृह्यन्ते। कुत[1]श्चित् व्यावृत्त (इव) प्रतिभासनात्। न च स्वलक्षण, तत्राऽप्रतिभासनात्।

त एव कुतश्चित् व्यावृत्ता अभिन्ना अपि व्यावृत्तिमन्त प्रतिभान्ति। स्वयम-

---

व्यवहारिणा प्रवृत्ते। व्यवहारिभिरित्यन्ये पठन्ति। व्यवहारिभिरित्यध्यवसाये-त्यनेन पूर्वसम्बन्धात् तृतीयैव कृता। न तु षष्ठी। न लोकाव्ययनिष्ठेति[1]-षष्ठी प्रतिषेधात्। अन्यथेति यदि विकल्पाग्रे बाह्याध्यवसायो न भवेत्तदा तथा-भूते विकल्पे जातेप्यर्थक्रियाकारिणी प्रवृत्तिर्न स्यात्। तदपि विकल्पप्रतिबिम्बक व्यवहर्तृ पुरुषाध्यवसायवशादर्थक्रियाकारितया प्रतिभासते। ततश्च तदतत्का-रिभ्यो भिन्नमिव। विकल्पप्रतिबिम्बकमेव तत्त्व कस्मान्नेति चेदाह्। न चे-त्यादि। तद्विकल्पप्र[2]तिबिम्बकन्न तत्त्व न वस्तु। किङ्कारण (।) अनर्थक्रिया-कारित्वेन परीक्षाया व्यभिचारस्यानङ्गत्वात्। एतच्चानन्तरमेव प्रतिपादयि-ष्याम।

तत्र ये स्वलक्ष(ण)द्वारा याता अर्थाकारा विकल्पबुद्धौ प्रतिभान्ति तेऽर्था विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनस्तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समाना इति गृह्यन्ते। कुतश्चिद् व्यावृत्ता(इ)ति विजातीयव्यावृत्त्या। तथा हि (।) विक[3]ल्पप्रतिभासिनोपि वृक्ष-भेदा अध्यवसितबाह्यरूपत्वाद् अवृक्षेभ्यो व्यावृत्ता इव भासन्ते। तथान्येति। न स्वलक्षणन्तेन समानमिति गृह्यत इति लिङ्गवचन(वि)परिणामेन सम्बन्ध। किङ्कारण (।) तत्र सामान्यप्रतिभासिनि विकल्पे स्वलक्षणाप्रतिभासनात्।

एवन्तावद् बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यव्यवहार उक्त। सम्प्रति सामाना-धिकरण्यव्यवहा[4]रमाह्। त एवेत्यादि। त एव विकल्पप्रतिभासिनोर्था। कुतश्चिद् व्यावृत्ता इव सन्तो यथानुत्पलाद् व्यावृत्ता उत्पलभेदास्त एव पुनरन्यतोप्यनीलाद् व्यावृत्तिमन्त प्रतिभान्ति (।) ततश्च व्यावृत्तिद्वयानुगतस्यैकस्यैव धर्मिण प्रति-भासनात् सामानाधिकरण्य।

अय चानन्तरानुक्रान्तो बुद्धिप्रतिभासिष्वर्थेषु सामान्यसामानाधिकरण्य-व्यवहा[5]रो मिथ्यार्थ एव क्रियते। कि कारण (।) स्वयमसतामपि विकल्पाकारा-णान्तथा एकाकारानुगतत्वेन। व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्म्मस्वरूपेण। विकल्पबुद्धयोप-

---

[1] Pānini 2 3 69.

नतामपि बुद्धया उपदर्शनात्। मिथ्यार्थ[2] एव सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहार। सर्वश्चाय स्वलक्षणानामेव दर्शनाहितवासनाकृतायातत्वात्। तत्प्रतिबद्धजन्मना विकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि[3] वस्तुनि प्रवृत्ति, मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्ते, नान्येषाम्। तद्भेदप्रभवे सत्यपि यथादृष्टविशेषानुसरण परित्यज्य किंचित्साम्यग्रहणेनान्यसमारोपात्[4]। दीपप्रभायामिव मणिबुद्धे। तेन न विकल्प-विषयेऽप्यर्थक्रियाकारित्वम्।

दर्शनात्। एकाकारेण प्रतिभासनात् सामान्यव्यवहार। अनेकाकारेण चैकस्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यव्यवहार।

यदि मिथ्यार्थ एव सर्वो विकल्प कस्मात् क्षणिकत्वादि[illegible] नात्मादिविकल्पा प्रमाण नित्या विकल्पास्तु नेत्यत आह। सदसत्त्वार्थ[illegible]। सर्वो विप्लव इति सम्बन्ध। विप्लवो भ्रान्ति। अर्थमिति [illegible]। स्वलक्षणानामेव यद्दर्शनन्तेनाहिता या वासना तत्कृत। परम्परया [illegible]नाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वात्। तथा हि नित्यादिविकल्पा [illegible] त्पन्ना सदृशापरापरोत्पत्तिदर्शनायातत्वात्। [illegible] स्तुदर्शनद्वारायातत्वे। तत्प्रतिबद्धजन्मनामनित्यादिविकल्पानामतत्प्रतिभासित्वे[illegible] स्वलक्षणाप्रतिभासित्वेऽपि वस्तुन्यविसम्वाद। [illegible] विद्यमानत्वात् केवल स्वलक्षणरूपेण न प्रतिभासन [illegible] उच्यते। मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेर्मणि[illegible] मणौ प्रतिबद्धत्वात्। प्रभाश्रयेण च मणि[illegible]।

न त्वेवं नित्यादिविकल्पारोपा[illegible] स्यैवाकारस्य समारोपात्। तदाह। नान्येषामित्यादि। [illegible] विकल्पाना वस्तुनि सम्वाद [illegible]। तद्भेदप्रभवे सत्यपीति। [illegible] भेदाद् उत्पादेऽपि सतीत्यर्थ। यथा दृष्टो यो विशेष [illegible] नुसरण [illegible] परित्यज्य किंचित्साम्य[illegible] यो [illegible] ग्रहणेन [illegible]। दीपप्रभा[illegible] [illegible] मणिबुद्धे [illegible] [illegible]। [illegible] विषयेऽप्यर्थक्रियाकारित्व [illegible] [illegible]।

[illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] (इव) [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

तत्र [illegible] (ग) [illegible] तेषां [illegible] इति [illegible] । [illegible] (ट) [illegible] । [illegible] (।) [illegible] । [illegible] । न स्वलक्षणं [illegible] (१२) [illegible] । [illegible] (।) तत्र [illegible] । [illegible] प्रतिभासनात् ।

एवं तावद् बुद्धिप्रतिभासि [illegible] । [illegible] सामान्या-धि[illegible]व्यवहारो[1] [illegible] । न [illegible] । न [illegible] । [illegible] व्यावृत्ता इव [illegible] व्यावृत्तिमन्त प्रतिभान्ति (।) [illegible] प्रति-भासनात् सामान्य[illegible] ।

अथ [illegible] बुद्धिप्रतिभासि[illegible] सामान्य[illegible]-व्यवहारो मिथ्यार्थ एव [illegible] । [illegible] (।) स्वयम[illegible] [illegible]-[illegible] । व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्मेण [illegible] । [illegible]बुद्ध्योप-

[1] Pānini 2 3 69

[illegible]मपि बहुधा उपवर्णिता। [illegible] । सर्वदा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] , [illegible]म्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]म्।

45b कारित्वेनेति तत्कारित्वेन प्रतिभाति। अन्यथा प्रवृत्तिर्न युक्ता [7]स्यात्। तच्चार्थक्रियाकारितया प्रतिभासते। तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिव। न हि तन्यार्ऽपि तत्त्वमिति वाच्य परीक्षानङ्गत्वात्। बुद्धिस्यास्तेऽर्थास्तेन समाना इति गृह्यन्ते। कुत[1]श्चित् व्यावृत्त (इव) प्रतिभासनात्। न च स्वलक्षण, तत्राऽप्रतिभासनात्।

त एव कुतश्चित् व्यावृत्ता अभिन्ना अपि व्यावृत्तिमन्त प्रतिभान्ति। स्वयम-

---

व्यवहारिणा प्रवृत्ते.। व्यवहारिभिरित्यन्ये पठन्ति। व्यवहारिभिरित्यध्यवसायेत्यनेन पूर्वसम्बन्धात् तृतीयैव कृता। न तु षष्ठी। न लोकाव्ययनिष्ठेति[1]षष्ठी प्रतिषेधात्। अन्यथेति यदि विकल्पाशे बाह्याध्यवसायो न भवेत्तदा तथाभूते विकल्पे जातेप्यर्थक्रियाकारिणी प्रवृत्तिर्न स्यात्। तदपि विकल्पप्रतिबिम्बक व्यवहर्तृ पुरुषाध्यवसायवशादर्थक्रियाकारितया प्रतिभासते। ततश्च तदतत्कारिभ्यो भिन्नमिव। विकल्पप्रतिबिम्बकमेव तत्त्व कस्मान्नेति चेदाह। न चेत्यादि। तद्विकल्पप्र[2]तिबिम्बकन्न तत्त्व न वस्तु। किङ्कारण (।) अनर्थक्रियाकारित्वेन परीक्षाया व्यभिचारस्यानङ्गत्वात्। एतच्चानन्तरमेव प्रतिपादयिष्याम ।

तत्र ये स्वलक्ष(ण)द्वारा याता अर्थाकारा विकल्पबुद्धौ प्रतिभान्ति तेऽर्था विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनस्तेन भेदलक्षणेन सामान्येन समाना इति गृह्यन्ते। कुतश्चिद् व्यावृत्ता(इ)ति विजातीयव्यावृत्त्या। तथा हि (।) विक[3]ल्पप्रतिभासिनोपि वृक्षभेदा अध्यवसितबाह्यरूपत्वाद् अवृक्षेभ्यो व्यावृत्ता इव भासन्ते। तथान्येति। न स्वलक्षणन्तेन समानमिति गृह्यत इति लिङ्गवचन(वि)परिणामेन सम्बन्ध । किङ्कारण (।) तत्र सामान्यप्रतिभासिनि विकल्पे स्वलक्षणाप्रतिभासनात्।

एवन्तावद् बुद्धिप्रतिभासिन्यर्थे सामान्यव्यवहार उक्त । सम्प्रति सामानाधिकरण्यव्यवहा[4]रमाह। त एवेत्यादि। त एव विकल्पप्रतिभासिनोर्था । कुतश्चिद् व्यावृत्ता इव सन्तो यथानुत्पलाद् व्यावृत्ता उत्पलभेदास्त एव पुनरन्यतोप्यनीलाद् व्यावृत्तिमन्त प्रतिभान्ति (।) ततश्च व्यावृत्तिद्वयानुगतस्यैकस्यैव धर्मिण प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्य।

अय चानन्तरानुक्रान्तो बुद्धिप्रतिभासिष्वर्थेषु सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहा[5]रो मिथ्यार्थ एव क्रियते। किं कारण (।) स्वयमसतामपि विकल्पाकाराणान्तथा एकाकारानुगतत्वेन। व्यावृत्तिद्वयानुगतेन धर्म्मस्वरूपेण। विकल्पबुद्ध्योप-

---

[1] Pānini 2 3 69

सतामपि बुद्धया उपदर्शनात्। मिथ्यार्थ एव सामान्यसामानाधिकरण्यव्यवहारः। सर्वश्चायं स्वलक्षणानामेव दर्शनाहितवासनाकृतायातत्वात्। तत्प्रतिबद्धजन्मना विकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि[3] वस्तुनि प्रवृत्तिः, मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेः, नान्येषाम्। तद्भेदप्रभवे सत्यपि यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य किंचित्साम्यग्रहणेनाऽन्यसमारोपात्[4]। दीपप्रभायामिव मणिबुद्धेः। तेन न विकल्पविषयेष्वर्थक्रियाकारित्वम्।

दर्शनात्। एकाकारेण प्रतिभासनात् सामान्यव्यवहारः। अनेकाकारेण चैकस्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यव्यवहारः।

यदि मिथ्यार्थ एव सर्वो विकल्पः कस्मात् कृतकत्वादि[6]द्वारायाता अनित्यानात्मादिविकल्पाः प्रमाणं नित्या विकल्पास्तु नेत्यत आह। सर्वश्चायमित्यादि। सर्वो विप्लव इति सम्बन्धः। विप्लवो भ्रान्तिः। अयमिति सामान्यादिरूपः। स्वलक्षणानामेव यद्दर्शनन्तेनाहिता या वासना तत्कृतः। परम्परया सर्वविकल्पानाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वात्। तथा हि नित्यादिविकल्पा अपि[7] वस्तुदर्शनेनैवो- 68b
त्पन्नाः सदृशापरापरोत्पत्तिदर्शनायातत्वात्। तत्र तुल्ये सर्वविकल्पानाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वे। तत्प्रतिबद्धजन्मनामनित्यादिविकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेपि स्वलक्षणाप्रतिभासित्वेपि वस्तुन्यविसम्वादः। अध्यस्तस्यानित्यादिरूपस्य वस्तुनि विद्यमानत्वात् केवलं स्वलक्षणरूपेण न प्रतिभासत इति विकल्पो[1] विभ्रम उच्यते। मणिप्रभायामिव मणिभ्रान्तेर्मणिस्वरूपाग्रहेप्यविसम्वादो मणिप्रभाया मणौ प्रतिबद्धत्वात्। प्रभाश्रयेण च मणिभ्रान्तेरुत्पत्तेः।

न त्वेवन्नित्यादिविकल्पास्तेषाम्वस्तुदर्शनद्वारायातत्वेपि वस्तुन्यविद्यमानस्यैवाकारस्य समारोपात्। तदाह। नान्येषामित्यादि। अन्येषां नित्यादिविकल्पानां वस्तुनि सम्वाद इत्यनेन सम्बन्धः। तद्भेदप्रभवे सत्यपीति। अर्थभेदाद् उत्पादेपि सतीत्यर्थः। यथा दृष्टो यो विशेषः क्षणिकत्वादिस्तस्यानुसरणं निश्चयं परित्यज्य किञ्चित्सामान्यमिति [illegible] वा सामान्यस्य ग्रहणेन विशेषान्तरस्य स्थिरत्वादेः समारोपात्। दीपप्रभायामिव[3] भासुरत्वादिसाम्यात् प्रवृत्ताया मणिबुद्धेर्न मणिवस्तुसम्वादः। पारम्पर्येणाप्यध्यवसिते मणावप्रतिबद्धत्वात्। यतश्च मिथ्यार्था एव विकल्पास्तेन न विकल्पविषयेष्वर्थक्रियाकारित्वं (।) ततश्च [illegible] साध्यते।

[illegible] सामान्य [illegible] इति चेत्। न। बहिरिव परिस्फुरतामेवार्थानां [illegible] भिन्ना-

तथा प्रतिभासनात्। वस्तुनस्तु नानैकव्यतिरेक[4]ग्रहो विभ्रमः। एककार्यकारिण- 446a
स्तस्य तथा(भाव)जिज्ञासासु तथाभावख्यापनाय तथा व्यवस्थापितत्वात्।[5]
न वस्तुभेदात्। तस्यैवैकस्य अनेक[1]त्वायोगात् अनेकस्य चैकत्वायोगात्, व्यतिरिक्तस्य निषेधात्। तेषां प्रकृतेर्भेदात् यथावस्तु शब्दार्थाभ्युपगमे सामानाधिकरण्यायोगात्।

तदुपाधेरेकस्याभिधानात् अदोष इति चेत्। अनुपकारिणि पारतन्त्र्यायो-

---

वस्तुधर्म एवानित्यत्वादिकः स्यादिति। कस्तर्हि विकल्पकृतो विभ्रम इत्याह। वस्तुनस्त्वित्यादि। एकस्य वस्तुनो नानारूपेण ग्रहः। बहूनां चैकत्वेन। धर्मधर्मिणोश्च व्यतिरेकेण[1] ग्रहो विभ्रमो भ्रान्त इत्यर्थः। किं पुनः कारणमेकत्वादिग्रहो विभ्रम इत्याह। तस्यैकानेकेत्यादि। एककार्यकारिणो घटादिभेदस्यैकोदकाद्याहरणादिकार्यकारिणः। तथा भावजिज्ञासासु। एककार्यकर्तृत्वजिज्ञासासु। तथाभावख्यापनायैककार्यकारित्वख्यापनाय। तथाकृतस्थितित्वात्। घटादिना[5] एकरूपेण व्यवहारलाघवार्थम्व्यवस्थापितत्वात्। तथैकस्याप्यनेककार्यकारिणः। यथा घटस्य चक्षुर्विज्ञानोदकधारणकादाचित्कज्ञानादिकार्यकारिणस्तथाभावजिज्ञासासु तथाभावख्यापनाय। अनेककार्यत्वख्यापनाय तथाकृतस्थितत्वात्। चाक्षुषपार्थिवानित्यादिरूपेण व्यवस्थापितत्वात्[6]। एवमन्यत्रापि यथायोगं वाच्यं। न वस्तुभेदाद् एकस्मिन् पदार्थेऽनेकधर्मव्यवस्थापनं। किङ्कारणं (।) तस्यैवैकस्य वस्तुनोऽनेकत्वायोगात् (।) ततश्चैकस्यानेकत्वग्रहो विभ्रम इत्याख्यात। तथानेकस्याप्येकत्वव्यवस्थापनन्तदकार्यव्यावृत्तिद्वारेणैव न वस्तुभेदादित्याह। अनेकस्य चैकत्वायोगादिति[7]। तथा चानेकस्यैकत्वग्रहो विभ्रमः। एवं धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकग्रहोपि 69b
भ्रान्त एव। किङ्कारणं (।) व्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य प्रागेव निषेधात्। व्यक्तयो नानुयन्त्यन्यदित्यादिना।

धर्मिणः सकाशाद् व्यतिरिक्ता एव धर्मास्ततश्च यथावस्तु शब्दार्थो भविष्यतीत्याह। तेषामित्यादि। तेषामनित्यत्वादीनां धर्माणां प्रकृते स्वभावस्य भेदात् कारणाद् यथावस्तु शब्दा[1]र्थाभ्युपगमे नीलोत्पलमनित्यः शब्द इत्यादि सामानाधिकरण्यायोगात्। नीलादिगुणानामुत्पलादिजातीनाञ्च परस्पर स्वभावभेदात्। तद्वाचिनां शब्दानामेकस्मिन्नधिकरणे वृत्तिर्नास्तीति सामानाधिकरण्यायोगः। तस्मान्न यथावस्तु शब्दार्थव्यवस्थेति भावः।

---

[1] D[illegible]

[illegible] । [illegible] वस्तुनो नानित्यत्व[illegible] [illegible] प्रमाणात् तेषां भवति 'अयं अनित्य' [illegible] नानेक[illegible] वर्शयन्ति । [illegible] । न [illegible] । तत्त्वाभाव[illegible]

[illegible] (१) [illegible] नानित्य[illegible] [illegible] वस्तुनो [illegible] [illegible] स्यात् । [illegible]

[illegible]

तथा प्रतिभासनात्। वस्तुनस्तु नानैकव्यतिरेकग्रहो विभ्रम.। एककार्यकारिण- 44a
स्तस्य तथा(भाव)जिज्ञासासु तथाभावख्यापनाय तथा व्यवस्थापितत्वात्।
न वस्तुभेदात्। तस्यैवैकस्य अनेक[1]त्वायोगात् अनेकस्य चैकत्वायोगात्, व्यति-
रिक्तस्य निषेधात्। तेषां प्रकृतेर्भेदात् यथावस्तु शब्दार्थाभ्युपगमे सामानाधिकर-
ण्यायोगात्।

तदुपाधेरेकस्याभिधानात् अदोष इति चेत्। अनुपकारिणि पारतन्त्र्यायो-

---

वस्तुधर्म एवानित्यत्वादिक स्यादिति। कस्तर्हि विकल्पकृतो विभ्रम इत्याह। वस्तुनस्त्वित्यादि। एकस्य वस्तुनो नानारूपेण ग्रह । बहूना चैकत्वेन। धर्मधर्मिणोश्च व्यतिरेकेण[3] ग्रहो विभ्रमो भ्रान्त इत्यर्थ । कि पुन कारणमेकत्वादिग्रहो विभ्रम इत्याह। तस्यैकानेकेत्यादि। एककार्यकारिणो घटादिभेदस्यैकोदकाद्याहरणादिकार्यकारिण । तथा भावजिज्ञासासु। एककार्यकर्तृत्वजिज्ञासासु। तथाभावख्यापनायैककार्यकारित्वख्यापनाय। तथाकृतस्थितित्वात्। घटादिना[5] एकरूपेण व्यवहारलाघवार्थंम्व्यवस्थापितत्वात्। तथकस्याप्यनेकार्यकारिण । यथा घटस्य चक्षुर्विज्ञानोदकधारणकादाचित्कज्ञानादिकार्यकारिणस्तथाभावजिज्ञासासु तथाभावख्यापनाय। अनेककार्यत्वख्यापनाय तथाकृतस्थितत्वात्। चाक्षुषपार्थिवानित्यादिरूपेण व्यवस्थापितत्वात्[6]। एवमन्यत्रापि यथायोग वाच्य। न वस्तुभेदाद् एकस्मिन् पदार्थेऽनेकधर्मव्यवस्थापन। किङ्कारण (।) तस्यैवैकस्य वस्तुनोऽनेकत्वायोगात् (।) ततश्चैकस्यानेकत्वग्रहो विभ्रम इत्याख्यात। तथानेकस्याप्येकत्वव्यवस्थापनन्तदकार्यव्यावृत्तिद्वारेणैव न वस्त्वभेदादित्याह। अनेकस्य चैकत्वायोगादिति[7]। तथा चानेकस्यैकत्वग्रहो विभ्रम । एव धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकग्रहोपि 69b
भ्रान्त एव। किङ्कारण (।) व्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य प्रागेव निषेधात्। व्यक्तयो नानुयन्त्यन्यदित्यादिना।

धर्मिण सकाशाद् व्यतिरिक्ता एव धर्मास्ततश्च यथावस्तु शब्दार्थो भविष्यतीत्याह। तेषामित्यादि। तेषामनित्यत्वादीना धर्माणा प्रकृते स्वभावस्य भेदात् कारणाद् यथावस्तु शब्दा[1]र्थाभ्युपगमे नीलोत्पलमनित्य शब्द इत्यादि सामानाधिकरण्यायोगात्। नीलादिगुणानामुत्पलादिजातीनाञ्च परस्पर स्वभावभेदात्। तद्वाचिनां शब्दानामेकस्मिन्नधिकरणे वृत्तिर्नास्तीति सामानाधिकरण्यायोग । तस्मान्न यथावस्तु शब्दार्थव्यवस्थेति भाव ।

---

[1] D.-lhar-b?-g-p?i-pa?n.

नापि स्वलक्षणस्य अनित्यत्वाद्यभावः। एवं चलाद् वस्तुनो नानित्यत्वन्नाम[5] किञ्चिदस्ति। क्षणस्थायित्वेन तथाभूतस्य ग्रहणाद् तेषां भवति 'अयं अनित्यः' 'अनित्यतामस्य'। तद्धर्मतामेवावतरन्तो विकल्पा नानेक[6]धर्मव्यतिरेकं दर्शयन्ति। न च ते निराश्रयाः। तद्भेददर्शनाश्रयत्वात्। न चावस्तुधर्मता। तत्स्वभावस्यैव

[illegible] प्रतिभासनात्। यच्चोक्तम् (।) स्वलक्षणे चानित्यत्वाद्यप्रतीतेरताद्रूप्य[illegible]माह। नापीत्यादि। चलाद् वस्तुनो यस्मान्नानित्यत्वन्नाम किञ्चिदस्ति। येनागमय्यान् स्वलक्षणस्यानित्यत्वेनायोगः स्यात्। किन्तु चलमेव [illegible] स्वलक्षणस्यैवानित्यत्वम्। एवमनात्माद्यपि द्रष्टव्यं। तेन प्रत्यक्षेण [illegible] स्वलक्षणेऽनित्यत्वं गृहीतमेव केवलं भ्रान्तिनिमित्तसद्भावादनिश्चितम् (।) [illegible]मात्रेऽनुमानव्यापारस्तेन तन्निश्चय एव स्वलक्षणेऽनित्यत्व[illegible] सिद्धं।

[illegible] क्षणमेवानित्य [illegible] धर्मानित्योऽयमर्थोऽनित्यत्वमस्येति वा धर्मिधर्म[illegible] प्रतीतिरित्यत आह। क्षणेत्यादि। स्वलक्षणस्य तथाभूतस्येति चल[illegible]तया। एकक्षणस्थायित्वेन ग्रहणाद् उत्तरकालमन्त्यक्षण[illegible]नित्योऽयमित्यादि। भेदान्तराप्रतिक्षेपविवक्षायामनित्योऽयमिति [illegible]मनित्यत्वमस्येत्येव धर्मिधर्मभाव[7]प्रतीतिर्भवति।

[illegible] कस्मात् स्य वास्तवः धर्मधर्मिभाव इत्यत आह। तद्धर्मतामित्यादि। [illegible]मेवावतरन्तः स्वलक्षणमध्यवस्यन्तो विकल्पा इत्यर्थः। [illegible]नुसारेण नानारूपा एकरूपाश्च धर्मास्ते च व्यतिरे[illegible]। [illegible] अनित्यकृतकत्वादीन्। एकं धर्मं बहूनां घटादीना[illegible] घटादीनामनित्यत्वमिति दर्शयन्ति। वस्तुनीत्यत्रा[illegible]। [illegible] च [illegible] (।) [illegible] (।) दर्शयन्तीति।

[illegible] ते निराश्रयाः प्राप्नुवन्तीति यदाह। न च त इति। न [illegible] स्वलक्षणस्य यद् [illegible] विकल्पाः। तथा हि परमार्थेनानित्यादि[illegible] विकल्पाः दृष्टाकाराध्यवसायेन प्रवर्त्तन्ते। [illegible] प्रवर्त्तन्ते विकल्पाः अनित्यादयः [illegible]। [illegible] (।) [illegible] चावस्तु [illegible]। [illegible] सा वस्तुधर्मता। [illegible]। [illegible]

तथा प्रतिभासनात्। वस्तुनस्तु नानैकव्यतिरेकग्रहो विभ्रम। एककार्यकारिण- 46a
स्तस्य तथा(भाव)जिज्ञासासु तथाभावख्यापनाय तथा व्यवस्थापितत्वात्।[1]
न वस्तुभेदात्। तस्यैकस्य अनेक[1]त्वायोगात् अनेकस्य चैकत्वायोगात्, व्यति-
रिक्तस्य निषेधात्। तेषां प्रकृतेर्भेदात् यथावस्तु शब्दार्थाभ्युपगमे सामानाधिकर-
ण्यायोगात्।

तदुपाधेरेकस्याभिधानात् अदोष इति चेत्। अनुपकारिणि पारतन्त्र्यायो-

---

वस्तुधर्म एवानित्यत्वादिक स्याति। कस्तर्हि विकल्पकृतो विभ्रम इत्याह। वस्तुनस्त्वित्यादि। एकस्य वस्तुनो नानारूपेण ग्रह। बहूना चैकत्वेन। धर्मध-र्मिणोश्च व्यतिरेकेण[1] ग्रहो विभ्रमो भ्रान्त इत्यर्थ। किं पुन कारणमेकत्वादिग्रहो विभ्रम इत्याह। तस्यैकानेकेत्यादि। एककार्यकारिणो घटादिभेदस्यैकोदकाद्याह-रणादिकार्यकारिण। तथा भावजिज्ञासासु। एककार्यकर्तृत्वजिज्ञासासु। तथाभा-वख्यापनायैककार्यकारित्वख्यापनाय। तथाकृतस्थितित्वात्। घटादिना[5] एकरूपेण व्यवहारलाघवार्थम्व्यवस्थापितत्वात्। तथवस्याप्यनेकार्यकारिण। यथा घटस्य चक्षुर्विज्ञानोदकधारणकादाचित्कज्ञानादिकार्यकारिणस्तथाभावजिज्ञासासु तथाभा-वख्यापनाय। अनेककार्यत्वख्यापनाय तथाकृतस्थितत्वात्। चाक्षुषपार्थिवानित्या-दिरूपेण व्यवस्थापितत्वात्[6]। एवमन्यत्रापि यथायोग वाच्य। न वस्तुभेदाद् एकस्मिन् पदार्थेऽनेकधर्मव्यवस्थापन। किङ्कारण (।) तस्यैवैकस्य वस्तुनोऽनेक-त्वायोगात् (।) ततस्तैकस्यानेकत्वग्रहो विभ्रम इत्याख्यान। तथानेकस्याप्येक-त्वव्यवस्थापनन्तदकार्यव्यावृत्तिद्वारेणैव न वस्त्वभेदादित्याह। अनेकस्य चैकत्वा-योगादिति[7]। तथा चानेकस्यैकत्वग्रहो विभ्रम। एव धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकग्रहोऽपि 69b
भ्रान्त एव। किङ्कारण (।) व्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य प्रागेव निषेधात्। व्यक्तयो नानुयन्त्यन्यदित्यादिना।

धर्मिण सकाशाद् व्यतिरिक्ता एव धर्मास्ततश्च यथावस्तु [illegible] भविष्यतीत्याह। तेषामित्यादि। तेषामनित्यत्वादीना धर्माणा प्रकृते [illegible] भेदात् कारणाद् यथावस्तु शब्दा[1]र्थाभ्युपगमे नीलोत्पलमित्ये [illegible] सामानाधिकरण्यायोगात्। नीलादिगुणानामुत्पलादिजातीनाञ्च [illegible] भेदात्। तद्वाचिना शब्दानामेकस्मिन्नधिकरणे वृत्तिर्नास्तीति [illegible] योग। तस्मान्न यथावस्तु शब्दार्थव्यवस्थेति भाव।

---

[1] D. [illegible]

गात् न विशेष । पारतन्त्र्येऽपि तन्निष्पन्नभावेन सामानाधिकरण्ये प्रयोगाभावात्। युक्त्या एकस्याध्याहारो न वस्तुविषय शब्द(दो)त्थात्। बुद्धिप्रतिभा-

---

तदुपकार्येत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते। ये नीलादयो धर्मा उपाधित्वेन द्रव्यस्य तत्संबन्धस्य प्रत्यासत्तिपरत्वेनाभिधानाद् दोष । सामानाधिकरण्या-भावदोषो नास्ति। उत्तरमाह (।) अनुपकारिणो यादि। उपाधि ... नीलादीनां धर्माणामनुपकार्यकत्वात्। न हि नीलगुणस्यो ... द्रव्यमनोऽस्य कश्चिद् विशेषो (।) तदानुपकारिणि द्रव्ये तदायत्तवृत्तित्वात् नीलादीनां पारतन्त्र्यायोगात्। नीलादयो[3] धर्मा अनुपकार्य पारतन्त्र्याभावात्। तदभावेऽप्याय-मुपाधित्वेन न स्यात्। येभ्यो द्रव्यात् ... धर्माणां ... पारतन्त्र्येऽपि द्रव्यजन्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यमन्यथा द्रव्यायत्तत्वाभावात्। तावं च क्षणिकत्वान्न सम-क्षणिकस्यार्थक्रियायोगात्। तादृश कार्याभिमतानामुपाधीनां कारणाभिमतस्य च द्रव्यस्य सहानवस्थिते[4] कारणात्। द्वयोर्विशेषणविशेष्ययोरेकस्य प्रयोगाद् ... अभिधान (।) कारणाभिमतस्य विशेषस्य तदानीं निरोधात्। एकस्यैव विशिष्टस्याप्युपा-धिमत । अध्याहार उपदर्शनं तदा न वस्तुविषय शब्दो न स्यात्। बुद्ध्यारोपितस्यैव विशेषस्य शब्देनाभिधानात्।

स्यान्मत (।) यद्विनष्ट विशेष्यन्तद्विषयस्य शब्दस्य भवतु बुद्धिप्रति[5]भास-विषयत्व (।) य पुन सन्नेवोपाधिमन्तद्वाचिन शब्दस्य वस्तुविषयत्वमेवास्त्विति चेदाह। बुद्धिप्रतिभासेत्यादि। बुद्धिप्रतिभासो विषयो यस्याभिधानस्य तत्तथा (।) तद्भावस्तस्मिन् सति सर्वं विशेषणविषयाभिमतमप्यभिधानन्तथैव विकल्पबुद्धिप्रतिभासविषयमेवास्तु । कि कारण (।) तथा भिन्नोपाधिमतो नानाविशेषणवत एक[6]स्य ग्रहणे बुद्धावभासनात्। तथा ह्युपाधिमतो विनष्ट-स्याध्याहारिका विकल्पबुद्धिरङ्गीकर्त्तव्या (।) तदा चोपाधिमतोऽभावे उपाधे-रप्यभाव पारतन्त्र्याभावात् (।) भिन्नोपाधिमत एकस्याप्रतिभासने कुत सामानाधिकरण्य।

यदा तु विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि विकल्पबुद्धिप्रतिभासित्वमिष्टन्तदा
70a कल्पित धर्मद्वयगृहीतैकध[7]र्मिप्रतिभासिन्येकैव बुद्धिर्जायत इत्यविरुद्ध सामाना-धिकरण्य।

उपकार्येत्यादिना पराभिप्रायमाशकते। अवोचो योयमेकस्य बुद्ध्याध्याहार इत्यादिनोक्त । उपाधिमता समकालस्य निष्पन्नरूपस्योपाधे पारतन्त्र्याभावा-दनुपाधित्व। प्राक् पारतन्त्र्यन्तदेवोपाधित्वमिति चेदाह। नेत्यादि। न ह्य-

विषयत्वस्य एकत्वे सर्वं तथैवास्तु। ग्रहणे तथा भिन्नोपाधिमत एकस्याभासनात्।

उपकार्योपकारकयोरुपाधि[1]तद्वतोरपि सहस्थितिकत्वाददोष इति चेत्। न। निष्पत्तौ पारतन्त्र्याभावात् अनुपाधित्वम्। न चानिष्पत्ति, स्वभावानिश्चयात्[5]। सर्वथा पारतन्त्र्याभावात् कल्पनयाऽऽरोप्य सर्वत्र व्यवहारे च सैव बुद्धि किन्न अनुविधीयते ? वस्तुन एकेन शब्देन प्रमाणेन च विषयीकरणे वस्तुबलात् अशेषविशेषाक्षेपात्[6], तदन्यवैयर्थ्यं च न स्यात्। बुद्धिप्रतिभासस्य निर्वस्तुकत्वात् वस्तुसामर्थ्यभाविनाम्प्रसङ्ग। तदभिन्न एकाकारस्य विषयीकरणेऽपि आकारान्तरेऽनिश्चयात्[7], आकारान्तरे साकाङ्क्षया बुद्ध्या ग्राह्यम्। भिन्नस्य शब्दार्थस्य 44

निष्पन्नस्य दाराविषा[1]णतुल्यस्य पारतन्त्र्यमुपाधित्वम्वा (।) सर्वथा सतोऽसतश्चासत्पारतन्त्र्यमिति हेतो कल्पनारोपितमुपाधीनाम्पारतन्त्र्य कृत्वा पारतन्त्रयव्यवहारे। सर्वथेति सर्वेण प्रकारेण यथा पारतन्त्र्यव्यवहारे बुद्धिरनुविधीयते तथा विशेषणविशेष्यव्यवहारे सैवारोपिका बुद्धि किन्नानुविधीयते। तदनुविधान हि न्याय्य बुद्धिसन्दर्शितार्थप्रतिभास[2]मनाश्रित्य व्यवहर्त्तुमशक्यत्वात्। वस्तुन एकेन शब्देन प्रमाणेन च विषयीकरणे वस्तुबलाद्वस्तुस्वभावभूताशेषधर्माक्षेपात् तदन्यस्य शब्दादेर्वैयर्थ्यं च यत्प्रागुक्तमेकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्येत्यादि।

व स्तु वा दि पक्षे तद्बुद्धिप्रतिभासानुरोधेन स्यात्। किं कारण (।) बुद्धिप्रतिभासस्य निर्वस्तुकत्वाद् वस्तुसामर्थ्यभाविनान्दोषाणामप्रस[3]ङ्ग। बहुवचनेनैतदाह। न केवल तदन्यवैयर्थ्यदोषस्याप्रसङ्गस्तथा व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याभाव उपाधीना च पारतन्त्र्यायोगात्।

विशेषणविशेष्यत्वाभाव भिन्नोपाधिमत एकस्य बुद्धावप्रतिभासनात् (।) सामानाधिकरण्याभावश्च य उक्तस्तेषामप्यत्र सम्भवो नास्तीति तदेवाह। तदभिन्नमित्यादि। तथा हि तद्बुद्धिप्रतिभासि रू[4]पमभिन्नम्प्रतिभाति। तस्मात् सामान्य यथा प्रतीतिर्न विरुध्यत इति वचनपरिणाम कृत्वा वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध। नीलमित्युक्तेऽनीलव्यावृत्त्या नीलत्वस्यैकस्याकारस्य विषयीकरणेपि विकल्पबुद्ध्या तत्रैव नीलाकारे सशयव्यावृत्तिर्नाकारान्तरे (।) ततस्तद्बुद्धिप्रतिभासि रूपमनिश्चिताद्याकारमनुत्पलव्यावृत्तोत्पलाकारस्यानिश्चयात्[5]। यस्मिन्नाकारे निश्चयो नोत्पन्नस्तदाकारान्तरन्तत्र साकाङ्क्षयोत्पलशब्दप्रयोगाद् उत्पन्नया बुद्ध्या ग्राह्य प्रतिभातीति सम्बन्ध।

एतेन विशेषणविशेष्यभावस्य निमित्तमुक्त (।) सामानाधिकरणस्याह। भिन्नेत्यादि। भिन्नस्य शब्दार्थस्य नीलोत्पललक्षणस्योपसहारे प्रतिपादनेपि।

गात् न विशेष । पारतन्त्र्येऽपि जन्यजनकभावेन सहानवस्थिते द्वयोरनभिधानम्। बुद्धया एकस्या[3]ध्याहारो न वस्तुविषय शब्द(ार्थ)स्यात्। बुद्धिप्रतिभास-

---

तदुपाधैरित्यादिना पराभिप्रायमाशकते। ते नीलादयो धर्मा उपाधिर्यस्य द्रव्य[2]स्य तस्यैकस्य द्वाभ्या गुणजातिभ्यामभिधानाद् अदोष । सामानाधिकरण्या-भावदोषो नास्ति। उत्तरमाह (।) **अनुपकारिणीत्यादि**। उपाधित्वेनाभिमताना नीलादीना धर्माणामनुपकारकन्द्रव्य। न हि नीलगुणस्योत्पलत्वजातेर्वा द्रव्येणोपकार कश्चिद् क्रियते (।) ततश्चा**नुपकारिणि** द्रव्ये तदनाधेयवृत्तीना नीलादीना **पारतन्त्र्यायोगात्**। नीलादयो[3] धर्मा अनुपाधि । पारतन्त्र्याभावात्। अन्यथाऽस्याय-मुपाधिरित्येव न स्यात्। अथेष्यते द्रव्यविषय पारतन्त्र्य धर्माणान्तदा **पारतन्त्र्येपि** द्रव्यजन्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यमन्यथा द्रव्यपारतन्त्र्यायोगात्। जनकं च क्षणिकमेष्टव्यम-क्षणिकस्यार्थक्रियायोगात्। ततश्च कार्याभिमतानामुपाधीना कारणाभिमतस्य च द्रव्यस्य **सहानवस्थिते**[4] कारणात्। द्वयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वस्तुरूपयोर्युगपदनभिधान (।) कारणाभिमतस्य विशेषस्य तदानी निरोधात्। **एकस्येति** विशिष्टस्याप्युपा-धिमत । **अध्याहार** उपदर्शनन्तदा **न वस्तुविषय शब्दार्थ स्यात्**। बुद्धयारोपितस्यैव विशेषस्य शब्देनाभिधानात्।

स्यान्मत (।) यद्विनष्ट विशेष्यन्तद्विषयस्य शब्दस्य भवतु बुद्धिप्रति[5]भास-विषयत्व (।) य पुन सन्नेवोपाधिस्तद्वाचिन शब्दस्य वस्तुविषयत्वमेवास्त्विति चेदाह। **बुद्धिप्रतिभासेत्यादि**। बुद्धिप्रतिभासो विषयो यस्याभिधानस्य तत्तथा (।) तद्भावस्तस्मिन् सति सर्वं विशेषणविषयाभिमतमप्यभिधानन्तथैव विकल्पबुद्धिप्रतिभासविषयमेवास्तु। किं कारण (।) तथा **भिन्नोपाधिमतो** नानाविशेषणवत **एक[6]स्य ग्रहणे बुद्धावभासनात्**। तथा ह्युपाधिमतो विनष्ट-स्याध्याहारिका विकल्पबुद्धिरङ्गीकर्त्तव्या (।) तदा चोपाधिमतोऽभावे उपाधे-रप्यभाव पारतन्त्र्याभावात् (।) **भिन्नोपाधिमत एकस्याप्रतिभासने** कुत सामानाधिकरण्य।

यदा तु विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि विकल्पबुद्धिप्रतिभासित्वमिष्टन्तदा
70a कश्चित धर्मद्वयगृहीतैकत्व[7]मिप्रतिभासिन्येकैव बुद्धिर्जायत इत्यविरुद्ध सामाना-धिकरण्य।

उपकार्येत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते। अदोषो योयमेकस्य बुद्धयाध्याहार इत्यादिनोक्त । **उपाधिमता समकालस्य निष्पन्नरूपस्योपाधे पारतन्त्र्याभावा-दनुपाधित्व**। प्राक् पारतन्त्र्यन्तदेवोपाधित्वमिति चेदाह। **नेत्यादि**। न ह्य-

धर्मधर्मिणोर्भेदात् भेदवतीव बुद्धि. प्रतिभाति, न वस्तुभेदाद्। तथाभूताना भेदाना बाहुल्यचोदनया साध्यसाधनभेदश्च।

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्त्तकत्वम्

तत्स्वभावसमाश्रयैर्धर्मप्रतिभासभेदै तत्स्वभावप्रतिपत्तये क्रियते॥

तत्स्वभाव(ग्रहाद्वा) धीस्तदर्थेवाप्यनर्थिका।
विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७८॥
तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः।

शब्देन चोदने व्यतिरिक्तस्यैव धर्मस्य ग्राहिण्या बुद्धे प्रतिभासनात्। [illegible] सर्वभेदाप्रतिक्षेपेणापरमस्य बाह्यस्याप्रतिक्षिप्तभेदान्तर स्वभाव धर्मि[illegible] व्यव- स्थाप्य शब्देन प्रदर्श्यते।

एतदुक्तम्भवति। धर्मशब्देन सचोद्य व्यतिरिक्त धर्ममिव प्रद[illegible] [illegible]- मिशब्देन सचोद्यापर स्वभाव धर्मितया व्यवस्थाप्य तदेव बाह्य [illegible]। अनित्यत्व शब्दस्य न चाक्षुषत्वम् (।) अनित्यो न चाक्षुष शब्द इति। [illegible] ऽन्येनेति। भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेण धर्मधर्मिणोर्भेदाद् भेदवतीव बु[illegible] प्रतिभाति भिन्नाकारेव। न तु वस्तुनो भेद। न वस्तुभेदाद् भेद[illegible] बुद्धि (।) कुत (।) यथोक्तदोषाद् अनुपकारिणि धर्मिणि धर्माणा [illegible]।

तथा साध्यमनित्यत्व साधन कृतकत्वमिति (।) [illegible]। तथाभूतेत्यादि। तथाभूतानामप्रतिक्षिप्तभेदान्तराणा धर्मभेदाना[illegible] [illegible] वचनभेद साध्यसाधनभेदश्च [illegible] इति सम्बन्ध।

तस्य [illegible] व्यावृत्तस्य वस्तुन स्वभाव समाश्रयो [illegible]- [illegible] (वि) [illegible] प्रतिभासभेदै[illegible]। [illegible]। तत्स्वभावेत्यादि। तस्यैव व्यावृत्तस्य वस्तुस्वभावस्य प्रतिपत्तये [illegible]।

प्रणालिकया तेषां वस्तुप्रतिबन्धात् [illegible] माह। तत्स्वभावेत्यादि[1]। तस्य वस्तुस्वभावस्य [illegible] [illegible] ल्पिका। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] यो भेदस्तन्निष्ठा। [illegible] [illegible]॥

तस्यामिव [illegible] [illegible]- मिव। [illegible] [illegible] प्रतिभाति। [illegible] व्यावृत्तमेव [illegible]। [illegible]

प्रतिपादनेऽपि अभिन्नबुद्धौ प्रतिभातीति सामान्यविशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्यानि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते। [1]धर्मधर्मिभेदोऽप्यस्य अनेकस्मादर्थाद् भेदे(ऽपि) तस्य एकस्माद् भेदस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासायां तदेव वस्तु। प्रतीक्षिप्तभेदान्तरे धर्मशब्देन संचोद्य[2] तथा बुद्धे [1] प्रतिभासनात्। व्यतिरिक्तधर्ममिव अविशेषेणा[3]स्यापरं स्वभावं धर्मितया व्यवस्थाप्य प्रदर्श्यते। तन्मात्रेण

धर्मद्वयोपगृहीतमभिन्नमेकधर्मितया बुद्धिप्रतिभासरू[6]प विकल्पबुद्धौ प्रतिभातीति कृत्वा सामान्यादीनि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते।

तेन यदुच्यते भ ट्टे न (।) "अन्यनिवृत्तिमात्रमपोह गृहीत्वा अनीलादिव्यावृत्तावनुत्पलादिव्यावृत्तेरभावादनुत्पलादिव्यावृत्तौ चानीलादिव्यावृत्तेरभावाच्च न विशेपणविशेष्यभावस्तयोर्धर्मयोस्तदभावाच्च न तदभिधायकयो शब्दयो
ob शब्दयोरपि विशेपणविशेष्य[7]भाव । नापि सामानाधिकरण्य शब्दवाच्ययोर्भिन्नत्वात्(।) नापि यत्रार्थेऽपोहयोर्भावस्तद्द्वारक सामानाधिकरण्यमवस्तुत्वेनापोहस्याधेयत्वाभावात्(।) न च स्वलक्षण शब्दविपयोन्यच्चाधिकरण नेष्यते। न च स्वलक्षणेपोहयोर्भावेपि शब्दयो सामानाधिकरण्यमेकविपयत्वस्याप्रतीतेरि"त्यपास्त।

बाह्यभिन्नस्य स्वाकारस्य शब्दादिविपयत्वेनेष्टत्वा[1]त् तेन नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थाभिधायित्वमिष्यत एवेति सर्व सुस्थ।

धर्मधर्मिभेदोप्यस्य बुद्धिप्रतिभासस्य यथा प्रतीतिर्न विरुध्यत इति वचनपरिणामेन सम्बन्ध । तमेवानेकेत्यादिनाह। **अनेकस्मादर्थाद्** बुद्धिप्रतिभासस्यालीकत्वात्। कुतोनेकार्थभेद. केवल पुरुषाध्यवसायवशादेवमुच्यते। तस्य बुद्धिप्रतिभासस्यैकस्मा[2]दर्थाद् यो भेदस्तस्य **विधिप्रतिषेधजिज्ञासाया**। किमनित्य शब्दो भवति चाक्षुपो न भवतीति **तदेव** बुद्धिप्रतिभासभूतम्वस्तु प्रदर्श्यत इति सम्बन्ध (।) केन प्रकारेणेत्याह। **प्रतिक्षिप्तेत्यादि**।

यद्वा धर्मधर्मिभेदोप्यस्य वस्तुनो न विरुध्यत इति सम्बन्ध । कुत इत्याह। अनेकस्मादर्थाद् बाह्यस्य भेदसम्भवे सति तस्यैकस्माद् यो भेदस्तस्य वि[3]धिप्रतिषेधजिज्ञासाया किमनित्य शब्दो भवति चाक्षुपो न भवतीति तदेव बाह्यम्वस्तु प्रदर्श्यत इति सम्बन्ध । केन प्रदर्श्यत इत्याह। प्रतिक्षिप्तेत्यादि। **धर्मशब्देन संचोद्य व्यतिरिक्तं धर्ममिव व्यवस्थाप्येति** सम्बन्ध । तथा ह्यनित्यत्वन्न चाक्षुपत्वमिति धर्मशब्देन चोदने कृते व्यतिरिक्त इवानित्यत्वादिको धर्मो व्यवस्थापितो भव[4]ति। कि द्वारणमित्याह। **तथा बुद्धे प्रतिभासनात्**। धर्म-

---

[1] Blo-la — Bye-brag-tu-ma-phye-bar

धर्मधर्मिणोर्भेदात् भेदवतीव बुद्धिः प्रतिभाति, न वस्तुभेदाद्। तथाभूताना भेदाना बाहुल्यचोदनया साध्यसाधनभेदश्च।

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्त्तकत्वम्

तत्स्वभावसमाश्रयैर्धर्मप्रतिभासभेदैः तत्स्वभावप्रतिपत्तये क्रियते॥

तत्स्वभाव(ग्रहाद्वा) धीस्तदर्थैवाप्यनर्थिका।
विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७८॥
तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः।

शब्देन चोदने व्यतिरिक्तस्यैव धर्मस्य ग्राहिण्या बुद्धेः प्रतिभासनात्। अविशेषेणेति सर्वभेदाप्रतिक्षेपेणापरमस्य बाह्यस्याप्रतिक्षिप्तभेदान्तर स्वभाव धर्मितया व्यव-स्थाप्य शब्देन प्रदर्श्यते।

एतदुक्तम्भवति। धर्मशब्देन सचोद्य व्यतिरिक्त धर्ममिव प्रदर्श्य[5] पुनर्ध-र्मिशब्देन सचोद्यापर स्वभाव धर्मितया व्यवस्थाप्य तदेव बाह्य वस्तु प्रदर्श्यते। अनित्यत्व शब्दस्य न चाक्षुषत्वम् (।) अनित्यो न चाक्षुष शब्द इति। [illegible] ऽन्येनेति। भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेण धर्मधर्मिणोर्भेदाद् भेदवतीव बुद्धि[illegible] प्रतिभाति भिन्नाकारेव। न तु वस्तुनो भेद। न वस्तुभेदाद् भेदवती बुद्धि (।) कुत (।) यथोक्तदोषाद् अनुपकारिणि धर्मिणि धर्माणा पारतन्त्र्यायोगात्।

तथा साध्यमनित्यत्व साधन कृतकत्वमिति (।) साध्यसाधनभेदश्चे[illegible]। तथाभूतेत्यादि। तथाभूतानाम्प्रतिक्षिप्तभेदान्तराणा धर्मभेदानाम्बाहुल्यचोद[illegible] यथनभेद साध्यसाधनभेदश्च क्रियत इति सम्बन्ध।

तस्य ततस्ततो व्यावृत्तस्य वस्तुन स्वभाव समाश्रयो येषान्तैर्धर्मप्रतिभासभेदै-र्विकल्पबुद्धिप्रति(वि)म्बैर्धर्मात्मकैः प्रतिभासभेदैरित्यर्थ। किमर्थं [illegible]। तत्स्वभावेत्यादि। तस्यैव व्यावृत्तस्य वस्तुस्वभावस्य प्रतिपत्तये प्राप्तये वा॥

प्रणालिकया तेषाम्वस्तुप्रतिबन्धात् प्रवृत्तस्य [illegible] माह। तत्स्वभावेत्यादि[1]। तस्य वस्तु[illegible] धी [illegible] विक-ल्पिका। अविद्यमानो [illegible]। [illegible] तदर्थैव। [illegible] यथास्व[illegible]र्थेभ्यो यो भेदस्तन्निष्ठा। [illegible] तस्मादागमि[illegible]॥

तस्यामित्य [illegible] बाह्य-मिव। [illegible] रूपमिवाभाति। ननु व्यावृत्तमेव बुद्धि[illegible]। [illegible]

प्रतिपादनेऽपि अभिन्नबुद्धौ प्रतिभातीति सामान्यविशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्यानि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते। [1]धर्मधर्मिभेदोऽप्यस्य अनेकस्मादर्थाद् भेदे(ऽपि) तस्य एकस्माद् भेदस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासाया तदेव वस्तु। प्रतीक्षिप्तभेदान्तरे धर्मशब्देन सचोद्य[2] तया बुद्धे.[1] प्रतिभासनात्। व्यतिरिक्तधर्ममिव अविशेषेणा[3]स्यापरं स्वभावं धर्मितया व्यवस्थाप्य प्रदर्श्यते। तन्मात्रेण

धर्मद्वयोपगृहीतमभिन्नमेकधर्मितया बुद्धिप्रतिभासस्[6]प **विकल्पबुद्धौ प्रतिभातीति** कृत्वा **सामान्यादीनि यथाप्रतीति न विरुध्यन्ते।**

तेन यदुच्यते भ ट्टे न (।) "अन्यनिवृत्तिमात्रमपोह गृहीत्वा अनीलादिव्यावृत्तावनुत्पलादिव्यावृत्तेरभावादनुत्पलादिव्यावृत्तौ चानीलादिव्यावृत्तेरभावाच्च न विशेषणविशेष्यभावस्तयोर्धर्मयोस्तदभावाच्च न तदाभिधायकयो शब्दयो
70b शब्दयोरपि विशेषणविशेष्य[7]भाव। नापि सामानाधिकरण्य शब्दवाच्ययोर्भिन्नत्वात्(।) नापि यत्रार्थेऽपोहयोर्भावस्तद्द्वारक सामानाधिकरण्यमवस्तुत्वेनापोहस्याधेयत्वाभावात्(।) न च स्वलक्षण शब्दविषयोन्यच्चाधिकरण नेष्यते। न च स्वलक्षणेपोहयोर्भावेपि शब्दयो सामानाधिकरण्यमेकविषयत्वस्याप्रतीतेरि"त्यपास्त।

बाह्याभिन्नस्य स्वाकारस्य शब्दादिविषयत्वेनेष्टत्वा[1]त् तेन नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थाभिधायित्वमिष्यत एवेति सर्व सुस्थ।

धर्मधर्मिभेदोप्यस्य बुद्धिप्रतिभासस्य यथा प्रतीतिर्न विरुध्यत इति वचनपरिणामेन सम्बन्ध। तमेवानेकेत्यादिनाह। **अनेकस्मादर्थाद्** बुद्धिप्रतिभासस्यालीकत्वात्। कुतोनेकार्थभेद केवल पुरुषाध्यवसायवशादेवमुच्यते। **तस्य** बुद्धिप्रतिभासस्यै**कस्मा[2]दर्थाद्** यो **भेदस्तस्य विधिप्रतिषेधजिज्ञासाया।** किमनित्य शब्दो भवति चाक्षुषो न भवतीति **तदेव** बुद्धिप्रतिभासभूतम्वस्तु प्रदर्श्यत इति सम्बन्ध (।) केन प्रकारेणेत्याह। **प्रतिक्षिप्तेत्यादि।**

यद्वा धर्मधर्मिभेदोप्यस्य वस्तुनो न विरुध्यत इति सम्बन्ध। कुत इत्याह। अनेकस्मादर्थाद् बाह्यस्य भेदसम्भवे सति तस्यैकस्माद् यो भेदस्तस्य वि[3]धिप्रतिषेधजिज्ञासाया किमनित्य शब्दो भवति चाक्षुषो न भवतीति तदेव बाह्यम्वस्तु प्रदर्श्यत इति सम्बन्ध। केन प्रदर्श्यत इत्याह। **प्रतिक्षिप्तेत्यादि। धर्मशब्देन सचोद्य व्यतिरिक्तं धर्ममिव व्यवस्थाप्येति** सम्बन्ध। तथा ह्यनित्यत्वन्न चाक्षुषत्वमिति धर्मशब्देन चोदने कृते व्यतिरिक्त इवानित्यत्वादिको धर्मो व्यवस्थापितो भव[4]ति। किङ्कारणमित्याह। **तया बुद्धे· प्रतिभासनात्।** धर्म-

---

[1] Blo-la.   [2] Bye-brag-tu-ma-phye-bar

धर्मधर्मिणोर्भेदात् भेदवतीव बुद्धिः प्रतिभाति, न वस्तुभेदाद्। तथाभूताना भेदाना बाहुल्यचोदनया साध्यसाधनभेदश्च।

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्त्तकत्वम्

तत्स्वभावसमाश्रयैर्धर्मप्रतिभासभेदैं तत्स्वभावप्रतिपत्तये क्रियते ॥

तत्स्वभाव(ग्रहाद्वा) धीस्तदर्थेवाप्यनर्थिका ।
विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७८॥
तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।

शब्देन चोदने व्यतिरिक्तस्यैव धर्मस्य गाहिण्या बुद्धे प्रतिभासनात्। अविशेषेणेति सर्वभेदाप्रतिक्षेपेणापरमस्य बाह्यस्याप्रतिक्षिप्तभेदान्तर स्वभाव धर्मितया व्यवस्थाप्य शब्देन प्रदर्श्यते।

एतदुक्तम्भवति। धर्मशब्देन संचोद्य व्यतिरिक्त धर्ममिव प्रदर्श्य[5] पुनर्द्धर्मिशब्देन सचोद्यापर स्वभाव धर्मितया व्यवस्थाप्य तदेव बाह्य वस्तु पदर्श्यते। अनित्यत्व शब्दस्य न चाक्षुपत्वम् (।) अनित्यो न चाक्षुप शब्द इति। भावभावाऽङ्शेनेति। भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेण धर्मधर्मिणोर्भेदाद् भेदवतीव बुद्धिर्विकल्पिका प्रतिभाति भिन्नाकारेव। न तु वस्तुनो भेद। न वस्तुभेदाद् भेद[6]वती बुद्धि (।) कुत (।) यथोक्तदोषाद् अनुपकारिणि धर्मिणि धर्माणा पारतन्त्र्यायोगात्।

तथा साध्यमनित्यत्व साधन कृतकत्वमिति (।) साध्यसाधनभेदश्चेत्यत आह। तथाभूतेत्यादि। तथाभूतानाम्प्रतिक्षिप्तभेदान्तराणा धर्मभेदानाम्बाहुल्यचोदनया वचनभेद साध्यसाधनभेदश्च क्रियत इति सम्बन्ध। 71a

तस्य ततस्ततो व्यावृत्तस्य वस्तुन स्वभाव समाश्रयो येपान्तैर्द्धर्मप्रतिभासभेदैः विकल्पबुद्धिप्रति(वि)म्बैर्द्धर्मात्मकैं प्रतिभासभेदैरित्यर्थ। किमर्थ क्रियत इत्याह। तत्स्वभावेत्यादि। तस्यैव व्यावृत्तस्य वस्तुस्वभावस्य प्रतिपत्तये प्राप्तये वा ॥

पणालिकया तेपाम्वस्तुप्रतिबन्धात् प्रकृतस्यैवार्थस्य सुखग्रहणार्थं सग्रहश्लोकमाह। तत्स्वभावेत्यादि[1]। तस्य वस्तुस्वभावस्यानुभवादूर्ध्वं या धी प्रजायते विकल्पिका। अपिशब्दो भिन्नक्रम। अनर्थिकापि तदर्थेव। वस्तुविपयेव। अध्यवसायवशादतत्कार्येभ्यो यो भेदस्तन्निष्ठा। तदनुभववशोत्पत्तेर्व्यावृत्तस्य च वस्तुन सम्वादात्तन्निष्ठेत्युच्यते ॥

तस्यामित्थ भूतायाम्बुद्धौ योर्थाकार दृश्यविकल्पयोरेकीकरणाद् बाह्यमिव। सजातीयासु[2] व्यक्तिपु समम्प्रतिभासमानमेकमिवान्यतो विजातीयाद् व्यावृत्तमिवाभाति। तत्तु व्यावृत्तमेव बुद्धिरूपस्यागोपत्वात्। तद्बुद्धिरूप निस्तत्त्व

व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥७९॥
अर्था ज्ञाननिविष्टास्ते यतो व्या(वृत्तरूपिणः) ।
(तेन भिन्ना इवाभान्ति) व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥८०॥
त एव; तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।
47a ज्ञानाभिधानै(र्मिथ्यार्थो व्यवहारः) प्रतन्यते ॥८१॥
स च (सर्वः) पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।
तेनान्यापोहविष(यो वस्तुना तस्य चाश्रयः ॥८२॥

नि स्वभाव । किङ्कारणं (।) परीक्षानङ्गभावत. । अर्थक्रियासमर्थमेव परीक्षाङ्गमत परीक्षानङ्गभावेनार्थक्रिया प्रत्यसमर्थत्वादित्युक्तम्भवति । यतश्च बुद्धिप्रतिभासि रूपन्निस्तत्त्वमतस्तद्विषयो व्यवहारो मिथ्यार्थ एव प्रवर्त्तते इत्याह ॥

अर्था इत्यादि । ज्ञानविशिष्टा इति विकल्पबुद्ध्यारूढास्ते ज्ञानविशिष्टास्सन्त यतो विजातीयाद् व्यावृत्तिरूपिणो व्यावृत्तिरूपवन्त । यथानुत्पलाद् व्यावृत्तिरूपिण उत्पलार्था । तेनेत्यन्ततो व्यावृत्तिरूपेणोत्पलत्वेनाभिन्ना इवाभान्ति न परमार्थतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । एतेन सामान्यव्यवहारस्य निमित्तमुक्तं । व्यावृत्ता. पुनरन्यतस्त एवेति (।) त एव ज्ञानविशिष्टा अर्था अन्यतो व्यावृत्तिरूपिण सन्त पुनरन्यत सजातीयादपि व्यावृत्ता भान्ति । यथा त एव नीलभेदा अनीलात् । अतश्च व्यावृत्तिद्वयोपगृहीतस्यैकस्यार्थस्य भासनात् ॥

सामानाधिकरण्यबीजमुक्त । तदेवाह । तेषामित्यादि । तेषामिति बुद्धिप्रतिभासिनामर्थाना व्यवहार प्रतन्यत इति सम्बन्ध । तेषामिति व्यवहारापेक्षा कर्मणि षष्ठी । निर्विशिष्टो मिथ्यार्थ । कै करणभूतैरित्याह । सामान्येत्यादि । समानाधारत्व समानाधार । भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य । सामान्यविषयै सामानाधिकरण्यविषयैश्च ज्ञानाभिधानै सामान्यगोचरै सामान्यव्यवहार. प्रतन्यते । इतरै सामानाधिकरण्यव्यवहार ॥

यद्यपि शब्दज्ञानात्मक एवेह व्यवहारस्तथापि सव्यापारतामुपादाय ज्ञानशब्दयो करणत्वता । तयोरेवार्थप्रकाशरूपा क्रिया व्यवहारत्वेन विवक्षितेत्यदोष । यथा ज्ञानस्य प्रमाणस्य फलत्व चेति । स च सर्व ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहार
71b पदार्थानां स्वरूपाणा योन्योन्याभाव परस्परव्यवच्छेदस्तत्संश्रय । व्यावृत्तपदार्थानुभवद्वारेणोत्पत्ते । तेनेत्यन्योन्याभावसंश्रयत्वेन स व्यवहारोन्यापोहविषय उच्यते न स्वलक्षणानुभवनिबन्धनात् । विधिविषयत्वादस्य व्यवहारस्य ॥

यत्रास्ति वस्तुसम्बन्धा) यथोक्तानुमितौ यथा ।
नान्यत्र भ्रान्तिसाम्येपि दीपतेजो मणौ यथा ॥८३॥
(तत्रैककार्योऽनेकोऽपि तदकार्यान्यताश्रयै) ।
एकत्वेनाभिधाज्ञानैर्व्यवहारं प्रतार्यते ॥८४॥
तथानेककृदेकोपि तद्भावपरिदीपने ।
अतत्कार्यार्थभेदेन (नानाधर्मा) प्रतीयते ॥८५॥
यथाप्रतीतिकथितः शब्दार्थोऽसावसन्नपि ।
सामान्याधिकरण्यञ्च वस्तुन्यस्य न सम्भव ॥८६॥

वस्तुलाभस्य च [illegible] न भवति [illegible] । [illegible]
यत्र व्यवहारेऽस्ति पारम्पर्येण तथाभूतवस्तुसम्बन्ध । [illegible] । यथो-
क्तानुमितौ यथेति । यथोक्तानुमिति पूर्वो[illegible] । [illegible]
[illegible] तत्र पारम्पर्येणापि वस्तुस[illegible]भावात् । [illegible]
अनुमानविकल्प[illegible] भ्रान्तिसाम्ये[illegible] । [illegible]
तेजो मणौ यथेति । यथा मणितेजसि म[illegible] । [illegible]
तुल्येपि भ्रान्तत्वे मणिप्रभा मणित्वेन गृही[illegible]
तु दीपतेज । [illegible] ॥

यदि [illegible]

[illegible]

व्यावृत्तमिव निस्तत्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥७९॥
अर्था ज्ञाननिविष्टास्ते यतो व्या(वृत्तरूपिणः) ।
(तेन भिन्ना इवाभान्ति) व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥८०॥
त एव, तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।
447a ज्ञानाभिधानै(र्मिथ्यार्थो व्यवहारः) प्रतन्यते ॥८१॥
स च (सर्वः) पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।
तेनान्यापोहविष(यो वस्तुना तस्य चाश्रयः ॥८२॥

नि स्वभाव। किङ्कारणं (।) परीक्षानङ्गभावत । अर्थक्रियासमर्थमेव परीक्षाङ्गमत परीक्षानङ्गभावेनार्थक्रिया प्रत्यसमर्थत्वादित्युक्तम्भवति। यतश्च बुद्धिप्रतिभासि रूपन्निस्तत्त्वमतस्तद्विप[3]यो व्यवहारो मिथ्यार्थ एव प्रवर्त्तते इत्याह ॥

अर्था इत्यादि। ज्ञानविशिष्टा इति विकल्पबुद्ध्यारूढास्ते ज्ञानविशिष्टास्सन्त यतो विजातीयाद् व्यावृत्तिरूपिणो व्यावृत्तिरूपवन्त । यथानुत्पलाद् व्यावृत्तिरूपिण उत्पलार्था । तेनेत्यन्ततो व्यावृत्तिरूपेणोत्पलत्वेनाभिन्ना इवाभान्ति न परमार्थतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । एतेन सा[4]मान्यव्यवहारस्य निमित्तमुक्त। व्यावृत्ता पुनरन्यतस्त एवेति (।) त एव ज्ञानविशिष्टा अर्था अन्यतो व्यावृत्तिरूपिण सन्त पुनरन्यत सजातीयादपि व्यावृत्ता भान्ति। यथा त एव नीलभेदा अनीलात्। अतश्च व्यावृत्तिद्वयोपगृहीतस्यैकस्यार्थस्य भासनात् ॥

सामानाधिकरण्यबीजमुक्त। तदेवाह। तेषामित्यादि। ते[5]षामिति बुद्धिप्रतिभासिनामर्थाना व्यवहार. प्रतन्यत इति सम्बन्ध । तेषामिति व्यवहारापेक्षा कर्मणि षष्ठी। किंविशिष्टो मिथ्यार्थ । कै करणभूतैरित्याह। सामान्येत्यादि। समानाधारत्व समानाधार । भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य। सामान्यविषयै सामानाधिकरण्यविषयैश्च ज्ञानाभिधानै सामान्यगोचरै सामा[6]न्यव्यवहार प्रतन्यते। इतरै सामानाधिकरण्यव्यवहार ॥

यद्यपि शब्दज्ञानात्मक एवेह व्यवहारस्तथापि सव्यापारतामुपादाय ज्ञानशब्दयो करणरूपता। तयोरेवार्थप्रकाशलक्षणा क्रिया व्यवहारत्वेन विवक्षितेत्यदोष । यथा ज्ञानस्य प्रमाणत्व फलत्व चेति। स च सर्वं ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहार
71b पदार्थानां स्वलक्षणाना योन्योन्याभाव परस्परव्यवच्छेदस्तत्सश्रय । व्यावृत्तपदार्थानुभवद्वारेणोत्पत्ते । तेनेत्यन्योन्याभावसश्रयत्वेन स व्यवहारोन्यापोहविषय उच्यते न त्वन्यव्यावृत्तिविषयत्वात्। विधिविषयत्वादस्य व्यवहारस्य ॥

यत्रास्ति वस्तुसम्बन्धा) यथोक्तानुमितौ यथा ।
नान्यत्र भ्रान्तिसाम्येऽपि दीपतेजो मणौ यथा ॥८३॥
(तत्रैककार्योऽनेकोऽपि तदकार्यान्यताश्रयैः) ।
एकत्वेनाभिधाज्ञानैर्व्यवहारे प्रतार्यते ॥८४॥
तथानेकश्चदेकोपि तद्भावपरिदीपने ।
अतत्कार्यार्थभेदेन (नानाधर्मा) प्रतीयते ॥८५॥
यथाप्रतीतिकथितः शब्दार्थोऽसावसन्नपि ।
सामान्याधिकरण्यञ्च वस्तुन्यस्य न सम्भवः ॥८६॥

[illegible] यत्र [illegible] यथोक्तानुमितौ यथेति। यथोक्तानुमिति [illegible] तेजो मणौ यथेति। [illegible] तुल्येऽपि [illegible] तु दीपतेज। [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

व्यावृत्तमिव निस्तत्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥७९॥
अर्था ज्ञाननिविष्टास्ते यतो व्या(वृत्तरूपिणः) ।
(तेन भिन्ना इवाभान्ति) व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥८०॥
त एव; तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।
447a ज्ञानाभिधानै(र्मिथ्यार्थो व्यवहारः) प्रतन्यते ॥८१॥
स च (सर्वः) पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।
तेनान्यापोहविष(यो वस्तुना तस्य चाश्रयः ॥८२॥

नि स्वभाव। किङ्कारण (।) परीक्षानङ्गभावत । अर्थक्रियासमर्थमेव परीक्षाङ्गमत परीक्षानङ्गभावेनार्थक्रिया प्रत्यसमर्थत्वादित्युक्तम्भवति। यतश्च बुद्धिप्रतिभासि रूपन्निस्तत्त्वमतस्तद्विप[3]यो व्यवहारो मिथ्यार्थ एव प्रवर्त्तते इत्याह ॥

अर्था इत्यादि। ज्ञानविशिष्टा इति विकल्पबुद्ध्यारूढास्ते ज्ञानविशिष्टास्सन्त यतो विजातीयाद् व्यावृत्तिरूपिणो व्यावृत्तिरूपवन्त । यथानुत्पलाद् व्यावृत्तिरूपिण उत्पलार्था । तेनेत्यन्ततो व्यावृत्तिरूपेणोत्पलत्वेनाभिन्ना इवाभान्ति न परमार्थतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात् । एतेन सा[4]मान्यव्यवहारस्य निमित्तमुक्त। व्यावृत्ता पुनरन्यतस्त एवेति (।) त एव ज्ञानविशिष्टा अर्था अन्यतो व्यावृत्तिरूपिण सन्त पुनरन्यत सजातीयादपि व्यावृत्ता भान्ति। यथा त एव नीलभेदा अनीलात्। अतश्च व्यावृत्तिद्वयोपगृहीतस्यैकस्यार्थस्य भासनात् ॥

सामानाधिकरण्यवीजमुक्त। तदेवाह। तेषामित्यादि। ते[5]षामिति बुद्धिप्रतिभासिनामर्थाना व्यवहार प्रतन्यत इति सम्वन्ध । तेषामिति व्यवहारापेक्षा कर्मणि षष्ठी। किंविशिष्टो मिथ्यार्थ । कै करणभूतैरित्याह। सामान्येत्यादि। समानाधारत्व समानाधार । भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य। सामान्यविषयै सामानाधिकरण्यविषयैश्च ज्ञानाभिधानै सामान्यगोचरै सामा[6]न्यव्यवहार. प्रतन्यते। इतरै सामानाधिकरण्यव्यवहार ॥

यद्यपि शब्दज्ञानात्मक एवेह व्यवहारस्तथापि सव्यापारतामुपादाय ज्ञानशब्दयो करणरूपता। तयोरेवार्थप्रकाशलक्षणा क्रिया व्यवहारत्वेन विवक्षितेत्यदोष । यथा ज्ञानस्य प्रमाणत्व फलत्व वेति। स च सर्व ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहार
71b पदा[7]र्थाना स्वलक्षणाना योन्योन्याभाव परस्परव्यच्छेदस्तत्सश्रय । व्यावृत्तपदार्थानुभवद्वारेणोत्पत्ते । तेनेत्यन्योन्याभावसश्रयत्वेन स व्यवहारोन्यापोहविषय उच्यते न त्वन्यव्यावृत्तिविषयत्वात्। विधिविषयत्वादस्य व्यवहारस्य ॥

भेदः सामान्यसंसृष्टा ग्राह्या नात्र स्वलक्षणम् ॥९१॥

समानभिन्नाद्याकारैर्न तद् ग्राह्यं कथञ्चन।
भेदानां वहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥९२॥

तद् रूपं सर्वतो भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका।
न श्रुतिः कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्तितः ॥९३॥

इति सग्रहश्लोका ।

किं पुन· स्वलक्षणे शब्दा नियुज्यन्त इति चेत्।

साध्येत्यादि। साध्यसाधनसकल्पे वस्तुदर्शनहानित । कुत स्वलक्षणस्य सामान्यविशिष्टस्य ग्रहण। भेद सामान्यससृष्टो ग्राह्य इत्याचार्य दि ग्ना ग प्रभृतिभि सामान्यससृष्टस्य स्वलक्षणस्य गहण प्रतिज्ञातमित्या[1]शङ्कामपनयन्नाह। भेद इत्यादि। भेद सामान्यससृष्टः प्रतीयत इत्यत्रापि वचने ग्राह्य न स्वलक्षणमेव निर्दिष्टमिति नैवम्बोद्धव्यमित्यर्थ । किन्तु वाह्या एव भेदास्तेनान्यापोहलक्षणेन सामान्येन ससृष्टा अध्यवसीयन्ते न तु गृह्यन्त इति तत्रापि वोद्धव्य।

अन्ये तु भेद· सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य इति पुल्लिङ्गे[5]न पठन्ति । तत्रायमर्थो भेद । सामान्यससृष्टो ग्राह्य इत्यत्रापि वचने। न स्वलक्षण वोद्धव्य॥

किम्पुन कारणन्तत्रैव वोद्धव्यमिति चेदाह। समानेत्यादि। अनेकस्मिन्नेकाकार समानाकार । एकस्मिन्ननेकधर्मत्वम्भिन्नाकार । आदिशब्दाद् धर्मधर्म्याकारपरिग्रह । न तत् स्वलक्षण ग्राह्य कथचन। कि कारण (।) तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणे[6] कृतकत्वानित्यत्वादिरूपेण बहुभेदानान्धर्माणा किम्विशिष्टानाम्भेदानाम्वस्तुरुपाणान्तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणेऽयोगात्। न ह्येकस्य वस्तुरूपाणि वहूनि युज्यन्ते निरङ्शत्वात् स्वलक्षणस्य ॥

उपसहरन्नाह। तद्रूपमित्यादि। ततस्माद रूप स्वलक्षण सर्वतो भिन्नमसाधारणन्तथा तेनासाधारणेन रूपेण तस्य स्वलक्षणस्य न[7] प्रतिपादिका श्रुति 7
शब्दो नास्ति। कल्पना वास्ति। नेति प्रकृत। असाधारणेन स्वरूपेण स्वलक्षणस्य ग्राहको नास्तीत्यर्थ । कि कारण (।) सामान्येनैव शब्दस्य कल्पनायाश्च वृत्तित॥

तत्प्रतिपादिका न श्रुतिरस्तीति ब्रुवता स्वलक्षणे शब्दा न नियुज्यन्त इत्युक्तमतश्चोदयति।

किम्पुनरित्यादि। सकेतेन विषयीकृता सकेतिन । तमाहुः शब्दा(।) व्य[1]वहाराय सकेत स्मृत । तदा व्यवहारकाले तत्स्वलक्षणन्नास्ति यत्र सकेत कृत ।

धर्म्मधर्म्मिव्यवस्थानं (भेदोऽभेदश्च) यादृशः।
असमीक्षिततत्त्वार्थो यथा लोके प्रतीयते ॥८७॥

तन्तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थितिः।
परमार्थावताराय विद्वद्भिरवकल्प्यते ॥८८॥

संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोर्थाः पारमार्थिकाः।
रूपमेकमनेकञ्च तेषु बुद्धेरुपप्लवः ॥८९॥

भेदस्ततोऽयं बौद्धेऽर्थे (सामान्यं) भेद इत्यपि।
तस्यैव चान्यव्यावृत्या धर्मभेदः प्रकल्प्यते ॥९०॥

साध्यसाधनसंकल्पे वस्तुदर्शनहानितः।

धर्मधर्मिव्यवहारश्च ज्ञानप्रतिभासि[6]न्यर्थ इति यत् प्रकृतन्तत्संग्रहार्थमाह। धर्मेत्यादि। अयं धर्मोऽयं धर्मीति व्यवस्थानन्तयोश्च भेदोऽस्याय धर्मं कृतकत्वा-दिलक्षण। अभेदः कृतकोयमिति यादृश.। अयं च विकल्पारोपितत्वात्। असमी-क्षिततत्त्वार्थः। अनपेक्षितस्तत्त्वार्थो वस्त्वर्थो येनेति विग्रह। यथा लोके
72a बुद्ध्यारूढोप्यध्यवसिततद्भावतया प्रतीयते[7] ॥

त धर्मादिविभागन्तथैवेति यथालोकप्रतीति साध्यसाधनसंस्थितिर्विद्वद्भि-रवकल्प्यत इति सम्बन्ध। किमर्थं। परमार्थावताराय। अनित्यादिवस्तुस्वभाव-स्यावगाहनाय ॥

किं पुन कारणमेकत्वादिव्यवहारस्य वस्तुन्यसम्भव इत्याह। संसृज्यन्त इत्यादि। पारमार्थिका अर्था स्वतो न संसृज्यन्ते। ततो न सामान्यव्यवहारो वस्तुनि। न भि[1]द्यन्ते कृतकत्वादिधर्मै प्रत्येक तस्य वस्तुनोनेकत्वायोगात्। अतश्च तेष्वर्थेषु बहुषु रूपमेकमेकस्मिन्नर्थेऽनेक रूप यदध्यवसीयते तद्बुद्धेर्विकल्पिकाया उपप्लवो भ्रान्ति। यतश्च न संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते पारमार्थिका अर्था ॥

तत कारणात् सामान्यमिदं बहूना। तथा धर्माणा धर्मिणा च भेद इत्यपि योयम्भेदो नानात्वव्यवहार स बौ[2]द्धेर्थे। न बाह्ये स्वलक्षणे। बुद्धिप्रतिभासस्या-लीकत्वात् (।) कथन्तर्हि तत्र स्वलक्षणे कृतकत्वादिधर्मभेद इति चेदाह। तस्यैव चेत्यादि। तस्यैव स्वलक्षणस्यान्यव्यावृत्त्या धर्मभेद प्रकल्प्यते ॥

कस्मात् कल्पितधर्मभेदद्वारेण गम्यगमकभावो न वस्तुदर्शनमात्रेणेत्यत आह। साध्येत्यादि। इद साध्यमिद साधनमित्यस्मिन् संकल्पे वस्तुद[3]र्शनहानितः। यद्वा प्रत्यक्षवदनुमानेन सामान्यविशिष्ट स्वलक्षणमेव कस्मान्न गृह्यत इत्यत आह।

भेदः सामान्यसंसृष्टा ग्राह्या नात्र स्वलक्षणम् ॥९१॥

समानभिन्नाद्याकारैर्न तद् ग्राह्यं कथञ्चन।
भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥९२॥

तद् रूपं सर्वतो भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका।
न श्रुतिः कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्तितः ॥९३॥

इति सङ्ग्रहश्लोका।

किं पुन स्वलक्षणे शब्दा नियुज्यन्त इति चेत्।

साध्येत्यादि। साध्यसाधनसंकल्पे वस्तुदर्शनहानित। कुत स्वलक्षणस्य सामान्यविशिष्टस्य ग्रहण। भेद. सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य इत्याचार्य दि ग्ना ग प्रभृतिभि सामान्यसंसृष्टस्य स्वलक्षणस्य गहण प्रतिज्ञातमित्या[1]शङ्कामपनयन्नाह। भेद इत्यादि। भेद सामान्यसंसृष्ट. प्रतीयत इत्यत्रापि वचने ग्राह्य न स्वलक्षणमेव निर्दिष्टमिति नैवम्बोद्धव्यमित्यर्थ। किन्तु बाह्या एव भेदास्तेनान्यापोहलक्षणेन सामान्येन संसृष्टा अध्यवसीयन्ते न तु गृह्यन्त इति तत्रापि बोद्धव्य।

अन्ये तु भेद सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य इति पुल्लिङ्गे[2]न पठन्ति। तत्रायमर्थो भेद। सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य इत्यत्रापि वचने। न स्वलक्षण बोद्धव्य॥

किम्पुन कारणन्तन्नैव बोद्धव्यमिति चेदाह। समानेत्यादि। अनेकस्मिन्नेकाकार समानाकार। एकस्मिन्ननेकधर्मत्वम्भिन्नाकार। आदिशब्दाद् धर्मधर्म्याकारपरिगह। न तत् स्वलक्षण ग्राह्य कथचन। कि कारण (।) तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणे[3] कृतकत्वानित्यत्वादिरूपेण बहुभेदानान्धर्माणा किम्विशिष्टानाम्भेदानाम्वस्तुरूपाणान्तत्रैकस्मिन् स्वलक्षणेऽयोगात्। न ह्येकस्य वस्तुरूपाणि बहूनि युज्यन्ते निरङ्शत्वात् स्वलक्षणस्य ॥

उपसंहरन्नाह। तद्रूपमित्यादि। ततस्माद रूप स्वलक्षण सर्वतो भिन्नमसाधारणन्तथा तेनासाधारणेन रूपेण तस्य स्वलक्षणस्य न[4] प्रतिपादिका श्रुति 72b
शब्दो नास्ति। कल्पना वास्ति। नेति प्रकृत। असाधारणेन स्वरूपेण स्वलक्षणस्य ग्राहको नास्तीत्यर्थ। कि कारण (।) सामान्येनैव शब्दस्य कल्पनायाश्च वृत्तित ॥

तत्प्रतिपादिका न श्रुतिरस्तीति ब्रुवता स्वलक्षणे शब्दा न नियुज्यन्त इत्युक्तमतश्चोदयति।

किम्पुनरित्यादि। संकेतेन विषयीकृता संकेतित। तथाहु शब्दा(।) व्य[1]वहाराय संकेत स्मृत। तदा व्यवहारकाले तत्स्वलक्षणन्नास्ति यत्र संकेन कृत।

तत्र शब्दयोग इति चेत्—

स च ।

सात्तान्न योज्यते कस्माद्,

व्यक्तौ शब्दयोगेन फलवच्चेत्[7], स च शब्द. कस्माद् व्यक्तिषु साक्षान्न योज्यते । 448
तत्र किमन्येन व्यवधिना ?

आनंत्याच्चेदिदं समम् ॥९६॥

स्यादेतत् । तद्वत्यो व्यक्तयो हि आनन्त्यात् शब्दाभिधानेऽसमर्था ।[1] एवं चेत् इदमानन्त्य तद्वत्यपि समम् । जातिविशिष्टा व्यक्तय एव वक्तव्या इति अवश्य (तत्र) सम्बन्ध करणीय, अकृतसम्बन्धस्यानभिधानात् ।[2] स च न शक्य ।

तत्सम्बन्धिनि करणात् तत्रापि कृत एवेति चेत् उक्तमत्र । सत्यपि सम्बन्धे एकत्र कृताद् अन्यत्राप्रतीतौ हि न च सम्बन्धोऽस्तीति ॥९६॥

अपि[3] च ।

व्यवधिना व्यवधायकेन कल्पितेन ।

"आनन्त्याच्चे' ति पर ।

"इदमानन्त्य सम' मित्युत्तर ।

एतदेव व्याचष्टे । स्यादेतदित्यादिना । तद्वत्यपीति जातिमत्यपि । यस्माज्जात्यादिविशिष्टा सत्यो व्यक्तय एव वक्तव्या इति हेतोरव[5]श्यन्तत्रेति व्यक्तिषु शब्दस्य सम्बन्ध करणीय (।) कस्माद् (।) अकृतसम्बन्धस्यानभिधानात् । कर्तरि षष्ठी । कृत सम्बन्धो यस्य शब्दस्य । तेनानभिधानादित्यर्थ । कर्मणि वा षष्ठी । अकृतसम्बन्धस्य वार्थस्य शब्देनानभिधानात् । स चेति सम्बन्ध । तद्वता सह न शक्यं कर्तुमानन्त्यात् । तस्मादयुक्तोयम्पक्ष ।

तत्सम्बन्धिनि । व्यक्तिसम्बन्धिनि सामान्ये[6] शब्दस्य सम्बन्धकरणाद्धेतोस्तत्रापि जातिसम्बन्धिन्या व्यक्तौ सम्बन्ध कृत एवेति चेत् ।

उक्तमत्रोत्तर (।) सामान्यस्य सत्यपि सम्बन्धे एकत्र जातौ कृतात् सकेनादन्यत्र व्यक्तावप्रतीतिर्न च जातितद्वतो सम्बन्धोऽस्तीत्येतच्चोक्त । न हि सत्यपि सम्बन्धे दण्डशब्दाद् दण्डिनि प्रतिपत्ति (।) तथा न च जातितद्वतो कश्चित्सम्बन्धोऽस्तीति सम्प्रत्युक्तत्वात् ॥[7]

एवन्तावत् सर्वभावा इत्यादिना वार्तिककारः स्वाभिमत विधिशब्दलिङ्गविषयमाख्याय सपति येनाभिप्रायेणाचार्य दिग्नागेन भेदलक्षण सामान्यमुक्तन्त- 74b

नित्यमनुगमप्रसंगात्।

सर्वदा तत्सम्बन्धयोग्यताप्रतीतेरिष्टमेवेति चेत्। अथ सर्वदा गोशब्दादप्रवृत्तिः। सहिता[4]सहितावस्थयोर्विशेषेणानाक्षेपात्। व्यक्तिसम्बन्धिन्या जातेश्चोदनाद् अदोष इति चेत्। अथ सापि तद्विशेषणत्वेन आक्षिप्तैवेति[5] तद्वानभिधेयः स्यात्।

न च जातितद्वतोः सम्बन्धः कश्चित्, अन्योन्यं जन्यजनकत्वेनानुपकारात्। ततो लक्षणमप्ययुक्तम्।[6] एवं जातौ न शब्दयोगः फलाभावात्। एवं तु—

तद्वानर्थक्रियायोग्या (जातिः) तद्वानलं,

74a सर्वदेत्या[7]दि परः। सर्वदेति व्यक्त्यपायानपायकालयोस्तत्सम्बन्धयोग्यताप्रतीतेरिष्टमेव व्यक्त्यनुगमनमिति चेत्। एतत्कथयति (।) यथा भ्रात्रादिशब्दाः स्वार्थमभिदधानाः सम्बन्धिनमविशेषणात् क्षिपन्ति तथा जातिशब्दा अपीति।

उत्तरमाह। सर्वदेति। सर्वदेति व्यक्त्यपायाऽनपायकालयोर्गोशब्दादप्रवृत्तिर्वाहदोहादियोग्ये व्यक्तिविशेषे। किङ्कारणमिति[1] चेदाह। सहितेत्यादि। सप्तमीद्विवचनमेतत्। जातेर्व्यक्तिसहितासहितावस्थयोर्विशेषेणार्थक्रियाक्षमस्य विशेषस्यानाक्षेपात्।[2] एतदुक्तम्भवति। यथाऽतीतानागतव्यक्ते शब्दार्थरूपतया जातिशब्देनाक्षेपस्तथा वर्त्तमानाया व्यक्तेरुभयत्र शब्दार्थरूपतया प्रतिभासनस्याविशेषणादिति।

व्यक्तिसम्बन्धिन्या जातेश्चोदनाद् व्यक्तौ प्रतीतिर्न प्राप्नोतीत्यय[2]मदोष इति चेत्॥

भवत्वेवं किन्तु सापि व्यक्तिस्तद्विशेषणत्वेन जातिविशेषणत्वेन जातिचोदनायामाक्षिप्तैवेति न जातिः केवलाभिधेया। किन्तु तद्वानभिधेयः स्यादिति पक्षान्तरपरिग्रहः स्यात्। तत्र चानन्तरमेव दोषम्वक्ष्याम इत्याकूतं॥

जातितद्वतोः सम्बन्धमभ्युपगम्यैतदुक्तं (।) सम्बन्ध एव तु नास्तीत्याह। न चेत्यादि। किं कारणम् (।) अन्योन्य[3]म्परस्परमजन्यजनकत्वेनानुपकारात्। तत इति सम्बन्धाभावाज्जातिचोदनया व्यक्तेर्लक्षणमप्युक्तं। फलाभावादित्यर्थक्रियाया अभावात्।

व्यक्त्यभिन्नसामान्यवादिनोपि प्रत्यक्षवच्छाब्दे ज्ञाने व्यक्तिप्रतिभासः स्यात्। भेदाग्रेन तु तस्यापि लक्षणमयुक्तं। एवमित्यादिना पक्षान्तरमाशङ्कते। तद्वानिति जातिमान्। अलमिति सम[4]र्थं। तत्रेति तद्वति। स चेति सिद्धान्तवादी।

अस्यैव व्याख्यानं स च शब्द इत्यादि। तत्रेति व्यक्तौ किमन्येन सामान्येन

तत्र शब्दयोग इति चेत्—

स च।

साक्षान्न योज्यते कस्माद्,

व्यक्तौ शब्दयोगेन फलवच्चेत्[7], स च शब्द कस्माद् व्यक्तिषु साक्षान्न योज्यते। तत्र किमन्येन व्यवधिना ?

आनंत्याच्चेदिदं समम् ॥९६॥

स्यादेतत्। तद्वत्यो व्यक्तयो हि आनन्त्यात् शब्दाभिधानेऽसमर्था ।[1] एवं चेत् इदमानन्त्य तद्वत्यपि समम्। जातिविशिष्टा व्यक्तय एव वक्तव्या इति अवश्य (तत्र) सम्बन्ध करणीय, अकृतसम्बन्धस्यानभिधानात्।[2] स च न शक्य।

तत्सम्बन्धिनि करणात् तत्रापि कृत एवेति चेत् उक्तमत्र। सत्यपि सम्बन्धे एकत्र कृताद् अन्यत्राप्रतीतौ हि न च सम्बन्धोऽस्तीति ॥९६॥

अपि[3] च।

व्यवधिना व्यवधायकेन कल्पितेन।

''आनन्त्याच्चे'ति पा०।

''इदमानन्त्य सम'मित्यन्यत्र।

एतदेव व्याचष्टे। स्यादेतदित्यादिना। त[द्व]त्यीति [illegible]। [illegible]ज्जात्यादिविशिष्टा सत्यो व्यक्तय एव वक्तव्या इति [illegible] शब्दस्य सम्बन्ध करणीय (।) कस्माद् (।) अकृतसम्बन्धस्याभिधानात्। कर्तरि षष्ठी। कृत सम्बन्धो यस्य शब्दस्य। [illegible]। [illegible] षष्ठी। [illegible]। स चैव [illegible]। तद्वता सह न शक्य [illegible]। [illegible]।

तत्सम्बन्धिनि। [illegible] कृत एवेति चेत्।

उक्तमत्रोत्तर (।) [illegible] सत्यपि सम्बन्धे एकत्र [illegible] कृताद् [illegible]। [illegible] (।) [illegible] स्तीति [illegible] ॥[illegible]

[illegible] सर्वथा [illegible]

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुङ्क्ते। तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषा तत्रैवाभेद इति किन्न शब्दः प्रयुज्यते ?[4]

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत्। अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(वत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात्। को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमदित्यत्र विशेष. ? तद्वद् दोषोऽपि स्याद्।

अस्तु नाम जातिरन्या। जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तूनि[6] अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसगात्। एकस्माद्

दर्शयितु पृच्छति। अपि चेत्यादि। एवम्मन्यते। यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्द सकेत्यते तथा। तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता[1]र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत. कस्मात् सकेतो न कृत इति पृच्छति पर। एतदेवाह। यामर्थक्रियामित्यादि। दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिष शब्दान्नि[2]युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते। तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति। तत एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्द. प्रयुज्यते। व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सकेतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्राय ।

तद्वदित्यादि। जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्य दिग्नागेनोक्त[3] "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वद्दोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावतारात् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते। अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति। नैवायन्दोषोऽस्तीति प्रतिपादितमभ्युपगम्य त्वेवमुक्त। जातिरलम्परा। जातिस्त्वन्या न वस्त्वेतदर्थं ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे। अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेपि वस्तुनि शब्दार्थेऽभ्युपगम्यमाने। तद्वत इति व्यावृत्तिमत । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेष। एतदेवाह। को हीत्यादि। त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि। अत्र वाच्ये को विशेष (।) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात्॥

अस्तु नामेति सिद्धान्तवादी। जातिरन्येति वस्तुभूता। किन्तु तस्तु ये दोषे व्यावृत्तिर्हि कल्पते न वस्तुभूता जातिरित्याह। जातिमपि हीत्यादि। तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेद. तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु। सर्वथा दोषपरिहारस्य 449 कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात्। तदर्थस्यान्येन सिद्धे., तदभ्युपगमस्यापि अवश्यभावात्॥

अपि च।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च (ध्वनिः)।
(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः॥९८॥

शब्द प्रयुञ्जान एषोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (क्व) प्रवर्तेतेत्यभिप्रायेण प्रयुङ्क्ते। तत्रान्यत्र च [illegible] प्रवृत्त्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया वा अभिधानप्र[illegible]

इति व्यावृत्त्यभावे अत्या अपीति वस्तुभूताया जाते। [illegible] सत्वनेनार्थसमदेनस्याया जातेरभावात्। न च [illegible] (।) [illegible] तस्मादस्य [illegible] भेदोऽभ्युपगन्तव्य (।) स [illegible](त् ?) भेद [illegible] स्मादन्तार्थादन्येषा [illegible] अभेदस्तद्विशिष्टे [illegible] प्रतिपत्तिरस्तु। प्रतिपत्त्या [illegible] प्रतिपत्तिरित्युक्त। न पुन स एव प्रतिपत्ति। [illegible] वा प्रतिपत्तिशब्द प्रतिपद्यतेऽनया [illegible] इति [illegible]।

सर्वथेति। यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो [illegible] [illegible] अशक्यत्वात्। [illegible] [illegible] अर्थान्तरेत्यादि। अर्था[illegible] [illegible] प्रयोज[illegible] [illegible] तदर्थस्येति [illegible] (।) [illegible] व्यावृत्त्यभ्युपगम [illegible]। [illegible] तदभ्युपगम[illegible] [illegible] (।) [illegible] ॥

[illegible] प्रवर्तेतेति [illegible] परिहारेण [illegible] प्रवर्तेतेति [illegible] ध्वनिरुच्यते [illegible] [illegible] (।) [illegible] प्रवर्तेतेति।

[illegible] परिहारे [illegible] प्रवर्तेत [illegible] प्रयुङ्क्ते।

[illegible]

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुङ्क्ते। तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषां तत्रैवाभेद इति किन्न शब्द· प्रयुज्यते ?[4]

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत्। अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद् (वत्) पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात्। को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमदित्यत्र विशेषः ? तद्वद् दोषोऽपि स्याद्।

अस्तु नाम जातिरन्या। जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तूनि[6] अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसंगात्। एकस्माद्

दर्शयितु पृच्छति। अपि चेत्यादि। एवम्मन्यते। यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्द सकेत्यते तथा। तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता[1]र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत. कस्मात् सकेतो न कृत इति पृच्छति पर। एतदेवाह। यामर्थक्रियामित्यादि। दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिष शब्दान्नि[2]युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते। तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति। तत एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्दः प्रयुज्यते। व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सकेतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्राय।

तद्वदित्यादि। जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्य दिग्नागेनोक्त[3] "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वद्दोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावतारादृ भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते। अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति। नैवायन्दोषोस्तीति प्रतिपादितमभ्युगम्य त्वेवमुक्त। जातिरलम्परा। जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे। अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेपि वस्तुनि शब्दार्थेभ्यु[4]पगम्यमाने। तद्वत इति व्यावृत्तिमत। न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेष। एतदेवाह। को हीत्यादि। त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि। अत्र वाच्ये को विशेष (।) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात्॥

अस्तु नामेति सिद्धान्तवादी। जातिरन्येति वस्तुभूता। किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह। जाति[5]मपि हीत्यादि। तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेद, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु। सर्वथा दोषपरिहा[7]रस्य 449
कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात्। तदर्थस्यान्येन सिद्धे, तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यंभावात्॥

अपि च।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च (ध्वनिः)।
(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः॥९८॥

शब्द प्रयुंजान एवोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्तेतेत्यभिप्रायेण प्रयुक्ते। तत्रान्यत्र च[8] प्रवृत्त्यनुज्ञायां, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञायां वा अभिधानग्रहणवैयर्थ्य

इति व्यावृत्त्यभावे अस्या अपीति वस्तुभूताया जाते। भावाना भेदाभावे सत्यनेकार्थसमवेतरूपाया जातेरभावात्। न च जात्याभेद क्रियत इत्युक्त। तस्मादवश्यम्भेदोभ्युपगन्तव्य (।) स चैकस्मादतत्कार्या(त् ?) भेदस्तदन्येषान्तस्मादतत्कार्यादन्येषान्तत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वभेदविशिष्टेषु प्रति[6]पत्तिरस्तु। प्रतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरित्युक्त। न पुन स एव प्रतिपत्ति। करणसाधनो वा प्रतिपत्तिशब्द प्रतिपद्यन्तेऽनया व्यावृत्त्या करणभूतया भावानिति कृत्वा।

सर्वथेति। यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो वार्थो वाच्यस्तद्वत्पक्षोदितो यथानन्त्यादिदोषस्तत्परिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्। तुल्यश्चेद्दोषो जातिरेव[7] कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति चेदाह। अर्थान्तरेत्यादि। अर्थान्तरम्वस्तुभूता जाति। 75a
भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययजनन जाते प्रयोजनमिति चेदाह। तदर्थस्येति जातिसाध्यस्य। अन्येनेत्यतत्कार्यव्यावृत्तिलक्षणेनाभेदेन (।) जात्यापि हि सोर्थ साध्यत इति कस्माज्जातित्यागे व्यावृत्त्यभ्युपगम इत्यत आह। तदित्यादि। तदभ्युपगमस्येति व्यावृत्त्यभ्युपगमस्य (।) त[1]दनभ्युपगमे हि जातिकल्पनैव न स्यादित्युक्त॥

अधुना शब्देनापरय व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्यत आह। अपि चेत्यादि। विवक्षितादर्थादन्यस्तस्य परिहारेण श्रोता प्रवर्तेतेति कृत्वा ध्वनिरुच्यते प्रतिपादकेन। चकार एवशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्च तदन्यपरिहारेणेत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य। तेनेति ध्वनिना। तेभ्य इत्यनभिमतेभ्यस्तस्याभिमतस्यार्थस्या[2] व्यवच्छेदेऽव्यवच्छेदेनाभिधीयमान इत्यर्थ (।) कथ श्रोता प्रवर्त्तेतेति।

शब्दमित्यादिनैतदेव व्याचष्टे। एव वक्तार्थेष्वभिमतार्थक्रियाकारिष्वनिष्टपरिहारेणानभिमतार्थव्यवच्छेदेन प्रवर्त्तेत कथ नाम श्रोतेत्यनेनाभिप्रायेण प्रयुङ्क्ते।

यदि शब्देनान्यव्यवच्छेदो न चोद्येत तदा तत्र प्रत्याख्याभिमतेऽन्यत्र चेत्यनभिमते

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुङ्क्ते। तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषां तत्रैवाभेद इति किन्न शब्दः प्रयुज्यते ?[4]

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत्। अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(वत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात्। को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमदित्यत्र विशेषः ? तद्वद् दोषोऽपि स्याद्।

अस्तु नाम जातिरन्या। जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तूनि[5] अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसंगात्। एकस्माद्

दूषयति पृच्छति। अपि चेत्यादि। एवम्मन्यते। यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्द सङ्केत्यते तथा। तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता[1]र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत कस्मात् सङ्केतो न कृत इति पृच्छति परः। एतदेवाह। यामर्थक्रियामित्यादि। दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिषु शब्दान्नि[2]युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते। तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति। तत एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्द प्रयुज्यते। व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सङ्केतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्राय ।

तद्वदित्यादि। जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्य दिग्नागेनोक्त[3] "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वद्दोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावतारात् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते। अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति। नैवायन्दोषोस्तीति प्रतिपादितमभ्युगम्य त्वेवमुक्त। जातिरलम्परा। जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थ ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे। अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेपि वस्तुनि शब्दार्थेऽभ्युपगम्यमाने। तद्वत इति व्यावृत्तिमत । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेष । एतदेवाह। को हीत्यादि। त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि। अत्र वाच्ये को विशेष (।) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात्॥

अस्तु नामेति सिद्धान्तवादी। जातिरन्येति वस्तुभूता। किम्पुनरस्तु ये दोषे व्यावृत्तिर्दूषयते न वस्तुभूता जातिरित्याह। जातिमपि हीत्यादि। तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेदः, तद्विशिष्टेऽर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु। सर्वथा दोषपरिहारस्य 449 कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात्। तदर्थस्यान्येन सिद्धे, तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यंभावात्॥

अपि च।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च (ध्वनिः)।
(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः॥९८॥

शब्दं प्रयुञ्जान एवोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्तेतेत्यभिप्रायेण प्रयुंक्ते। तत्रान्यत्र च प्रवृत्त्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञायां वा मभिधानग्रहणवैयर्थ्यं

इति व्यावृत्त्यभावे अस्या अपीति वस्तुभूताया जाते। भावाना भेदाभावे सत्यनेकार्थसमवेतरूपाया जातेरभावात्। न च जात्याभेद इष्यत इत्युक्त। तस्मादवश्यम्भेदोऽभ्युपगन्तव्य (।) स चैकस्मादतत्कार्या(त्?) भेदस्तदन्येषान्तस्मादतत्कार्यादन्येषान्तत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वभेदविशिष्टेषु प्रतिपत्तिरस्तु। पतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरित्युक्त। न पुन स एव पतिपत्ति। करणसाधनो वा प्रतिपत्तिशब्दः पतिपद्यन्तेऽनया व्यावृत्त्या करणभूतया भावानिति कृत्वा।

सर्वथेति। यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो वार्थो वाच्यस्तत्पक्षोदितो यथानन्त्यादिदोषस्तत्परिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्। तुल्यश्चेद्दोषो जातिरेव यस्मान्नाभ्युपगम्यत इति चेदाह। अर्थान्तरेत्यादि। अर्थान्तरम्वस्तुभूता जाति। 75 भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययजनन जाते पयोजनमिति चेदाह। तदर्थस्येति जातिसाध्यस्य। अन्येनेत्यतत्कार्यव्यावृत्तिलक्षणेनाभेदेन (।) जात्यापि हि सोऽर्थ साध्यत इति तस्माज्जातित्यागे व्यावृत्त्यभ्युपगम इत्यत आह। तदित्यादि। तदभ्युपगमस्येति व्यावृत्त्यभ्युपगमस्य (।) तदनभ्युपगमे हि जातिरप्यनैव न स्यादित्युक्त॥

अधुना शब्देनाप्यस्य व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्यत आह। अपि चेत्यादि। विवक्षितादर्थादन्यस्तस्य परिहारेण श्रोता प्रवर्तेतेति कृत्वा ध्वनिरुच्यते पतिपादकेन। चकार एवशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्च तदन्यपरिहारेणैवेत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य। तेनेति ध्वनिना। तेभ्य इत्यनभिमतेभ्यस्तस्याभिमतस्यार्थस्य व्यवच्छेदेऽप्रत्यक्षेऽनभिधीयमान इत्यर्थ (।) कथं श्रोता प्रवर्त्तेतेति।

शब्दमित्यादिनैतदेव व्याचष्टे। एव वक्तार्थेष्वभिमतार्थेषु तावदनिष्ट-परिहारेणानभिमतार्थव्यवच्छेदेन प्रवर्त्तेत यथ नाम श्रोतेत्यनेनाभिप्रायेण प्रयुङ्क्ते।

यदि शब्देनान्यव्यवच्छेदो न चोद्येत तदा तत्र सत्यान्याभिन्नेऽन्यत्र चेष्टाभिन्ने

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुङ्क्ते। तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषां तत्रैवाभेद इति किन्न शब्द प्रयुज्यते ?[4]

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत्। अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(यत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात्। को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमतोरत्र विशेष ? तद्वद् दोषोऽपि स्याद्।

अस्तु नाम जातिरन्या। जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तूनि[6] अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसगात्। एकस्माद्

दर्शयितु पृच्छति। अपि चेत्यादि। एवम्मन्यते। यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्द सकेत्यते तथा। तत्कारिणा विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता[1]र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत कस्मात् सकेतो न कृत इति पृच्छति पर। एतदेवाह। यामर्थक्रियामित्यादि। दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिष शब्दान्नि[2]युङ्क्ते प्रयुञ्जते। तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति। तत एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्द प्रयुज्यते। व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सकेतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्राय ।

तद्वदित्यादि। जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्य दि ग्ना गे नो क्त[3] "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वद्दोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते। अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति। नैवायन्दोषोस्तीति प्रतिपादितमभ्युगम्य त्वेवमुक्त। जातिरलम्परा। जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थ ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे। अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेपि वस्तुनि शब्दार्थेभ्यु[4]पगम्यमाने। तद्वत इति व्यावृत्तिमत । न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेष । एतदेवाह। को हीत्यादि। त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि। अत्र वाच्ये को विशेष (।) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात्॥

अस्तु नामेति सि द्धा न्त वा दी। जातिरन्येति वस्तुभूता। किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह। जाति[5]मपि हीत्यादि। तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेद, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु। सर्वथा दोषपरिहा[?]रस्य 449
कर्त्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात्। तदर्थस्यान्येन सिद्धे, तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यंभावात्॥

अपि च।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च (ध्वनिः)।
(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः॥९८॥

शब्द प्रयुंजान एवोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्तेतेत्यभिप्रायेण प्रयुक्ते। तत्रान्यत्र च[?] प्रवृत्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्यनुज्ञाया वा अभिधानग्रहणवैयर्थ्यं

इति व्यावृत्यभावे अस्त्या अपीति वस्तुभूताया जाते। भावाना भेदाभावे सत्यनेकार्थसमवेतरूपाया जातेरभावात्। न च जात्याभेद क्रियत इत्युक्त। तस्मादवश्यमभेदोभ्युपगन्तव्य (।) स चैकस्मादतत्कार्या(त्?) भेदस्तदन्येषान्तस्मादतत्कार्यादन्येषान्तत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वभेदविशिष्टेषु प्रति[?]पत्तिरस्तु। प्रतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरित्युक्त। न पुन स एव प्रतिपत्ति। करणसाधनो वा प्रतिपत्तिशब्द प्रतिपद्यन्तेऽनया व्यावृत्त्या करणभूतया भावानिति कृत्वा।

सर्वथेति। यदि व्यावृत्तिविशिष्टो जातिविशिष्टो वार्थो वाच्यस्तद्वत्पक्षोदितो यथानन्त्यादिदोषस्तत्परिहारस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्। तुल्यश्चेद्दोषो जातिरेव[?] कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति चेदाह। अर्थान्तरेत्यादि। अर्थान्तरम्वस्तुभूता जाति। 75
भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययजनन जाते प्रयोजनमिति चेदाह। तदर्थस्येति जातिसाध्यस्य। अन्येनेत्यततार्यव्यावृत्तिलक्षणेनाभेदेन (।) जात्यापि हि सोर्थ साध्यत इति कस्माज्जातित्यागे व्यावृत्त्यभ्युपगम इत्यत आह। तदित्यादि। तदभ्युपगमस्येति व्यावृत्त्यभ्युपगमस्य (।) त[?]दनभ्युपगमे हि जातिकल्पनैव न स्यादित्युक्त॥

अधुना शब्देनावश्य व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्यत आह। अपि चेत्यादि। विवक्षितादर्थादन्यस्तस्य परिहारेण श्रोता प्रवर्तेतेति कृत्वा ध्वनिरुच्यते प्रतिपादकेन। चकार एवशब्दस्यार्थे भिन्नक्रमश्च तदन्यपरिहारेणेत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य। तेनेति ध्वनिना। तेभ्य इत्यनभिमतेभ्यस्तस्याभिमतस्यार्थस्या[?] व्यवच्छेदेऽव्यवच्छेदेऽभिधीयमान इत्यर्थ (।) कथं श्रोता प्रवर्त्तेतेति।

शब्दमित्यादिनैतदेव व्याचष्टे। एव वक्तार्थेष्वनभिमतार्थेष्वपरिहारेष्वनिष्टपरिहारेणानभिमतार्थव्यवच्छेदेन प्रवर्त्तेत कथ नाम श्रोतेत्यनेनाभिप्रायेण प्रयुङ्क्ते।

यदि शब्देनान्यव्यवच्छेदो न चोद्येत तदा तत्र प्रत्याय्याभिमतेऽन्यत्र चेच्चानभिमते

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुङ्क्ते। तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषां तत्रैवाभेद इति किन्न शब्दः प्रयुज्यते?[4]

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत्। अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(वत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात्। को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमवित्यत्र विशेषः? तद्वद् दोषोऽपि स्याद्।

अस्तु नाम जातिरन्या। जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्य वस्तूनि[6] अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसगात्। एकस्माद्

दर्शयितु पृच्छति। अपि चेत्यादि। एवम्मन्यते। यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्द सकेत्यते तथा। तत्कारिणां विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता[1]र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्य सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृत' कस्मात् सकेतो न कृत इति पृच्छति पर। एतदेवाह। यामर्थक्रियामित्यादि। दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिष शब्दान्नि[2]युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते। तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिण सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति। तत एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्द प्रयुज्यते। व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि सकेतवशात् प्रतीति स्यादिति प्रश्नाभिप्राय।

तद्वदित्यादि। जातिमत्पक्षे यो दोष आचार्य दिग्नागेनोक्त[3] "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वद्दोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते। अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति। नैवायन्दोषोस्तीति प्रतिपादितमभ्युगम्य त्वेवमुक्त। जातिरलम्परा। जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थ।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे। अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेपि वस्तुनि शब्दार्थेभ्यु[1]पगम्यमाने। तद्वत इति व्यावृत्तिमत। न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेष। एतदेवाह। को हीत्यादि। त्वया व्यावृत्तिरित्युक्त परेण जातिरित्यादि। अत्र वाच्ये को विशेष (।) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात्॥

अस्तु नामेति सिद्धान्तवादी। जातिरन्येति वस्तुभूता। किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह। जाति[5]मपि हीत्यादि। तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेद, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु। सर्वथा दोषपरिहा[र]स्य 449 कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात्। तदर्थस्यान्येन सिद्धे तदभ्युपगमस्याऽपि अवश्यभावात्॥

अपि च।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति च (ध्वनिः)।
(उच्यते) तेन तेभ्यो(स्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः॥९८॥

शब्द प्रयुञ्जान एवोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (कथ) प्रवर्तेतेत्यभिप्रायेण प्रयुङ्क्ते। तत्रान्यत्र च[?] प्रवृत्त्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया वा अभिधान[illegible]

इति व्यावृत्तभावे अस्या अपीति वस्तुभूताया जाते। भावाना[illegible] सत्यनेकार्थसमवेतस्याता जातेरभावात्। न च [illegible]। तस्मादवश्यम्भेदोऽभ्युपगन्तव्य (।) स चैकस्मादतत्कार्या(त्?) भेदा[illegible]स्मादतत्कार्यादन्येषामतत्कार्याणामभेदस्तद्विशिष्टेष्वर्थेषु [illegible]। प्रतिपत्त्यालम्बनत्वात् प्रतिपत्तिरस्तु[illegible]। न पुन स एव [illegible]। [illegible] वा प्रतिपत्तिशब्द पतिपत्तोऽया व्यावृत्त्या [illegible]।

सर्वथेति। यदि व्यावृत्तिविशिष्टो [illegible] मपान्त्यादिदोष[illegible]परिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्। [illegible] यस्मा[illegible]भ्युपगमत इति शेषः। अर्थान्तरेत्यादि। अर्थान्तर[illegible] [illegible] जाते प्रयोजनमिति शेषः। तदर्थस्येति [illegible] अन्येनैव[illegible] (।) [illegible] [illegible]। [illegible]। तदभ्युपगम[illegible] [illegible]भ्युपगमस्य (।) [illegible]॥

[illegible] परिहारेण [illegible] प्रवर्तेतेति [illegible] [illegible]। तेभ्य [illegible] [illegible] (।) [illegible] प्रवर्तेति।

[illegible]। एव [illegible] परिहारेण [illegible] प्रवर्तेत [illegible] प्रयुङ्क्ते।

[illegible]

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः ।

यामर्थक्रियामधिकृत्य अर्थेषु शब्दान् नियुक्ते। तत्कारिणामर्थानामन्येभ्यो भेदात्, तेषां तत्रैवाभेद इति किन्न शब्दः प्रयुज्यते ?[4]

तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९७॥

स्यादेतत्। अन्यस्माद् व्यावृत्तेऽपि शब्दार्थे न तद्(वत्)पक्षाद् विशेषो व्यावृत्तिविशिष्टस्य तद्वतोऽभिधानात्। को हि व्यावृत्तिजातिव्यावृत्तिजातिमतोरत्र विशेषः ? तद्वद् दोषोऽपि स्याद्।

अस्तु नाम जातिरन्या। जातिमपि हि अभ्युपगच्छताऽवश्यं वस्तूनि[6] अभ्युपगन्तव्यानि, तदभावेऽस्या अपि अभावप्रसंगात्। एकस्माद्

दर्शयितुं पृच्छति। अपि चेत्यादि। एवम्मन्यते। यथा गोशब्दादप्रतीयमाने गोत्वे गोशब्दः संकेत्यते तथा। तत्कारिणां विवक्षितार्थक्रियाकारिणामतत्कारिभ्यो ये विवक्षिता[1]र्थक्रियाकारिणो न भवन्ति तेभ्यो यो भेदस्तेन सामान्यं सर्वेषान्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो भिन्नत्वादतस्तस्मिन्भेदसाम्ये अन्यापोहलक्षणे किन्न कृतः कस्मात् संकेतो न कृत इति पृच्छति परः। एतदेवाह। यामर्थक्रियामित्यादि। दाहपाकादिलक्षणस्यार्थस्य क्रिया निष्पत्तिमधिकृत्याभिप्रेत्याय पुरुषोर्थेष्वभिप्रेतार्थक्रियाकारिषु शब्दान्नि[2]युङ्क्ते प्रयुङ्क्ते। तत्कारिणामभिप्रेतार्थक्रियाकारिणामन्येभ्योऽतत्कारिभ्यो भेदात् कारणात् तत्कारिणः सर्वविजातीयव्यावृत्ता अभिन्ना भवन्ति। तत एषामर्थानान्तत्रैवाभेद इति अन्यव्यावृत्तिलक्षणे किन्न शब्दः प्रयुज्यते। व्यावृत्तिविशिष्टस्यापि संकेतवशात् प्रतीतिः स्यादिति प्रश्नाभिप्रायः।

तद्वदित्यादि। जातिमत्पक्षे यो दोषः आचार्यदिग्नागेनोक्तः[3] "स्तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादि"त्यादिना यस्तद्वद्दोषस्तस्य साम्यात्तस्य दोषस्यावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे शब्दो न नियुज्यते। अस्त्वयन्दोष इत्यभ्युपगच्छति। नैवायन्दोषोस्तीति प्रतिपादितमभ्युगम्य त्वेवमुक्तं। जातिरलम्परा। जातिस्त्वन्या न युक्तेत्यर्थः।

स्यादित्यादिना व्याचष्टे। अन्यस्माद् अतत्कारिणो व्यावृत्तेपि वस्तुनि शब्दार्थेभ्यु[4]पगम्यमाने। तद्वत इति व्यावृत्तिमतः। न तद्वत्पक्षादस्य व्यावृत्तिमत्पक्षस्य विशेषः। एतदेवाह। को हीत्यादि। त्वया व्यावृत्तिरित्युक्तं परेण जातिरित्यादि। अत्र वाच्ये को विशेषः (।) नैव कश्चिदन्यत्र शब्दभेदात्॥

अस्तु नामेति सिद्धान्तवादी। जातिरन्येति वस्तुभूता। किम्पुनस्तुल्ये दोषे व्यावृत्तिरङ्गीक्रियते न वस्तुभूता जातिरित्याह। जाति[5]मपि हीत्यादि। तदभाव

भेदस्तदन्येषामभेद, तद्विशिष्टेष्वर्थेषु प्रतिपत्तिरस्तु। सर्वथा दोषपरिहारस्य 419
कर्तुमशक्यत्वात् अर्थान्तराभ्युपगमे हि प्रयोजनाभावात्। तदर्थान्यान्येन सिद्धे, तदभ्युपगमस्यापि अवश्यभावात्॥

अपि च।

तदन्यपरिहारेण प्रवर्त्तेतेति च (ध्वनिः)।
(उच्यते) तेन तेभ्यो(भ्या) व्यवच्छेदे कथञ्च सः॥९८॥

शब्दं प्रयुञ्जान एषोऽर्थेषु अनिष्टपरिहारेण (काय) प्रवर्तेतेत्यभिप्रायेण प्रयुङ्क्ते। तत्रान्यत्र च[1] प्रवृत्त्यनुज्ञाया, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया वा प्रतिपादन[illegible]

इति सादृश्याभावे अन्या अपि [illegible] जाते। [illegible] सत्वनेवार्थसमदेशपाया जातेरभावात्। न च [illegible]। तस्मादवश्यमभेदोऽभ्युपगन्तव्य (।) स चैवस्मात् [illegible] (त्) [illegible] स्मादन्यार्थान्येषामनेकार्थानामभेदस्तद्विशिष्टेष्वर्थेषु [illegible]। प्रतिपत्त्यभावात् प्रतिपत्तिनियमः। न पुन स एव प्र[illegible]। [illegible] वा प्रतिपत्तिशब्द प्रतिपत्तोऽपि सादृश्या [illegible]।

सर्वथेति। यदि सादृश्यनिमित्तो [illegible] स्थानत्वादिदोषप्रसङ्गपरिहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्। [illegible]

[illegible]

(प्रसगा)त्। अन्यव्यावृत्त्यनभिधाने चैकचोदनानावरात्, अवचनमेव स्यात्।

तस्मादवश्य [3]व्यवच्छेदोऽभिधेय। स च तदन्येष्वभिन्नश्चेत्, जातिधर्मोप्यस्ति। त नियताभ्युपगम नियतचोदन जात्यर्थप्रसाधन परित्यज्य[4] अर्थान्तरकल्पन केवलमनर्थनिर्बन्ध एव यथा कल्पनमस्यायोगात्।
न वै न क्रियत एव व्यवच्छेद। प्रवृत्तिविषय कथयद्भिर्जातिरुक्ता।[5]

प्रवृत्तिरनुज्ञा[7]ता भवति। तस्या च सत्यान्तस्याभिमतस्यार्थस्य यन्नाम अभिधानन्तस्य ग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तथा ह्यानयेत्युक्ते वस्तुमात्रमाक्षिप्तन्तत्रानभिमतव्यवच्छेदायाग्निशब्द प्रयुज्यतेऽग्निमानयेति। यदि तु तस्मिन्नपि प्रयुक्तेऽनग्न्यानयन न व्यवच्छिन्नन्तदाग्निशब्देनोच्चारितेन न किंचित् प्रयोजन। आनयेत्यनेनाप्यनानयनस्य[1] प्रतिक्षेपादानयनमनानयन चानुज्ञात स्यादत प्रवृत्तिनिवृत्त्यानुज्ञाया च सत्यान्तन्नामग्रहणवैयर्थ्यप्रसगादिति पूर्वेणैव सम्बन्ध। एव एकस्याभिमतस्याग्न्यादेरेकस्य चानयनादिलक्षणस्यानुष्ठानस्य या चोदना तस्या अनादरादवचनमेव शब्दाना स्यात्। अन्यव्यावृत्त्यनभिधाने सति।

अथवा प्रवृत्तिनिवृत्त्यनु[5]ज्ञायामिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धनीय। यथोक्तविधिना प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुज्ञाया चैकचोदनाऽनादरात्। एकस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य निवृत्तिलक्षणस्य वा व्यापारस्य चोदनाऽनादरादिति (।) शेष पूर्ववद् व्याख्येय।

एव च शब्दव्यवहारोच्छेद स्यान्न चैवन्तस्मादवश्यमित्यादि। स चेत्यन्यव्यवच्छेद। तदन्येष्विति तस्मादतत्कार्यादन्ये[6]ष्वेककार्येष्वभिन्न। सर्वेषामतत्कार्याद् व्यावृत्तत्वात्। इति कृत्वानेकार्थव्यावृत्तित्व जातिधर्मोप्यस्ति व्यवच्छेदस्य। तमिति व्यवच्छेदङकिम्विशिष्ट नियतमभ्युपगमो यस्य स तथा। तदनभ्युपगमे जातेरभावप्रसङ्गात्। नियत चोदनमभिधान यस्य तत्तथा। तदचोदने शब्दप्रयोगस्य नैष्फल्य स्यात्। व्यक्तिषु बुद्धिशब्दयोर[7]नुगमलक्षणो जात्यर्थस्तस्य प्रसा-
75b (ध)न प्रसाध्यतेऽनेनेति कृत्वा। एवभूत व्यवच्छेद परित्यज्यार्थान्तरस्य सामान्यस्य कल्पन केवलमनर्थनिर्बन्ध एवाऽवस्त्वभिनिवेश एव केवल नान्यत् किञ्चित कारणमस्तीत्यर्थ। किङ्कारण। (।) यथा कल्पन नित्यव्यापिताद्याकारैरस्य सामान्यस्यायोगादित्यन्यव्यावृत्त्यभिधानेऽयमभिप्राय आचार्य दि ग्ना ग स्य।।

नेत्यादि पर। न वै न क्रियत एव शब्देन व्यवच्छेद किन्तु क्रियत एव। किमर्थन्तर्हि जातिरुक्तेत्यत आह। प्रवृत्तीत्यादि अर्थक्रियार्थिनो हि या प्रवृत्तिस्तस्या विषयो जाति। त कथयद्भिरस्माभिर्जातिरुक्ता।

व्यवच्छेदेत्यादि सि द्धा न्त वा दी। अस्य शब्दस्याभिधेयो व्यवच्छेदोस्ति चेत्।

वस्तुनि यथाभाव अर्पितचेतस. प्रवृत्तौ ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वात् अप्रवृत्ति. तस्मिन् । अन्यत्रापि प्रवृत्तौ अतिप्रसगः। तद्वद्ग्रहणे[5] च सामान्यवैयर्थ्यादय प्रोक्ता.। जातिग्रहणेऽपि सम्बन्धात् श्लिष्टाभासा बुद्धि प्रवर्त्तयतीति चेत्। तस्यैकस्यापि स्वभावस्थित्यग्रहणात् न जातिर्न[6] तद्वानिति परवाव एयाधीयते ॥६६॥

(घ) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञामगति

एव हि अन्वयिनोऽप्यभावात् स्वभावेन भिन्नार्थेषु संवेदेति प्रत्यभिज्ञाऽपि न स्यादिति चेत्।

नैष दोष[7] एव— 450

अथ पुनर्यथावस्त्वेव शाब्द प्रत्यय इष्यते। तदा वस्तुनि ग्राह्ये। यथाभाव यथावस्तु अर्पितचेतस आरोपितज्ञानस्य शब्दबलाद्यन्यया वस्तूत्पन्नज्ञानस्येति यावत्। एव प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायान्तस्य शाब्दस्य ज्ञानस्य सामान्य ग्राह्यमेष्टव्य [illegible] शब्देन चोदनाभावात् (।) तस्य च ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वादेतोरप्रवृत्तिस्तस्मिन् विकल्पविज्ञानविषये सामान्ये। अन्यत्रेति सामान्यादन्यत्र [illegible]शब्दचोदितायामपि प्रवृत्तावतिप्रसङ्ग। गोशब्दादश्वव्यक्तावपि प्रवृत्ति स्यात् गोत्वसामान्यस्याश्वव्यक्तेश्च सम्बन्धाभावान्नैवमिति चेन्नाशब्दचोदिते [illegible] सम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगादित्याशयवत्।

अथ न केवला जाति शब्देन चोदितेति किन्तु तद्वानिति (।) तदा तद्वद्ग्रहणे चाभ्युपगम्यमाने सामान्यवैयर्थ्यादय. प्रोक्ता। [illegible] निमुज्यता कि सामान्येनेति सामान्यवैयर्थ्यमुक्त। आदिशब्दात् [illegible]परिग्रह। जातिरेव शब्देन चोद्यते। सा तु [illegible] केवला गृहीतुमतो व्यक्तिरूपेणैकीभूता गृह्यते (।) तदेवाह [illegible]। [illegible]। श्लिष्टाभासेति स्वसामान्यलक्षणाभ्या सम्भिन्नाभासा बुद्धि[illegible] व्यक्तौ प्रवर्त्तयतीति चेत्। तदा न जातिन तद्वान्। [illegible]। किङ्कारणम् (।) एकस्यापि सामान्यस्य [illegible] स्वभावस्थिति[illegible] तस्य श्लिष्टाभासया [illegible] बुद्ध्या। अग्रहणात्। [illegible] प्रवृत्त्यभ्युपगमात् परवाव एवा[illegible]॥

एवमित्यादि पर। अन्वयिन [illegible] सामान्यस्य।

नैष दोष इति [illegible]। [illegible] [illegible]स्यावृत्तत्वेऽपि वस्तुधर्मतया ता तां ज्ञानादिका [illegible] दृष्ट्वा [illegible]-
[illegible] यो विश्लेषो [illegible] स्वभाव [illegible]

भवतीति चेत्, तुल्यं तद्व्यावृत्तिमतो[1]ऽपि।

व्यावृत्तिवादिनामिव शाब्दप्रत्यय अवस्तुग्राही। स विभ्रमवशात् अकारकेऽपि कारकाध्यवसायी। वस्तुसंवादो त[2]त्प्रतिबन्धे सति स्यात्, वस्तूत्पत्याऽन्यथा नैव। वस्तूत्पत्तेरभ्रान्तिरिति चेत्। नैतदेवम्। अतत्प्रतिभासिनस्तदध्यवसायाच्च। प्रभाया मणिभ्रान्तिः प्रतिभासात् भ्रान्ते। यदि[3] भ्रान्ते संवादो नेति चेत्। न। यथोक्तवदेव[1] व्यभिचारा स्यात्। वितथप्रतिभासो हि भ्रान्तिलक्षणम्। तन्नान्तरीयकतया हि संवादो न प्रतिभासापेक्षी[4]।

तुल्यमित्यादि सिद्धान्तवादी। तदिति अर्थक्रियासाधनत्वं।

एवन्तावत्प्रतिबन्धकन्यायेनाविद्यमानाया अपि व्यावृत्ते सद्भावमभ्युपगम्य शब्दार्थत्वमुक्तमाचार्य दिग्नागेनेति व्याख्याय पुनर्विधिमेव शब्दार्थमाह। अव-
76a स्तुग्रा[7]ही चेत्यादि। यद्यवस्तुविषय कथमर्थक्रियार्थिन पुरुष प्रवर्त्तयतीति चेदाह। स विभ्रमेत्यादि। स इति शाब्दप्रत्यय। विभ्रमवशात् पुरुष प्रवर्त्तयति। विभ्रम एव कथमित्याह(।)अकारकेपि स्वप्रतिभासेर्थक्रियायोग्यत्वात् कारको वाह्योर्थस्तदध्यवसायी यत। कथन्तर्ह्यनुमानादेर्वस्तुसम्वाद इत्यत आह। वस्तुसम्वाद इत्यादि। तस्मिन् साध्ये प्रतिब[1]न्धे सति(।)प्रतिबन्ध एव कुत। वस्तूत्पत्त्या साध्यवस्तूत्पत्त्या हेतुभूतया अन्यथेत्यसति प्रतिबन्धे। नैवास्ति सम्वाद शब्दादे प्रत्ययस्य। वस्तूत्पत्तेरभ्रान्तिरिति चेत्। स्यादेतद् यदि वस्तुनश्चोत्पद्यते वस्तुसम्वादि शाब्दादिज्ञानमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्मन्यते। नैतदेव। सत्यपि वस्तूत्पत्तावतत्प्रतिभासिनो वस्तुरूपाप्रतिभासिनस्तदध्यव[2]सायाद् वस्त्वध्यवसायाद् भ्रान्तित्व। ततो वस्तुरूपोत्पत्तिभ्रान्त्योर्विरोधाभावात् सन्दिग्धव्यतिरेकिता हेतोरिति भाव। मणिप्रभायाम्मणिभ्रान्तिर्मणि सम्वादयत्येव। व्यभिचारमेव समर्थयन्नाह। वितथेत्यादि। एतदाह(।) यदि भ्रान्ते सम्वादस्य च विरोध स्यात् तदा भ्रान्तेरवस्तुसम्वादन साध्य प्रत्यव्यभिचार स्यात्। स च नास्ति।[4] यस्माद् वितथप्रतिभासो भ्रान्तिलक्षण न विसम्वादनं। तन्नान्तरीयकतयेति वस्तुनान्तरीयकतया तत उत्पत्तेरिति यावत्। अय सम्वादो न प्रतिभासापेक्षी। न वस्तुगतम्प्रतिभासमपेक्षते। वस्तुप्रतिबद्धत्वेनैवातत्प्रतिभासस्यापि सम्वादात्।

तस्मात् स्थितमेतद् वितथप्रतिभास्यपि शाब्द प्रत्यय सति वस्तुप्रतिबन्धे तस्य सम्वा[5]दक इति।

---

[1] Ji-skad-bśad-pa-lta-bu-kho-nas.

वस्तुनि यथाभावं अर्पितचेतस प्रवृत्तौ ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वात् अप्रवृत्तिः तस्मिन्। अन्यत्रापि प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः। तद्वद्ग्रहणे[5] च सामान्यवैयर्थ्यादयः प्रोक्ता। जातिग्रहणेऽपि सम्बन्धात् श्लिष्टाभासा बुद्धिं प्रवर्त्तयतीति चेत्। तस्यैकस्यापि स्वभावस्थित्यग्रहणात् न जातिर्न[6] तद्वानिति परवाद एवाक्षीयते ॥६६॥

(घ) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञासंगति

एवं हि अन्वयिनोऽप्यभावात् स्वभावेन भिन्नार्थेषु सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञाऽपि न स्यादिति चेत्।

नैष दोषः[7] एवं— 45c

अथ पुनर्यथावस्त्वेव शाब्दः प्रत्यय इष्यते। तदा वस्तुनि बाह्ये। यथाभावं यथावस्तु अर्पितचेतस आरोपितज्ञानस्य शब्दबलादन्यथा वस्तुतत्त्वज्ञानस्येति यावत्। एवं प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तस्य शाब्दस्य ज्ञानस्य सामान्यं ग्राह्यमेष्टव्यं [illegible] शब्देन चोदनाभावात् (।) तस्य च ग्राह्यस्य सामान्यस्यानर्थक्रियायोग्यत्वाद्गोरप्रवृत्तिस्तस्मिन् विकल्पविज्ञानविषये सामान्ये। अन्यत्रेति सामान्यादन्यत्र [illegible]शब्दचोदितायामपि प्रवृत्तावतिप्रसङ्गः। गोशब्दादश्वव्यक्तावपि प्रवृत्तिः स्यात्। गोत्वसामान्यस्याश्वव्यक्तेश्च सम्बन्धाभावान्नैवमिति चेन्नाशब्दचोदिते [illegible] सम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगादित्याशयः।

अथ न केवला जातिः शब्देन चोदितेति किन्तु तद्वानिति (।) तदा तद्वद्ग्रहणे चाभ्युपगम्यमाने सामान्यवैयर्थ्यादयः प्रोक्ताः। [illegible] निरूप्यता [illegible] सामान्येनेति सामान्यवैयर्थ्यं [illegible]। आदिशब्दात् [illegible]परिग्रहः। जातिरेव शब्देन चोद्यते। सा तु [illegible] केवला गृहीतुमशक्ता व्यक्तिरूपेणैकीभूता गृह्यते (।) तदेतदाह। जातीत्यादि। श्लिष्टाभासेति स्वसामान्यलक्षणाभ्यां सम्मिश्राभासा बुद्धिः [illegible] व्यक्तौ प्रवर्त्तयतीति चेत्। तदा न जातिर्न तद्वान्। [illegible]। किङ्कारणम् (।) एकस्यापि सामान्यस्य [illegible] स्वभावस्थितिः [illegible] तस्य श्लिष्टाभासतया [illegible]। [illegible]। [illegible] बुद्धेः प्रवृत्त्यभ्युपगमात् परवाद एवाक्षीयत इति ॥ -o

एवमित्यादि पर। [illegible]।

नैष दोष इति सिद्धान्तवादी। [illegible] —
[illegible] वस्तुधर्मत्वात् [illegible] ज्ञानादिवत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ज्ञानाद्यर्थक्रियान्स्तांस्तां दृष्ट्वा भेदेऽपि कुर्वतः ।
(अर्थान् तद)न्यविश्लेषविषयैर्ध्वनिभिः सह ॥१००॥

उक्तमेतत्[1] । वस्तुभेदेऽपि सदृशार्थक्रियया नश्वरादिरिति चेत् । ज्ञानाद्यर्थक्रियामेका तेषु पश्यतोऽन्येभ्यो भिन्ना वस्तुधर्मतयैव तदे[2]वेदमिति प्रत्यय तद्व्यावृत्तिविषयध्वनिसंसृष्ट स्वानुभववासनाप्रबोधात् जनयन्ति । अन्यथा न भेदसंसर्गवती बुद्धिः स्यात् । यथा दण्डिषु[3] दण्ड । तत्र एकेन दण्डेन युक्ता अपि अन्यत्र स एवेति न (भवति) प्रतीति, अपि तु तद्विहेति । नैव प्रत्यनि-

---

भिरन्तर्जल्परूपै सह संयोज्यार्थान् स [3] एवायमिति कुर्यादपि पुमान् । अपि शब्दो भिन्नक्रमोन्यदर्शनेपीत्यर्थ । पूर्वदृष्टादर्थादन्यस्य विलक्षणस्य दर्शनेपि सदृशार्थक्रियाकारित्वेन विप्रलम्भादेकत्वमारोप्य प्रत्यभिज्ञान कुर्यादिति समुदायार्थं ।

कथ पुनर्भिन्ना अभिन्नामर्थक्रिया कुर्वन्तीत्यत आह । उक्तमेतदित्यादि ।

"एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने" (१।७५)

इत्यादिना[4] प्रागुक्तत्वात् । एकामिति सदृशीन्तेष्विति भिन्नेष्वन्येषु पश्यत पुस । अन्येभ्य इत्यतत्कारिभ्यो व्यावर्तमाना भावा वस्तुधर्मतयैव वस्तुस्वभावेनैव । तदेवेदमित्येवमाकार मिथ्याप्रत्ययं जनयन्तीति सम्बन्ध । किम्विशिष्टमित्याह । तदित्यादि । तेभ्योऽतत्कार्येभ्यो या व्यावृत्तिरेकार्थक्रियाकारिणामर्थाना सा विषयो यस्य ध्वनेस्तेन संसृष्ट संस[5]क्त साभिलापमिति यावत् ।

यदि वस्तुधर्मतया जनयन्ति किन्न सर्वदेत्याह । स्वानुभवेत्यादि । तेषाम्भावाना य स्वोनुभव पूर्वमुत्पन्नस्तेन या प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तये वासना शक्तिलक्षणादिता । तस्या प्रबोध कार्योत्पादनप्रत्याभिमुख्यन्तस्याश्च प्रबोध पुनस्तज्जातीयपदार्थानुभवात् । एवलक्षणश्च प्रबोधो न सर्वकालमतो न सदा प्रत्यभि[6]ज्ञानसम्भव इति । संसृष्टभेदमिति पूर्वपश्चाद्दृष्टयोर्व्यक्त्योर्भेद संसृष्ट एकीकृतो येन स तथा । अन्यथेति यद्येककार्यत्वेन सादृश्येनैकत्वमारोप्य भिन्नेष्वपि भ्रान्त प्रत्यभिज्ञान नेष्यते (।) अपि त्वेकसामान्ययोगात् तदा न भेदसंसर्गवती । भेदाना
77a संसर्ग एकरूपतापादनन्तद्वती बुद्धिर्न स्यात् । बहुष्वेकरूपा बुद्धिर्न स्यादित्यर्थ ।[7]

न ह्येकेन दण्डेन युक्ता अपि दण्डिन एकत्वेन गृह्यन्ते । तदेवाह (।) यथा दण्डिष्विति । न हीत्येतदेव व्यनक्ति । तत्रेति दण्डिषु । अन्यत्रेति एकस्माद् दण्डिनोन्यस्मिन् दण्डिनि । तद्दण्डद्रव्य यदेकदण्डिनि दृष्टन्तदिह द्वितीये दण्डिनीत्येव स्यात् । न तु तद्द्वारेण स एवायन्दण्डीति । यद्वा यथा बहुष्वेकदण्डयोगात् । प्रत्येकमयमपि दण्डस्तथा स एवायन्द[1]ण्ड इति न भवति प्रतीतिस्तद्वत् । व्यक्ती-

ज्ञानम्। तदेवेदमित्यथ कथम्? अन्यदस्ति। तत्र एक अनेकत्र पश्यतो[1]ऽपि भेदसंसर्गवत् न युक्तम्। विभ्रमकृतात् तथा प्रतिभासने हि अविरोधः। [4]निमित्ताभावात् विभ्रमो न युक्त इति चेत्। न एव तदेकार्थकारिणो भावा अनुभवद्वारेण [5]प्रकृत्या विभ्रमफलाया विकल्पवासनाहेतुत्वात् निमित्तम्। मरीचिकादिषु जलादिभ्रान्तेः भिन्नाऽपि अभिन्नाकारस्य परामर्शप्रत्ययस्य

नामप्येकसामान्ययोगान्न स एवायमिति प्रतीतिः स्यादपि तु तद्विहेति।

भवत्वेवमिति चेदाह। नैदमित्यादि। तदित्यादिनोपसंहा[illegible]। एकमिति समानमनेकत्र व्यक्तिषु पश्यतोऽपि पुंसा भेदसंसर्गवत्[illegible] [illegible] न युक्तं। अन्यापोहवादिनस्त्वयमदोषः [illegible]। विभ्रम[illegible] भ्रान्तिसामर्थ्यादित्यर्थः। तथैकत्वेन[illegible] वस्तुभूतम्। [illegible] निमित्तस्याभावाद् विभ्रमो न युक्तमिति चेत्। त एवेति [illegible] भावा[illegible] ज्ञानादेरेकस्यार्थस्य कारिण[illegible]। अनुभव एव द्वारं [illegible] प्रकृत्या स्वभावेन विभ्रमफलाया भ्रान्तिफलाया हेतुत्वान्निमित्तं।

ननु मरीचिकादिषु जलादिभ्रान्ते[illegible] सादृश्य[illegible] [illegible]। मरीचिकादि[illegible] प्रथमेनादि[illegible] [illegible]। [illegible]। तादेवे[illegible] मरीचिकारूपो भावो अभिन्नाकार[illegible] [illegible] परामर्शप्रत्यय[illegible] निमित्तभूतो यो[illegible]नुभवस्तस्य [illegible] कारण[illegible]।

[illegible] भ्रान्तिनिमित्तं। न तु सादृश्य। [illegible] परामर्शप्रत्ययाकारो[illegible]। [illegible] तथा मरीचि[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] सादृश्ययोगात् [illegible]।

[illegible] न हीत्यादि। [illegible]

[illegible]

ज्ञानाद्यर्थक्रियान्स्तांस्तां दृष्ट्वा भेदेपि कुर्वतः।
(अर्थान् तद)न्यविश्लेपविषयैर्ध्वनिभिः सह ॥१००॥

उक्तमेतद्[1]। वस्तुभेदेऽपि सदृशार्थक्रियया चक्षुरादिवदिति चेत्। ज्ञानाद्यर्थक्रियामेकां तेषु पश्यतोऽन्येभ्यो भिन्ना वस्तुधर्मतयैव तदे[2]वेदमिति प्रत्यय तद्व्यावृत्तिविषयध्वनिससृष्ट स्वानुभववासनाप्रबोधात् जनयन्ति। अन्यथा न भेदससर्गवती बुद्धिः स्यात्। यथा दण्डिषु[3] दण्ड। तत्र एकेन दण्डेन युक्ता अपि अन्यत्र स एवेति न (भवति) प्रतीति, अपि तु तदिहेति। नैव प्रत्यभि-

---

भिरन्तर्जल्परूपै सह संयोज्यार्थान् स [3] एवायमिति कुर्यादपि पुमान्। अपि शब्दो भिन्नक्रमोन्यदर्शनेपीत्यर्थ। पूर्वदृष्टादर्थादन्यस्य विलक्षणस्य दर्शनेपि सदृशार्थक्रियाकारित्वेन विप्रलम्भादेकत्वमारोप्य प्रत्यभिज्ञान कुर्यादिति समुदायार्थ।

कथ पुनर्भिन्ना अभिन्नामर्थक्रिया कुर्वन्तीत्यत आह। उक्तमेतदित्यादि।

"एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्यसाधने" (१।७५)

इत्यादिना[4] प्रागुक्तत्वात्। एकामिति सदृशीन्तेष्विति भिन्नेष्वन्येषु पश्यत पुस। अन्येभ्य इत्यतत्कारिभ्यो व्यावर्त्तमाना भावा वस्तुधर्मतयैव वस्तुस्वभावेनैव। तदेवेदमित्येवमाकार मिथ्याप्रत्यय जनयन्तीति सम्बन्ध। किम्विशिष्टमित्याह। तदित्यादि। तेभ्योऽतत्कार्येभ्यो या व्यावृत्तिरेकार्थक्रियाकारिणामर्थाना सा विषयो यस्य ध्वनेस्तेन ससृष्ट सस[5]क्त साभिलापमिति यावत्।

यदि वस्तुधर्मतया जनयन्ति किन्न सर्वदेत्याह। स्वानुभवेत्यादि। तेषाम्भावाना य स्वोनुभव पूर्वमुत्पन्नस्तेन या प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तये वासना शक्तिलक्षणादिता। तस्या प्रबोध कार्योत्पादनप्रत्याभिमुख्यन्तस्याश्च प्रबोध पुनस्तज्जातीयपदार्थानुभवात्। एवल्लक्षणश्च प्रबोधो न सर्वकालमतो न सदा प्रत्यभि[6]-ज्ञानसम्भव इति। संसृष्टभेदमिति पूर्वपश्चाद्दृष्टयोर्व्यक्त्योर्भेद ससृष्ट एकीकृतो येन स तथा। अन्यथेति यद्येककार्यत्वेन सादृश्येनैकत्वमारोप्य भिन्नेष्वपि भ्रान्त प्रत्यभिज्ञान नेष्यते (।) अपि त्वेकसामान्ययोगात् तदा न भेदससर्गवती। भेदाना
77a ससर्ग एकत्वनापादनन्वती बुद्धिर्न स्यात्। बहुष्वेकरूपा बुद्धिर्न स्यादित्यर्थ।[7]

न ह्येकेन दण्डेन युक्ता अपि दण्डिन एकत्वेन गृह्यन्ते। तदेवाह (।) यथा दण्डिष्विति। न हीत्येनदेव व्यनक्ति। तत्रेति दण्डिषु। अन्यत्रेति एकस्माद् दण्डिनोन्यस्मिन् दण्डिनि। तद्दण्डद्रव्य यदेकदण्डिनि दृष्टन्तदिह द्वितीये दण्डिनीत्येव स्यात्। न तु तद्द्वारेण स एवायन्दण्डीति। यद्वा यथा बहुष्वेकदण्डयोगात्। प्रत्येकमयमपि दण्डस्तया स एवायन्द[1]ण्ड इति न भवति प्रतीतिस्तद्वत्। व्यक्ती-

सति सामान्यग्रहे तदारोपो नान्यथा, अतिप्रसग.स्यादिति। सति एककार्यकारिणा ग्रहे किन्नेष्यते। दृष्टे सामान्येऽवश्य च व्यक्तीना स्वार्थ[2]जननशक्तिरभ्युपेया।

ततस्त एवान्येभ्यो भिन्ना तादृश ज्ञान जनयन्तीति चेत्, तत्र सामान्येन कि करणीयम्? यथाभाव असंसृष्टभेद एव किन्न प्रत्येति अविद्याप्रभवात् वि[3]कल्पाना न च वाह्यार्थमनपेक्ष्य विभ्रमो भवति, अपि तु आन्तर विप्लवम्[1]। यथा केशादि-

---

सतीति सिद्धान्तवादी। एक कार्य पानावगाहनादि तत्करणशीलाना सत्यजलाना ग्रहे सति किन्नेष्यते जलारोप। सामान्यमन्तरेण भिन्नानामेककार्यकरणशक्तिरेव नास्तीति चेदाह। अवश्य चेत्यादि। प्रतिपादि[4]त चैतद् (।)

"एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधन" (३।७२)

इत्यत्रान्तरे।

अन्ये तु न हि तत्रान्यदेव किंचित् सामान्यमस्तीत्यादिक ग्रन्थ सामान्यशब्द सादृश्यार्थं कृत्वा व्याचक्षते। तत्तेषा व्याख्यानन्नातिश्लिष्ट यत्तथा प्रतीयत इत्यादेरवाचकत्वात्। न हि सादृश्य जलरूपतया प्रतीयत इति।

तत इत्येककारणशक्ते। त एवेति यथोक्त[6]शक्तिषु युक्ता व्यक्तय एव न तु सामान्य। अन्येभ्य इत्यतत्कार्येभ्य। तादृशमित्येकाकार। यथाभावमिति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभाव। यथा स्वलक्षण सामान्यविरहि स्थित। तदतिवृत्त्या किन्न प्रत्येति विकल्पप्रत्यय (।) कस्मात्तत्राभूत सामान्यमारोपयति। यथाभावमित्यस्यैवार्थोऽसंसृष्टेत्यादि। असंसृष्ट एकरूपतामना[7]- 78a
पन्न। भेदः परस्पर विशेषो यस्य भावस्य स तथा। अध्यवसितरेषा। यथावस्थितग्रहणप्रति विकल्पाना। कस्मात् अविद्याप्रभवात्। भूतार्थग्रहण विद्या। तद्विरोधाद् विकल्प एवाविद्या। प्रभाव एव प्रभवशब्देनोक्त। विकल्पसामर्थ्यादित्यर्थ। यथास्थितवस्त्वग्रहण हि विकल्पस्य स्वभाव प्रकृत्या भ्रान्तत्वात् तस्य[1] वस्तुभूत सामान्य विनाश एव विकल्पस्य विभ्रमो न स्यात् इति चेदाह। न चेत्यादि। विकल्पस्वरूपमेवात्रान्तरो विप्लव उक्त। विकल्पस्यैव तत्स्वरूप येनासौ बाह्यसाधर्म्यमनपेक्ष्य विभ्रमो भवतीत्यर्थ। केशाद्याकारा भ्रान्ति केशादिविभ्रम (।) स यथा बाह्यार्थानपेक्ष सन्नभूताकारोपग्रहणमान्तरम्विप्लवमाश्रित्य भ्रान्तो भ[8]वति। तद्वद् विकल्पोऽप्यभूतसामान्याकारग्रहणादित्ययमत्रार्थोऽभिप्रेत। भ्रान्तिबीजमान्तरो विप्[ल]वस्तस्माद्‌त्पत्तेरित्यय-

---

[1] Lhun-bi-li brgyus-pa-dug

निमित्ताण्नुभवजनको कारणम्। न तत्रान्यदेव किंचित् सामान्य तथा प्रत्यय-भूतम्। सत्त्वे वा सदर्थग्राहिणी बुद्धि· भ्रान्तिर्न स्यात्।

450b अभूताकारसमारोपा[7]द् भ्रान्तिरिति चेत्। न। तत्सामान्यग्राहिणी सा भवति। यमेव चाकारमिय आरोपयति, स एव तस्य विषयः। अविषयीकृतस्य समारोपो ऽसामर्थ्यात्। आकारान्तरवत्। स च तत्र नास्त्यत[1]: सामान्यं न विद्यते।

म्बन्धित्वन्ततो नेति बाधके प्रत्यये न देशादिसम्बन्धित्वं बाध्यते न जलसामान्यमतो
77b जलज्ञान सामान्यालम्बनमेवेत्यत उच्यते[7]। न तत्र मरीचिकासु अन्यदेवेति भिन्न किंचित् सामान्यं जलसामान्यन्तथेति जलरूपेण। सत्त्वे वा जलसामान्यस्याभ्युपगम्यमाने वस्तुभूतसामान्यग्राहित्वेन सदर्थग्राहिणी बुद्धिः।

अथ स्याद् (।) अन्यदेशाद्यवस्थितजलसामान्यालम्बिकैव जलबुद्धिर्न भ्रान्तिस्त-दुक्त (।)

"सर्वत्रालम्बन बाह्य देशकालान्यथात्मकमि"ति ।[१]

कथन्तर्हि मरीचिकाया[1] जलप्रतीतिर्भ्रान्तिरन्यदेशाद्यवस्थितस्य जलसामान्यस्य तत्र समारोपादिति चेत्। एतदेवाह। अभूतेत्यादि। मरीचिकास्वविद्यमानस्य जलाकारस्य समारोपाद् भ्रान्ति·।

नेत्यादि सि द्धा न्त वा दी। तत्सामान्यग्राहिणी अन्यदेशावस्थितजलसामान्य-ग्राहिणी सा जलबुद्धिर्न भवति। कस्मादित्याह। यमेव चेत्यादि। यमेवाकार-मित्यभूत[2]जलाकारमिय जलबुद्धिस्तत्र मरीचिकास्वारोपयति। आरोप्यमाण-स्यापि कस्माद् विषयत्वमित्यत आह। अविषयीकृतस्येत्यादि। एतदाह (।) विकल्पोत्पत्तिकाले यत्सामान्य न विषयीकृतन्तेन न तस्य समारोप। आकारा-न्तरवत्। न ह्याकारान्तरमग्न्यादि तत्र समारोप्यते तस्य तदानीमविषयत्वात्। यश्चाकारो बाह्याभेदेनारोप्य[3]ते तस्यैव विषयत्वेन प्रतिभासन। स चेत्यारोप्यमाणो जलाकारस्तत्र मरीचिकासु नास्ति बाध्यमानत्वादतो सामान्य जलज्ञानन्न विद्यते सामान्यमस्येति कृत्वा। तथा मरीचिकावत् सत्यजलेष्वपि जलाकाराध्यारोपक जलज्ञानमसामान्य।

सतीत्यादि पर। अन्यदेव जलसामान्य सति तस्य ग्रहे तदारोपो जलारोप नान्यथा[1] (।) यदि जलसामान्यमन्तरेण सत्यजले जलारोप स्यात् तदाऽतिप्रसंग। अग्न्यादावपि जलारोप स्यात्।

सति सामान्यग्रहे तदारोपो नान्यथा, अतिप्रसग स्यादिति। सति एककार्यकारिणा ग्रहे किन्नेष्यते। दृष्टे सामान्येऽवश्य च व्यक्तीना स्वार्थ[2]जननशक्तिरभ्युपेया।

ततस्त एवान्येभ्यो भिन्ना तादृश ज्ञान जनयन्तीति चेत्, तत्र सामान्येन कि करणीयम्? यथाभाव असंसृष्टभेद एव किन्न प्रत्येति अविद्याप्रभवात् वि[3]कल्पाना न च वाह्यार्थमनपेक्ष्य विभ्रमो भवति, अपि तु आन्तर विप्लवम्[4]। यथा केशादि-

---

सतीति सि द्धा न्त वा दी। एक कार्यं पानावगाहनादि तत्करणशीलाना सत्यजलाना ग्रहे सति किन्नेष्यते जलारोप। सामान्यमन्तरेण भिन्नानामेककार्यकरणशक्तिरेव नास्तीति नेदाह। अवश्य चेत्यादि। प्रतिपादि[5]त चैतद् (।)

'एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्यसाधन" (३।७२)

इत्यनान्तरे।

अन्ये तु न हि तत्रान्यदेव किंचित् सामान्यमस्तीत्यादिक ग्रन्थ सामान्यशब्द सादृश्यार्थ कृत्वा व्याचक्षते। तत्तेषा व्याख्यानन्नातिश्लिष्ट यत्तथा प्रतीयत इत्यादेरवाचकत्वात्। न हि सादृश्य जलरूपतया प्रतीयत इति।

तत इत्येककारणशक्ते। त एवेति यथोक्त[6]शक्तिषु युक्ता व्यक्तय एव न तु सामान्य। अन्येभ्य इत्यतत्कार्येभ्य। तादृशमित्येकाकार। यथाभावमिति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभाव। यथा स्वलक्षण सामान्यविरहि स्थित। तदतिवृत्त्या किन्न प्रत्येति विकल्पप्रत्यय (।) कस्मात्तत्राभूत सामान्यमारोपयति। यथाभावमित्यस्यैवार्थोऽसंसृष्टेत्यादि। असंसृष्ट एकरूपतामना[7]- 78
पन्न। भेद परस्पर विशेषो यस्य भावस्य स तथा। अनभिनिवेशा। यथावस्थितग्रहणप्रति विकल्पाना। यस्मात् अविद्याप्रभवात्। भूतार्थग्रहण विद्या। तद्विरोधाद् विकल्प एवाविद्या। प्रभाव एव प्रभवशब्देनोक्त। विकल्पसामर्थ्यादित्यर्थ। यथास्थितवस्त्वग्रहण हि विकल्पस्य स्वभाव प्रकृत्या भ्रान्तत्वात् तस्य[1] वस्तुभूत सामान्य विनापि एव विकल्पस्य विभ्रमो न युक्त इति चेदाह। न चेत्यादि। विकल्पस्वरूपमेवात्रान्तरो विप्लव उक्त। विकल्पस्यैव तत्स्वरूप येनासौ बाह्यनाधर्म्यमनपेक्ष्य विभ्रमो भवतीत्यर्थ। केशाद्याकारा भ्रान्ति केशादिविभ्रम (।) स यथा बाह्यार्थानपेक्ष तन्मभूतानारोपग्रहणमान्तरम्विप्लवमाश्रित्य भ्रान्तो भवति। तद्वद् विकल्पोऽप्यभूतसामान्याग्रहणादित्ययमत्रार्थोऽभिप्रेत। भ्रान्तिबीजमान्तरो विप्लवस्तस्माद्भुत्पत्तेरित्यय-

---

[1] Lhun-bı-lı brgyus-pa-dug.

विभ्रम । अविद्योद्भवाद् विकल्पवत्ते चक्षुरादिविज्ञानेऽपि प्रसंग इति चेत् । न । तस्या विकल्पलक्षणत्वात् । विकल्प एव हि सा (अविद्या) । स्वभावेनेव तानि विपर्यस्तानि[1] । नैवमिन्द्रियज्ञानानि विकल्पकानि । न वा तेष्वपि एष दोष , अद्वयाना

न्तानदर्थान नाभिप्रेत । एतदाशय व्याचिख्यासुराह ।

चोदकस्याविद्याप्रभवत्वमविद्याशब्देनाप्रतीतारमभिमत । द्वयनिर्भास-बीजमेवोक्त । ततश्चोद्भवत उक्तार्थस्यथा आचार्योऽपि विकल्पस्य बीजमेव-भूत चाविद्योद्भवत्व सर्वविज्ञानानामस्तीत्यत आह । अविद्योद्भवाद् विकल्पवत् इत्यादि । अविद्याया उद्भवात्तुल्यात् विकल्पस्येव भ्रान्तौ चक्षुर्विज्ञानादिष्वपि विप्लवप्रसग । नेत्यादिना स्वाभिप्रायमाह । तस्या इत्यविद्याया सामान्याकारारो-पक ज्ञानम्विकल्पस्तल्लक्षणत्वात् । तदाह । विकल्प एव हीत्यादि । सेत्यविद्या । स्वभावेनेति प्रकृत्या । नैवमित्यादिना प्रसग परिहरति । तेषा स्वलक्षणाकार-त्वेनाविकल्पकत्वात् । तस्मान्न तानि विकल्पवत् स्वभावेन विपर्यस्तानि इन्द्रि-यादिविकारेण तु केषाचिद् भवति भ्रान्तता ।

बाह्यार्थनयेनोक्ताऽधुनान्तर्ज्ञेयनयेनाह । न चेत्यादि । एतदाह । भवतु-नाम यादृशश्चोद्याकारेणाविद्याशब्दस्यार्थं कल्पितस्तथाप्यति[6]प्रसङ्गदोषो नास्ती-प्टत्वादिति । न वा तेष्वपि चक्षुरादिज्ञानेष्वेष भ्रान्तत्वदोषस्तेषामपि विप्लु-तत्वात् । तदेवाह । अद्वयानामित्यादि । चक्षुरादिविज्ञानानामात्मसम्वेदनमेवा-द्वयन्नात्र द्वयमस्तीति कृत्वा । तथा हि विज्ञानसमानकालम्विच्छिन्नप्रतिभासि । ग्राह्यत्वेनाभिमत नीलादि । एकानेकविचाराक्षमतया न परमा[6]र्थसत् । तदपे-क्षया च यद्विज्ञानस्य ग्राहकत्व कर्तृ[?]त्वन्तदप्यसत् । न तु सम्वेदनन्तस्य प्रत्यक्षत्वात् । भ्रान्तगाहकाकाराव्यतिरिक्तत्वात्स्वसम्वित्तेरपि भ्रान्तत्वमिति चेन्न तस्या स्वरूपेणासत्त्वे प्रतिभास एव न स्याच्छशविषाणवत् । भ्रान्तेरपि च स्वरूपेण सत्यत्वमन्यथा भ्रान्तित्वायोगात् । स्वम्पविज्ञानेऽरूप ज्ञानञ्च स्वस-
78b म्विद्रूप[7]मेवेति कथन्न (सवित्ते सत्यत्व । यद्वा द्वयप्रतिभासो भ्रान्तिर्भ्रान्तिश्च तत्त्वाधिष्ठाना । द्विचन्द्रादिभ्रान्तिवत् । तत्त्व च द्वयविपरीतमद्वयन्तच्च स्वसम्वि-द्रूपमेव (।) न तु द्वयाभावतास्यासत्त्वादिति कथ न सा सम्वित्ते तदेव यथोक्तचोद्य

यानि च स्याद्

ग्राह्यग्राहकरूपेण प्रतिभासनात् तान्यपि भ्रान्तानीति)[2] वक्ष्याम तृतीये परिच्छेदे

---

[1] Stram-pa-yin-no [2] In the margin, illigible

द्वयप्रतिभासात् इति वाच्यम्। सर्वेषां विप्लवत्वे च प्रमाणतदाभासयोर्व्यवस्था हि आश्रय[1]परावृत्ते, अर्थक्रियायोग्याभिमतसंवादनात्। मिथ्यात्वेऽपि प्रशमानुकूलत्वात्। मातृसंज्ञादिवत्। मरीचिकासु जलसंज्ञा, अन्यस्य च भिन्नभावोत्पत्ते[2] विभ्रमस्य चाविशेषेऽपि अभिप्रेतार्थक्रियायोग्यायोग्योत्पत्ते यथाक्रमं संवादेतरौ[1]। अयोग्यात् उत्पत्तेरिति चेत्। विकल्पाना अर्थप्रति- 451

(।)अत एव द्वयनिर्भासवता स्वसंवित्ते प्रत्यक्षत्वेपि न तत्त्वदर्शित्वं व्यवस्थाप्यते प्रमाणाप्रमाणविभाग। कथमिति चेदाह। सर्वेषामित्यादि। विप्लवो भ्रान्तत्व। तदाभास। प्रमाणाभास। तयोर्व्यवस्थाविभाग। आश्रयो भ्रान्तिबीजमालयविज्ञानन्तस्य परावृत्तिरावरणविगम। आङ् मर्यादायाम् (।) आश्रयपरावृत्ते सर्व[1]दार्थक्रियायोग्याऽभिमतसम्वादनात् प्रामाण्यव्यवस्थेति सम्बन्ध। अर्थक्रिया दाहपाकादिनिर्भासविज्ञप्तिलक्षणा। तस्या योग्य च तदभिमत पुरुषस्येष्टत्वात्। तस्य सम्वादनादिति विग्रह। अभिमतस्येव सम्वादनादित्यवधारण न पुनस्सम्वादनादेवेति प्रमाणादपि कदाचित् प्रत्ययवैकल्येन सम्वादासम्भवात्। अर्थक्रियायोग्याभिमतसम्वाद[2]नादित्युपलक्षण (।) तथाभिमतासम्वादनादित्यपि द्रष्टव्य।

एवं हि प्रमाणाभासव्यवस्थाया कारणमुक्तम्भवेत्। विज्ञानवादे बाह्याभावात् कथमर्थक्रियायोग्याभिमतसम्वादन। नायन्दोषोग्निर्जलनिर्भासस्यैव ज्ञानस्य दाहपाकादिनिर्भासज्ञानोत्पादनसमर्थस्य योग्यशब्देनाभिधानात्। एवन्तावच्चक्षुरादिविज्ञानस्य धूमादिलिङ्गजन्यस्य चाग्न्यादि[3]निर्भासिन प्रमाणव्यवस्थोक्ता। कृतकादिलिङ्गजन्यस्य त्वनात्मादिज्ञानस्याह। मिथ्येत्यादि। सामान्याकारारोपप्रवृत्तत्वादनात्मादिज्ञानस्य मिथ्यात्व। तथापि प्रशमानुकूलत्वात् प्रामाण्य प्रशमो रागादिप्रहाण। अनात्मादिसामान्याकारेण वस्तु गृहीत्वा भावयताम्भावनानिष्पत्तावनात्मादिस्वलक्षणप्रत्यक्षीकारेण रागादिप्रहाणात्। कस्य पु[4]नर्मिथ्यात्वेपि प्रशमानुकूलत्व दृष्टमित्यत आह। मातृसंज्ञेत्यादि। अन्यतरि मातृसंज्ञा मिथ्यापि सती। रागानुत्पत्तिकारण। रचना च साधर्म्येणाय दृष्टान्त। न तु मातृसंज्ञादिक प्रमाण। आदिशब्दात् भगिन्यादिसंज्ञापरिग्रह। षष्ठ्यर्थे चायं वति।

बाह्यार्थदर्शनेपि वस्तुभूतसामान्याभावाद् यदि सर्वो विकल्पो भ्रान्त। यथा जलसामान्यरहितेन (म)रीचिस्वलक्षणादुत्पन्नो जलविकल्पो भ्रान्-

[1] Hgal-ba-med.

वन्धा[1]नियमात् न हि विकल्पा उत्पद्यन्ते। सति मरीचिकादर्शने तदुद्भवा जल-भ्रान्तिरिति अजलविवेकिनार्थेन स्वभावा[2]नुकारार्पणेन जननात् न यथा-स्वभावम्। तु सा विशेषलक्षणापाटवात् प्रत्ययापेक्षिणा वा स्ववासनाप्रबोधेन जन्यते। तस्माद् भिन्नभावजन्मा विकल्पविभ्रमो भ्रान्त्या[3] स एवार्थमिति प्रत्यभिज्ञानम्, न व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात्, न व्यतिरिक्तोस्य, व्यक्ति-वदनन्वयात् ॥१००॥

अपि च।

स्तथा सत्यजलादपि जलत्वशून्याज्ज्ञातो जलविकल्पस्तस्याप्यतस्मिंस्तद्ग्रह-प्रवृत्तत्वाद् भ्रान्तत्व। तत्कुत एतदेकस्यार्थसम्वादो परस्य नेत्याह। मरीचि-केत्यादि। अन्यस्य चेति सत्यजले जलज्ञानस्य जलत्वसामान्यस्याभावान्मरीचयो जल च भिन्नो भावस्तत उत्पत्तिस्तस्या अविशेषेपीति सम्वन्ध । वि[6]भ्रमस्य चाविशेषेपीति जलरहिते मरीचिद्रव्ये यथा जलसामान्याध्यारोपाज्जलविकल्पो विभ्रमस्तथा सत्यजलेपि तस्याप्यतस्मिँस्तद्ग्रहरूपत्वादनभिप्रेतार्थक्रिया पानादि । तस्या योग्यं जलस्य स्वलक्षणमयोग्य मरीचिकाना। तत उत्पत्तेर्हेतो

79a सत्यजले मरीचिकासु च जलविकल्पस्य। यथाक्रम सम्वादेतरौ[7] इतर इत्यसम्वाद । अयोग्यमरीचिकास्वलक्षणात्। न ह्यजलरूप जलाकारस्य योग्यमिति मन्येत ।

विकल्पेत्यादिना परिहार । अर्थप्रतिबद्धोर्थाकारानुविधानेनोत्पत्ति । तदेव व्याचष्टे। न हीत्यादि। यथार्थमिति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभाव । एव-कारश्च भिन्नक्रम । नैव हि पदार्थानुरूप ग्राहकमुत्पद्यत इत्यर्थ ॥

कथन्तर्हि जलज्ञान[1]स्य मरीचिकाभ्य उत्पत्तिरुक्तेति चेदाह। सतीत्यादि। मरीचिकासु चक्षुर्विज्ञानादौ भ्रान्तमुपजायते तस्मिन् सत्यनुभूताकाराध्यारोपिणी जलभ्रान्तिरिति पारम्पर्येण तदुद्भवा मरीचिकोद्भवेत्युच्यते। यथास्वभावमिति पूर्ववदव्ययीभाव । जलभ्रान्तिजननासमर्थं घटाद्यजलमित्युक्त। ततो विवेकिना जलभ्रान्तिजननसमर्थेनेति याव[2]त्। एवभूतेन मरीचिकाख्येनार्थेन। न यथा-स्वभावं जननात् तदुद्भवेत्युच्यते इति सम्वन्ध । यथा स्वभावमित्यस्यैवार्थं (।) स्वभावानुकारेत्यादि। स्वभावमनुकरोतीति स्वभावानुकार । स्वलक्षणानुरूप प्रतिविम्वकल्पस्यार्पणेन ज्ञाने समारोपणेन। सा पुन केन साक्षाज्जन्यत इत्याह। सा त्वित्यादि । सेति जलभ्रान्तिर्जलात् मरीचिकाया यो वि[3]शेषस्तस्य लक्षणम्भेदेनावधारणन्तत्रापाटवाद्धेतो । स्ववासना। जलभ्रान्तिबीजन्तस्या प्रबोध आनुगुण्य तेन जन्यते। किम्विशिष्टेन प्रत्ययापेक्षिणा प्रत्ययो मरीचिका-दर्शन जन्मान्तरसंस्मरण च। तस्मादित्युपसहार । विजातीयाद् भिन्नो भाव

सयोज्य प्रत्यभिज्ञानं (कुर्यादप्य)न्यदर्शने ।
परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केवलात् ॥१०१॥

न हि परस्यापि सा बुद्धि केवलात् सामान्यात् जन्यत इति कथन युक्तम् ।

नित्य तन्मात्रविज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः ।

यद्यनया बुद्धया नित्य सामान्य गृह्यते, अनेन ज्ञानेन व्यक्तिरनित्यैव स्यात् ।५

(ङ) तद्वत्तानिश्चय

तदा कदाचित्सबद्धस्यागृहीतस्य तद्वतः ॥१०२॥
तद्वत्तानिश्चयो न स्याद् व्यवहारस्ततः कथम् ।

यदा सामान्यग्राहि विज्ञान न भेदोपलब्धायुपयुक्त, तदा न तौ कदाचिदपि सम्बन्धाप्रतिपत्तौ[6] इदमस्य सामान्यम् । न चेद तद्वत् इति । तथा च तत्प्रतिपत्त्या तद्वति न प्रवृत्ति', अर्थान्तरवद् ।

स्वलक्षणमात्ततो जन्म यस्य विकल्पविभ्रमस्य स तथा विकल्प एव विभ्रम इति विग्रह । न व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात् । दृष्टेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । नाव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य दर्शनात् । प्रत्यभिज्ञानमिति प्रकृतेन सम्बन्ध । व्यक्तिवदनन्वयादिति । व्यक्त्यात्मके तद्वदेव तस्यानन्वयात् सामान्यरूपमेव नास्तीति ॥

परस्येति सामान्यवादिन । सेति सामान्याकारा । केवलादिति व्यक्ति-निरपेक्षत्वात् । (।१०१॥)

न हीत्यादि विव[5]रण ।

कस्मान्नाहेतीत्याह । नित्यमित्यादि । तन्मात्रविज्ञान इति सामान्यमात्रग्रहे ।

यदीत्यादिना व्याचष्टे । अनयेति सामान्याकारया । अनेन ज्ञानेनेति सामा-न्यालम्बिना ।

तदेति व्यक्तेरग्रहे । सम्बद्धस्य सामान्यसम्बन्धस्य तद्वत [illegible]

तद्वत्ता सामान्यवत्ता । यदि सामान्यमात्राश्रयत्व तेन ज्ञानेन गृह्येत [illegible]-भयग्रहणपूर्वकस्तद्वत्तानिश्चयो (न) भवेत् । तत सामान्यवत्त्वात् [illegible] प्रवृत्ति कथमेव ।

यदेत्यादिना व्याचष्टे । न ताविति [illegible] न्य । तथा चेति सामान्यतद्वतो [illegible] पत्त्या । तद्वति सामान्यवति । अर्थान्तरवदिति [illegible]

स्यादेतद्।

एकवस्तुस(हायाश्चेद् व्यक्तयोर्ज्ञानकारणम्) ॥१०३॥

451b स्यादेतद्। व्यक्तयस्तदुपलम्भवस्तुकारणं, न केवला, यदा तस्य एक सह-कार्यस्ति तदा तत्सहितग्रहणात्।

तदेकं वस्तु किं तासां नानात्वं समपोहति।
नानात्वाच्चैकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥१०४॥

तदेक तासा व्यवहारसमय इति। किमिति नानात्व तदेकविज्ञानानुत्पादे-कारणमुच्यते।

अनेकमपि यद्येकमपेक्ष्याभिन्नबुद्धिकृत्।

न च भेदात् अनेका जनयत्येवैकं विज्ञानमिति उक्त। न भेदाजननविरोधी। किं पुन? सम्बन्धात्[1] विरोध। तेनैकमेव सहकारीति चेत्। एव तु—

79b गृहीते गोद्रव्ये ऽश्वप्रतिपत्त्या प्रतिपत्तिरस्ति। एकवस्तुसहाया इति सामान्य-सहाया।

स्यादेतदित्येतस्यैव व्याख्यान। तस्येति ज्ञानस्य। एक सहकार्यस्तीति सामान्य सहकारि भवतीत्यर्थं। तदा तत्सहिता सामान्यसहिता। एव च सामा-न्यतद्वतोर्द्वयोर्ग्रहणात् सामान्यप्रतिपत्त्या तद्वति प्रतिपत्ति सिद्धेति भाव ॥

तदित्या चा यं। एकम्वस्तु सामान्यन्तासा व्यक्तीना नानात्व समपोहत्य-पनयति। किं पुनस्तासा नानात्वापोह इष्यत इत्याह। नानात्वाच्चेत्यादि। ह्यर्थं च शब्द। तास्विति व्यक्तिषु। किमित्यादिना व्याचष्टे। तेनैकेन सामान्येन। भेदेषु यन्नानात्वन्तदेकविज्ञानाकारणत्वे भेदाना कारणमुच्यते। नानात्वाद्व्य-क्तयो नैक विज्ञान जनयन्तीति। एकसामान्यसम्बन्धेपि यदि भेदानान्नानात्वा-दप्रच्युतिर्न तेष्वेकाका[2]र विज्ञानमिति पूर्ववद्व्यक्तीनामग्रहण॥

अनेकमपि व्यक्तिरूप। एकमिति सामान्य। नेत्यादिना व्याचष्टे। यदि भेदाजननविरोधी स्यात् तदा सत्यपि सामान्ये भेदान्न जनयत्येवैक विज्ञान।

ताभिरिति व्यक्तिभि (।) किं पुन समस्ताभिरेव विना। नेत्याह। प्रत्येक-मिति। तथा हि शावलेयाभावे बाहुलेये गोबुद्धिस्तया तदभावेन्यत्राप्येव-म्प्रत्येक सर्वा[3]सा व्यक्तीनामभावेपि। तेनैकेन सामान्येन क्रियमाणा धिय

---

[1] Bral-bas

ताभिर्विनापि प्रत्येकं क्रियमाणां धियं प्रति ॥१०५॥
तेनैकेनापि सामर्थ्यन्तासां नेत्यग्रहो (धिया ।[1]

कथ तत्र तद्व्यक्तीनां सामर्थ्यं पतीयते। तदभावाद् ताभि प्रत्येक विनाऽपि-असति सामान्येऽभावात् इतरथा च भावात्।

नैव दोष[1]। यथा नीलादीनामेकैकापायेऽपि चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते तेषा समूहेऽपि नासामर्थ्यं, तथेहापि एकैकापायेऽपि जननात् न सर्वदा ऽसामार्थ्यमिति चेत्।

विषम उपन्यास[1]। एवम्—

नीलादेर्नेत्रविज्ञाने पृथक्) सामर्थ्यदर्शनात् ॥१०६॥
शक्तिसिद्धिः समूहेपि नैव व्यक्तेः कथञ्चन।

प्रत्यभि[illegible]नात्क्रिया पति सामर्थ्यन्तासा व्यक्तीना नास्ति। इति हेतोरग्रहो धिया सामान्यग्राहेण तासा व्यक्तीना।

तदेतत् (।) कथमित्यादि। तत्र ज्ञाने सामान्याकारे। तद्भावादिति सामान्यप्रत्ययस्य भावात्। एतेन व्यतिरेकाभाव उक्त। यद्योऽस्तु [illegible] यदभावेपि भवति न तत्तन्निमित्तं यथा शाल्बीजाभावेपि भवन् यवाङ्कुर। भवति च प्रत्येक [illegible]भावेपि बाहुलेयादौ गोबुद्धिरिति व्यापक-विरुद्ध। तन्निमित्ततायास्तदभावेन व्याप्तत्वात्। सामान्यस्य तु तत्र नास्ति-त्वात्। असतीत्यादि। असति सामान्ये सामान्यबुद्धेरभावात्। अनेन व्यतिरेक उक्त। इतरथा चेति सति सामान्ये सामान्यबुद्धेर्भावात्। अनेनान्वय उक्त ॥

यदि सामान्यरहितानामेव व्यक्तीना सामान्यबुद्धि प्रति सामर्थ्यमिष्यते। तदा तयोरन्यत्वेन सामान्यस्यैव [illegible] व्यक्तीनामिति।

नैव दोष इत्याह पर। एकापायेपीत्येकैकस्याभावेपीत्यर्थ। तथा हि यथा नीलादिकम[illegible] चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते। तत्र यद्येकस्मिन् [illegible] [illegible] च [illegible]समूहे [illegible] [illegible] [illegible] समूहे [illegible] सामर्थ्य[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। तथेहापि व्यक्तिष्वेकै-कापायेपि [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] सर्वदा [illegible]सामर्थ्यमिति [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

विषम इत्यादि[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ४०
[illegible] सामान्यान्तरीत्यर्थ। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] सामर्थ्यमित्यर्थ।

[illegible]।

[illegible] न्यक्रयोऽज्ञानकारणम्) ॥१०३॥

[illegible]। [illegible], न केवलम्, यथा तस्य एक सह-[illegible]।

[illegible] किं तासां नानात्वं समर्पयति ।

[illegible] विज्ञानेनैता नाशु नेष्यते ॥१०४॥

[illegible] इति। [illegible] नानात्वं तदेकविज्ञानानुपाधे [illegible]।

[illegible] मासामनुव्रजति [illegible]।

[illegible] विज्ञानमिति उक्त। न भेदाजननविरोधी। [illegible]। [illegible] चेत्। एव तु—

[illegible]। [illegible] इति नानात्व-

[illegible]। [illegible]। [illegible] नानात्व [illegible]।

[illegible] नानात्व समर्पयति [illegible]। नानात्वात् [illegible]।

[illegible]

तदेकमुपकुर्युस्ताः कथमेकां धियञ्च न ।

भिन्नार्थाना एकार्थयोगविरोधात् सर्वोय आरम्भ चेत्[1] । यदि ता व्यक्त-योऽपि एकं सामान्य उपकुर्य , आसां विज्ञानेन कोऽपराध[3] कृत ? तत्र किमन्तर्गडुना सामान्येन कार्यम् ।

यथा भिन्नानामपि तासामेकसामान्योपकारशक्तिरस्ति, एवन्तदेकमेव विज्ञान कुर्वन्तु[2] ।

अपि च ।

कार्यञ्च तासां प्राप्तोऽसौ जनन यदुपक्रिया ॥१०८॥

न हि पूर्ववद् अनतिशयात्मान विभ्रतोऽस्य कश्चिदुपकारक, अतिप्रसङ्गात् ।

एव चेत्तदेक सामान्यमुपकुर्युस्ता व्यक्तय कथमेका धियं च न । एवशब्दार्थे चशब्द । एका प्रत्यभिज्ञानात्मिकान्धियमेव कथ नोपकुर्वंस्तामेवोपकुर्युरिति यावत् ।

भिन्नेत्यादिना व्याचष्टे । भिन्नाना विलक्षणानामेकार्थोपक्रिया । प्रत्य-भिज्ञाद्येकार्थक्रियाविरोधिन्यसति सामान्य इति सर्वोय सामान्यसिद्ध्यर्थं आरम्भ । आसामिति व्यक्तीना विज्ञानेन प्रत्यभिज्ञानाख्येनापराध कृतो यत् तद्विज्ञानन्न कुर्वन्ति (।) न कश्चित्कृतस्तस्मात्तदेव कुर्वन्तीति भाव । तथा च किमन्तर्गडुना । घटामस्तकयोरन्तरालवर्ती मांसपिण्डोऽन्तर्गडुस्तेन तुल्यस्तथोक्त । तद्वन्निष्फलेनेत्यर्थ ॥

स्यान्मत (।) भिन्नानामेकसामान्योपकारशक्तिरस्त्यतस्ते सामान्यमेव साक्षा-दुपकुर्वते न तु विज्ञानमित्यत आह । यथेत्यादि । एवन्तदेकमिति सामान्यवन्न यद्विज्ञानन्तदेव कुर्वन्तु । किं सामान्योपकारेण निष्फलेन । एवम्मन्यते (।) विज्ञाने ४०b व्यक्तयो न स्वाकारोपधानेन व्याप्रियन्ते (।) सामान्यज्ञाने स्वलक्षणस्याप्रतिभा-सनात् । कित्वाधिपत्यमात्रेण (।) तच्च यथा सामान्ये तथा तद्विज्ञानेऽपि तुल्यमिति ।

किं च यदि व्यक्तय सामान्यमुपकुर्वते तदा तासां व्यक्तीनां कार्यं तदासौ सामान्यात्मा प्राप्त । यस्माज्जननमेवोपक्रिया ॥

तदेव स्फुटयन्नाह । न हीत्यादि । अतिशयो विशेषस्तदभावादनतिशय-मात्मान स्वभावमस्य । सामान्यस्योपकारिसन्निधे पूर्ववदुपकाराभावेऽतिप्रसङ्गे-

---

[1] [illegible] [2] Ra[illegible]

इन्द्रिया (?नीला) दीनां चक्षुर्विज्ञानस्य प्रत्येकं सामर्थ्यं दृष्टमिति समूहे[6]ऽपि शक्तिरविरुद्धा। तथा व्यक्तयो सामान्यमनपेक्ष्य न कदाचित् अन्वयिज्ञानजनिका। तस्मादसमर्था एव व्यक्तयस्तत्रेति तेन न गृह्येरन्।

2a तासामन्यतमापेक्षं तच्चेच्छक्त न केवलम् ॥१०७॥

अथ कुविन्दस्य वेमाभावे पटाकरणम्। कुविन्दः प्रत्येकं वेमाभावे तत एव कुविन्दाद् न पटोत्पत्तिः।

तथा च व्य[1]क्तीनां प्रत्येक व्यक्तिविज्ञानजननेऽपि न सामान्य केवलं तद्। स्यादेतत्। अथ किम्। व्यक्तीनाम्मध्ये काम्प्येकामपेक्ष्य विज्ञानं जन्यत इति।

एव सति।

तद्व्याचष्टे। नीलादीनामित्यादि। प्रत्येकमपि सामर्थ्यं दृष्टमिति। नीलादयो हि यथा स्वेन स्वेन रूपेण भिन्नास्तद्वच्चक्षुर्विज्ञानान्यपि। स्वाकारभेदात्। तत्र नीलसहिते[1]न समूहेन यज्जन्यते चक्षुर्विज्ञानन्न तत्तद्विकलेन यच्च तद्विकलेन न जन्यते तदन्यदेव। तस्मात् समूहाकारोपरक्तस्य विज्ञानस्य प्रत्येकन्न नीलादीन्प्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् गम्यते तेपा प्रत्येक सामर्थ्यमिति समूहेपि शक्तिरविरुद्धा। तथेति नीलादिवत्। न कदाचिदिति प्रत्येक सहता वा।

एतदाह। यदि शावलेयसहितसामान्यजन्य गोज्ञानमन्यद[2]न्यच्च वाहुलेयसहायजन्य स्यात्(।)तदा व्यक्तीना प्रत्येक स्वाश्रयद्वारभाविज्ञाने शक्तिर्गम्येत। किन्त्वेकमेव सर्वासु व्यक्तिपु प्रत्यभिज्ञानन्तस्य सर्वत्रैकाकारत्वात्। प्रत्येक व्यक्तीना चाभावेपि सामान्यादेवास्योत्पत्ते। तस्मादसमर्था एव व्यक्तयस्तत्र सामान्यज्ञाने। इति हेतोस्तेन सामान्यज्ञानेन न गृह्येरन्॥

तासाम्व्यक्तीनाम्मध्येऽन्यतमापेक्षमि[3]ति काचिद्व्यक्तिमपेक्ष्येत्यर्थं। तदिति सामान्य केवल व्यक्तिनिरपेक्ष।

अथेत्यादिना व्याचष्टे। कुविन्दस्तन्तुवाय। वहूना वेमानाम्मध्ये प्रत्येक वेमाभावेप्येकेनान्यतमेन पट करोतीति (।) यद्यपि सर्वेपा व्यभिचारस्तथापि न तत एव कुविन्दादेव वेमरहितात् पटोत्पत्ति शक्या वक्तु। यस्मान्न वेमरहित कुविन्द पट करोति[1] केवलस्य पटकरणाशक्ते। तथा च न सामान्य केवलन्तद्धेतुर्विज्ञानहेतु।

एवमित्याचार्य। तासामन्यतमापेक्ष सामान्य शक्तमिति व्रुवता व्यक्त्युपकार्यं मामान्यमिष्टमनुपकारिण्यपेक्षायोगात्॥

तस्माद् यः कश्चि[?]त् क्वचित् प्रतिबन्धः स सर्वो जन्यतायामेवोद्भ- 452b
वति। परभावजनने हि तदनुपकारात्, अकिञ्चित्करस्यानुपकारात्। तस्माद् उपकारक-सामान्यविज्ञानजनने व्यक्त[1]मस्य तत्कार्यता।

केवलस्य हि सामर्थ्ये क्वचिदपि य(?अ)त्र सामर्थ्यासिद्धेरग्राह्यत्व व्यक्तीनाम्। विज्ञाने प्रतिभासनात् व्यक्तय समर्था इति चेत्। असिद्धोपकाराणा[2] कथ प्रतिभासः ? स एव सामान्याभ्युपगने चिन्त्यते[१]।

यस्माद् अनुपकारकस्याविषयत्वं, अतिप्रसङ्गात्। नाविषयस्य विज्ञाने

अपेक्षते च परानिति व्याहतमेतत्। व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या। तथा ह्यपेक्षाधेया- 81a
तिशयत्वेन व्याप्ता। तद्विरुद्धमनाधेयातिशत्वमिति।

यः कश्चिद् भाव प्रतिबन्ध कस्यचिद् वस्तुन क्वचिदाश्रये स सर्वो जन्यताया कार्यतायामेवोद्भवति। आश्रयेणाश्रितस्यानात्मभूत एवोपकार क्रियत इति चेदाह। परभावेत्यादि। तदनुपकारात्तस्योपकार्यस्या[1]नुपकारात्। न ह्यन्यस्मिन्नुपकृतेन्य उपकृतो नाम। तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिण कोयमाश्रयाश्रयिभाव इति सर्वम्वाच्य।

न च पौनरुक्त्यदोष। पूर्व सामान्यतद्वतोरुपकार्योपकारकभावद्वारेणोक्तमधुना सर्वविषय वास्तव सम्बन्धमुपादायेति। तस्मादर्थान्तरकरणादाश्रयाभिमतोकिंचित्कर (।) तथाभूतोप्युपकारक इति चेदाह[2]। अकिञ्चित्करस्येत्यादि। यत एवन्तस्माद् विज्ञानजनन इत्यन्वयिविज्ञानजनने। व्यक्तमवश्यमस्य सामान्यस्य। तत्कार्यता व्यक्तिकार्यता (।)

यथोक्तदोषभयात् केवलस्य व्यक्त्यनपेक्षस्यान्वयिविज्ञानजनन प्रति सामर्थ्याभ्युपगम्यमाने व्यक्तीना क्वचिदपि काले। अत्रेत्यन्वयिविज्ञाने सामर्थ्यासिद्धे-कारणादग्राह्यत्वं व्यक्तीना। अकारणस्य विषयत्वायोगात्। विज्ञाने प्रतिभासनादिति। न ह्यसमर्थस्य शशविषाणादेरन्वयिविज्ञाने प्रतिभासनमस्ति। व्यक्तयस्तु प्रतिभासन्ते (।) तस्मात् सामान्यवत्ता अपि समर्था इति। असिद्ध सामान्यविज्ञाने उपकारो यासा व्यक्तीनान्ता असिद्धोपकारास्तासा कथ सामान्यविज्ञाने प्रतिभास (।) नैव। उपकार एव कथमसिद्ध इति चेदाह। स एवेत्यादि। स इत्युपकार सामान्याभ्युपगमे हि तस्यैव तन सामर्थ्यन्न व्यक्तीना। यथोक्त।

"तार्भिर्विनापि प्रत्येक क्रियमाणा धिय प्रती त्यादि (१।१०५)।

माभूद् व्यक्तीनानुपकार सामान्यविज्ञाने प्रतिभासन्तु कस्मान्न भवतीत्याह। यस्मादित्यादि। अतिप्रसंगादिति। अनुपकारकस्य विषयत्वे सर्वस्य विज्ञानस्य

---

[1] Bsam-par-bya-ba

अर्थान्तरेण जनने हि तस्य किं तेन क्रियते। तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिण क आश्रया[5]श्रयिभाव. अतिप्रसङ्गो वा। उपकारेऽपि तत्रैव तत्प्रतिबन्ध इति तत्करणात् तस्योपकारी किमन्योऽपेक्ष्यते? तदपेक्षस्याश्रयस्य। तदुपयोगेऽनुपकार्यत्वे केयमपेक्षा[6] नाम? तदुत्पत्तिधर्मभावप्रतिबन्धत्वादपेक्षते नाम। अनाधेयातिशयत्वेऽपि अपेक्षते च परानिति व्याहतमेतत्।

पि विभ्रन कश्चिदुपकारको न हीति सम्बन्ध। **अतिप्रसङ्गात्**। एवं हि सर्वं सर्वस्योपकारकं स्यात्। तस्मादुपकारकेणैवोपकार्यस्यातिशयो जन्यत इत्यभ्युपेयं। स चातिशय उपकार्यस्यात्मभूत इति जननमेवोपक्रिया। सामान्यादर्थान्तरभूत एवातिशयो[2] व्यक्तिभिर्नान्यत इत्याह। **अर्थान्तर** इत्यादि। तस्योपकार्यस्य सामान्यस्य किन्तेनार्थान्तरेणोपकारेण क्रियते। तस्य चोपकारस्यार्थान्तरस्य किन्तेन सामान्येन येन तस्य सामान्यस्यासावुपकारसम्बन्धी स्यात्। सामान्यस्य सम्बन्धिन उपकारस्य करणाद् व्यक्तयोऽप्युपकारिण्य स्यु। उपकारस्य सामान्यमाश्रयस्तत आश्रयाश्रयिभावलक्षण स[3]म्बन्धस्तयोरित्यत आह। **तस्ये**त्यादि। तस्योपकारस्य तदाश्रयत्वे। तत्सामान्यमाश्रयो यस्येति कृत्वा। तस्य वा सामान्यस्य तदाश्रयत्वे। तस्योपकारस्याश्रय इति कृत्वा। उपकरोतीत्युपकारी तदभावादनुपकारि सामान्यमुपकार सामान्यकृतोऽस्यस्योपकारस्येत्युपकारी। तत्प्रतिषेधादनुपकारी। अनुपकार्य इत्यर्थ। अर्थद्वय चैतत्त[4]न्त्रेणोपात्तम् (।)तेनायमर्थ (।)अनुपकारकस्य सामान्यस्यानुपकार्यस्य चोपकारस्य यथाक्रम क आश्रयाश्रयिभाव इति। **अतिप्रसङ्गो वे**ति। अनुपकारिण आश्रयाश्रयिभावे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात्। उपकारे वा सामान्यकृते उपकारस्याभ्युपगम्यमाने। तत्रैव सामान्ये तस्योपकारस्य प्रतिबन्ध इति किमन्यो व्यक्तिभेदस्तस्योपकारस्य करणात् तस्य सामा[5]न्यस्योपकारी नैवेति चेत्। **तदपेक्षस्ये**ति व्यक्त्यपेक्षस्याश्रयस्येति सामान्यस्य। उपकार प्रत्याश्रयत्वात्। **तदुपयोगे** तस्मिन्नुपकारे। उपयोगे कल्प्यमाने नित्यत्वादनुपकार्यत्वे सामान्यस्य **केय** व्यक्ति प्रत्यपेक्षा नाम। नैव। कस्तर्ह्यपेक्षत इत्यत आह। **तदुत्पत्ती**त्यादि। तस्मादपेक्षणीयादुत्पत्ति सा धर्म स्वभावो यस्य स तदुत्पत्तिध[6]र्मस्तद्भाव। स्वभावस्य प्रतिबन्धादायत्तत्वादपेक्षते नाम उपकारित्व(।)नान्यथेत्व प्रसिद्धेर्लोके। अनुत्पत्तिधर्मकमपि सामान्यमपेक्षत इति चेदत आह। **अनाधेये**त्यादि। अनेन्यकारकैरनाधेयोऽनुत्पाद्य आत्मातिशयो यस्य स तथा। स्वतन्त्र आत्मीयस्येति पुनर्बहुव्रीहिरेतद्भूतत्वे (?) सामान्यपदार्थ[7]

---

[1] L. ?1'c.

तस्माद् य कश्चि[?]त् क्वचित् प्रतिबन्ध स सर्वो जन्यतायामेवोद्भ- 152
वति। परभावजनने हि तदनुपकारात्, अकिञ्चित्करस्यानुपकारात्।
तस्माद् उपकारक-सामान्यविज्ञानजनने व्यक्त[1]मस्य तत्कार्यता।

केवलस्य हि सामर्थ्ये क्वचिदपि य(?अ)त्र सामर्थ्यासिद्धेरग्राह्यत्व व्यक्तीनाम्। विज्ञाने प्रतिभासनात् व्यक्तय समर्था इति चेत्। असिद्धोपकाराणा[2] कथ प्रतिभास ? स एव सामान्याभ्युपगमे चिन्त्यते[1]।

यस्माद् अनुपकारकस्याविषयत्व, अतिप्रसङ्गात्। नाविषयस्य विज्ञाने

अपेक्षते च परानिति व्याहतमेतत्। व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या। तथा ह्यपेक्षावैना- 81
तिशयत्वेन व्याप्ता। तद्विरुद्धमनाधेयातिशयत्वमिति।

य कश्चिद् भाव प्रतिबन्ध कस्यचिद् वस्तुन कदाचिदाश्रये स सर्वो जन्यताया कार्यतायामेवोद्भवति। आश्रयेणाश्रितस्यानात्मभूत एवोपकार [illegible] इति चेदा[illegible]। परभावेत्यादि। तदनुपकारात्तस्योपकार्यस्या[1]नुपका[र]ात्। न ह्यन्यस्मिन् [illegible] उप-कृतो नाम। तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिण [illegible] इति सर्वस्यान्य।

न च पौनरुक्त्यदोष। पूर्व सामान्यतत्तोरन[illegible] [illegible]णोक्तमधुना सर्वविषय वास्तव सम्बन्धमपाकरोति। तस्मादर्थान्तर[illegible] [illegible]याभिमतोऽकिञ्चित्कर (।) तथाभूतोऽप्युपकारक इति चेदाह। अकिञ्चित्कर-स्येत्यादि। यत एवन्तस्माद् विज्ञानजनन [illegible] [illegible]। व्यक्त-[illegible] सामान्यस्य। तत्कार्यता [illegible] (।)

यथोक्तदोषभयात् केवलस्य व्यक्त्यनपेक्ष[illegible] प्रति सामर्थ्य-भ्युपगम्यमाने व्यक्तीना क्वचिदपि [illegible]। [illegible] सामर्थ्या[illegible] [illegible]ग्राह्यत्वं व्यक्तीना। [illegible] [illegible]। विज्ञाने प्रति[illegible] [illegible]ति। [illegible] [illegible]। व्यक्तयस्तु प्रतिभासन्ते (।) तस्मात् [illegible] इति। [illegible] सामान्यविज्ञाने [illegible] [illegible] विज्ञाने प्रतिभास (।) [illegible]। [illegible] इति चेदाह। [illegible]। [illegible] सामान्याभ्युपगमे [illegible]। [illegible]।

"[illegible]" [illegible] ॥

[illegible]।

यस्मादित्यादि। [illegible]। [illegible]

---

[1] [illegible]

अर्थान्तरेण जनने हि तस्य किं तेन क्रियते। तस्य तदाश्रयत्वेऽनुपकारिण' क आ-श्रया[5]श्रयिभावः अतिप्रसङ्गो वा। उपकारेऽपि तत्रैव तत्प्रतिबन्ध इति तत्करणात् तस्योपकारी किमन्योऽपेक्ष्यते ? तदपेक्षस्याश्रयस्य । तदुपयोगेऽनुपकार्यत्वे केय अपेक्षा[6] नाम ? तदुत्पत्तिधर्मभावप्रतिबन्धत्वादपेक्षते नाम। अनाधेयातिशयत्वेऽपि अपेक्षते च परानिति व्याहतमेतत्।

पि बिभ्रत कश्चिदुपकारको न हीति सम्बन्ध । अतिप्रसङ्गात्। एव हि सर्व सर्वस्योपकारक स्यात्। तस्मादुपकारकेणैवोपकार्यस्यातिशयो जन्यत इत्य-भ्युपेय। स चातिशय उपकार्यस्यात्मभूत इति जननमेवोपक्रिया। सामान्याद-र्थान्तरभूत एवातिशयो[2] व्यक्तिभिर्नान्यित इत्याह। अर्थान्तर इत्यादि। तस्यो-पकार्यस्य सामान्यस्य किन्तेनार्थान्तरेणोपकारेण क्रियते। तस्य चोपकारस्या-र्थान्तरस्य किन्तेन सामान्येन येन तस्य सामान्यस्यासावुपकारसम्बन्धी स्यात्। सामान्यस्य सम्बन्धिन उपकारस्य करणाद् व्यक्तयोऽप्युपकारिण्य स्यु । उपकारस्य सामान्यमाश्रयस्तत आश्रयाश्रयिभावलक्षण स[3]म्बन्धस्तयोरित्यत आह। तस्ये-त्यादि। तस्योपकारस्य तदाश्रयत्वे। तत्सामान्यमाश्रयो यस्येति कृत्वा। तस्य वा सामान्यस्य तदाश्रयत्वे। तस्योपकारस्याश्रय इति कृत्वा। उपकरोतीत्यु-पकारी तदभावादनुपकारि सामान्यमुपकार सामान्यकृतोऽस्त्यस्योपकारस्येत्यु-पकारी। तत्प्रतिषेधादनुपकारी। अनुपकार्य इत्यर्थ । अर्थद्वय चैतत्त[1]न्त्रेणोपात्तम् (।)तेनायमर्थ (।)अनुपकारकस्य सामान्यस्यानुपकार्यस्य चोपकारस्य यथाक्रम क आश्रयाश्रयिभाव इति। अतिप्रसङ्गो वेति। अनुपकारिण आश्रयाश्रयिभावे सर्वत्र तत्प्रसङ्गात्। उपकारे वा सामान्यकृते उपकारस्याभ्युपगम्यमाने। तत्रैव सामान्ये तस्योपकारस्य प्रतिबन्ध इति किमन्यो व्यक्तिभेदस्तस्योपकारस्य करणात् तस्य सामा[5]न्यस्योपकारी नैवेति चेत्। तदपेक्षस्येति व्यक्त्यपेक्षस्याश्रयस्येति सामा-न्यस्य। उपकार प्रत्याश्रयत्वात्। तदुपयोगे तस्मिन्नुपकारे। उपयोगे कल्प्यमाने नित्यत्वादनुपकार्यत्वे सामान्यस्य केयं व्यक्ति प्रत्यपेक्षा नाम। नैव। कस्तर्ह्यपे-क्षत इत्यत आह। तदुत्पत्तीत्यादि। तस्मादपेक्षणीयादुत्पत्ति सा धर्म स्वभावो यस्य स तदुत्पत्तिध[6]र्म्मभाव । स्वभावस्य प्रतिबन्धादायत्तत्वादपेक्षते नाम उपकारिण(।)नामशब्द प्रसिद्धेर्द्योतक । अनुत्पत्तिधर्मकमपि सामान्यमपेक्षत इति चेदाह। अनाधेयेत्यादि। यत्तैरुपकारकैरनाधेयोऽनुत्पाद्य आत्मातिशयो यस्य स तथा। एवभूत आत्मीयस्येति पुनर्बहुव्रीहिरेवम्भूतत्वे (?) सामान्यपदार्थ[7]

---

[1] Illigible

प्रतिभासनम्। अनुपकारकस्याविषयत्वे[3]ऽतीतादीनामविषयता, अमता अनुपकारित्वादिति इति चेत्। भवन्तु तद्विषयाणि निर्विषयाणि। निर्विषयत्वेऽपि तद्रूपानुभवाहितवासनाया उत्पद्यमानत्वात्,[4] स आकारो विज्ञानस्यात्मभूत एव।

भावाभावानुविधानात् सामर्थ्यं न तु प्रतिभासनात्। अप्रतिभासिनोऽपि सामान्यप्रतिभासिनां विप्लवाः केशादय., तेषां निष्क्रियत्वात्।

सर्वो विषय स्यात्। माभूद् विषय प्रति[5]भा(स)स्तुकस्मान्नेति चेदाह। नाविषयस्येत्यादि। अनुपकारकस्येत्यादि। अनुपकारस्येति पाठान्तर। तत्र न विद्यते विज्ञानकार्यस्योपकारो यस्मादर्थात् सोनुपकार इति व्याख्येय। तस्याविषयत्वेऽतीतानागतादीना। आदिशब्दात् प्रधानेश्वरादीना यथागमकं कल्पिताना ग्रहण। असतामित्यसामान्यहेतु। भवन्त्वित्यादिना सि[6]द्धसाध्यतामाह। तद्विषयाणीत्यतीतविषयाणि (।) निर्विषयत्वे कथन्तेप्वन्तर्भविष्यति चेत्येवमाद्यर्थानुकारी प्रतिभास इत्यत आह। निर्विषयत्वेपीत्यादि। तदनुपकारीति योसावर्थोनुभूतोऽतीतश्च तदनु(प)कारी। अस्पष्टेन रूपेणातीतस्यैवार्थस्यानुकारान्नातीता-
81b दिकन्नाम किञ्चिदस्ति यस्य रूपमनुकुर्यात्। स च प्रतिभासो[7] विज्ञानस्यात्मभूत एवास्पष्टरूपस्य वहिरविद्यमानत्वात्। तद्रूपानुकारित्वे कारणमाह। तद्रूपानुभवेत्यादि। यद्रूपो वर्त्तमानार्थानुभवो जातस्तेन या वासना आहिता तत उत्पद्यमान ज्ञानमनुभूतार्थाकारेणोत्पद्यत इत्यर्थं। युक्तमतीते तद्रूपार्थानुभवोत्पत्तिर्वर्तमानावस्थायामर्थस्यानुभूतत्वाद् अनागतादौ कथ। न हि तत्रानुभवो[1]स्ति। 'तत्राप्येवम्भूतोर्थो भविष्यतीत्येवभूताच्छब्दाद् योभिलापससृष्टो विकल्प स एव स्वसविदितत्वात् तद्रूपोनुभवस्तेनाहितवासनोत्पत्तेरदोषं।

एव प्रधानादिविकल्पेष्वपि यथागम शब्दार्थाकारविकल्पानुभववासनोत्पत्तिर्व्याख्येया। एवमतीतादीनामविषयत्वे प्रसङ्गादनुपकारको विषय इति यदुक्तन्तदैकान्तिकमेव। तथा व्यक्ती[2]नामसिद्धोपकाराणामविषयत्वान्नास्ति सामान्यज्ञाने प्रतिभास। ततश्च यदुक्त(।) समर्था व्यक्तयो विज्ञाने प्रतिभासनादिति (।) तस्यासिद्धत्वमुक्त।

अधुना प्रतिभासमङ्गीकृत्यानैकान्तिकत्वमाह। भावाभावेत्यादि। अर्थभावे भावस्तदभावे चाभावो विज्ञानस्य भावाभावानुविधानं। तस्माद्धेतोरर्थस्य विज्ञाने सामर्थ्यं गम्यते। न तु[3] प्रतिभासनात्। यस्माद् वस्तुस्थित्या सामान्यस्यासत्यपि प्रतिभासने विकल्पविज्ञाने सामर्थ्याभ्युपगमात्। तदेवाह (।) अप्रतिभासिनोपीत्यादि। न हि व्यक्तिव्यतिरेकेण सामान्यं प्रतिभासते। यदपि सामान्य-

स्मिन्ननेकाकारायोगा(दतिप्रसंगा)च्च।

453a तस्मान्नेय[7] तदुद्भवा भिन्नार्थग्राहिणी अभिन्ना भाति।

अतत्प्रतिभासिन्यपि अध्यवसायविभ्रमात् व्यवहारयति लोकम्। स तु तस्या प्रतिभासमान आकारो नार्थेष्वस्ति, अन्यत्र भेदाभेदिन.[1]। स चारूप एव। तमेवाकारं गृहीत्वा तथा विप्लवत इत्युक्त प्राक्।

भावात्। (२) द्वितीयस्य पक्षस्याभावमाह। आकारान्तरेत्यादि। सामान्याकारादाकारान्तरेणासाधारणेन स्वज्ञाने चक्षुरादिज्ञाने प्रतिभासनान्न सामान्याकार एव रूप व्यक्तीना। (३) तृतीयम्पक्ष निराकर्त्तुमाह। अनेकाकारायोगादिति। एकस्यानेकत्वमयुक्तमेकानेकत्वयोर्विरोधात्। अतिप्रसङ्गा[3]च्चेत्येकस्यानेकत्वकल्पनाया न क्वचिदेकत्व स्यादित्यर्थं। स्वलक्षण च सामान्यबुद्धौ न प्रतिभासते।

यत एवन्तस्मान्नेयं सामान्याकारा बुद्धि। भिन्नार्थग्राहिणी (।) आहितस्वलक्षणाकारा सत्यभिन्नाकारा भाति। तदुद्भवा भिन्नपदार्थोद्भवा। किन्तु स्वल[4]क्षणग्राहिणोनुभवेनाहिता वासनामाश्रित्य प्रकृत्या भ्रान्तैवेयमुत्पद्यते। पारम्पर्ये[4]च व्यक्तयस्तस्या कारण कथ्यन्ते।

यदि सामान्यबुद्धिर्न स्वलक्षणप्रतिभासिनी कथ स्वलक्षणे लोक प्रवर्त्तयतीति चेदाह। अतत्प्रतिभासिन्यपीत्यादि। अस्वलक्षणप्रतिभासिन्यपि स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽअर्थाध्यवसायविभ्रमाद्धेतोर्व्यवहारयति लोक दृश्यविकल्प्यावेकीकृत्य प्रवर्त्तयतीति यावत्। यदि सामान्यबुद्धि सामान्याकारा स एव पारमार्थिकन्तर्हि सामान्यम्भविष्यतीत्याह। स तु तस्यामित्यादि। स प्रतिभासमानः सामान्याकारो नार्थेष्वस्ति। तस्य व्यतिरिक्तस्य व्यतिरेकेणानुपलम्भनात्। अव्यतिरिक्तस्य च व्यक्तिवदनन्वयात्।

कथन्तर्हि व्यक्तिष्वभिन्नाकारप्रतिभास इत्याह। अन्यत्र भेदादभेदिन इति। भेदोन्यापोह स एव प्रतिव्यक्त्यभेदी। तथा हि यथैका गोव्यक्तिरगोव्यावृत्ता तथान्यापि[6]। तदनेन प्रकारेण स्वलक्षणान्येव विजातीयव्यावृत्तान्यभेदीनि भेदइत्युच्यन्ते। अन्यत्र शब्दश्चायम्विभक्त्यन्तप्रतिरूपको निपात। अन्यशब्दसमानार्थ। न त्वयन्त्रल्प्रत्ययान्त सप्तम्यर्थस्याविवक्षितत्वात्। तेनायमर्थो यथोक्तेन प्रकारेण स्वलक्षणात्मकाद् भेदादभेदिनोन्य प्रतिभासमान आकारो-
82b र्थेषु नास्ति किन्तु स्वलक्षणात्मक एव भेदो[7] विजातीयव्यावृत्तेरभेदी सर्वत्र विद्यतेऽभेदाध्यवसायात्। अभेदाध्यवसायस्य च स एव भेद पारम्पर्येण निमित्त।

ननु बुद्धावभिन्नाकार प्रतिभासते कथमर्थेषु नास्तीत्युच्यत इत्याह। स चारूप इति (।) ह्यर्थे च शब्द। स हि विकल्पप्रतिभस्याकारो नि स्वभावस्तत्त्वा-

यथा। ननु बुद्धेः प्रतिभासः—

"अभिन्नप्रतिभासा धीर्न भिन्नेष्विति"

प्रतिभासो धियां भिन्नः समाना इति तद्ग्रहात् ॥१०९॥

ननु प्रतिभासो धियां भिन्नः समाना इति[1] तासां ग्रहणात्। नैव तासु अभिन्नः प्रतिभासः समाना इति ग्रहणात्। न हि तत्प्रतिभासे समाना इति युक्तो। किन्तर्हि? तदेवेदमिति।

द्वयस्य[5] साम्यग्रहणमिति चेत्। न अर्थान्तरस्य सम्बन्धायोगात्, अति-प्रसङ्गाच्च। ताः समाना इति चेत्, कथमन्योऽन्यस्य साम्यम्? तत्सम्बन्धादिति चेत्। न।[6]

अथुनान्येतत्प्रतिभासो व्यक्तीनामित्याह। यथाभिन्नेत्यादि। सङ्ग्रहम् (।) अभिन्नप्रतिभासा धीर्न भिन्नेष्विति सम्बन्धः। इत्यध्याहार्यं। यः प्रति-भासो धियां सामान्यबुद्धीनां भिन्नः। किं कारणम् (।) समाना इति तासां व्यक्तीनां ग्रहणात्।

नैवेत्यादिना व्याचष्टे। तास्वेव सामान्यबुद्धिषु[6] अभिन्न इत्येवं ( )प्रतिभा-सोऽस्ति (।) किं कारणम् (।) तासां व्यक्तीनां समाना इति ग्रहणात्।

ननु समाना इति ग्रहेऽप्येकप्रतिभासः कस्मान्न युज्यत इत्येतदाह। न ही-त्यादि। किन्तर्हि तदेवेति यत्पूर्वदृष्टन्तदेवेदन्दृश्यत इत्येव स्यान्न तु पूर्वेणेदं समान-मिति भेदाधिष्ठानत्वात् समानव्यवहारस्य। द्वयस्येत्यादि। यदि सामान्यमेव

83a केवलन्ता[7]भिर्बुद्धिभिर्गृह्यते तदा भवेदयं दोषः। किन्तु सामान्यं विशेषश्च द्वयमपि सामान्यबुद्ध्या गृह्यते। ततो द्वयस्य ग्रहणाददोषः। यतस्तेनैव सामान्येन युक्ता विशेषाः समाना इति गृह्यन्त इति।

तथापीत्याचार्यः। द्वयस्य ग्रहणेऽपि कल्प्यमाने तदिहेति स्यात्। तत् सामान्यं यत्पूर्वं व्यक्तौ दृष्टन्तदिह व्यक्त्यन्तरे दृश्यत इत्येव स्यान्न तु समान इति व्यक्तिभ्य ए[1]कान्तभिन्नत्वात् सामान्यस्य। तदेवेत्यर्थान्तरभूतं गोत्वादिकं तासां व्यक्तीनां साम्यं येन तास्समाना इति चेत्। अन्यः सामान्यात् सोऽन्यस्य स्वलक्षणस्य कथं केन प्रकारेण साम्यं। न केनचिदित्यभिप्रायः। तथा हि व्यक्तिरूपानुकारात् सामान्यं व्यक्तीनां साम्यं कल्प्येत (।) तच्च नास्ति व्यक्तिभ्योऽत्यन्तविलक्षण-त्वात् सामान्यस्य। नाप्यनेनान्ये समाना येन तत्साम्यं स्यात्[2]। न हि व्यक्ति-रूपानुकारादिना साम्यं किन्तु तत्सम्बन्धात्। व्यक्तिभिः सम्बन्धात्। सामान्यं व्यक्तीनां सामान्यमिति चेन्नैतदेव। किङ्कारणम् (।) अप्रतिबद्धस्य व्यक्ताव-

एककार्या ? तद्धि तासां कार्यं भिद्यते। घटादे उदकाहरणादि यदेककार्यं तदपि प्रतिद्रव्य भेदात् भिद्यत एवेति। भिन्नाना[3] नैककार्यता इति चेत्। नाय दोष । एवम्—

एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद् धीरभेदिनी ।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥१११॥

निवेदितमिद यथा वस्तूना न स्वभावसंबन्ध[4]। तत्र एकाकारा बुद्धि-भ्रान्तिरेव। ता क्रमेण भेदिनो विकल्पहेतवो भवन्त पदार्था न

रूपाध्यारोपेण तदपेक्षयेत्यत आह। तद्धीत्यादि। [illegible] कार्यं न विकल्पविज्ञानन्तस्य व्यक्त्यभावेपि भावात्। [illegible] इत्येकमुत्पद्यमानस्य व्यक्तिषु किं साम्य। घटादीना [illegible] गत् । प्रतिद्रव्यमित्यव्ययीभावात् षष्ठ्या [illegible] ।[6] [illegible] स्मात् भेदात् कारणभेदाद् भिद्यत इति यावत्।

नेत्या [illegible] यं । एकप्रत्यवमर्शस्येति [illegible] हेतुत्वाद् धीर्निर्विकल्पिका सविकल्पिका चाऽभेदिनी भाति। एकधीहेतुभावेन [illegible] रूपाया बुद्धेर्हेतुत्वेन व्यक्तीनामभिन्नता भाति।

एतदुक्तम्भवति। [illegible] प्रत्यभिज्ञया [illegible] नामेव [illegible] । न [illegible] भता [illegible] हेतुत्वेन व्यक्तीनामे [illegible] । [illegible] भावादुपचरितो [illegible] । [illegible] न [illegible] स्यात् । ॥१११॥

[illegible]

प्रतीयन्ते इति चेत् न हि एककार्य(ता)सादृश्येनैव । अर्थज्ञाने द्वावाकारौ दृष्टौ । अदृष्टे यथा अर्थद्वयकल्पनेन स्वयमेव [1]एककार्या व्यक्तय [illegible]विषयता उपगता । तस्मादनया व्यभिचारेण तथा ऽऽरोप्यत इति न दोष ।

धी कार्यं तासा सा च विभिद्यते ।

तद्वत् प्रतिद्रव्य तत्प्रतिभासिनोपि ज्ञानस्य (व्यक्ति)[2]भेदात् कथं

४३b न निष्पयितु शक्यस्तदपोहो न सिध्यती[2]ति" (।)[1]

[illegible] । सामान्यमन्तरेणापि स्वहेतुभ्य एव गवादीना समानामुत्पत्तेर्यदि [illegible] नेष्यते [illegible] एव ते। एवरूपाश्च येन [illegible] [illegible] निषिध्यन्त इति न काचित् क्षति ।

[illegible] "न नाम स्वहेतुभ्य समाना उत्पन्नास्तथापि न सा[1]मान्यबलात् [illegible] दर्शयन्नाह। नेत्यादि। तद्दर्शन इति व्यक्तिग्राहिणि [illegible] वा। भिन्नाभिन्नयोरिति विशेषसामान्ययो । एककार्यतासादृश्य- [illegible]। [illegible]नैव सादृश्य [illegible] तेनैव समाना व्यक्तय प्रतीयन्त इत्यर्थ । न [illegible] सामान्येन । तेनैककार्यता सादृश्य येषान्त एवापोह[4]विषया येषा [illegible] सिद्ध । यथा चैकान्तभिन्ना अप्येककार्यं कुर्वन्ति [illegible]।

[illegible] समाना प्रतीयन्त इत्याह। न हीत्यादि। अर्थज्ञान इत्य- [illegible] द्वावाकारौ [illegible]। अर्थद्वयकल्पनेन समानासमानकल्पनेन। कल्पना- [illegible]विषयता। तथेति समान[illegible]नया। अनया [illegible]।

[illegible] ।

[illegible] धी कार्यं सा च विभिद्यत [illegible] । [illegible] प्रति। तद्वदित्यादि [illegible]। [illegible] ज्ञानस्य। तद्व्यक्तिभेदात्। कथमेक- [illegible] (।१०२।)

[illegible] । [illegible]

एककार्या ? तद्धि तासां कार्यं भिद्यते। घटादेः उदकाहरणादि यदेककार्यं तदपि प्रतिद्रव्यं भेदात् भिद्यत एवेति। भिन्नाना[3] नैककार्यता इति चेत्। नायं दोषः। एवम्—

एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद् धीरभेदिनी।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥१११॥

निवेदितमिव यथा वस्तूना न स्वभावसदन्य[4]। नत्र एकाकारा बुद्धि-र्भ्रान्तिरेव। ता क्रमेण भेदिनो विकल्पहेतवो भवन्ति पदार्था न

[illegible]पाध्यारोपेण तदपेक्षयेत्यत आह। तद्धीत्यादि। [illegible] कार्यं न [illegible] भावात्। [illegible] त्येवमुत्पद्यमानस्य [illegible] सामग्य। [illegible] । प्रतिद्रव्यमित्यन्वयीभावात् [illegible] त्वाद् भेदात् कारणभेदाद् भिद्यत इति यावत्।

नेत्याद्यर्थं। एकप्रत्यवमर्शस्येति [illegible] धीर्निर्विकल्पिका सविकल्पिका वाऽभेदिनी भाति। एकधीहेत्वादे [illegible] त्वाभावे [illegible] हेतुत्वेन व्यक्तीनामभिन्नता भाति।

[illegible] । [illegible] ॥१११॥

[illegible]

जनयन्तीति निवेदितम्। स त्वेषामभिन्नोऽतत्कारिस्वभावविवेकः,[5] इति ज्ञानादेः कस्यचिदेकस्य करणात्।

तदपि प्रतिद्रव्यं अभिन्नम् प्रकृत्या अभेदावस्कन्दिनो हेतुत्वात् अभिन्न ख्याति। तथाभूतहेत्वभेदाध्यवसायस्य ज्ञानाद्यर्थस्य हेतुत्वात्, व्यक्तयोपि। प्रकृत्या

45335 एकप्रत्यय ससृष्टाकार स्वभावभेदपरमार्थानुपचरितं जनयन्तीति असकृन्निवेदितम्।

एव चेत् एककार्यवस्तुभेदः।

स्वभाव(त) इति प्रकृत्या। चकारो निवेदितमित्यस्या[3]नुकर्षणार्थं। एतदपि तत्रैव प्रस्तावे निवेदित। क्रमेणेति यदुक्तन्तस्य व्याख्यान विकल्पहेतवो भवन्त इति। [illegible] परम्परा कारणत्वादनुभवज्ञानम्विकल्प। विकल्पहेतोरनुभवज्ञानस्य हेतवो भवन्त इत्यर्थं। व्यक्तयोनुभवज्ञान जनयन्ति तच्चैकाकारा भ्रान्तिमित्यय क्रमार्थं।

स त्वेषामित्यादिना कारिकार्थमाह। सर्वेषाम्भावानाम्भेदोन्या[4]पोह। किं स्वभावोऽतत्कारिविवेकः स एषामभिन्न इत्युच्यते। कस्माद् (।) ज्ञानादेरर्थ-स्येन्द्रियस्योदकाहरणादेश्च कस्यचिदित्यात्मानुरूपस्यैकस्य करणात्।

यद्वा (।) ननु बुद्धेरेवायमभिन्नाकार कथ व्यक्तीनामित्यत आह। स त्वाकार एषा बाह्यानामभिन्नम्नर्थंव प्रतीते (।) प्रतीतिरेव कुत। ज्ञानादे कस्यचिदेकस्य करणात् (।) स चाकार[5]रो भेदोन्यापोह इत्युच्यते न सामान्य। [illegible]कारणम् (।) अतत्कारिस्वभावविवेको यत।

एतदुक्तम्भवति। अनित्यमिन्द्रियगोचरिति प्रत्ययेनातत्कारिस्वभावविवेको-[illegible] एव स्वभावो विषयीक्रियते। न त्वर्थान्तरभूत सामान्यत्वेन [illegible] इत्युच्यते। एतत्पश्चार्द्धस्य व्याख्यान ॥१११॥

ननु कथ ज्ञानादेरेकत्वमित्याह। तदपीत्यादि।[6] पूर्वार्द्धस्यैतद् व्याख्यान। तदपि ज्ञानादिकार्यमभिन्न ख्यातीति सम्बन्ध। प्रकृत्येति स्वभावेन। अभेदावस्कन्दिन [illegible]अभेदाध्यवसायिन। तथाभूतेत्यादिना व्यक्तीनामपि [illegible] [illegible] कारणत्वमाह। अभेदावसायो विद्यते यस्मिस्तस्य ज्ञानादे- [illegible] [illegible]हेतुत्वात् कारणा[7]त् क्रमेण व्यक्त- [illegible] [illegible] जनयन्तीति सम्बन्ध। किम्विशिष्टमित्याह। ससृष्टाकारमित्या- [illegible]। [illegible] [illegible] एक आकारो येन स तथा। स्वभावभेदोऽप- [illegible] परमार्थानुपचरितोऽन्यनिमित्तकृत। पारमार्थ्येन व्यावृत्तस्वलक्षण- [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible]भेदोस्ति।

सा चातत्कार्यविश्लेषः,

एव।

तदन्यस्यानुवर्त्तिनः।

अदृष्टेः प्रतिषेधाच्च;

न हि दृश्य विभागेन न प्रतिभासत इति[1]। सति वा क्वचिद् अनाश्रितं कथ ज्ञानहेतुरित्येतदप्युक्तम्। सकेतोपि न युक्त॰। तस्मात्—

संकेतस्तद्विदर्थिकः ॥११२॥

एव युक्तः। योय अन्योन्य विवेकः भावाना तत्प्रतीतये सकेतोऽपि

सत्य (।) किन्तु क्रमेण विकल्पहेतवो भवन्त इत्याद्यस्यैवार्थोऽनेन स्फुटीकृत। एककार्यभेदवस्तुभूत सामान्यम्भविष्यतीत्यत आह। सा चेत्यादि। सा चैककार्यता। अतत्कार्येभ्यो विश्लेषो व्यावृत्त एव स्वभावो न वस्तुभूत सामान्य। किं कारणन्त-दन्यस्य स्वलक्षणादन्यस्यानुवर्त्तिनोन्वयिनो वस्तुनो व्यक्तिव्यतिरेकेणा[2]दृष्टे प्रतिषेधाच्च पूर्वोक्तात्।

न हीत्यादिना व्याचष्टे। दृश्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्त विभागेन व्यक्तिभ्यो भेदेन। सति वा सामान्ये नित्यत्वादनाधेयातिष(?श)यत्वेन क्वचिद् व्यक्तयन्तरे अनाश्रित कथं ज्ञानहेतु॰। नैव। आश्रयव्यङ्ग्यस्य तस्य ज्ञानहेतुत्वमिष्टमित्य-भिप्राय। एतदप्युक्तमित्यनेन सम्बन्धनीय। अस्यापि प्रागुक्तत्वात्।

यत[3] एवम्भूत सामान्य नास्ति। तस्मात् सकेतोपीत्यादि। तदित्यन्यापोह सम्बध्यते। तस्यास्यापोहस्य विकल्पेन स्वाकाराभेदेनाध्यस्तस्य वित् ज्ञान। तत्पूर्वको लाभश्च। तद्वित्। सैवार्थ फलमिति विशेषणसमास। (स)मय-स्यास्ति सकेतस्येति मत्वर्थीयष्ठन्। विकल्पाध्यवसितबाह्यार्थप्रतिपत्त्यर्थमिति समुदायार्थ। सर्वश्चारम्भ फलार्थ इ[4]ति विदिर्लाभार्थोप्याक्षिप्त एवान्यथा सकेतकरणस्य वैयर्थ्यात्।

ननु तद्विदर्थो यस्येति बहुव्रीहिणा भवितव्य लाघवात्। बहुव्रीहिणोक्तत्वान्म-त्वर्थस्य तद्विभा(गा)नुत्पत्तिर्लाघवत्व। तथा च भाष्य[1] उक्त "कर्मधारयाद् बहुव्रीहिर्भवतीत्यादि"।

नैष दोष॰। इदमपि तत्रोक्त[2] "क्वचित्कर्मधारय एव सर्वंनाधनादर्थं' इति। आकृतिगणत्वाच्च स[5]र्वसाधनादेस्तत्रायन्तद्विदर्थिकशब्दो द्रष्टव्य। (।११२॥)

---

[1] Vyākarana-mahābhāṣya. [2] Ibid

क्रियमाणोऽतत्कारिविवेकेन प्रवृत्या एव शोभते।

अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया श्रुतिः।

यदि तत्प्रतीत्यर्थो न संकेत[1], तस्य व्यवहारकालेऽपि असंस्पर्शाभ्रान्य-परिहारेण प्रवर्त्तेत[3]। न हि तेषा तेभ्यः स विवेक. शब्देन चोद्येत।

सा च श्रुति.—

अकार्यकृतितत्कारतुल्यरूपावभासिनो ॥११३॥

धियं वस्तु(पृथग्भावमात्रबीजामनर्थिकाम्)।

योयमित्यादि विवरण। अन्योन्य विवेकोन्यव्यावृत्त स्वभावो भावानान्त त्प्रतीतये तन्निश्चयार्थ स्वप्रतिभासेऽव्यवसितबाह्यरूपे संकेतोपि क्रियमाण शोभेत युक्तियुक्तत्वात् (।) किमर्थं क्रियत इत्यत आह। अतत्कारीत्यादि। विवक्षितार्थ-क्रियाकारिणो ये न भवन्ति तेषा विवेके[6]न परिहारेण प्रवृत्त्यर्थतया। अतत्कारिषु-प्रवृत्तिर्माभूदित्यर्थं।

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेण(?न) द्रढयन्नाह। यदीत्यादि। तस्यान्य-परिहारस्य प्रतीत्यर्थो यदि न संकेतस्तत्कारिणी तदन्यपरिहारस्य व्यवहारकाले-प्यसंस्पर्शात्। यद्वा यदि न तत्प्रतीत्यर्थं संकेत इति विजातीयव्यावृत्तस्वभाव-
85a प्रतीत्यर्थं संकेत (।)तदा तस्यान्य[7]व्यावृत्तस्य स्वभावस्य व्यवहारकालेपि न केवल संकेतकालेऽसंस्पर्शाच्छब्देनाविषयीकरणान्नान्यपरिहारेण प्रवर्त्तेत।

एतदुक्तम्भवति। यदा विधिरूपेणान्यव्यावृतोर्थो विषयीकृतस्तदान्यव्यव-च्छेद प्रतीयेत। एतदेवाह। न हीत्यादि। विवेक इति विविक्त स्वभाव। तेषान्तत्कारिणान्तेभ्य इत्यतत्कार्येभ्य। यदि हि तस्य विविक्त[1]स्य स्वभावस्य प्रतीतये संकेत. कृत स्यादेव व्यवहारेपि शब्देन चोद्येत (।) तथा चान्यपरिहारेण प्रवर्त्तेतेति संकेतोपि तद्विदर्शक एव युक्त।

ननु च शब्दजनिता वुद्धि स्वाकारमेव बाह्यतयाध्यस्य ग्रहणादलीका। ततश्च तज्जनकस्य शब्दस्य कथम्वस्तुसम्वाद कथं चान्यापोहविषयत्वमित्यत आह।

सा चेत्यादि। अन्यापोहप्रति[2]पत्त्यर्थं या संकेतिका। सा च श्रुति। धियं जनयन्त्यपीति सम्बन्ध। किम्विशिष्टाम् (।) अकार्यकृति। अबाह्यरूपे स्वाकारे। तत्कारि तुल्यरूपेणार्थक्रियाकारि बाह्यैकरूपेणावभासोध्यवसाय इति तृतीया-समास स यस्या विद्यत इति पश्चात् मत्वर्थीय।

[illegible] ॥११६॥

[illegible] ।
[illegible] ॥११७॥

[illegible]

क्रियमाणोऽतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्या एव शोभते।

अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया श्रुतिः।

यदि तत्प्रतीत्यर्थो न सकेत', तस्य व्यवहारकालेऽपि अमस्पर्शान्नान्य-परिहारेण प्रवर्त्तेत[3]। न हि तेपा तेभ्य. स विवेकः शब्देन चोद्येत।

सा च श्रुति·—

अकार्यकृतितत्कारतुल्यरूपावभासिनो ॥११३॥

धियं वस्तु(पृथग्भावमात्रबीजामनर्थिकाम्)।

योयमित्यादि विवरण। अन्योन्य विवेकोन्यव्यावृत्त स्वभावो भावानान्त त्प्रतीतये तन्निश्चयार्थ स्वप्रतिभासेऽध्यवसितबाह्यरूपे संकेतोपि क्रियमाण शोभेत युक्तियुक्तत्वात् (।) किमर्थं क्रियत इत्यत आह। अतत्कारीत्यादि। विवक्षितार्थ-क्रियाकारिणो ये न भवन्ति तेपा विवेके[6]न परिहारेण प्रवृत्त्यर्थतया। अतत्कारिपु-प्रवृत्तिर्माभूदित्यर्थं।

अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेण(?न) द्रढयन्नाह। यदीत्यादि। तस्यान्य-परिहारस्य प्रतीत्यर्थो यदि न सकेतस्तत्कारिणी तदन्यपरिहारस्य व्यवहारकाले-प्यसस्पर्शात्। यद्वा यदि न तत्प्रतीत्यर्थ सकेत इति विजातीयव्यावृत्तस्वभाव-

85a प्रतीत्यर्थं सकेत (।)तदा तस्यान्य[7]व्यावृत्तस्य स्वभावस्य व्यवहारकालेपि न केवल सकेतकालेऽसस्पर्शाच्छब्देनाविपयीकरणान्नान्यपरिहारेण प्रवर्त्तेत।

एतदुक्तम्भवति। यदा विधिरूपेणान्यव्यावृत्तोर्थो विपयीकृतस्तदान्यव्यव-च्छेद प्रतीयेत। एतदेवाह। न हीत्यादि। विवेक इति विविक्त स्वभाव। तेपान्तत्कारिणान्तेभ्य इत्यतत्कार्येभ्य। यदि हि तस्य विविक्त[1]स्य स्वभावस्य प्रतीतये सकेत कृत स्यादेव व्यवहारेपि शब्देन चोद्येत (।) तथा चान्यपरिहारेण प्रवर्त्ततेति सकेतोपि तद्विदर्थिक एव युक्त।

ननु च शब्दजनिता बुद्धि स्वाकारमेव बाह्यतयाध्यस्य ग्रहणादलीका। ततश्च तज्जनकस्य शब्दस्य कथम्वस्तुसम्वाद कथ चान्यापोहविपयत्वमित्यत आह।

सा चेत्यादि। अन्यापोहप्रति[8]पत्त्यर्थं या सकेतिका। सा च श्रुति। धियं जनयन्त्यपीति सम्बन्ध। किम्विशिष्टाम् (।) अकार्यकृति। अबाह्यरूपे स्वाकारे। तत्कारि तुल्यरूपेणार्थक्रियाकारि बाह्यैकरूपेणावभासोध्यवसाय इति तृतीया-समान स यस्या विद्यत इति पश्चात् मत्वर्थीय।

च्छेदं प्रतिपद्येत। अप्रतिपत्तौ च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात् ।

अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृक्षभेदवत् ।

न हि संकेतकाले परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारकाले अवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिंशपादिभेदवत्। अथ। 455a

अविधाय निषिध्यान्यत् प्रदर्श्यैकं पुरः स्थितम् ॥११९॥

अजानान कथमवृक्षव्यवच्छेदं प्रतिपद्येत संकेते। नैव प्रतिपद्येत। अवृक्षव्यवच्छेदाप्रतिपत्तौ च सत्यामपरिहृतो न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन् वृक्षार्थे सो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशस्संकेत। सप्तमीति योगविभागात् समास। स यस्मिन् शब्देस्तीति मत्वर्थीय इति। अपरिहृततदन्यन्निर्देष्टु शीलमस्येति णिनिर्वा। अवृक्षादव्यवच्छिन्नेर्थे सप्रमुग्धरूपे संकेतितादिति यावत्।

अपर प्रकार। वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेश संकेत। अपरिहृतश्चासौ तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारय। स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत्। अवृक्षादव्यवच्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य। तत्र संकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेपि निवेश प्रसक्त। वृक्षभेदेष्विवेति समुदायार्थ। (।११८॥)

तस्मादेवभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणा पुंसा व्यवहारकाले तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात्। किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयो प्रवृत्तिर्भवेत्। किम्वत्। वृक्षभेदवत्। न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद् वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति। संकेतकाले तेषामव्यवच्छेदात्।

न हीत्यादिना व्याचष्टे। संकेतकाल संकेतशब्देनोक्त[5] परार्थव्यवच्छेदेनेति परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन। द्वितीये तु व्याख्याने (।) परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य संकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येय। निवेशितादिति संकेतितात्। तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यान शिंशपादिभेदवदिति। शिंशपादय एव भेदा इति विशेषणसमास वति सप्तम्यर्थे। सूत्रे तु वृक्षभेदा इति षष्ठीसमास। शिंशपादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनुरूपैव वृत्ति तेषु न यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग एव व्याख्यात।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते। अविधायानिषिध्यान्यदिति प्रतिषेधद्वय

अविज्ञातवृक्षेण तद्व्यवच्छेदरूपस्य अवृक्ष(स्य) अपि अपरिज्ञानाच्च बुद्धावनारूढेऽर्थे सकेतो न समर्थ इति ये(चोदयन्ति),

तेषामवृक्षास्संकेते व्यवच्छिन्ना न वा यदि ॥११७॥

अथ।

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग् वृक्षग्रहणादृते।

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्षमपि न वेत्ति अवृक्ष[5]मपि न वेत्ति, तज्ज्ञानार्थैव तदर्थितया उपगमात्। स च तदजानानः कथं सकेतेऽवृक्षव्य-

---

यदीत्यादिना व्याचष्टे। तस्येत्यवृक्षभेदलक्षणस्य वृक्षस्य। एवन्तावन्न वृक्षस्य ग्रहण नाप्यवृक्षस्येत्याह[1] (।) अविज्ञातेत्यादि। अविज्ञातो वृक्षो यस्य पुनस्तेन तद्व्यवच्छेदरूपस्येति वृक्षव्यवच्छेदरूपस्य बुद्धावनारूढेयं इति (।) यदि वृक्षावृक्षौ बुद्धावारूढौ स्याता तदाऽवृक्षपरिहारेण वृक्षे सकेत स्यात्। अनारूढे च वृक्षेऽवृक्षे त्वार्थे कथ सकेत (।)

तेषामित्यादिना परस्याप्ययन्दोषस्तुल्य इत्याह। ततश्च यस्तस्य परिहारो ममापि स एवेति भाव । (।११६॥)

य एकमित्यादिना व्याचष्टे। अन्यव्यवच्छेदेन सकेते क्रियमाणे ये वादिन एकम्वस्तु सामान्यमभ्युगम्येतरेतराश्रयदोष[6] चोदयन्ति। तेषान्तत्रापि वस्तुभूते सामान्ये वृक्षत्वलक्षणे सकेते क्रियमाणे द्वयी कल्पना अवृक्षा व्यवच्छिन्ना न वेति। (११७॥)

यदि व्यवच्छिन्नास्तदा ते ज्ञाता अङ्गीकर्त्तव्या। अज्ञाताना व्यवच्छेदाभावात्। तच्च ज्ञानन्तेषु न युज्यते। तदाह। कथमित्यादि। कथं ज्ञाता वृक्षार्थग्रहणाद् ऋते।
86b इत्येतावान् कारिकाभाग। प्राक्छब्दस्तु मिश्रकव्याख्यानेनोपात्त। वृ[7]क्षार्थग्रहणम्विना प्राग् वृक्षार्थग्रहणादवृक्षा। कथ ज्ञाता इत्यर्थ। ये तु प्राक्शब्द कारिकाया पठन्ति तैरर्थशब्दो न पठितव्य। न ह्यवृक्षनिश्चयकाले वृक्षार्थग्रहणमस्त्यवृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् वृक्षग्रहणस्य (।) न च वृक्षनिश्चयमन्तरेण वृक्षार्थग्रहो युक्तस्तस्यापि वृक्षग्रहणपूर्वकत्वात्। एतदेवाह। न हीत्यादि। तदेति सकेतकाले प्रतिपत्ता। यस्मै सके[1]त क्रियते। कस्मान्न वेत्तीत्याह। तदित्यादि। तस्य वृक्षावृक्षस्य ज्ञानार्थैव तदर्थितया सकेतार्थितयोपगमादुपस्थितत्वात्। कथ नाम सकेतोत्तरकाल वृक्षावृक्षौ ज्ञास्यामीति। यद्वा तदर्थितयोपगमादिति सकेतार्थितया प्रवृत्ते। अतो नास्ति सकेतकाले वृक्षावृक्षज्ञान प्रतिपत्तु। स च वृक्षावृक्ष-

वच्छेद प्रतिपद्येत। अप्रतिपत्तौ च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात्।

अनिराकरणे तेषा सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृक्षभेदवत्।

न हि सकेतकाल परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारकाले
अवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिशपादिभेदवत्। अथ। 455a

अविधाय निषिध्यान्यत् प्रदर्श्यैक पुरः स्थितम् ॥११९॥

मजानानः कथमवृक्षव्यवच्छेद प्रतिपद्येत सकेते। नैव प्रतिपद्येत। अवृक्षव्यवच्छेदाप्रतिपत्तौ च सत्यामपरिहृतो न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन् वृक्षार्थे सो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशस्सकेत। सप्तमीति योगविभागात् समास। स यस्मिन् शब्देस्तीति मत्वर्थीय इति। अपरिहृततदन्यन्निर्देष्टु शीलमस्येति णिनिर्वा। अवृक्षादव्यवच्छिन्नेर्थे सप्रमुग्धरूपे सकेतितादिति यावत्।

अपर प्रकार। वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेश सकेत। अपरिहृतश्चासौ तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारय। स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत्। अवृक्षादव्यवच्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य। तत्र सकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेपि निवेश प्रसक्त। वृक्षभेदेष्विवेति समुदायार्थ। (॥११८॥)

तस्मादेवभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणा पुसा व्यवहारकाले तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात्। किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयो प्रवृत्तिर्भवेत्। किम्वत्। वृक्षभेदवत्। न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद् वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति। सकेतकाले तेषामव्यवच्छेदात्।

न हीत्यादिना व्याचष्टे। सकेतकाल सकेतशब्देनोक्त[5] परार्थव्यवच्छेदेनेति परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन। द्वितीये तु व्याख्याने (।) परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य सकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येय। निवेशितादिति सकेतितात्। तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यान शिशपादिभेदवदिति। शिशपादय एव भेदा इति विशेषणसमास वति सप्तम्यर्थे। सूत्रे तु वृक्षभेदा इति षष्ठीसमास। शिशपादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनयैव वृत्ति तेषु च यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग एव व्याख्यात।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशङ्कते। अविधायानिषिध्यान्यदिति प्रतिषेधद्वय

अविज्ञातवृक्षेण तद्व्यवच्छेदरूपस्य अवृक्ष(स्य) अपि अपरिज्ञानाच्च बुद्धावनारूढेऽर्थे सकेतो न समर्थ इति ये(चोदयन्ति),

तेषामवृक्षास्संकेते व्यवच्छिन्ना न वा यदि ॥११७॥

अथ।

व्यवच्छिन्नाः कथ ज्ञाताः प्राग् वृक्षग्रहणादृते।

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्षमपि न वेत्ति अवृक्ष[5]मपि न वेत्ति, तज्ज्ञानायैव तदर्थितया उपगमात्। स च तदजानानः कथं सकेतेऽवृक्षव्य-

---

यदीत्यादिना व्याचष्टे। तस्येत्यवृक्षभेदलक्षणस्य वृक्षस्य। एवन्तावन्न वृक्षस्य ग्रहण नाप्यवृक्षस्येत्याह[1] (।) अविज्ञातेत्यादि। अविज्ञातो वृक्षो यस्य पुसस्तेन तद्व्यवच्छेदरूपस्येति वृक्षव्यवच्छेदरूपस्य बुद्धावनारूढेर्थे इति (।) यदि वृक्षावृक्षौ बुद्धावारुढौ स्याता तदाऽवृक्षपरिहारेण वृक्षे सकेत स्यात्। अनारुढे च वृक्षेऽवृक्षे चार्थे कथ सकेत (।)

तेषामित्यादिना परस्याप्ययन्दोपस्तुल्य इत्याह। ततश्च यस्तस्य परिहारो ममापि स एवेति भाव। (।११६॥)

य एकमित्यादिना व्याचष्टे। अन्यव्यवच्छेदेन सकेते क्रियमाणे ये वादिन एकम्वस्तु सामान्यमभ्युगम्येतरेतराश्रयदोष[6] चोदयन्ति। तेषान्तत्रापि वस्तुभूते सामान्ये वृक्षत्वलक्षणे सकेते क्रियमाणे द्वयी कल्पना अवृक्षा व्यवच्छिन्ना न वेति। (११७॥)

यदि व्यवच्छिन्नास्तदा ते ज्ञाता अङ्गीकर्त्तव्या। अज्ञाताना व्यवच्छेदाभावात्। तच्च ज्ञानन्तेषु न युज्यते। तदाह। कथमित्यादि। कथं ज्ञाता वृक्षार्थग्रहणाद् ऋते।
86b इत्येतावान् कारिकाभाग। प्राक्छब्दस्तु मिश्रकव्याख्यानेनोपात्त। वृ[7]क्षार्थग्रहणम्विना प्राग् वृक्षार्थग्रहणादवृक्षा। कथ ज्ञाता इत्यर्थ। ये तु प्राक्शब्द कारिकाया पठन्ति तैरर्थशब्दो न पठितव्य। न ह्यवृक्षनिश्चयकाले वृक्षार्थग्रहगमस्त्यवृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् वृक्षग्रहणस्य (।) न च वृक्षनिश्चयमन्तरेण वृक्षार्थग्रहो युक्तस्तस्यापि वृक्षग्रहणपूर्वकत्वात्। एतदेवाह। न हीत्यादि। तदेति सकेतकाले प्रतिपत्ता। यस्मै सके[1]त क्रियते। कस्मान्न वेत्तीत्याह। तदित्यादि। तस्य वृक्षावृक्षस्य ज्ञानायैव तदर्थितया सकेतार्थितयोपगमादुपस्थितत्वात्। कथ नाम सकेतोत्तरकाल वृक्षावृक्षौ ज्ञास्यामीति। यद्वा तदर्थितयोपगमादिति सकेतार्थितया प्रवृत्ते। अतो नास्ति सकेतकाले वृक्षावृक्षज्ञान प्रतिपत्तु। स च वृक्षावृक्ष-

वच्छेद प्रतिपद्येत। अप्रतिपत्तौ च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात्।

अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृक्षभेदवत्।

न हि सकेतकाल परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारकाले
ऽवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिशपादिभेदवत्। अथ। 455a

अविधाय निषिध्यान्यत् प्रदर्श्यैक पुरः स्थितम् ॥११९॥

मजानानः कथमवृक्षव्यवच्छेद प्रतिपद्येत सकेते। नैव प्रतिपद्येत। अवृक्षव्यवच्छे-दाप्रतिपत्तौ च सत्यामपरिहृतो न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन् वृक्षार्थे सो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशस्सकेत। सप्तमीति योगविभागात् समास। स यस्मिन् शब्देस्तीति मत्वर्थीय इति। अपरिहृततदन्यन्निर्देष्टु शीलमस्येति णिनिर्वा। अवृक्षादव्यवच्छिन्नेर्थे सप्रमुग्धरूपे सकेतितादिति यावत्।

अपर प्रकार। वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेश सकेत। अपरिहृतश्चासौ तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारय। स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत्। अवृक्षादव्यव-च्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य। तत्र सकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेपि निवेश प्रसक्त। वृक्षभेदेष्विवेति समुदायार्थ। (।११८।।)

तस्मादेवभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणा पुसा व्यवहारकाले तत्परिहारेणा-वृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात्। किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयो प्रवृत्तिर्भवेत्। किम्वत्। वृक्षभेदवत्। न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद् वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति। सकेतकाले तेषामव्य-वच्छेदात्।

न हीत्यादिना व्याचष्टे। सकेतकाल सकेतशब्देनोक्त[5] परार्थव्यवच्छेदेनेति परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन। द्वितीये तु व्याख्याने (।) परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य सकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येय। निवेशितादिति सकेतितात्। तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यान शिशपादि-भेदवदिति। शिशपादय एव भेदा इति विशेषणसमास वति सप्तम्यर्थे। सूत्रे तु वृक्षभेदा इति षष्ठीसमास। शिशपादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनुरूपैव वृत्ति तेषु च यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग एव व्याख्यात।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशकते। अविधायानिषिध्यान्यदिति प्रतिषेधद्वय

अविज्ञातवृक्षेण तद्व्यवच्छेदरूपस्य अवृक्ष(स्य) अपि अपरिज्ञानाच्च बुद्धावनारूढेऽर्थे सकेतो न समर्थ इति ये(चोदयन्ति),

तेषामवृक्षास्संकेते व्यवच्छिन्ना न वा यदि ॥११७॥

अथ।

व्यवच्छिन्नाः कथ ज्ञाताः प्राग् वृक्षग्रहणादृते।

न हि तदा प्रतिपत्ता वृक्षमपि न वेत्ति अवृक्ष[5]मपि न वेत्ति, तज्ज्ञानायैव तदर्थितया उपगमात्। स च तदजानानः कथ सकेतेऽवृक्षव्य-

---

यदीत्यादिना व्याचष्टे। तस्येत्यवृक्षभेदलक्षणस्य वृक्षस्य। एवन्तावन्न वृक्षस्य ग्रहण नाप्यवृक्षस्येत्याह[1] (।) अविज्ञातेत्यादि। अविज्ञातो वृक्षो यस्य पुसस्तेन तद्व्यवच्छेदरूपस्येति वृक्षव्यवच्छेदरूपस्य बुद्धावनारूढेर्थे इति (।) यदि वृक्षावृक्षौ बुद्धावारूढौ स्याता तदाऽवृक्षपरिहारेण वृक्षे सकेत स्यात्। अनारूढे च वृक्षेऽवृक्षे चार्थे कथ सकेत (।)

तेषामित्यादिना परस्याप्ययन्दोषस्तुल्य इत्याह। ततश्च यस्तस्य परिहारो ममापि स एवेति भाव। (।११६॥)

य एकमित्यादिना व्याचष्टे। अन्यव्यवच्छेदेन सकेते क्रियमाणे ये वादिन एकम्वस्तु सामान्यमभ्युगम्येतरेतराश्रयदोष[6] चोदयन्ति। तेषान्तत्रापि वस्तुभूते सामान्ये वृक्षत्वलक्षणे संकेते क्रियमाणे द्वयी कल्पना अवृक्षा व्यवच्छिन्ना न वेति। (११७॥)

यदि व्यवच्छिन्नास्तदा ते ज्ञाता अङ्गीकर्त्तव्या। अज्ञातानां व्यवच्छेदाभावात्। तच्च ज्ञानन्तेषु न युज्यते। तदाह। कथमित्यादि। कथं ज्ञाता वृक्षार्थग्रहणाद् ऋते।
86b इत्येतावान् कारिकाभाग। प्राक्शब्दस्तु मिश्रकव्याख्यानेनोपात्त। वृ[7]क्षार्थग्रहणम्विना प्राग् वृक्षार्थग्रहणादवृक्षा। कथ ज्ञाता इत्यर्थ। ये तु प्राक्शब्द कारिकाया पठन्ति तैरर्थशब्दो न पठितव्य। न ह्यवृक्षनिश्चयकाले वृक्षार्थग्रहणमस्त्यवृक्षग्रहणपूर्वकत्वात् वृक्षग्रहणस्य (।) न च वृक्षनिश्चयमन्तरेण वृक्षार्थग्रहो युक्तस्तस्यापि वृक्षग्रहणपूर्वकत्वात्। एतदेवाह। न हीत्यादि। तदेति सकेतकाले प्रतिपत्ता। यस्मै सके[1]त क्रियते। तस्मान्न वेत्तीत्याह। तदित्यादि। तस्य वृक्षावृक्षस्य ज्ञानायैव तदर्थितया सकेतार्थितयोपगमादुपस्थितत्वात्। कथ नाम सकेतोत्तरकाल वृक्षावृक्षौ ज्ञास्यामीति। यद्वा तदर्थितयोपगमादिति सकेतार्थितया प्रवृत्ते। अतो नास्ति सकेतकाले वृक्षावृक्षज्ञान प्रतिपत्तु। स च वृक्षावृक्ष-

यच्छ्रेद प्रतिपद्येत। अप्रतिपत्तौ च परिहृततदन्यनिवेशशब्दात्।

अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११८॥

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृक्षभेदवत्।

न हि सङ्केतकाले परार्थव्यवच्छेदेन निवेशिताच्छब्दात् व्यवहारकाले अवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्न युक्ता, शिंशपादिभेदवत्। अथ। 455a

अविधाय निषिध्यान्यत् प्रदर्श्यैक पुरः स्थितम् ॥११९॥

मजानान[ ] कथमवृक्षव्यवच्छेद प्रतिपद्येत[ ] सकेते। नैव प्रतिपद्येत। अवृक्षव्यवच्छेदाप्रतिपत्तौ च गत्यामपरिहृतौ न व्यवच्छिन्नस्तदन्यस्तस्माद् वृक्षादन्यो यस्मिन् वृक्षार्थे सो परिहृततदन्यस्तस्मिन्निवेशस्सकेत। सप्तमीति योगविभागात् समास। स यस्मिन् शब्देस्तीति मत्वर्थीय इति। अपरिहृततदन्यन्निर्देष्टु शीलमस्येति णिनिर्वा। अवृक्षादव्यवच्छिन्नेर्थे सप्रमुग्धरूपे सकेतितादिति या[3]वत्।

अपर प्रकार। वृक्षादन्यस्तदन्यस्तस्मिन्निवेश सकेत। अपरिहृतश्चासौ तदन्यनिवेशश्चेति कर्मधारय। स यस्यास्ति वृक्षशब्दस्येति पूर्ववत्। अवृक्षादव्यवच्छिन्नत्वाद् वृक्षार्थस्य। तत्र सकेत्यमानस्य शब्दस्यावृक्षेपि निवेश प्रसक्त। वृक्षभेदेष्विवेति समुदायार्थ। (।११८॥)

तस्मादेवभूताद् वृक्षशब्दाद् व्यवहारिणा पुसा व्यवहारका[4]ले तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण नियते शाखादिमति प्रवृत्तिर्न स्यात्। किन्त्वविशेषेण वृक्षावृक्षयो प्रवृत्तिर्भवेत्। किम्वत्। वृक्षभेदवत्। न हि वृक्षशब्दात् प्रकरणादिरहिताद् वृक्षविशेषे खदिरादौ तदन्यवृक्षपरिहारेण प्रवृत्तिर्भवति। सकेतकाले तेषामव्यवच्छेदात्।

न हीत्यादिना व्याचष्टे। सकेतकाल सकेतशब्देनोक्त[5] परार्थव्यवच्छेदेनेति परस्मादवृक्षाद् वृक्षाद् वृक्षार्थस्याव्यवच्छेदेन। द्वितीये तु व्याख्याने (।) परस्मिन्नवृक्षे वृक्षशब्दस्य सकेताव्यवच्छेदेनेति व्याख्येय। निवेशितादिति सकेतितात्। तत्परिहारेणावृक्षपरिहारेण वृक्षवदित्यस्य व्याख्यान शिंशपादिभेदवदिति। शिंशपादय एव भेदा इति विशेषणसमास वति सप्तम्यर्थे। सूत्रे तु वृक्षभेदा इति षष्ठीसमास। शिंशपादयो हि भेदा वृक्षस्य भेदा भवन्तीत्यनुरूपैव वृत्ति तेषु च यथा वृक्षशब्दान्न परस्परव्यवच्छेदेन प्रवृत्तिस्तथा सूत्रविभाग एव व्याख्यात।

अथेत्यादिना पराभिप्रायमाशकते। अविधायानिषिध्यान्यदिति प्रतिषेधद्वय

वृक्षोऽयमिति संकेतः कृतः तत् प्रतिपद्यते ।
व्यवहारेऽपि, तेनायमदोष[1] इति चेन ;

न हि वस्तुसामान्यवादिना किंचिद् निषिध्यते। अथ किञ्चित् पुरःस्थितं वस्त्वेकं प्रदर्श्य वृक्षोऽयमिति संकेतः क्रियते। तेन संकेतकाले तथादृष्टमेवार्थं तत्संबन्धिनं वा व्यवहारकालेऽपि प्रतिपद्यत इति तुल्यः प्रसङ्गः स्यादिति चेत्। न हि तुल्यः। एवं तत्रापि—

तरुः ॥१२०॥

अयमप्य[3]यमेवेति प्रसंगो न निवर्त्तते ।

एकं प्रदर्श्य अयमपि वृक्षोऽयमेव वृक्ष इति वाऽपि अयमपीति वा अयमेवेति प्रकारद्वयेन, तयोश्च स एव दोषः। दृष्ट[4]विपरीतस्य सुज्ञा-

---

केचित् पठन्ति। संकेते विषयमभिधायान्यन्चानिषिध्येति। तच्चायुक्तमिव दृश्यते विधिप्रतिषेधौ मुक्त्वा शब्दप्रवृत्त्यसम्भवात्। एकस्य हि प्रदर्शनमभिदधता विधेरङ्गीकृतः। ततश्चाविधाय प्रदर्श्येतिपदद्वयं व्याहतं स्यात्। तस्मादविधायेत्यत्रैव नञ् द्रष्टव्यः। अविधाय निषिध्यान्यदिति पाठः। निषिध्यान्यत् पूर्वन्तद्व्यवच्छेदेनापरं संकेतवि[1]षयमविधाय। प्रतिषेधपूर्वकं विधिमकृत्वा विधिमात्रमेव केवलं कृत्वेत्यर्थः अतः। एवं प्रदर्श्यैकमिति वृत्तावपि न कस्यचिद् व्यवच्छेदेन किंचिद् विधीयत इत्यन्यनिषेधपूर्वकमेव विधानं प्रतिषेधति। केवलस्तु विधिरंगीकृत एव। एकमिति सामान्यं। एतेन सामान्ये संकेतकरणात् सर्वव्यक्तिषु कृत इत्याचष्टे (।११६॥)

वृक्षोयमिति स[2]केतस्वरूपन्दर्शयति। यद्वस्तु प्रदर्श्य संकेतः कृतस्तत् प्रतिपद्यते व्यवहारेपि (।) तेन कारणेनायमनन्तरोक्तो वस्तुसामान्यवादिनोऽदोषः। तथा दृष्टमेवार्थमिति सामान्यं यत्र संकेतः कृतः। तत्सम्बन्धिनं वेति सामान्यसम्बन्धिनमाश्रय। तत्रापीति विधिना केवलेनापि संकेते क्रियमाणे द्वौ विकल्पौ वृक्षोयमिति संकेतं कुर्वाणः तरुर[3]यमपीति विदधीत। तरुरयमेवेति वा। आद्ये पक्षे तरुत्वमन्यस्याप्यनिषिद्धमिति व्यवहारे नियमेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति स एव प्रसङ्गः। अथ तरुरयमेवेति तदा स एवातरुरव्यवच्छेदोऽङ्गीकृतः। ततश्च संकेतकाले प्रतिपद्यमानेन कथं वृक्षावृक्षौ ज्ञाताविति तदवस्थः प्रसङ्गः। तदाह (।) प्रसंगो न निवर्त्तत इति।

एकमित्यादि[4]ना व्याचष्टे। अयमपि वृक्षोऽयमेव वृक्ष इति। गतिमिति प्रकारः। तयोश्चेति द्वयोरपि प्रकारयोः। न दोष इत्यादि परः। दृष्टोपटाकारोनुभूतस्तद्विपरीतस्य ततो विलक्षणस्य सुज्ञानत्वात्।

नत्वाददोषः। एक(हि)र्किचिद् पश्यतोऽन्यत्र तदाकारविवेकिनीं बुद्धिमनुभवत यथानुभव ततोऽन्यो वैधर्म्यनिश्चय। तद्विवेचने ततः स प्रथमेव वृक्ष इति प्रदर्श्य व्युत्पादितः। यत्रैव त न पश्यति तत्रैवावृक्ष स्वय प्रतिपद्यते।

नेद सभवति व्यवच्छेदवादे। एकत्र दृष्टस्य[6] रूपस्य क्वचिद् अनन्वयात्। दृष्टप्रतिपत्तौ सन्यस्मिन्न स्यात् तथा प्रतीतिरिति चेत्।

एव तर्हि तत्रापि तुल्यमेतद्। यस्माद्—

एतदेव [illegible] हीत्यादिना व्याचष्टे। एक हि [illegible] वृक्षत्वादि[illegible]पश्यतोन्यत्र तत्सामान्यरहिते विलक्षणे वस्तुनि तदाकारविवेकिनीं यथा परिदृष्टाकारविलक्षणाकाराम्बुद्धिमनुभवत पुनो यथानुभवन्ततो [illegible] दृष्टान्न्यदित्येवरूपो वैधर्म्यनिश्चयो वैलक्षण्यनिश्चय।

एतेन वैधर्म्यनिश्चयस्य स्वभाव उक्त।(।१२०॥)

तद्विवेचन इति व्यापार (पूर्वदृष्टादृष्टार्थविवेचन) [illegible] पतति। ततो[illegible]नैव तद्विवेचने सिद्धे [illegible]। तस्मिन् [illegible] सति यथानुभव[illegible]वैधर्म्य[illegible] स [illegible]। य [illegible] मन्तर्धर्म्मविशिष्टसामा[illegible] विवेचयति। न [illegible] वृक्ष इति प्रदर्श्य व्युत्पादित [illegible]। यत्रैव स [illegible] पश्यति। तत्रैवावृक्ष [illegible] प्रतिपद्यते। [illegible] १०'
रात् स्वयमेव [illegible] सामा[illegible] [illegible] [illegible] एतो भवति। सामान्यस्य [illegible]। [illegible] दृष्टविपरीतस्य [illegible]। ततो[illegible] [illegible] दोष।

[illegible]। एकत्र [illegible] दृष्ट-[illegible] रूपस्य क्वचिद् [illegible] प्रतिपत्तौ [illegible] प्रतीति। [illegible]

एव[illegible] [illegible]

455b एकप्रत्यवमर्शस्य ज्ञानस्यैकत्र हि स्थितः ॥१२१॥[7]
प्रपत्ता तदतद्धेतूनर्थान् विभजते स्वयम् ।

तुल्यमेतदितरेतराश्रयप्रतिविधानं ।

एतदुक्तम्भवति । सर्वभावा स्वहेतुतो भिन्ना इति पूर्वं प्रतिपादितं । तेन वृक्षा अवृक्षाश्च भिन्ना एव निर्विकल्पके ज्ञाने प्रतिभासन्ते (।) वृक्षेण च निर्विकल्पेनैव वृक्षविकल्प उत्पाद्यते । तथाऽवृक्षेषु वृक्षविकल्पेनावृक्षविकल्प उत्पाद्यत इति कुत इतरेतराश्रयता ।

ननु यद्यपि निर्विकल्पेन वृक्षविकल्पस्य प्रतिपत्तिस्तथाप्यवृक्षादिव्यावृत्तिद्वारे-णोत्पद्यमानत्वादवृक्षादिप्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् स एवेतरेतराश्रयदोष ।

नैतदस्ति । यतोऽवृक्षादिव्यावृत्तिर्वृक्षादिस्वलक्षणमेव तदनुभवद्वारेणैव वृक्षादि-विकल्प उत्पद्यते न त्ववृक्षादिप्रतिपत्त्यपेक्ष इति कुत इतरेतराश्रयत्वं । तत्र[5] वृक्ष-विकल्पे प्रत्येकं शिंशपाद्यभेदेन वृक्षाकारोऽभिन्न प्रतिभासते । स च सङ्केतात् पूर्वं स्वसम्वेदनप्रत्यक्षसिद्ध ज्ञानस्वलक्षणमेव शब्द सङ्केत्यते ।

तेन यदुच्यते भट्टेन ॥

"सङ्केतात् पूर्वमिन्द्रियैरन्यापोहो न गम्यते ।
नान्यत्र शब्दसङ्केत किन्दृष्ट्वा स प्रयुज्यता ॥
अन्वयेन विमुक्तत्वान्नानुमाप्यत्र विद्यते ।
सम्बन्धानुभवोऽप्यस्य तेन नैवोपपद्यत" इति[1]

निरस्त ।

कस्मादितरेतराश्रयप्रतिविधानन्तुल्यमित्याह । यस्मादित्यादि । सजातीय-व्यक्तिष्वेकाकारम्प्रत्यभिज्ञानमेकप्रत्यवमर्शस्तयाऽख्या सञ्ज्ञा यस्य ज्ञानस्य तत्तथा । अनेन भिन्नास्वपि व्यक्तिष्वेकाकार प्रत्यभिज्ञानमेकत्वमारोपयतीत्युक्त । ततश्च
88a विकल्पविज्ञानारोपितैकत्वासु व्यक्तिषु[7] यत्र क्वचित् सङ्केत कृत सर्वत्र कृतो भव-तीत्यस्य बीजमाख्यात । एकत्र हीत्यनेन विजातीयपदार्थपरामर्शशून्याकारत्वेन परामर्शस्य प्रतिनियताकारत्वमाह । विजातीयपदार्थाकारव्यावृत्त्या सजातीयेषु सर्वेषु यदेकप्रत्यवमर्शज्ञानन्तत्र स्थित इत्यर्थ । एतेनापि सजातीयाऽसजातीया-वस्तुविभागबीजमुक्त । अत एवाह । तदित्यनेनैक[1] परामर्शो गृह्यतेऽतच्छब्देन तद्विपरीत । स चासश्च तदतौ । तयोर्हेतवस्तदतद्धेतव । तान् विभजते । एक-

---

[1] Ślokavārtika

प्रागपि निवेदितमेतत् भावा प्रकृतिभेदिन केचिदेव ज्ञानादिकं फल कुर्वन्ति नान्ये। तान्[1] स्वयमेव विभज्य तदतद्धेतूंश्च प्रत्येति। तस्य—

तद्बुद्धिवर्त्तिनो भावान् भातो हेतुतया धियः ॥१२२॥

अहेतुरूपविकलानेकरूपानिव स्वयम् ।
भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिर्भेदे[2] नियुज्यते ॥१२३॥
(तं तस्याः प्रतियतो धीर्भ्रान्त्यै)क वस्त्विवेक्षते ।

शाखादिमदाकारपरामर्शहेतून् तद्विपरीतांश्च पृथक् करोति स्वयमेव [illegible]नात् (।) प्रागपि निवेदितमेतद् (।) "एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने" (१।७५) इत्यनान्तरे। व्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्य निषेधान्निषेत्स्यमान-त्वाच्च।[2] भावाः प्रकृतिभेदिनः स्वभावेनैव विलक्षणाः (।) ज्ञानादिमित्यादि-शब्दाद् उदकाद्याहरणादिकं केचिदेव कुर्वन्ति नान्ये (॥१२१॥)

प्रकृत्या तदतज्जननस्वभावत्वात्तेषां। तान्भावानयं प्रतिपत्ता स्वयमेव शब्द-व्यापारं विना विभज्य विभागं कृत्वा तद्धेतूनतद्धेतूंश्च प्रत्येति। तेन कुत [illegible]रेतरा-श्रयत्वदोषः। यो हि तद्धेतूनतद्धेतूंश्च भावात्स्वयमेव प्रतिपद्यते। तस्य प्रति-पत्तुस्तद्बुद्धिपरिवर्तिन इत्यादि कर्मपदं प्रतिपद्येतेत्येतत् [illegible]पेक्षं। [illegible]हेतु-भ्यस्तद्धेतून् विभज्य स्थापयति या बुद्धिः सा (।) तद्बुद्धिस्तत्परिवर्तिनस्तत्रा-रूढान्। विकल्पिकाया धियो हेतुतया भातो भासमानात्।

एव शब्दस्य वक्ष्यमाणस्य सम्बन्धाद्धेतुतयैवेति द्रष्टव्यं न तु ते विकल्पप्रति-भासिनो हेतवस्तेषां बहिरसत्त्वात्। केवलं प्रतिपत्तु[illegible]वसायादेवमुच्यते। अहेतुरूपविकलान् भात इत्यभिसम्बन्धः। इव शब्दोऽस्य पूर्ववत्। एका-कारपरामर्शकुलेऽपि न हेतवस्तेषां रूपेण विकलानिव। [illegible] वाह्येन सहैकरूपानिव भात इत्यभिसम्बन्धः। स्वयं [illegible]। अतत्कारिभ्यो भेदेन तान् भावान् प्रतिपद्येतेति [illegible]। उक्तिः शब्दो भेदे [illegible] व्यावृत्ते स्वभावे [illegible] नियुज्यते [illegible]। तत्[illegible] यथोक्तं। तस्याः [illegible] प्रतियती [illegible] एकम्वस्त्विवेक्षते। [illegible] प्रतियती धीः [illegible]।

[illegible]

[illegible]

तेषां प्रकृत्यैव प्रत्ययवशात् तथाभूतस्य विकल्पस्य कारणानामन्वयात्, तद्द्रष्टुर्बुद्धौ विपरिवर्त्तमानान् तज्ज्ञानहेतुतया तदन्यव्यावृत्या च अतथाभूतानपि तथाध्यवसितान्, अविभक्तबाह्याध्यात्मिकभेदान् विकल्पव्यवस्यया

"गोशब्दानभिधेयत्वमश्वादीनां हि ते कथं।
न दृष्टस्तत्र गोशब्दः सङ्केतसमये यदि।
एतस्मान्नहि ते पिण्डाद्यदन्यत् सर्वमेव तत्।
अभेदपोऽत्यमित्येव नहि सामान्यवाच्यते"ति (।)[1]

[illegible]। एतस्यां गोशब्दस्य सङ्केते विषयस्य व्यक्त्यन्तरेऽनुगमात् स एवायं गौरिति प्रतीतिरिति। तथापि (।)

तेषामित्यादिना [illegible] कार्यमाह। **तेषां** विजातीयवस्तुविवेकिनामर्थानां **प्रकृत्या** [illegible]कारणानामन्वयादिति सम्बन्धः। **प्रकृत्या** स्वभावेन न पुनः [illegible]सामान्ययोगात्। सर्वे[1] नहि परामर्शं कस्मान्न जनयन्तीत्याह। **प्रत्ययवशा**[illegible]। अनुभवज्ञानं प्रत्ययस्तद्द्वारेण तेषां विकल्पजननात्। **तथाभूतस्यै**कप्रत्य[illegible] **विकल्पस्य कारणानामन्वयात्** सद्भावाद् (।) यथैको वृक्षभेद [illegible] तथाभूतविकल्पहेतुभूतस्तथा द्वितीयादिरपीत्यनेनाकारेणान्वयो न पुनरेक[illegible]सामान्यान्तर[illegible]। तस्मादन्वयाद्धेतोरेककार्यवस्त्वेनैकाध्यवसाययोग्यानिति [illegible]।

तद्द्रष्टुरिति [illegible]कार्यकरणस्य **द्रष्टुर्बुद्धौ विपरिवर्त्तमाना**नान्[illegible]। [illegible] द्रष्टुरिति भवितव्यं। "[illegible] च"ति षष्ठीसमासप्रतिषेधादिति चेन। [illegible]त्वात्। द्रष्टृशब्दस्य चानृच्प्रत्ययान्तत्वात्। तत्र तृचिति षष्ठी [illegible]। तच्छब्दस्य द्वितीयान्तस्य **साधन** कृतेति समास। अन्ये तु तत्प्रयोग[illegible] प्रतिपदविधानस्यानित्यत्वं ज्ञापयन्ति। एवमन्येष्वपि निर्देशेष्वेव[illegible] वक्तव्या। **तज्ज्ञानहेतुतया** तस्य विकल्पज्ञानस्य [illegible]। **तदन्यव्यावृत्या** [illegible]ज्ञानहेतुभ्यो येऽन्ये तथाभूतवि[illegible]। [illegible] च। **अतथाभूतानपि** [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] तदन्यव्यावृत्या चारोपितान्। अनेन भावो [illegible]।

ततो न स्वरप्रभृते [illegible] हि [illegible] । [illegible]

[illegible] । नैव दोष । [illegible]—

[illegible] विनिवर्त्ये [illegible] ॥१८४॥

[illegible] शब्द[illegible] ।

[illegible] प्रयोग. स्यात् [illegible] ॥१८५॥

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] । भवतु [illegible] ।

[illegible]

शब्दे हि सर्वः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्युत्पद्यते। तस्य प्रवृत्ति[3]-निवृत्तिफलत्वात्। यदि अयं कस्यचित् कुतश्चित् क्वचित् न निवर्त्तयेत्, अनिवर्त्यं च यथाऽनुज्ञानात् सर्वव्यवहारेषु न किञ्चिद् व्यवहरेत्, व्यवहारस्यावधारण[4]नान्तरीयकत्वात्। यथा घटेनोदकमानये इति। यदि घटेन सह उदकस्य कथमपि अवयव आनयनमिच्छेत्। उदकमानयत्येव वाच्यं स्यात्। न घटेनेति[5]। तथाऽञ्जलिनाऽन्येनापि कथञ्चिदानयनमभिप्रेतं स्यात्। आनयनेनाक्षिप्तकरणकर्मकमेव वाच्यं स्यात्।

११.२। [illegible] (१) व्यवहारोपनीतेषु। विधिप्र[7]तिषेधलक्षण शाब्दो व्यवहारस्तेनोपनीतेषु। शोभाप्रयोगस्येष्विति यावत्। तेषु व्यवहाराङ्गेषु यथा-[illegible] [illegible] कल्पितम्।

एव आनयन मन्यद् वा[6] ऽनुष्ठानाननुष्ठान किञ्चिद् यद्यभिमत स्यात्। तदा आनयेत्यपि न ब्रूयात् शब्दार्थाभावात्। तथा ज्ञेयादिशब्दाना व्यवहारोपनीतानामपि केनचिद् व्यवच्छेद्येन[7] भाव्यम्। अनन्याशकाया प्रयोगायोगात्। 45
तत्र हि यदेव मूढमतेराशंकास्थानं तदेव निवर्त्यम्। अनाशकमानो वा श्रोता किमुपदेशमपेक्षते। अभूत च[1] वचन कुर्वाण वक्ता कथ नोन्मत्तः स्यात्।

एतदेवाह। एवमानयनमित्यादि। अन्यद्वा किञ्चिदनुष्ठानमिति। आनयनादन्यत्। किम्(।) भोजनाद्यनुष्ठान। अननुष्ठान चेति व्यापाराकरणमनानयन च यद्यभिमतं स्यात्तदा क्रियापदमानयेत्यपि न ब्रूयात्। नयनमन्यद्वेति क्वचित् पुस्तके पाठ स त्व(?त्व) युक्त। आनयनशब्दस्य प्रत्रान्तत्वात्। तस्माद् व्यवहारोपनीताना घटादिशब्दानामस्ति व्यवच्छेद्यो यथा तेषान्तथा व्यवहारोपनीताना ज्ञेयादिशब्दाना केनचिद् व्यवच्छेद्येनाज्ञेयादिना।

अनन्याशङ्कायामित्यज्ञेयत्वादेराशङ्काऽन्याशङ्का। तदभावोनन्या शका। असत्यामज्ञेयत्वाद्याशङ्कायामित्यर्थ। तथा ह्यनित्यादिरूपेणाज्ञेय शब्द इत्याशकायामिद प्रयुज्यतेऽनित्यादिनाकारेण ज्ञेय इति। तत्रानित्याद्याकारेण यदज्ञेयत्वमाशकित तदेव व्यवच्छिद्यते। एव ज्ञेयास्सर्वपदार्थास्सर्व(ज्ञ)ज्ञानस्येत्यत्रापि स र्वज्ञ ज्ञानापेक्षया यदज्ञेयत्वमाशकितन्तदेव व्यवच्छेद्य। तथा कश्चिदाह। निरुपाख्यानामभावात्तत्र ज्ञानस्य वृत्तिर्नास्ति तस्मादज्ञेयास्त इति।[1] अत्राप्यज्ञेयत्वमारोपितन्तदेव व्यवच्छेद्य। सर्वाभावो न भवतीत्येवमभावस्यापि विषयीकरणात्। एवमन्यत्रापि ज्ञेयशब्दप्रयोगे वाच्य। तथा प्रमेयशब्दे। तथा "क्षणिकास्सर्वे संस्कारा" इत्यत्रापि सर्वस्य दीपादेरेव क्षणिकत्व कैश्चित् कल्पितन्न सर्वस्य (।) तद्व्यवच्छेदेन सर्वसंस्काराणामनित्यत्व। एव कश्चिदागत किम्वा सर्वे एवेत्याशङ्काया सर्वो ग्राम आगत। इति कस्यचिदेव यदागमनमाशकितन्तदेव व्यवच्छेद्य। तथा समुदायालम्बना पञ्च विज्ञानकाया इति चैकदेशालम्बना इत्येकदेशालम्बनत्व निषिध्यते। एवमन्येष्वपि द्व्यादिशब्देषु व्यवहारोपनीतेषु प्रकरणवशाद् यथायोग व्यवच्छेदो वक्तव्य।

अयमत्र समुदायार्थ (।) न वस्तुभूत प्रतिभासोऽनिमित्तबुद्धिग्राह्य रागिद्वेषेऽवस्थाप्याऽन्यापोह शब्देन चोद्यत इत्युच्यते। किन्तु य श्रोता यथाभूतेष्वयथाभूत आकार आरोप्यते सोपि व्यवच्छेद्य एव शब्देनेति।

एतदेव स्फुटयन्नाह। तत्र हीत्यादि। यदेव मूढमते प्रतिपादकस्याशंकास्थानमाशकाविषय। तदेव ज्ञेयादिशब्दाना निवर्त्यं। श्रोता नैव कश्चिदाशङ्कते इति चेदाह। अनाशङ्कमानो वेत्यादि। यद्यसौ न किञ्चिदाशङ्कते। यथाभूत-

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि किञ्चन।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः।

दवृक्षाद् घटादेर्भिद्यते विनिवर्त्येत स वृक्षन्त्यक्त्वेत्यर्थ। निवेशन सकेतकरण वृक्षशब्दस्य द्रष्टव्य। तम्विनिवृत्येत्यनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भवति। क्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह। भेदे भिद्यमानाना वृक्षाणा यस्तद्भेदस्तस्मादवृक्षाद् भेद। अवृक्षाद् भिन्न स्वभाव। यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्तस्माद् वृक्षाद् भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदा।

ततस्तेऽप्यसौ तद्भेदो विकल्पबुद्धया सर्वत्रैकत्वेनारोप्यत इति समानाकारभासी भवति। तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशन शब्दस्य। स चायमिति चशब्दोऽवधारणार्थ। स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो बाह्याभिन्न।

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावलक्षण प्रोक्त आचार्य दिङ्नागेन। कथ प्रोक्त इत्याह। अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भाग इत्यनेन। अस्य चार्थम्वृत्तौ व्यक्तीकरिष्यामि।

नन्वन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो वस्तुभाग परमार्थत एव कस्मान्न गृह्यत इत्याह। रूप स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्त्वात्। विकल्पप्रतिभासिनस्तु बुद्धिविभ्रमात्।

यदि भेदस्य न रूप किञ्चन कथन्तर्हि शब्दोऽन्यव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्युच्यत इत्यत आह। तद्गतावित्यादि। तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीयव्यावृत्तस्य स्वभावस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तन। (।१२७।)

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थादवृक्षनिवर्त्तन प्रतीयते। एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृत्तिविशिष्टत्वमुक्त। न तु परमार्थतो विशेषणविशेष्यभाव। तदाह। नेत्यादि। तत्रेत्यन्यापोहे शब्दार्थे आचार्य ग्रन्थे वा। कश्चित् पर इत्यन्यस्माद् व्यावृत्तोऽर्थ। केनचिदन्यव्यावृत्तिलक्षणेन विशिष्टो न गम्यत इति।

तेन यदुच्यते भट्टेन।

"न चासाधारणम्वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया।
कथ वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्त्ववस्तुनो ॥
स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद्विशेषण। 92

शब्दप्रयोग कुर्वन्ति निवर्त्तं कुर्वन्ति निवेशात् अर्थवत्ता, तत्साफल्यात्[5]।

निवेशनं च यो यस्माद् भिद्यते विनिवर्त्य तम् ॥१२६॥
तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि।
स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन ॥१२७॥

तिरिक्तस्य चाङ्गिनोनभ्युपगमादनर्थकः स्यादि"ति।

तदयुक्त। यतोन्य एवाङ्गादिबुद्धिविषयाभासा अन्ये च समुदायादिबुद्धिविषया प्रतिभासन्ते। ये च विशिष्टावस्था समुदायादिबुद्धिविषयास्त[1] एवाङ्गिन उच्यन्तेन्यस्याङ्गिनो निषेधात्। यादृग्भूतास्च ते परेण समुदायादिधर्मावस्था इष्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभि समुदायबुद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधाभावात्। तेन सर्वसमुदायवित्वादिशब्दानामेकार्थनिवेशो घटत एव।

तस्मादित्यादि। यत सर्वं वाक्य सावधारणम्वाक्यस्थानामेव पदाना[3]मर्थवत्ता। तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग इत्युपसंहार। तत्साफल्यात् तस्य शब्दप्रयोगस्य साफल्यात्। एव सर्वशब्दाना यथोक्तविधिनाऽन्यापोहे वाच्ये।

यदुक्तम्भ[1]ट्टोद्योतकराभ्या।

"अन्यापोहश्च किम्वाच्य किम्वाऽवाच्योयमिष्यते।
वाच्योपि विधिरूपेण यदि वान्यनिषेधत ॥
92a विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शन।[6]
सर्वत्रान्यनिषेधोय शब्दार्थ इति वर्णित ॥
अनपोहव्युदासेन यद्यपोहोभिधीयते।
तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तव ॥
अथाप्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते।
तेनान्यापोहकृच्छब्द इति बाध्येत ते वच ॥
यस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवल।
भवेदन्यनिवृत्त्यशस्स्वात्मैवान्यत्र गम्यत" इति ॥

तदयुक्त।[1] विधे शब्दार्थस्यार्थादन्यनिषेधस्याभ्युपगमात्।

यदि तर्हि विधिरेव शब्दार्थोर्थादन्यनिषेध (।) कथन्तह्याचार्य दिङ्नागेन "शब्दोर्थान्तरव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहे"त्याद्युक्त (।) न विरुध्यत इत्यत आह। निवेशन चेत्यादि। अनेन चैतद्दर्शयति (।) सकेतेपि तावद् विधिरूपेण शब्द प्रवर्त्तते किं पुनर्व्यवहार इति। यो वृक्षा[2]र्थो यस्मा-

---

[1] Ślokavārtika

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि६ किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् पर. ।

दवृक्षाद् पदार्थेभिद्यते विनिवर्त्त्येत स वृक्षत्वस्यात्वेत्यर्थं । निवेशनं [illegible] वृक्षशब्दस्य द्रष्टव्य । तस्मिन्निवृत्त्येत्यनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न भवेत्यन [illegible] यति । क्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानाना वृक्षाणा [illegible] दवृक्षाद् भेद । अवृक्षाद् भिन्न स्वभाव । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्त [illegible] वृक्षाद् भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदा ।

ततस्तेऽन्यतो तद्भेदो [illegible] सर्वे [illegible] नारोप्यत इति [illegible] भासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे [illegible] । स चार्थमिति [illegible] धारणार्थं । स एवार्थस्य [illegible] भिन्न ।

यत स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभाव [illegible] प्रोक्त [illegible] । [illegible] प्रोक्त इत्याह । अन्यस्मादवृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भा[illegible] [illegible] सामर्थ्यतो [illegible] ।

[illegible] ।
एष स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन [illegible] । [illegible]
प्रतिभासि[illegible] भमात् ।

[illegible]

शब्दप्रयोग कुतश्चित् निवर्त्य कुत्रचित् निवेशनात् अर्थवत्ता, तत्साफल्यात्[5]।

निवेशन च यो यस्माद् भिद्यते विनिवर्त्य तम् ॥१२६॥
तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।
स चायमन्यव्यावृत्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२७॥

निरितस्य चाङ्गिनोनभ्युपगमादनर्थंक स्यादि"ति।

तदयुक्त। यतोन्य एवैकादिबुद्धिविषयाभावा अन्ये च समुदायादिबुद्धिविषया प्रतिभासन्ते। ये च विशिष्टावस्था समुदायादिबुद्धिविषयास्त[4] एवाङ्गिन उच्यन्तेऽन्यस्याङ्गिनो निषेधात्। यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिधर्मारम्भका इष्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभि समुदायबुद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधाभावात्। तेन सर्वसमुदायद्वित्वादिशब्दानामेकादिनिषेधो घटत एव।

तस्मादित्यादि। यत सर्व वाक्य सावधारणस्वाक्यस्थानामेव पदाना[5]मर्थवत्ता। तस्मात् **सर्वशब्दप्रयोग** इत्युपसहार। **तत्साफल्यात्** तस्य शब्दप्रयोगस्य साफल्यात्। एव सर्वशब्दाना यथोक्तविधिनाऽन्यापोहे वाच्ये।

यदुक्तम्स[1]ट्टोद्योतकराभ्या।

"अन्यापोहश्च किम्वाच्य किम्वाऽवाच्योयमिष्यते।
वाच्योपि विधिरूपेण यदि वान्यनिषेधत ॥
922 विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शन।[6]
सर्वत्रान्यनिषेधोय शब्दार्थ इति वर्णित ॥
अनपोहव्युदासेन यत्रपोहोभिधीयते।
तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तव ॥
अथाप्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते।
तेनान्यापोहकृच्छब्द इति वाच्येन ते वच ॥
तस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवल।
भवेदन्यनिवृत्त्यशस्स्वात्मैवान्यत्र गम्यत" इति ॥

तदयुक्त।[1] विधे शब्दार्थस्यार्थादन्यनिषेधस्याभ्युपगमात्।

यदि तर्हि विधिरेव शब्दार्थोऽर्थादन्यनिषेध (।) कथन्तर्ह्याचार्यदिङ्नागेन शब्दोऽर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाह"त्याद्युक्त (।)

न किञ्चन दूषण आह। **निवेशन चेत्यादि।** अनेन चैतद्दर्शयति(।) सर्वमेव शब्द विधिरूपेण शब्द प्रवर्तते किं पुनर्व्यवहार इति। यो वृक्षा[2]दौ यस्मा-

---

[illegible]

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि[6] किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

दवृक्षाद् घटादेर्भिद्यते विनिवर्त्त्येत स वृक्षन्त्यक्त्वेत्यर्थ । निवेशन सकेतकरण वृक्षशब्दस्य द्रष्टव्य । तस्मिन्विनिवृत्त्येत्यनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भवति । क्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानाना वृक्षाणा यस्तद्भेदस्तस्मादवृक्षाद् भेद । अवृक्षाद् भिन्न स्वभाव । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्त[3]स्माद् वृक्षाद् भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदा ।

ततस्तेष्वसौ तद्भेदो विकल्पबुद्ध्या सर्वेष्वेकत्वेनारोप्यत इति समानाकारभासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशन शब्दस्य । स चायमिति चशब्दोवधारणार्थ । स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो बाह्याभिन्न ।

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावलक्ष[4]ण प्रोक्त आचार्य दि ङ् ना गे न । कथ प्रोक्त इत्याह । अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भाग इत्यनेन । अस्य चार्थम्वृत्तौ व्यक्तीकरिष्याम ।

नन्वन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो वस्तुभाग परमार्थत एव कस्मान्न गृह्यत इत्याह । रूप स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्त्वात् । विकल्पप्रतिभासिनश्च बुद्धिवि[5]भ्रमात् ।

यदि भेदस्य न रूप किञ्चन कथन्तर्हि शब्दोन्यव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्युच्यत इत्यत आह । तद्गतावित्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीयव्यावृत्तस्य स्वभावस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्त्तन । (।१२७।)

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थादवृक्षनिवर्त्तन प्रतीयते । एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृ[6]त्तिविशिष्टत्वमुक्त । न तु परमार्थतो विशेषणविशेष्यभाव । तदाह । नेत्यादि । तत्रेत्यन्यापोहे शब्दार्थे आ चा र्य ग्रन्थे वा । कश्चित् पर इत्यन्यस्माद् व्यावृत्तोर्थ । केनचिदन्यव्यावृत्तिलक्षणेन विशिष्टो न गम्यत इति ।

तेन यदुच्यते भ ट्टे न ।

"न चासाधारणम्वस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया ।
कथं वा परिकल्प्येत सम्बन्धो वस्त्ववस्तुनो ॥
स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद्विशेषणम् ।

शब्दप्रयोग कुतश्चित् निवर्त्य कुत्रचित् निवेशनात् अर्थवत्ता, तत्साफल्यात्[5]।

निवेशन च यो यस्माद् भिद्यते विनिवर्त्य तम् ॥१२६॥
तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।
स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२७॥

तिरिक्तस्य चाङ्गिनोनभ्युपगमादनर्थक स्यादि"ति ।

तदयुक्त। यतोन्य एवैकादिबुद्धिविषयाभावा अन्ये च समुदायादिबुद्धिविषया प्रतिभासन्ते। ये च विशिष्टावस्था समुदायादिबुद्धिविषयास्त[1] एवाङ्गिन उच्यन्तेन्यस्याङ्गिनो निषेधात्। यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिधर्मारम्भका इष्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभि समुदायबुद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधाभावात्। तेन सर्वसमुदायद्वित्वादिशब्दानामेकादिनिषेधो घटत एव ।

तस्मादित्यादि। यत सर्व वाक्य सावधारणम्वाक्यस्थानामेव पदाना[5]मर्थवत्ता। तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग इत्युपसहार । तत्साफल्यात् तस्य शब्दप्रयोगस्य साफल्यात्। एव सर्वशब्दाना यथोक्तविधिनाऽन्यापोहे वाच्ये।

यदुक्तम्भ[1]ट्टो द्यो त क रा भ्या ।

"अन्यापोहश्च किम्वाच्य किम्वाऽवाच्योयमिष्यते।
वाच्योपि विधिरूपेण यदि वान्यनिषेधत ॥
92a विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शन ।[6]
सर्वत्रान्यनिषेधोय शब्दार्थ इति वर्णित ॥
अनपोहव्युदासेन यद्यपोहोभिधीयते।
तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तव ॥
अथाप्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते।
तेनान्यापोहकृच्छब्द इति बाध्येत ते वच ॥
यस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवल ।
भवेदन्यनिवृत्त्यशस्स्वात्मैवान्यत्र गम्यत" इति ॥

तदयुक्त।[1] विधे शब्दार्थस्यार्थादन्यनिषेधस्याभ्युपगमात्।

यदि तर्हि विधिरेव शब्दार्थोर्थादन्यनिषेध (।) कथन्तर्ह्याचार्य दि ङ्ना गे न "शब्दोर्थान्तरव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहे"त्याद्युक्त (।)

न विरुध्यत इत्यत आह। निवेशन चेत्यादि। अनेन चैतद्दर्शयति(।) सकेतेपि तावद् विधिरूपेण शब्द प्रवर्त्तते किं पुनर्व्यवहार इति। यो वृक्षा[2]र्थो यस्मा-

---

[1] Ślokavārtika

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि[6] किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

दवृक्षाद् घटादेर्भिद्यते विनिवर्त्त्येत स वृक्षन्त्यक्त्वेत्यर्थ । निवेशन सकेतकरण वृक्षशब्दस्य द्रष्टव्य । तम्विनिवृत्त्येत्यनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भ-वति । क्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानाना वृक्षाणा यस्तद्भेदस्तस्मा-दवृक्षाद् भेद । अवृक्षाद् भिन्न स्वभाव । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्त[7]स्माद् वृक्षाद् भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदा ।

ततस्तेष्वसौ तद्भेदो विकल्पबुद्ध्या सर्वेष्वेवत्वेनारोप्यत इति समानाकार-भासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशन शब्दस्य । स चायमिति चशब्दोवधारणार्थ । स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो वाह्या-भिन्न ।

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावलक्ष[8]ण प्रोक्त आचार्य दिङ्नागेन । काय प्रोक्त इत्याह । अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भाग इत्यनेन । अस्य चार्थम्वृत्तौ व्यक्तीकरिष्याम ।

नन्वन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो वस्तुभाग परमार्थत एव शब्दान्न गृह्यत इत्याह । रूपं स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरूपस्य भेदस्यासत्त्वात् । विकल्प-प्रतिभासिनश्च बुद्धिवि[9]भ्रमात् ।

यदि भेदस्य न रूप किञ्चन कथन्तर्हि शब्दोन्यव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावाना-हेत्युच्यत इत्यत आह । तद्गतावित्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीय-व्यावृत्तस्य स्वभावस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्त्तन । (।१२७।)

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थादवृक्षनिवर्त्तन प्रतीयते । एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृ-त्तिविशिष्टत्वमुक्त । न तु परमार्थतो विशेषणविशेष्यभाव । तदाह । नेत्यादि । तत्रेत्यन्यापोहे शब्दार्थे आचार्यग्रन्थे वा । कश्चित् पर इत्यन्यस्मात् व्यावृत्तोर्थ । केनचिदन्यव्यावृत्तिलक्षणेन विशिष्टो न गम्यत इति ।

तेन यदुच्यते भट्टेन ।

न चान्यापोह[illegible] [illegible] ।
[illegible] परि[illegible] [illegible] ॥ 92b
[illegible] न स्यात् [illegible] ।

शब्दप्रयोग कुतश्चित् निवर्त्त्य कुत्रचित् निवेशनात् अर्थवत्ता, तत्साफल्यात्[5]।

निवेशन च यो यस्माद् भिद्यते विनिवर्त्त्य तम् ॥१२६॥
तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि ।
स चायमन्यव्यावृत्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२७॥

निमित्तस्य चाङ्गिनोनभ्युपगमादनर्थक स्यादि"ति।

तदयुक्त। यतोन्य एवैकादिबुद्धिविषयाभावा अन्ये च समुदायादिबुद्धिविषया प्रतिभासन्ते। ये च विशिष्टावस्था समुदायादिबुद्धिविषयास्त[4] एवाङ्गिन उच्य-न्तेऽस्याङ्गिनो निषेधात्। यादृग्भूताश्च ते परेण समुदायादिधर्मारम्भका इष्यन्ते तादृग्भूता एवास्माभि समुदायबुद्धिजनकत्वेन तदालम्बना इष्यन्ते विरोधा-भावात्। तेन सर्वसमुदायद्वित्वादिशब्दानामेकादिनिषेधो घटत एव।

तस्मादित्यादि। यत सर्व वाक्य सावधारणम्वाक्यस्थानामेव पदाना[6]मर्थ-वत्ता। तस्मात् सर्वशब्दप्रयोग इत्युपसहार। तत्साफल्यात् तस्य शब्दप्रयोगस्य साफल्यात्। एव सर्वशब्दाना यथोक्तविधिनाऽन्यापोहे वाच्ये।

यदुक्तम्भट्टोद्योतकराभ्या।

"अन्यापोहश्च किम्वाच्य किम्वाऽवाच्योयमिष्यते।
वाच्योऽपि विधिरूपेण यदि वान्यनिषेधत ॥
922 विध्यात्मनास्य वाच्यत्वे त्याज्यमेकान्तदर्शन।[6]
सर्वत्रान्यनिषेधोत्र शब्दार्थ इति वर्णित ॥
अन[ल]पोह्व्युदासेन यद्यपोहोभिधीयते।
तत्र तत्रैवमिच्छायामनवस्था भवेत्तव ॥
अथास्यवाच्य एवायमन्यापोहस्त्वयेष्यते।
तेनान्यापोह[कृच्छब्द] इति वाच्येन ते वच ॥
तस्माद् येष्वेव शब्देषु नञ्योगस्तेषु केवल।
भवेदन्यनिवृत्त्यश[स्त्वा]त्मैवान्यत्र गम्यत" इति ॥

तदयुक्त।[1] विधे शब्दार्थस्याचार्यादन्यनिषेधस्याभ्युपगमात्।

[illegible] विधिरेव शब्दार्थोऽर्थादन्यनिषेध (।) इत्यन्तत्वाचार्यदिङ्नागेन [illegible] निर्दिष्टत्वेन भावनाद्"इत्यायुक्त (।)

न [illegible]। निवेशन चेत्यादि। अनेन चैतद्दर्शयति (।) सर्व-[illegible] पुनर्व्यवहार इति। यो वृक्षार्थी यस्य-

---

[illegible]

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तं रूपं नास्याऽपि[6] किञ्चन ।
तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेऽन्यनिवर्त्तनम् ॥१२८॥
न तत्र गम्यते कश्चित् विशिष्टः केनचित् परः ।

दवृक्षाद् घटादेर्भिद्यते विनिवर्त्त्येत स वृक्षन्त्यक्त्वेत्यर्थ । निवेशन सकेतकरण वक्षशब्दस्य द्रष्टव्य । तम्बिनिवृत्त्येत्यनेनावृक्षे वृक्षशब्दो न सकेत्यत इत्युक्तम्भवति । क्व पुनस्तन्निवेशनमित्याह । भेदे भिद्यमानाना वृक्षाणा यस्तद्भेदस्तस्मादवृक्षाद् भेद । अवृक्षाद् भिन्न स्वभाव । यथैव ह्येको वृक्षविशेषस्त[7]स्माद् वृक्षाद् भिन्नस्तथा सर्वे वृक्षभेदा ।

ततस्तेष्वमौ तद्भेदो विकल्पबुद्धया सर्वेष्वेकत्वेनारोप्यत इति समानाकारभासी भवति । तस्मिन् समानाकारभासिनि तद्भेदे भिन्नस्वभावे निवेशन शब्दस्य । स चार्यमिति चशब्दोवधारणार्थं । स एवायम्विकल्पप्रतिभास्याकारो वाह्याभिन्न ।

यद्वा स एव तद्भेदोऽवृक्षाद् भिन्नस्वभावलक्ष[8]ण प्रोक्त आचार्य दि ङ् ना गे न । कथ प्रोक्त इत्याह । अन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुन कश्चिद् भाग इत्यनेन । अस्य चार्थम्वृत्तौ व्यक्तीकरिष्याम ।

नन्वन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो वस्तुभाग परमार्थत एव कस्मान्न गृह्यत इत्याह । रूपं स्वभावो नास्यापि भेदस्य किञ्चन निवृत्तिरपस्य भेदस्यासम्पात् । विकल्पप्रतिभासिनश्च बुद्धिवि[9]भ्रमात् ।

यदि भेदस्य न रूप किञ्चन कथन्तर्हि शब्दोन्यव्यावृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्युच्यत इत्यत आह । तद्गतावित्यादि । तस्य यथोक्तस्य भेदस्य विजातीयव्यावृत्तस्य स्वभावस्य विधिरूपेण गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्त्तन । (।१२८।)

तथा हि वृक्ष इत्युक्तेऽर्थादवृक्षनिवर्त्तन प्रतीयते । एतावन्मात्रेण चान्यव्यावृत्तिविशिष्टत्वमुक्त । न तु परमार्थतो विशेषणविशेष्यभाव । तदाह । नेत्यादि । तत्रेत्यन्यापोहे शब्दार्थे आ चा र्य पक्षे वा । कश्चित् पर इत्यन्यस्माद् व्यावृत्तोर्थ । केनचिदन्यव्यावृत्तिलक्षणेन विशिष्टो न गम्यत इति ।

तेन यदुच्यते भ ट्टे न ।

न चासाधारणवस्तु गम्यतेऽपोहवत्तया ।
यथ वा परिकल्प्येत सम्बन्धो[?] वस्तुवस्तुनो ॥ 92b
स्वरूपसत्त्वमात्रेण न स्यात् किञ्चिद्विशेषणम् ।

गत इत्यर्थे कस्मिंश्चिद् नार्थान्तरव्यावृत्तिः यया विशिष्टा ये शब्दैश्चोद्यन्ते दण्डिवत् निमित्तभूता। भिद्यमानयोर्द्वयोर्भेदस्य उभयगतत्वात्, एकगतभेदाभिधानेऽपि नान्तरीयकस्तदन्याक्षेपो भवति। तस्मात् न तयोर्विशेषणविशेष्यभावः। एकभेदाभिधानेऽपि अन्यव्यावृत्तिगतिः[5]। अन्वयव्यतिरेकचोदनया

भेदस्तद्विशिष्टो गत इत्युच्यते। आ चा र्ये णेति।

यद्वा (।) तस्य यथोक्तस्य वस्तुभेदस्य शब्दाद् **गते** प्रतिपत्ते सावधारणत्वेन **तद्रुपा**[3]धित्वात्। सा तदन्यनिवृत्तिरुपाधिरर्थाक्षेपाद् यस्यास्तद्गते सा तथोक्ता। तदन्यनिवृत्तिनान्तरीयकत्वमेव तदुपाधित्वं।

एतदुक्तम्भवति। यार्थान्तरव्यावृत्तिरर्थाद् गम्यते तन्नान्तरीयकत्वात्स एव। भेदः शब्दाद् गम्यमानोन्यव्यावृत्त्या विशिष्टो गत इत्युच्यत आ चा र्ये णेति।

नन्वर्थान्तरव्यावृत्तिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता। **यया विशिष्टा** बाह्या **अर्था**[4] **गवादिशब्दैश्चोद्यन्ते** अप्रतीते। **दण्डिवदिति** वैधर्म्यदृष्टान्तः। यथा दण्डद्वारेण तद्वान् दण्डीत्युच्यते। नैवं व्यावृत्तिद्वारेण व्यावृत्तिमानिति। कस्माद् व्यावृत्तिरर्थान्तरभूता नेत्याह। **द्वयोर्हीत्यादि**। यस्माद् **द्वयोर्वृ**क्षावृक्षयोः परस्परम्भिद्य**मानयोर्यो भेदस्तस्योभयगतत्वात्**। वृक्षावृक्षगतत्वाद् वृक्षावृक्षभिन्नस्वभावत्वादित्यर्थः। तेनै**कग**[5]**तभेदाभिधानेपि**। अवृक्षापेक्षया वृक्षगतो यो भेदः। भिन्नस्वभावस्तस्य शब्देनाभिधानेपि **नान्तरीयकस्तदन्याक्षेपो भवति**। अवृक्षापेक्षया वृक्षगतस्य भेदस्यावृक्षनिवृत्तिलक्षणस्य वृक्षापेक्षयाप्यवृक्षगतस्य वृक्षनिवृत्तिलक्षणस्याक्षेपो भवति। इतिशब्दो हेतौ। अस्माद्धेतोस्तदुपाधित्वात् तद्विशिष्टो गत इत्युक्तमित्यध्याहा[6]रः। **न तयो**रित्येकगतस्य भेदस्य तदन्यव्यावृत्तेश्च **न विशेषणविशेष्यभावः।**

कः पुनरयमेकगतो भेदः का च तदन्यव्यावृत्तिर्येनान्यव्यावृत्तिनान्तरीयकस्यैकगतभेदस्य शब्दात् प्रत्ययो भवतीति चेत्।

उच्यते। वृक्षशब्दवाच्यस्तावद् विकल्पबुद्धिप्रतिभासी शाखादिमदाकारः सर्व-
63b वृक्षेष्वभिन्नरूप इवातद्रूपेभ्यो भिन्न इव भा[7]समान एव गतो भेदो भिन्नः स्वभाव इत्यर्थः। एवं घटादिशब्दवाच्योप्येकगतो भेदो द्रष्टव्यः। तम्भेदं च प्रतिपादयन् शब्दो विजातीयनिर्वृत्तिं प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणामर्थाद् गमयति सा तदन्यव्यावृत्तिः।

ननु यद्यन्यव्यावृत्तिविशिष्टो वस्तुभागो न गम्यते किमर्थन्तर्ह्यन्यव्यावृत्तिविशिष्ट इत्याद्युक्तमित्याह। **एकभेदाभिधान** इत्यादि। यश्चायं यथा विभक्त एकग[1]तो भेदः स एव शब्देन चोद्यते (।) तत्प्रतीतिरेवान्वयगतिः (।) या त्वर्थाद्

व्यवहारादृगता शब्दानां दर्शयन् "तद्व्यावृत्त्या गम्यते।" इत्यनेनापि व्यतिरेक उक्तः। अत एव शब्दे तदन्यव्यावृत्तिः स्वार्थाभिधानं च न व्यापारद्वयम्। स्वार्थस्याभिधानादेव तदन्यव्यावृत्तिगतिः स्वार्थस्य भेदरूपत्वात्। न ह्यन्वयोऽन्यावृत्तिमतो नाप्यनन्वयिनो व्यावृत्तिः।[7] एकान्वयस्य परिहार्याभावे, तदेक- [illegible]

अन्यव्यावृत्तिगतिः सा व्यतिरेकगतिः (।) एवमन्वयव्यतिरेका [illegible] भवति (।) तेनान्वयव्यतिरेकचोदनया [illegible] प्राप्ता। तथा नोऽन्यथा व्यवहारात्प्रवृत्ता शब्दानां दर्शयन्नाचार्यो [illegible] "तद्व्यावृत्त्या गम्यते वस्तुभाग" इति। तथा तद्विशिष्टो देशा [illegible] व्यतिरेक उक्तः। वस्तुभागत्वेनान्यत्र। [illegible] स्वार्थमभिधत्ते [illegible] स एव स्वार्थस्तदन्यव्यावृत्तिरपि [illegible] गमयन्तीत्यर्थः।

यदि [illegible]

[illegible]

तस्मात् [illegible]

[illegible]

परमार्थं । कथन्तर्हि अभिन्नस्य वस्तुन शब्देन चोदने तस्यैवान्यतो भेदात्,
58a अनशस्य एकस्य भेदस्य[7] चोदने सर्वभेदगते, तत्र कथं शब्दप्रमाणान्तराणि व्यर्थानि न स्युरिति चेत्। नैष दोष । यस्मात्—

एकार्थश्लेषविच्छेद एको व्याप्रियते ध्वनिः ॥१३१॥
लिङ्गं वा तत्र विच्छिन्न[1] वाह्यं वस्तु न किञ्चन ।
यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः ॥१३२॥

दनुभवद्वारेण वृक्षोऽयं नावृक्ष इत्येव निश्चय उत्पद्यते। तेनान्यनिवृत्ति प्रतिषेध-
5b विकल्पेन कल्पिता। यथामकेन च वृक्षादौ शब्द प्रवर्त्तमानोर्थादन्यनिवृत्तिमाक्षिपति। अन्यनिवृत्तिविकल्पमाक्षिपतीत्यर्थं । तेनान्यनिवृत्त्या विशिष्टो। वस्तुभागो गम्यत इत्युच्यत इति।

यदि व्यावृत्तय सामान्यभूता वहिर्वस्तुत्वेन नेष्यन्ते। नापि परपरिकल्पित सामान्यमेव सति वाह्यम्वस्त्वेव वाच्यमापतित। तत्र च दोष इत्याह। कथन्तर्हीति। अ[1]भिन्नस्य निरंशस्य वस्तुन शब्देन चोदने उपलक्षण_चैतत् लिंगेन प्रतिपादने। तस्यैवाभिन्नस्य वस्तुन एकस्माद् भिन्नस्य पुनरन्यतोपि भेदात्। तथा हि येन स्वभावेन न शब्दोऽकृतकाद् भिन्नस्तेनैव मूर्त्तानित्यत्वाच्च। तस्यानंशत्वात्। अनंशस्य च वस्तुन कृतकशब्देनैकस्याकृतकाद् भेदस्य भिन्नस्य स्वभावस्य चोदने। तथा लिंगेन प्रतिपादने सर्वभे[4]दगतेस्सर्वेभ्यो भिन्नस्य स्वभावस्य प्रतिपत्ते। तत्रानंशे वस्तुनि कथ शब्दप्रमाणान्तराणि व्यर्थानि न स्यु। एकेन शब्देन चोदने शब्दान्तराणा वैयर्थ्यं स्यात्। एकेन लिङ्गेन प्रतिपादने प्रमाणान्तराणा वैयर्थ्यं स्यात्।

यस्मादित्यादिना परिहरति। तस्माद् यो येन धर्मेण विशेष सम्प्रतीयत (१।८८) इत्यादिना प्रागेवैत वाच्यस्यपरिहृतम[5]धिकविधानार्थन्तु पुनरुपन्यास। एकार्थश्लेषविच्छेद (।) स च प्रतिपत्तिभेदेनानेक । तत्रेति वुद्धि-प्रतिभासिनि धर्मिणि वा प्रतिवन्नत्वेनास्ते। वाह्यतयाध्यस्तस्यैव वुद्ध्याकारस्य शब्दवाच्यत्वात्। न पुनर्वाह्यस्तद्बुद्ध्याकारो वा केवल शब्दवाच्य स्वलक्षणत्वात्। तत्र धर्मिणि विविक्ततया स्वार्थप्रतिपत्तिद्वारेणैकार्थ[4]श्लेषविच्छेदे सत्यत एको ध्वनिर्व्याप्रियते। (।१३०॥)

लिङ्ग चैकार्थश्लेषविच्छेदे व्याप्रियते। तत्र स्वार्थाभिधानद्वारेण समारोप-व्यवच्छेदे शब्दप्रमाणान्तराणा सार्थकत्वमिति यावत्। न पुनर्ज्ञानाद् व्यतिरिक्त-स्वलक्षणस्य स्वलक्षण (।) स्वलक्षणाद् वा व्यतिरिक्तस्याभ्यस्तु सामान्यलक्षण-स्य च विच्छेदान्तर। तस्य वस्तुनोऽभिधानतोऽविकल वस्तुस्वभावे गतिर्भवेत्।

कुर्वन्नानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः ।

यथा बाह्यान्तर्भेदसंसृष्टया बुद्धया स्वस्यैव पर्थक्रियायोग्यमध्यवसाय शब्दार्थ उपयुज्यत इति पूर्वोक्तवत्। तैस्तैर्भ्रान्तिकारणैः संसृष्टरूप इव प्रतिभासमाने यथासंकेतं व्यवच्छेदार्थं तत्रैव ते व्याप्रियन्ते। न ह्येकसाध्यमपि व्यवच्छेदमन्य करोति संकेतप्रतिनियमात्। नैव विच्छिन्नं किञ्चिद् वस्तु आक्षिप्यते। यस्याभिधानात् वस्तुबलेन सर्वथा गति. स्यात् शब्दाना। बुद्धि-विषयत्वात्[1]।

तत्र च अवस्तुनि वस्तुसामर्थ्याभावात्। तथाभूतेनायं व्यवहार. सम्यग्-

---

वस्तुसामर्थ्याद् वस्तुवशात् । यतश्च शब्द स्वाभिधानद्वारेण व्यवच्छेदं करोति तत कारणात् त त व्यवच्छेद कुर्वन्नानाफल शब्दो भवत्येकाधारश्च । कथ। अर्थक्रियायोग्यमध्यवसाय । अनर्थक्रियाकारिणापि स्वाभासमर्थक्रियाकारित्वेन स्वलक्षणरूपत्वेनाध्यस्येत्यर्थ । तत्रैवेति बुद्धिप्रतिभासे बाह्यतयाध्यस्ते। किंभूते। तैस्तैर्भ्रान्तिकारणैः संसृष्टरूप इव भाति । (।१३१॥) ९६।

सदृशापरोत्पत्त्यादिभिर्भ्रान्तिहेतुभिर्नित्याद्याकारेण संसृष्टरूप इव प्रतिभास-माने । तेऽनित्यादिशब्दा यथासंकेत यस्य यस्य समारोपस्य व्यवच्छेदार्थं। स्वप्रतिभासे संकेत कृत । तस्य तस्य प्रतियोगिनो व्यवच्छेदाय व्याप्रियन्ते। संकेतानुरूपमेव प्रतिपाद[1]यन्नाह। न चेत्यादि। ह्यर्थे चशब्द । यतो यथासंकेत व्यापारस्ततो न ह्येकशब्दसाध्य व्यवच्छेदमन्य शब्द करोति। किङ्कारण(।) संकेतप्रतिनियमात्। एकैव व्यवच्छेदार्थम्बुद्धयाकारोऽविभक्तबाह्यरूपे शब्दनिवेश-नात्। व्यवहारकालेपि स्वार्थाभिधानद्वारेण तन्तमेव व्यवच्छेद प्रत्याययतीत्यर्थ । शब्दग्रहणमुपलक्षणमेव लिङ्ग[2]मपीति द्रष्टव्य।

नन्वध्यवसितबाह्यरूपत्वाच्छब्दार्थस्य ततश्च शब्देनस्वलक्षणस्य सर्वात्मना विषयीकरणात् कथ न शब्दान्तराणाम्वैयर्थ्यमित्याह न चेत्यादि। अवधारणश्च शब्द । नैव विच्छिन्नं ज्ञानाकाराद् भिन्न किञ्चिद् वस्तु । स्वलक्षण स्वलक्षणाद् व्यतिरिक्त सामान्यलक्षणमन्यनिवृत्तिलक्षण वाक्षिप्यते गृह्यते शब्देन लिङ्गेन वा। यस्या[3]भिधानाद् वस्तुबलेनेति वस्तुग्रहे निरशत्वाद् वस्तुन सर्वथा गतिः स्यात्। धर्माणान्ततो व्यतिरेकात्। व्यतिरेकेप्युपाधीना नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिना-त्मनो ग्रह (१।५४) इत्यादिना सर्वथाग्रहणस्योक्तत्वात् । कस्मात्पुनर्विच्छिन्न-म्वस्तुनाक्षिप्यत इत्यत आह। शब्दानामित्यादि ।

एतदुक्तम्भवति। यतो बुद्धयाकारमवाच्यम्बाह्यमध्यवस्यन्ति शब्दान्तरो

भूतेन नानैकधर्मभेदाभेदाः। प्रतिभास[5]विप्लवानुसारीति तस्य तत्प्रतिबन्धभूते ऽपितथा तदव्यभिचारः। ततो वितथात् प्रवृत्तस्यान्ते तथाभूतएव वस्तुनि ज्ञानसंवादात्। न पुनर्भिन्नाकारग्राहिणा ज्ञानं शब्दा[6]नामेकवस्तुविषयत्वात्। नानाफल शब्द एकाधारो नास्ति व्याघातात्। यथावर्णिते बुद्धिप्रतिभासाश्रये न दोष।

विच्छिन्नवस्तुग्राहका इव भवन्तीत्यर्थ। बुद्धेर्विप्लवश्च बुद्धयाकारस्य बहीरूपतया ग्रह। तद्विषयत्वाच्छब्दाना। बुद्धिविप्लवेपि वाच्यवस्तुसामर्थ्यादखिले गति। किन्नेति चेदाह। **तत्र चे**त्यादि। तत्र बुद्धिविप्लवेऽवस्तुनि वस्तुसामर्थ्याभावात्।

यद्यपि बुद्धयाकारो ज्ञानस्वलक्षणत्वाद्वस्तु। तथाप्यसौ शब्दैर्विकल्पैर्वा बाह्या[5]-भिन्नतयाध्यस्तोऽवस्त्वेव। तेन शब्दो विकल्पो वा न स्वलक्षणविषयो यथावदेकस्यापि बाह्यस्य ज्ञानाकारस्य वाऽग्रहणादिति।

यदि बुद्धिविप्लवविषया एव सर्वशब्दा कथ कृतकानित्यादिशब्दानान्तथाभूते वस्तुन्यव्यभिचार इत्यत आह। **तथाभूते**त्यादि। ततस्ततोऽकृतकनित्यादेर्भिन्नस्यार्थस्यानुभवद्वारेणेत्यर्थ। अय व्य[6]वहार इति सम्बन्ध। किम्भूत (।) **नानै**केत्यादि। नाना एकश्च नानैक। तच्च **धर्म**श्चेति कर्मधारय। ततो **भेदाभे**दशब्दाभ्यान्त्रिपदो द्वन्द्व। **नानैकधर्मभेदाभेदा** एव बुद्धौ **प्रतिभा**सन्त इति प्रतिभासास्त एव विप्लवो
96b भ्रान्तत्वात्। **तदनुसारी** तेनाकारेण प्रवृत्त। **इति हेतोस्तस्य** व्यवहारस्य **तत्प्रतिबन्धे**[7] तस्मिंस्तथाभूते स्वलक्षणे पारम्पर्येणोत्पत्तिप्रतिबन्धे सति **तदव्यभिचार**। वस्त्वव्यभिचार। यथा हि कृतकाद्याकारा शब्दा विप्लवास्तथावस्तूनामपि कृतकादिरूपेण परमार्थतोवस्थानमित्यनेनाकारेणाव्यभिचारो द्रष्टव्य।

एतदेवाह। **ततोपी**त्यादि। ततो बुद्धिविप्लवविषयाच्छब्दाद् व्यवहारात् परार्थानुमानलक्षणा[1]द् **वितथा**दिति भ्रान्तात्। **प्रवृत्तस्यान्ते** प्रवृत्तिपरिसमाप्तौ **तथाभूत एव** कृतकादिरूप **एव वस्तुनि** नत्वकृतकादिरूपे। अनेनाव्यभिचारस्वरूपमुक्त। **ज्ञानसम्वादात्** स्वलक्षणग्राहिज्ञानोत्पत्ते शब्दस्य वा ज्ञानस्य सम्वादात्।

अस्मिन्नेवान्यापोहे शब्दार्थे सामानाधिकरण्य सिध्यति न तु वस्तुनीत्याह। **न पुनर्भिन्ने**त्यादि। भिन्ना आकारा जाति[2]गुणादय शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता। तद्ग्राहिणा ज्ञानशब्दानामेकवस्तुविषयत्वात्। शब्द एकाधार इति सम्बन्ध। यदि हि भिन्नाकार ज्ञानमेकवस्तुविषयम्प्रवर्त्तेत ततस्तदनुसारेण शब्दोपि तथा स्यात्। तथा च **नानाफल शब्द एकाधार** इति भवेत्सामानाधिकरण्य तच्च **नास्ति व्याघातात्**। तथा हि नीलोत्पलशब्दयोरेक वा[3] वस्तुवाच्य स्यादनेकम्वा। आद्ये पक्षे एकेनैव शब्देन निरंशस्य वस्तुन सर्वात्मनाभिधानात्। द्वितीयस्य शब्दस्याप्रवृत्ति स्यात् प्रवृत्तौ वा पर्यायतेति न नानाफलत्व। द्वितीये पक्ष एकाधारता नास्ति।

विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य[7] वर्त्तते ॥१३३॥
यदान्यं तत्र स व्याप्त एकत्वेन च भासते।
सामानाधिकरण्यं स्यात् तदा बुद्‍ध्यनुरोधत. ॥१३४॥
वस्तुधर्मस्य सस्पर्शो विच्छेदकरणे ध्वने ।

घटपटादिशब्दवज्ञानाविषयत्वात् ।

अथ मत (।) नीलशब्दो नीलगुणविशिष्टन्द्रव्यमाह। [illegible] शब्दो [illegible] जातिविशिष्टन्तदेव द्रव्यमाह। अतो विशेषणयोर्भेदा[illegible] शब्दो [illegible] भेदादेकाधार इति ।

तदप्यसत्। यतो नीलगुणेन विशिष्टद्रव्य[illegible] [illegible] नाभिधीयते निरस्तत्वात्। तत [illegible] द्रव्यस्योत[illegible] [illegible] हितोस्ति यदुत्पल[illegible]नाभिधीयेतेति (।) तथैव [illegible] न स्यात्। [illegible] [illegible] द्रव्यस्य भेदस्तदाप्येकाधारता न स्यात्। [illegible] यथावर्ण्णित इत्यादि। बुद्धिप्रतिभास आश्रयो यस्य [illegible]

यथा [illegible] दोषस्तथा [illegible] सूचयन्[illegible] एक [illegible] ॥१३३॥) [illegible] अप्रतिक्षिप्य[6] वर्त्तते [illegible]

स [illegible] प्रतिभासते। [illegible]

[illegible] स्याद् बुद्ध्यनुरोधत ।

[illegible]

न सामान्यस्य वृत्तिर्विशेष इति चेत्। न। भेदाभावात्। तद्धि एकरूप सामान्य वा भवेद् विशेषो वा। न ह्यसति रूपभेदेऽप्रविभागो युक्त, सति वा
७9a अव्यतिरेको[7] न स्यादित्युक्तम्। तद् अयमविभागो निरन्वयोऽपि न सान्वय.।

योपि सामान्य भिन्नमेवाह तत्रापि—

अभेदव्यवहाराश्च भेदे[1] स्युरनिबन्धनाः।

यथास्व शब्दाना भिन्नार्थाभिधाने कथ एकार्थबुद्ध्याश्रया स्यु[1] अर्थान्तराभिधायिनश्च निराकाक्षत्वात् आकाक्षाभावे कथ विशेषणविशेष्य[2]भावः?

स्यैव समर्थन। तद्धि वस्त्वेकरूपमेकात्मक मत्। सामान्यम्वा भवेद् विशेषो वेति। सामान्याद विशेषस्याव्यतिरेकात् सामान्यमेव स्यात्। विशेष एव वा विशेषा-दव्यतिरेकात् सामान्यस्य। न त्वेकं द्विरूप। यतो न ह्यसति रूपभेदेऽप्रविभाग इति सामान्य विशेष इति च। सति वा प्रविभागे सामान्यविशे[5]षयोरव्यतिरेको न स्यादित्युक्त प्राक्। तदिति तस्मादयम्वस्त्वात्मा। अविभाग इत्यनश ।

यदि सामान्यमेव तदान्वियाद् व्यक्त्यन्तरङ्गच्छेत्। अथ विशेषात्मक एव। तदा न वान्वियात्। एकस्य तु विरुद्धधर्मद्वयासम्भव इति यावत्। तदेवाह (।) न पुनरित्यादि।

योपीति वै शे षि कादि । द्रव्याद् भिन्नमेव सामान्य शब्दवाच्यमाह। व्यक्ते सामान्या[6]नाम्भेदेऽभ्युपगम्यमानेऽभेदव्यवहारा सामानाधिकरण्यादिव्यवहारा स्युरनिबन्धना.। यथास्वमिति। वीप्सायामव्ययीभाव । तथा हि नीलोत्पलादिशब्दा यथास्वन्नीलोत्पलादिम्परस्परभिन्न सामान्यमाहु । यदापि नीलशब्दो नीलगुणाभि-
98a धायीष्यते तदापि भिन्नार्थाभिधानमस्त्येव। एको धर्मी अर्थो विषयो यस्या बुद्धेस्सा (।) एकार्था चासौ बुद्धिश्चेति कर्मधारय पुम्वद्भावश्च। अस्या आश्रया कारण कथ स्यु । ततश्च सामानाधिकरण्य न स्यादिति भाव ।

यदि नीलोत्पलादिशब्दा विशेषणद्वययुक्तैकधर्मिविषया बुद्धि जनयेयु । तदे-कार्थप्रतिपादनेन स्यात् सामानाधिकरण्यन्तच्च नास्ति। व्यक्तेरर्थान्तर सामान्य-न्तदभिधायिनश्चानाक्षेपकास्तद्गताना भेदानान्तदपरि[1]त्यागेन वृत्तिराक्षेप न तथा। कस्मात् (।) निराकाक्षत्वात्। यदा वृक्षशब्दो वृक्षत्वमेवाभिधत्ते। तदा तस्य निर्विशेषणत्वात् तावतैवासौ निराकाक्ष इति कथन्धवादीनाक्षिपेत्। अनाक्षिप्ताश्च कथ वृक्षशब्दार्थस्य भेदा धवादयोऽतद्भेदत्वाच्च कथ वृक्ष शिशपेति विशेषण-विशेष्यभाव । तदाह। कथमित्यादि। सामान्यविशिष्टस्य द्रव्यस्याभिधा[2]नान्न

सर्वत्र भावाद् व्यावृत्तेर्नैते दोषाः प्रसंगिनः ॥१३८॥

यथा हि एकः तस्माद् भिन्नः तथाऽन्योपीति भेदस्यासामान्यदोषो नास्ति। परिशिष्टाभावः[3] प्रागेव उक्तः।

अपि च।

एककार्येषु भेदेषु तत्कार्यपरिचोदने ॥१३९॥
गौरवाशक्तिवैफल्याद् भेदाख्यायाः समा श्रुतिः।
कृता वृद्धैरतत्कार्यव्यावृत्तिविनिबन्धना ॥१४०॥[4]

यथोक्तो दोष इति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्। विशेषणविशिष्टस्यापि द्रव्यस्याभिधाने वस्तुसामर्थ्यादेकस्मादपि शब्दादखिलगते शब्दान्तरस्य तत्राप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ नार्थवत्तेति। तदेव वस्तुशब्दार्थवादिनो न कथञ्चित्सामानाधिकरण्यादिसम्भवः।

सामान्यमपि तेषां न सम्भवतीत्युक्तं। तथा हि यदा तावत्स्वलक्षणाद्व्यतिरिक्तं सामान्यं तदा स्वलक्षणवद् व्यक्त्यन्तराननुगमादसामान्यं (।) व्यतिरेकेऽपि कथमन्यस्य समान्यमतिप्रसङ्गादित्यादि प्रागुक्तं।

व्यावृत्तिवादिनस्त्वयमदोष इत्याह। **सर्वत्रे**त्यादि। एते दोषा इति सामान्य-सामानाधिकरण्याभावादयः। **यथा** हीत्यादि। **एको** गोभेदः शाबलेयस्तस्माद-गोस्वभावाद् **भिन्नस्तथान्योपि** बाहुलेयादि (।) अतो विजातीयव्यावृत्तः[4] स्वभावः सर्वत्र तुल्य इति **भेदस्य** विजातीयभिन्नस्य स्वभावस्य [illegible] सर्वत्र [illegible]-भेदेनाध्यस्तस्या**सामान्यदोषो नास्ति। परिशिष्टाभाव** इति सामानाधिकरण्याद्य-भावः प्रागेवोक्तः। 'विच्छेदं सूचयन्नेव सर्वान्निक्षिप्य वर्तते' (१।१३३) इत्यादिना।

एतस्मादेव विजातीयव्यावृत्तः स्वभावः सर्वत्र [illegible] शब्दाभिधेयः प्रति[illegible] [illegible] शब्दो नियुज्यत इत्याह। **अपि चे**त्यादि। **तत्कार्यपरिचोदने** [illegible]। [illegible] परिचोदनार्थं। **एककार्येषु भेदेषु** [illegible] **समा** [illegible] **श्रुतिः। कृता** [illegible]। **वृद्धै**[illegible]। तत्कार्या[illegible] [illegible] [illegible]**व्यावृत्तिस्तन्निबन्धना**[6] [illegible]। (।१३८॥)

ननु यदि न सामान्ये [illegible] [illegible]-वात्। न च [illegible]।

[illegible]। [illegible]-करणाभिधायिन [illegible]।

न भावे सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।
यद् रूपं शावलेयस्य बाहुलेयस्य-नास्ति तत् ॥१४१॥
अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च विद्यते ।
अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥१४२॥
तस्मात् तत्कार्यतापीष्टाऽतत्कार्यादेव भिन्नता ।
चक्षुरादौ यथारूपविज्ञानैकफले क्वचित् ॥१४३॥
अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति ।
सकृत् सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साङ्केतिकी श्रुतिम् ॥१४४॥

---

b तेन[7] यद्यपि बुद्धिपरिवर्त्तिनो भावा सामान्यरूपास्तथापि तेष्वेव बहुषु बहिरिव परिस्फुरत्स्वेक शब्दो निवेश्यते (।) न तु तेषु सर्वेषु भिन्नरूपे सामान्ये स्थिते प्रतिव्यक्ति भिन्नेव श्रुति कस्मान्न सकेतितेत्याह। गौरवेत्यादि। गौरवाद् (सामान्य)[1] अशक्तेर्वैफल्याच्च भेदाख्याया भिन्नाया श्रुते । यद्वा भेदाख्याया भेदकथनस्य। एतच्च वृत्तौ स्पष्टयिष्याम । न भावे वस्तुभू[1]ते सामान्ये समा श्रुति कृता। किं कारण सर्वभावाना स्वभावस्य स्वरूपस्य व्यवस्थितेरसाकर्यात्।

यद्रूप शावलेयस्येत्यादिना व्यवस्थितस्वभावत्वमाह। ततो नाव्यतिरिक्त सामान्य। व्यतिरिक्तमपि स्वस्मिन् स्वभावेवस्थित तदपि कथ व्यक्तीना समान रूप। न ह्यन्येनान्ये समाना इत्युक्त। सास्नाद्याकारप्रत्ययस्य हेतवोऽतत्कार्यास्तेभ्यो व्यावृ[4]त्तिर्व्यावृत्त स्वभाव । द्वयोरिति शावलेयबाहुलेययो । तस्मादतत्कार्यव्यावृत्तिभिन्नानामप्यविरुद्धेति। नैवार्थाभेद शब्दाभेदस्य कारणमेष्टव्य यतोर्थादभेदेन विना शब्दाभेदो न युज्यते। कथन्तर्हि बहुष्वेका श्रुतिरर्थाभेद एव प्रवृत्तेरित्यत आह्। तस्मादित्यादि। यापीयन्तत्कार्यतैककार्यतेष्टा यस्या परिचोदनार्थम्बहुष्वेका श्रुतिरित्यु[3]क्त साप्यतत्कार्यादेव भिन्नता द्रष्टव्या। बहूनामतत्कार्यादेव भिन्न स्वभावो द्रष्टव्य ।

न तु तत्कार्यता नाम सामान्यमस्ति। विनापि च सामान्ये यथा विलक्षणेष्वेकशब्दनिवेशो न विरुद्धस्तथा दर्शयन्नाह्। चक्षुरादावित्यादि। रूपविज्ञानमेकफल यस्य चक्षुरादेरिति विग्रह । क्वचिदिति यस्मिन् काले विज्ञानजननसमर्थास्ते चोदयितु[4]मिष्टा । अथवा क्वचित् काले साकेतिकी श्रुति कुर्यादिति सम्बन्ध । इत्यर्थं कुर्यादित्याह्। अविशेषेण सामान्येन । तत्कार्यस्य चक्षुर्विज्ञानैककार्यस्य कारणकलापस्य परेभ्य प्रकाशनसम्भवे सति। यदा तु चक्षुरादीनामसाधारण-

---

[1] In the margin.

कुर्याद्दतेऽपि तद् रूप सामान्याद् व्यतिरेकिणः।

अभिन्नमभन्तरेण यथा बहुषु एका श्रुति, तेषा एकवृत्तेरन्यत्र प्रत्यया-जननात्। अप्रत्यासत्तिके च प्रत्ययजननेऽतिप्रसगात्, तेषु च एक श्रुतिप्रवृत्तो 459b अर्थाभाव एकार्थनियोगाभावात्, भिन्नस्वभावाना पृथक् नियोगे यथाचोदिताना विभागापरिज्ञानात् इति। तस्यापि एकमेवेति लोकेन शब्दो निवेदानीयो।

कार्यत्व चोद्यते। तदा नैका श्रुतिस्तेषु सकेत्यत इत्यर्थ। सकृदेव [illegible] सर्वस्य कारणकलापस्य प्रतीत्यर्थं। ऋतेपीत्यादि। तेषा चक्षुरादीनान्तद्रूपसामान्यमर्थेनैन-कार्यत्वलक्षणस्य सामान्यस्य व्यतिरिक्तस्याभावेपीत्यर्थ। ननैव तेषा सामान्य-मिति चेन्न तस्या अविशेषात् सर्वदा सर्वत्र चक्षुर्विज्ञानप्रसङ्गात्। अभिन्नमर्थमन्तरेणेति सामान्यमवस्तुभूतम्विना। बहुषु शावलेयादिषु। तेषामिति शावलेयादि-भेदाना। यदि तेषा सामान्य स्यात्तदा तत्र सामान्ये शब्दनिवेशात् सर्वत्र भेदे निवेशित स्यात्। एकन्तु सामान्य विना बहुष्वेकशब्दसन्निवेशो न युक्त। [illegible] शब्द सकेत्यमान एकत्रैव भेदे सकेतित स्यात्। तथा चैकवृत्तेरेकत्र भेदे [illegible]-शस्यान्यत्र भेदे विलक्षणे प्रत्ययाजननात्। द्वितीया गो[illegible] [illegible] गौरित्यत्र न प्रतीयेत। तत्र प्रत्यासत्तिनिबन्धनस्य सामान्यस्याभावात्। [illegible] 99a भावेपि शावलेये निवेशिनो प्रत्यासन्ने वाहुलेये पत्यय जनयिष्यतीति चेदाह। अप्र-त्यासत्तिके चेत्यादि। अतिप्रसङ्गात्। गोशब्दादश्वेपि प्रतीति स्यात्। [illegible] देक सामान्य विना बहुष्वेकशब्दनिवेशाभाव उक्त।

अभ्युपगम्य दोषान्तरमाह। तेषु चेत्यादि। तथा हि [illegible] [illegible]ऽनेकवृत्तिमेकमर्थ प्रतिपादयति। नानेक वा भेदान् [illegible]। [illegible]-माह। एकार्थनियोगाभावादिति। [illegible] [illegible] [illegible]-देवार्थप्रतिपादन। द्वितीयमाह। भिन्नेत्यादि। भिन्नस्वभावाना [illegible] शावलेयादीना प्रतिपत्त [illegible]। [illegible] [illegible] भेदे। [illegible] नियोगे। [illegible] [illegible]। [illegible]। यथाचोदिता [illegible] [illegible] गोदिताना विभागापरिज्ञानात् [illegible]। एव हि [illegible] पृथक् [illegible]।

यदि [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

तस्यापीत्या [illegible]। [illegible]। लोकेन शब्दो निवेदनीय [illegible]। [illegible]। [illegible]।

न भावे सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः ।
यद् रूपं शावलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत् ॥१४१॥
अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च विद्यते ।
अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥१४२॥
तस्मात् तत्कार्यतापीष्टाऽतत्कार्यादेव भिन्नता ।
चक्षुरादौ यथारूपविज्ञानैकफले क्वचित् ॥१४३॥
अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति ।
सकृत् सर्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साङ्केतिकीं श्रुतिम् ॥१४४॥

3b तेन[7] यद्यपि बुद्धिपरिवर्तिनो भावा सामान्यरूपाण्यपि तेष्वेव बहुष बहिरिव परिस्फुरत्स्वेक शब्दो निवेश्यते (।) न तु तेषु सर्वेषु भिन्नरूपे सामान्ये स्थिते प्रतिव्यक्ति भिन्नेव श्रुति कस्मान्न सकेतितेत्याह। गौरवेत्यादि। गौरवाद् (सामान्य)[1] अशक्तेर्वैफल्याच्च भेदाख्याया भिन्नाया श्रुते । यद्वा भेदाख्याया भेदकथनस्य। एतच्च वृत्तौ स्पष्टयिष्याम । न भावे वस्तुभू[1]ते सामान्ये समा श्रुति कृता। किं कारण सर्वभावाना स्वभावस्य स्वरूपस्य व्यवस्थितेरसाकर्यात्।

यद्रूप शावलेयस्येत्यादिना व्यवस्थितस्वभावत्वमाह। ततो नाव्यतिरिक्त सामान्य। व्यतिरिक्तमपि स्वस्मिन् स्वभावेवस्थित तदपि कथ व्यक्तीना समान रूप। न ह्यन्येनान्ये समाना इत्युक्त। सास्नाद्याकारप्रत्ययस्य हेतवोऽतत्कार्यास्तेभ्यो व्यावृ[4]त्तिर्व्यावृत्त स्वभाव । द्वयोरिति शावलेयबाहुलेययो । तस्मादतत्कार्यव्यावृत्तिभिन्नानामप्यविरुद्धेति। सैवार्थाभेद शब्दाभेदस्य कारणमेष्टव्य यतोर्थादभेदेन विना शब्दाभेदो न युज्यते। कथन्तर्हि बहुष्वेका श्रुतिरर्थाभेद एव प्रवृत्तेरित्यत आह। तस्मादित्यादि। यापीयन्तत्कार्यतैककार्यतेष्टा यस्या परिचोदनार्थम्बहुष्वेका श्रुतिरित्यु[3]क्त साप्यतत्कार्यादेव भिन्नता द्रष्टव्या। बहूनामतत्कार्यादेव भिन्न स्वभावो द्रष्टव्य ।

न तु तत्कार्यता नाम सामान्यमस्ति। विनापि च सामान्ये यथा विलक्षणेष्वेकशब्दनिवेशो न विरुद्धस्तथा दर्शयन्नाह। चक्षुरादावित्यादि। रूपविज्ञानमेक फल यस्य चक्षुरादेरितिविग्रह । क्वचिदिति यस्मिन् काले विज्ञानजननसमर्थास्ते चोदयितु[4]मिष्टा । अथवा क्वचित् काले साकेतिकी श्रुति कुर्यादिति सम्बन्ध । किमर्थं कुर्यादित्याह। अविशेषेण सामान्येन । तत्कार्यस्य चक्षुर्विज्ञानैककार्यस्य कारणकलापस्य परेभ्य प्रकाशनसम्भवे सति। यदा तु चक्षुरादीनामसाधारण-

---

[1] In the margin

कुर्याद्दतेऽपि तद् रूप सामान्याद् व्यतिरेकिणः ।

अभिन्नमर्थमन्तरेण यथा बहुषु एका श्रुति , तेषा एकवृत्तेरन्यत्र प्रत्यया-जननात् । अप्रत्यासत्ति[7]के च प्रत्ययजननेऽतिप्रसगात्, तेषु च एक श्रुतिप्रवृत्तौ 459b
अर्थाभाव एकार्थनियोगाभावात्, भिन्नस्वभावाना पृथक् नियोगे यथाचोदिताना विभा[1]गापरिज्ञानात् इति । तस्यापि एकमेवेति लोकेन शब्दो निवेशनीयो ।

कार्यत्व चोद्यते । तदा नैका श्रुतिस्तेषु सकेत्यत इत्यर्थ । नक्रदेककाल सर्वस्य कारणकलापस्य प्रतीत्य[5]र्थं । ऋतेपीत्यादि । तेपा चक्षुरादीनान्तद्रूपसामान्यस्येत्येक-कार्यत्वलक्षणस्य सामान्यस्य व्यतिरिक्तस्याभावेपीत्यर्थ । सत्तैव तेपा सामान्य-मिति चेन्न तस्या अविशेपात् सर्वदा सर्वत्र चक्षुर्विज्ञानप्रसङ्गात् । अभिन्नमर्थमन्तरे-णेति सामान्यम्वस्तुभूतम्विना । बहुषु शावलेयादिषु । तेषामिति शावलेयादि-भेदाना । यदि तेपा सामान्य स्या[6]त्तदा तत्र सामान्ये शब्दनिवेशात् सर्वत्र भेदे निवे-शित स्यात् । एकन्तु सामान्य विना बहुष्वेकशब्दसन्निवेशो न युक्त । ततश्चासौ शब्द सकेत्यमान एकत्रैव भेदे सकेतित स्यात् । तथा चैकवृत्तेरेकत्र भेदे कृतसन्निवे-शस्यान्यत्र भेदे विलक्षणे प्रत्ययाजननात् । द्वितीया गोव्यक्तिस्तत शब्दाद् गौरित्येव न प्रतीयेत । तत्र प्रत्यासत्तिनि[7]बन्धनस्य सामान्यस्याभावात् । स्वभावानुगमा- 11a
भावेपि शावलेये निवेशितोऽप्रत्यासन्ने बाहुलेये प्रत्यय जनयिष्यतीति चेदाह । अप्र-त्यासत्तिके चेत्यादि । अतिप्रसङ्गात् । गोशब्दादश्वेपि प्रतीति स्यात् । एवन्ताव-देक सामान्य विना बहुष्वेकशब्दनिवेशाभाव उक्त ।

अभ्युपगम्य वैफल्यमाह । तेषु चेत्यादि । तथा हि बहुष्वेका श्रुतिर्निवेश्यते-ऽनेकवृत्ति[1]मेकमर्थ प्रतिपादयितु । तानेव वा भेदान् असकरेण । तत्राद्यस्याभाव-माह । एकार्थनियोगाभावादिति । यद्येकस्मिन्नर्थे शब्दस्य नियोग स्यात् तदा भवे-देकार्थप्रतिपादन । द्वितीयाभावमाह । भिन्नेत्यादि । भिन्नस्वभावानामसकीर्ण्णाना शावलेयादीना प्रतिपत्तय इत्यध्याहार । पृथगित्येकैकस्मिन् भेदे । एकस्य शब्दस्य नियोगे । सके[2]ते कृते । पश्चाद् व्यवहारकाले । यथाचोदितानामित्यसकरेण प्रतिपत्त्यर्थ चोदिताना विभागापरिज्ञानात् तस्मान्न तेषु शब्दनियोग फलवान् । एव हि स्वलक्षणेषु पृथक् पृथकछब्दनियोग फलवान्भवति ।

यदि तस्माच्छब्दादसकरेण स्वलक्षणानि प्रतीयेरन्निति (।) क्रियते च बहु-ष्वेकशब्दनियोगस्तस्माद् वस्तुभूतेन सामान्येन भाव्यमित्यभिप्राय ।[3]

तस्यापीत्या चा र्य । एकम्वस्तु सामान्यमस्तीत्येव कृत्वान्तरेणापि प्रयोजन । लोकेन शब्दो निवेशनीय इत्येको विकल्प । द्वितीयमाह । तद्वेत्यादि । नदिनि

तद् वा वस्तुशक्त्यैव एका श्रुति उत्पादयतीति चेत्। नास्ति तद्। किं तर्हि केनचित्[2] प्रयोजनेन कश्चिच्छब्द नियोजयेत्। तत्र चेद् एकत्रानेक उपयुज्येत। तद्धि तत्रावश्यमेकेनैव शब्देन चोदयितु युक्तम्। तस्य पृथक् पृथक् चोदने गौरव स्यात्। न चास्य अनन्यसाधारण रूप चोदयितु[3] अशक्य, अत्र च न गौरव वैफल्यं वा केवलमनेन तत्र तेऽर्था चोदनीया। त एकेन वा शब्देन चोद्येरन् बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्यमत्र वक्तुरिति चेत् इयमेका श्रुतिर्बहुषु वक्तुरभिप्राय(वशात्) प्रवर्तमाना नोपालम्भमर्हति। न चेयमशक्यप्रवर्तना, इच्छाधीनत्वात्।

सामान्य वस्तुशक्त्यैवेति। पुरुषव्यापारमनपेक्ष्य। एका श्रुति ध्वनयत्युत्पादयति। नास्त्येव तद् द्वयमपि। अन्तरेण प्रयोजन पुरुषव्यापारञ्च प्रयोगाभावात्। तदेव किन्तर्हीत्या[4]दिनाह। केनचित्प्रयोजनेनेति। एभ्य शब्देभ्यो व्यवहारे। तदतत्साधनमर्थं ज्ञात्वा प्रतिपद्येतेति। अनेन प्रथमविकल्पाभावमाह।

निर्देश्यन्त इत्यनेन द्वितीयस्य। निर्देश्यन्ते सकेत्यन्ते व्यवहर्तुकामैरित्यध्याहार। तत्रैतस्मिन् न्यायेऽनेक कारण नेकत्र कार्ये उपयुज्येत व्याप्रियेत। तदित्यनेक। कुत कारणकलापात् तदु[5]त्पद्यत इत्येव। तत्रैतस्मिन् कार्ये व्यवहर्तुकामैरवश्यन्तच्चानेकङ्कारणमतत्कार्यव्यावृत्तिलक्षणमेककार्यतामाश्रित्यैकेनैव शब्देन चोदयितु युक्तं। अनेकेन चोदने दोषमाह। तस्येत्यादि। पृथक् पृथगिति भिन्नै शब्दै। एतच्च स्वलक्षणशब्दनिवेशमभ्युपगम्योक्तम् (।)

एतदेव न सम्भवतीत्याह। न चेत्यादि। अस्य वस्तुन। अ[6]नन्यसाधारण रूपमिति। नान्यसाधारणमनन्यसाधारण स्वलक्षणमित्यर्थ। नाप्यस्येत्यनेकशब्दनिवेशनस्य।

एतच्च गौरवाशक्तिवैफल्यादित्यस्य यथाक्रम विवरण। कस्माद् वैफल्यमिति चेदाह। केवलमित्यादि। अनेन प्रयोक्त्रा तत्रैतस्मिन् कार्ये। तेऽर्था कारणभूता-

9b श्चोदनीया इत्येतावत् प्रयोजन।[7] ते तु कारणभूता पदार्था एकेन वा शब्देन चोद्येरन् बहुभिर्वेति स्वातन्त्र्यमत्र चोदने वक्तु। यत एवन्तदिति तस्मादियमेका श्रुतिर्बहुषु वाच्येषु वक्तुरभिप्रायवशाद् हेतो प्रवर्त्तमाना नोप(ा)लम्भमर्हति। बहुष्वेका श्रुतिर्न शक्या प्रवर्त्तयितुमिति चेदाह। न चेयमित्यादि। इयमेका श्रुति। अशक्य प्रवर्त्तनमयस्या इति विग्रह।[1] कस्मान्नाशक्यप्रवर्त्तनेत्याह। इच्छाधीनत्वाद् इच्छाया। अधीनमशक्यप्रवर्त्तन। यदि ह्येकत्रापीत्यादि। तथा हीच्छयैव तत्र परपरिकल्पिते सामान्ये न वस्तुस्थित्यैव एकस्या श्रुते प्रवत्ति (।) किन्तर्हि-

यदि हि एकत्रापि प्रयोक्तुरिच्छा न भवेत्, कथ प्रवर्त्तेत[5], इच्छाया वा बहुष्वपि व्याघातात् शक्येत। प्रयोजनाभावात् नात्र निवेशनमिति चेत्। प्रयोजन हि अतत्प्रयोजनेभ्यो भदेन भिन्नेषु एकस्माद् प्रतीति[6] इत्युक्त प्राक, न पुन· स्वभावस्यैकत्वात्।

यथास्व व्यवस्थितस्वभावाना अन्योन्यरूपासंश्लेपात् कथ भिन्नेषु एकस्वभावनिमित्त शब्दो[7] भवेदिति उक्तं पुरस्तात्। 460

अतत्प्रयोजनेभ्यो व्यावृतिस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धेति प्रयोजनाभेद शब्दाभेदस्य कारण भवतु। तेनेमे तत्प्र[1]योजना:, तथा चेत् अतत्प्रयोजनेभ्यो भिन्ना एवोदना। न पुनरेषामन्या तत्कार्यता, अन्यत्रान्यतो भेदात्। यथा चक्षूरूपप्रति-

---

वक्तुरिच्छावशात्। तथा न यदि प्रयोक्तुरिच्छा भवेत्। कथमियमेवा श्रुतिरेकत्रापि प्रवर्त्तेत। नैवेत्यभिप्राय। तथैक[2]त्रापि प्रवर्त्तयितुमिच्छैव कारण। न वस्तु-शक्ति(।) तदा बहुष्वपि न कश्चिद् व्याघात इत्याह। इच्छाया वेत्यादि। तत्र आपि प्रवर्त्तयितुमिच्छाया कारणत्वेन कल्प्यमानाया। एनामेवा श्रुति। प्रयोजना-भावादित्यादि। न ह्येकम्वस्तुविना बहुष्वेकशब्दनिवेशन फलवत्। उक्त प्राक्। किमुक्तमित्याह। भिन्नेष्वित्यादि। भिन्नेषु शावलेयादिभेदे[3]ष्वेकस्माद् गोशब्दात् प्रतीतिरतत्प्रयोजनेभ्यो भेदेन। तद्गोभेदसाध्य वाहदोहादिक कार्यं प्रयोजन न भवति येषामश्वादीनान्तेभ्यो भेदेनेति। कि पुनर्वस्तुभूतमेवैकत्व न चोदन [illegible] आह। न पुनः स्वभावस्यैकत्वान्न पुनर्वस्तुभूतस्य सामान्यस्यैकत्वाद् [illegible] श्रुति। तस्यैव सामान्यव्यतिरिक्तस्याव्यतिरिक्तस्य नानो[4]गात्।(।१३९॥)

भवतु नाम सामान्य व्यतिरि[illegible]दपि तस्मिन् स्वभावे [illegible]। तदेवाह। यथास्वमित्यादि। यस्य [illegible] व्यवस्थित[illegible]नामन्योन्य-रूपासंश्लेषात् कथमेकनिमित्त [illegible] शब्दो भिन्नेषु भवेत्। [illegible]-प्राय। न ह्यन्येनान्ये समाना भवन्ति। [illegible] प्राक्। सर्वे भावा· स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थि[5]तेरित्यत्र(१।४२) प्रस्तावे।

अत्रापोहवादिन[illegible]दोष इत्याह। अतत्प्रयोजनेभ्य इत्यादि। [illegible] व्यावृत्तिस्तु भिन्नानामप्यविरुद्धेति [illegible] न [illegible]भ्यो [illegible]-नामभेदस्त[illegible] सर्वेषु भावात्। शब्दाभेदस्य कारणमस्तु। [illegible]-चिद् वस्तुभूत सामान्य [illegible]। तेनेमे [illegible][6][illegible] [illegible] बहु[illegible]। अतत्प्रयोजनेभ्योऽश्वादिभ्यो भिन्ना एवोदना॥(।१४०॥)

न पुनरेषामन्या तत्कार्यतान्यत्रान्यतो भेदात्। [illegible]

नुपल[2]म्भात्। एकवचनग्रहणं तु एकशक्तिसूचनार्थं सङ्केतपरतन्त्रं वा। तथा हेतुफलविशेषभूताः किंचिद् एकं साधयन्ति साध्यन्ते च तेऽपि सकृत्[3] प्रतीत्यर्थं व्रीह्यादिशब्दैः कृतसंकेताः पूर्ववत् कथ्यन्ते।

यद्यपि पृथक् समस्ता वा क्वचित् सकृदेव प्रत्यायनार्थं उपयुज्यन्ते, तेऽव-

---

रूपादिव्यतिरिक्तन्द्रव्यं। तस्यावयविनस्तादृशस्येति रूपादिव्यतिरि[1]क्तस्य। उपलब्धिलक्षणप्राप्तश्चावयवी परैरिष्टो दार्शनं स्पार्शनं द्रव्यमिति वचनात्। तेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनाभ्युपगतस्य रूपादिव्यतिरेकेणानुपलम्भादिति वाक्यार्थः। यथावान्तरेणाप्यवयविनं परमाणव एव प्रत्यक्षस्य विषयस्तथा द्वितीये परिच्छेदे प्रतिपादयिष्यते।

यदि रूपादय एव महता घटः क[5]थन्तर्हि बहुषु घट इत्येकवचनमिति चेदाह। एकवचनमित्यादि। यथा बहुष्वेकः शब्द एकशक्तिसूचनार्थन्तथैकवचनमपि। तेषां रूपादीनामेकस्मिन्नुदकाहरणकार्ये या शक्तिस्तस्याः सूचनार्थं। एककार्यकर्तृत्वेन तेष्वेकत्वमारोप्यैकवचनमित्यर्थः। न पुनस्तेष्वेका शक्तिर्विद्यते। अनपेक्षितबाह्यार्थमेकवचनं सं[6]केतपरतन्त्रम्वा। एतच्च "येषां वस्तुवशा वाचः" (१।६६) इत्यादिना प्रतिपादितं। सन्तानाभिधायिनः शब्दानधिकृत्याह। तथेत्यादि। हेतुश्च फलं च हेतुफले। तयोर्विशेष उपादानोपादेयभावेनैकसन्तानाश्रयत्वं। तम्भूताः प्राप्ताः प्राप्तिवचनो भवतिः सकर्मकः। साधनं कृतेति द्वितीयातत्पुरुषः। हेतुफल-
७१a विशेषो[7] वा भूतो निष्पन्नो येषामिति बहुव्रीहिः। आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद् भूतशब्दस्य परनिपातः। किंचिदेकं साधयन्तीति। यथाङ्कुरनालपत्रादयः फलमेकं। साध्यन्ते चैकेन। यथा त एवोपादानभूतेन बीजेन। तेष्वङ्कुरादयो नैकक्षणात्मकाः सकृत्प्रतीत्यर्थं। तेनैककार्यत्वेनैककारणत्वेन वा साम्येन व्रीह्यादिशब्दैः सन्तानाभिधायिभिः कृतसंकेताः सं[1]केतकाले। पश्चाद् व्यवहारकाले कथ्यन्ते व्यवहारलाघवार्थं। अभेदेन प्रबन्धजिज्ञासायां बीजाङ्कुरादिभेदेनानेकशब्दप्रयोगस्य वैफल्यात्। आदिग्रहणेन मनुष्यादिशब्दग्रहणं। तैरपि बालकुमारादिभेदभिन्नस्य प्रबन्धस्याभिधानात्।

ननु व्रीह्यादिशब्दा अपि समुदायशब्दा एव रूपादिसमुदायाभिधायित्वात्।

सत्यं। किन्तु हेतुफलविशेष[2]फलप्रबन्धाभिधानादेवमुच्यते (।) तथा समुदायशब्दोनेकसमुदायापेक्षया जातिशब्दो भवत्येवमवस्थाशब्दोपि (।) केवलं विशिष्टार्थविवक्षया कश्चिच्छब्द इत्युच्यत इत्यदोषः। यथा च घटस्य रूपादयः घट इति चैकवचनं येन निबन्धनेनोक्तं। तथा व्रीहेः रूपादयो व्रीहिरिति नैकवचनं द्रष्टव्यमत एवाह। पूर्ववद्वाच्यमिति। अवस्थाशब्दान[3]धिकृत्याह। येपीत्यादि। येपि नीला-

स्याविशेषवाचिनः शब्दा[4] सनिदर्शना सप्रतिघा इति तदन्येभ्यो भेदसामान्येन निर्दिश्यन्ते। यथैककार्या तत्कार्यचोदनायां तदन्यस्मात् घटादेर्भेदेन शब्दं कृतमथ[5]। तथा कारणापेक्षया अनेकोऽपि एकेन [illegible]। यथा शबलाया अपत्यानि बहुलायाश्चापत्यानि। शब्द प्रयुक्तान्[illegible] कृतयो चेति।

विपरमाणव पृथगिति नीलपीतादय परमाणवस्तेषा [illegible]। सर्वत्रिदिति चक्षुर्विज्ञाने [illegible]। एकस्मात्कार्याद् बहूना [illegible]। [illegible] विशेषवाचिन [illegible]। [illegible] ते सप्रतिघा इति।

ननु नीलपीतादयोऽन्योन्यभिन्नास्ते [illegible] आह।

तदन्येभ्यो भेदसामान्येनेति। [illegible] तेषां सामान्यं [illegible] परमाणवः [illegible] परमाण। [illegible]।

[illegible]। यथैककार्या [illegible] चोदनाया। [illegible]

तथा तत्कार्यप्रतिषेधेनाचाक्षुष[6] शब्द.। अनित्योऽनात्म इति च।
तत्कारणप्रतिषेधेनास्वामिक. शून्य इति। एवमन्यदपि यथायोगम्। शून्य-
61b नित्यादिशब्दानां बुद्धौ[7] यथाकथितं समीहिताकारं विकल्प्य तद्व्यवच्छेदेन
व्यपदेश क्रियते। सर्वे हि शब्दार्था बुद्धिसमीहा निर्दिष्टविभक्तित्वात्।

प्रतिषेधमुखेनाह। तथेत्यादि। तस्य चाक्षुषस्य नीलादेर्यत् कार्यञ्चक्षुर्विज्ञानन्तस्य प्रतिषेधेनाचाक्षुष. शब्द । न समर्थञ्चक्षुर्विज्ञान प्रतीत्येवमचाक्षुषशब्देन सामान्येनोच्यते। अनित्यशब्दोपि नित्यव्यवच्छेदेन व्यवस्था[2]प्यमान । तत्कार्यप्रतिषेधेनैव। तथा हि नित्य परैर्वस्त्वेवेष्टन्तच्चासाध्यसाधनभूत व्यवहारपथ नावतरतीति साध्यसाधन चाङ्गीकर्तव्य। नित्यकार्यप्रतिषेधेनानित्य । आत्मशब्दोपि क्वचित् कार्ये स्वतन्त्रस्य ख्यापनाय कृत इत्यनात्मशब्दोऽनत्कार्यव्यवच्छेदेन स्यात्।

एव कार्यप्रतिषेधेनाभिधाय कारणप्रतिषेधेनाह। तदित्यादि। त[3]स्य सस्वामिकस्याशून्यस्य च यत्कारणन्तस्य प्रतिषेधेनाय शब्दादिको भावोस्वामिकः शून्य इति व्यवहारार्थं ख्याप्यत इति सम्बन्ध । तथा हि स्वतन्त्रेणात्मादिना योधिष्ठितस्स सस्वामिक परैरिष्यते। एवमशून्योपि तथाभूतेनाधिष्ठात्राधिष्ठितत्वादेवाधिष्ठिता चाधिष्ठातव्यस्वीकरणमन्यथाधिष्ठातृत्वायोगात्। तस्मात् सस्वामिकादि[4]शब्दा कारणद्वारप्रवृत्ता परेषा। न प्रतिक्षणविशरारुषु भावेषु सामग्रीमात्रप्रतिबद्धेषु व्यवस्थितस्वभाव कश्चिदधिष्ठातास्ति यत्प्रतिबद्धास्संस्कारा प्रवर्त्तन्ते। ततोस्वामिका शून्याश्च यथोक्तकारणप्रतिषेधेन व्यवस्थाप्यन्त इति। एवमन्यदपीति। दु खाशून्यानाथाप्रतिशरणादिकमपि। यथायोगमिति किंचित्कार्यप्रति[5]षेधेन किंचित्कारणप्रतिषेधेनेत्यर्थ । दु खाशून्यादिकार्यप्रतिषेधेन सुखशून्यादीनामप्रातिकूल्यकार्यत्वेन व्यवस्थाप्यमानत्वात्। सर्वस्य च संस्कृतस्य विपरिणामधर्मित्वेन प्रतिकूलत्वात्। अनाथाप्रतिशरणादि। कार्यप्रतिषेधेन स्वतन्त्रस्य नाथादेरभावात्। तदेव कार्यकारणयोर्विविप्रतिषेधमुखेन चतुष्टयी शब्दानाम्प्र[6]वृत्तिराख्याता भवति।

ननु चाशून्यनित्यादेर्व्यवच्छेद्यस्याभावात् कथ शून्यादिशब्देष्वन्यव्यवच्छेदाभिधानमिति चेदाह। शून्येत्यादि। यथाकथितमिति यस्य यादृशी सिद्धान्ताश्रयणकल्पना तया समीहितो रचितो शून्यनित्यादीना य आकारस्त विकल्प्य बुद्धावारोप्य
62a तद्व्यवच्छेदेन परपरिकल्पिताऽशून्याद्याकारव्यवच्छेदेन शून्यादिव्य[7]पदेश क्रियते।
कस्मादित्याह। बुद्धीत्यादि। बुद्धेस्समीहा इममर्थमारोपयामीति सकल्प । तया स(र्वं [illegible]) साकर्यं यस्य शब्दस्य स तया तद्भावस्तस्मात्। सर्वग्रहणादेतदाह। यत्रापि वस्तुभूते [illegible] ीति।

एतदुक्तम्भवति। न वस्तुस्वलक्षण शब्दै स्वरूपेण विधीयतेऽपनीयते वा (।)

अप्रतिपक्षदोषो[1]पक्षेपादिना दुर्मतीनां विस्पन्दितानीति ते (दोषोपक्षेपा) उपेक्षणीया एव। अथापि।

एकवृत्तेरनेकोऽपि यथैकश्रुतिमान् भवेत् ॥१४७॥

न केवलं तदन्यस्माद् भेदोऽविशेषादेकशब्देन एकार्थो उच्यते। अपि त्वेकवृत्त्या एकशब्देन अनेक पदार्थं उच्येत को विरोधः स्यात्। उपलब्धि तस्य उपलभ्यतेऽभिमतं अनुपलब्धेरभाव[3] स्यात्, अनुपलभ्यमानतया वा तद्दर्शनाश्रया व्यपदेशप्रत्यभिज्ञानादयो न भवेयुरिति।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

462a सहितमपि तादृशमेवेत्यनुपकारकत्वात्। संयोगेन न तत्संयोग स्यात्। तस्मादन्यस्मादुपकारात् विशेषोत्पत्ते सामर्थ्यम्। कोऽयमुपकारोऽजन्यजनकभूताम् ? स्वरूपसिद्धेरकार्यत्वात्, परस्याक्रियाया तत्राप्युपकाराभावाच्च। उभयथाऽप्यक्रियस्याकिञ्चित्करत्वेनानुपकारकत्वादेतच्चोक्तप्रायम्[2]।

ताभ्यामित्यादि पर। ताभ्या कुण्डवदराभ्या संयोगस्य जननात्तयो संयोग इष्यते। द्वाभ्यामेव संयोगस्य जननमुभयत्र समवाय। परेणोक्त इत्य(व)मृस्य सिद्धान्तवाद्याह। स इत्यादि। स संयोग एकत्रैव कुण्डे वदरे वा किन्न समवैति जन्यते वा। एकेन कुण्डेन वदरेण वा पृच्छनश्चाय भावो यदि तौ कुण्डवदराख्यौ भावौ संयोगजनने। आधारभावोपगमने वा। प्रत्येक समर्थस्वभावौ तदा किमित्यन्योन्यमपेक्षत इति। पृथगर्थन्तदुभय परस्परसहितमेव समर्थमिति चेदाह। तदित्यादि। यत्कुण्डवदरवस्तुपृथगसमर्थम् तत्परस्परसहितमपि तादृशमेवासमर्थमेवाक्षणिकत्वादिति भाव। क्षणिकास्तु प्रत्येक पृथगसमर्था पश्चात् सहकारिकृतविशेषास्सहितास्समर्था इत्यविरुद्ध। ततश्च संयोग प्रत्यनुपकारकत्वात्। कुण्डवदराख्यम्वस्तु। न संयोगेन तद्धर्म्यात्।

सहितस्येत्यादि पर। सहितस्य कुण्डस्य वदरस्य च तदन्योपकारात्। तस्मात् कुण्डाद् यो यो वदरात्मा तस्मात् कुण्डस्योपकारात्। तस्माद्वा वदराद् यदन्यत्
1042 कुण्डन्तस्माद् वदरस्योपकारात्। विशेषोत्पत्तेर्हेतो कुण्डवदरयो संयोगस्य जनने। आधारभावोपगमने वा सामर्थ्यं न केवलयोरिति।

कोयमित्यादि चार्थं। वदराणा कुण्डादीना चाजन्यजनकभूतानां कोयमुपकार (।) नैवास्ति। अजन्यजनकत्वमेव कथमिति चेदाह। स्वरूपेत्यादि। वदरस्वरूपस्यान्यत हेतोरेव सिद्धेरकार्यत्वान्न वदराणा जन्यत्व नापि जनकत्व कुण्डस्येति भाव। न[1] हि परो वदरादीना कुण्डादे सकाशात् स्वरूपोत्पत्तिम्वाञ्छति। स्वहेतोरेव तेषान्निष्पत्ते। न कुण्डेन वदररूपमेव क्रियते किन्तु ततोन्यद्रूपमित्यत आह। पररूपेत्यादि। तत्रेत्याधेये। न ह्यर्थान्तरे कृतेर्थान्तरमुपकृत स्यात्। उभयथेति स्वरूपपररूपक्रियाभ्या। अनन्तरोक्तेन विधिनानुपकारकस्य कुण्डादेरकिञ्चित्करत्वात्।

एतच्चोक्तप्राय। प्रायशब्दो वाहुल्यवचन। प्रायेणोक्तमुक्तप्राय। राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् प्रायशब्दस्य परनिपात। अय चार्थ "कार्यश्च तासा प्राप्तोसौ जनन यदुपक्रिये" (१।१०८)त्यादि विस्तरेणोक्त। प्रायशब्द सदृशार्थमन्ये प्राहु। उक्तेन सदृशमुक्तप्राय। प्रागुक्तेनाश्रयकृतेन सामान्यस्य स्वरूपोपकारेणेद

तस्मात् सर्व एव वस्तुसम्बन्धा जनकस्यैव उपकारविशेषबलात् कार्यकारणभावात् प्रविभागेन व्यवस्थाप्यन्ते।

कुण्डादिकृतमाधेयस्योपकारकरणन्तुल्यमित्यर्थ ।[3] सर्व एवेत्यादिनोपसहार । सर्व एव वस्तुसम्बन्धा कार्यकारणभावाद्धेतोर्व्यवस्थाप्यन्त इति सम्बन्ध । विभागस्तेषा न स्यादिति चेदाह। जनकस्यैवेत्यादि। यद्वा कार्यकारणभावात् सकाशात् प्रविभागेन भेदेन व्यवस्थाप्यन्ते। कथम्भेद इत्याह। जनकस्यैवेत्यादि। कारणकृत कार्यस्य य उपकारविशेषस्तस्य बलादित्यर्थ । तथा हि प्रविसर्पणधर्म[4]णो बदरादे स्वोपादानदेशोत्पादनलक्षणेनोपयोगेनाधाराधेयभाव । प्रदीपकृतेन च विज्ञानजननसमर्थस्वरूपोत्पादेन घटप्रदीपादीना व्यङ्ग्यव्यञ्जकलक्षण सम्बन्ध इत्येवमन्यस्मिन्नपि सम्बन्धे यथायोग वाच्य।

ननु सर्व एव वस्तुसम्बन्धा इत्यादिना न सयोगलक्षणस्य सम्बन्धस्य कार्यकारणभावेन्तर्भाव समानकालभाविनोरेवास्य सत्वा[5]त्। अथाक्षणिकपक्षे सयोगोत्पत्तिर्न युज्यते (।) क्षणिके तर्हि भविष्यति सयुक्तासयुक्तावस्थयोरत्र कुण्डबदरयोर्न स्वरूपभेद प्रतीयते। तेनाक्षणिकेपि सयोगोस्त्येव प्रतीते ।

यदाहो द्यो त क र । "यदि सयोगो न नार्थान्तरम्भवेत्तदा क्षेत्रबीजोदकादयो निर्विशिष्टत्वात् सर्वदैवाङ्कुरादिकार्य कुर्यु नचैव। तस्मात् सर्वदा कार्यानारम्भात् क्षेत्रादीन्यङ्कुरोत्पत्तौ[6] कारणान्तरसापेक्षाणि। यथा मृत्पिण्डादिसामग्री घटादिकरणे कुलालादिसापेक्षा। यो सा क्षेत्रादिनिरपेक्ष स सयोग इति सिद्ध। किञ्चासौ सयोगो द्रव्ययोर्विशेषणभावेन प्रतीयमानत्वात्ततोर्थान्तरत्वेन प्रत्यक्षसिद्ध एव। तथा हि कश्चित् केनचित् सयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्तो ययोरेव द्रव्ययो सयोगमुपलभते ते एवाहरति। न द्रव्यमात्र। किञ्च दूरतरवर्त्तिन पुन सान्तरेपि वने निरन्तररूपावसायिनी सेय बुद्धिरदयमानादयति मिथ्याबुद्धिर्मुख्यपदार्थानुभवमन्तरेण न क्वचिदुपजायते। न ह्यननुभूतगोदर्शनस्य गवये गौरिति विभ्रमो भवति तस्मादवश्य सयोगो मुख्योभ्युपगन्तव्य । तथा न चैत्र कुण्डलीत्यनेन प्रतिषेधवाक्येन न कुण्डल प्रतिषिध्यते तस्यान्यत्र देशादौ सत्वात्। तस्मा[1]च्चैत्रस्य कुण्डलसयोग प्रतिषिध्यते। तथा चैत्र कुण्डलीत्यनेनापि विधिवाक्येन न चैत्रकुण्डलयोरस्तित्वविधानन्तयो सिद्धत्वात्। पारिशेष्यात् सयोगविधान। तस्मादस्त्येव सयोग इति।[7]

उच्यते। (१) यथा क्षेत्रादीना विशिष्टावस्थाप्राप्तिस्तेन सयोगारम्भ-

---

[1] Nyāyavārttika

इन्द्रियस्य संस्कारात्। योऽपि—

अञ्जनादेरिव व्यक्तेः संस्कारो नेन्द्रियस्य न ॥१५०॥
प्रतिपत्तेरभिन्नत्वात् तद्भावाभावकालयोः।

अञ्जनादिभिः संस्कृतमिन्द्रियं प्रतिपत्तौ, कञ्चिदतिशयमासादयति स्पष्टास्पष्टविशेषणात्, तदकारिणस्तु न संस्कारकत्वात्। नैवं व्यक्तेर्यया हीन्द्रियस्य संस्कारः कश्चित्[5] तद्भावाभावकालयोः प्रतिपत्त्यविशेषात्। विषयसंस्कारो हि इन्द्रियाविशेषेऽपि तद्विशेषाधानादुपकारी स्यात् न

व्यञ्जिका सामान्यस्य। येन तया जन्यं स्यात् सामान्यं। [कर्त्री] तद्ग्राहिण इति सामान्यग्राहिणः संस्काराद् व्यञ्जकेति प्रकृतं।

योपीत्याद्याचार्यं। अञ्जनादेरिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः। अञ्जनादेः सकाशाद् यथेन्द्रियसंस्कारो युक्तो नैव व्यक्तेः सकाशात्। यस्मात् प्रतिपत्तेर्ज्ञानस्य व्यञ्जकत्वेनाभिमताया व्यक्तेर्भावाभावकालयोः सप्तमीद्विवचनमेतत्।

संस्कृतमित्यादिना व्याचष्टे। अञ्जनादिभिः संस्कृतमिन्द्रियं कञ्चिदतिशयमात्मभूतमासादयति। प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिनिमित्तं। विशिष्टज्ञानोत्पादनायेति यावत्। निमित्तात् कर्म्मसंयोग इत्यनेनात्र सप्तमी। कुत एतदिति चेदाह।[6] स्पष्टेत्यादि। प्रतिपत्तेरिति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः। तथा हि तिमिराद्युप-
107b हतमिन्द्रियमस्पष्टं विज्ञानञ्जनयति। तदेवाञ्जनादिसंस्कृतं स्पष्टतोऽवसीयते (।) संस्कृतमिन्द्रियं प्रतिपत्त्यर्थमतिशयमासादयतीति।

अथाञ्जनादेः सकाशान्न प्रतिपत्तिभेदस्तदा। तदकारिणश्च प्रतिपत्तिभेदाकारिणश्चाञ्जनादेरतत्सं[7]स्कार(क)त्वादिन्द्रियासंस्कारकत्वात्। यथाञ्जनादेः सकाशादिन्द्रियस्य संस्कारो नैव व्यक्तेः सकाशात् (।) किङ्कारण (।) तद्भावाभावकालयोरित्यादि। तथा हि व्यञ्जिकाया गोव्यक्तेरभावकाले यादृशं चक्षुर्विज्ञानं वृक्षादावुत्पन्नन्तस्या गोव्यक्तेः (अ)भावेपि वृक्षादौ तादृशमेव। यदि तदभावकाले पूर्वमस्पष्टं विज्ञानं वृक्षादिषूत्पन्नं पश्चाद् गोव्यक्तिकृत इन्द्रियसंस्कारो ग[1]म्येत।

विषयसंस्कारेपि सति विषयान्तरे नैव प्रतिपत्तिभेदोऽस्त्यतः सोपि न युक्त इति चेदाह। विषयेत्यादि। विषयस्य गन्धादेर्यः केनचित् संस्कारस्स इन्द्रियाविशेषेपि। यदि नामान्यत्र विषयान्तरे इन्द्रियस्य प्रतिपत्तिं प्रति विशेषो नास्ति। तथापि तद्विशेषाधानात्तस्य संस्कृतविषयग्राहकस्य ज्ञानस्य विशेषाधानादुपकारी स्यात्।

चेन्द्रियसंस्कारः।[1]

प्रागदृश्ये दर्शनशक्त्याधानात् उपकारकमिति चेत् अतीन्द्रियदर्शनादेव कथं प्रतिपत्तेर्न भेदकः ?

एकस्मिन् प्रतिनियमेऽपि सामान्यान्तरस्य दर्शको न स्यात् व्यक्त्या च संस्कारात्। तद्दर्शने तद्व्यङ्ग्येषु सामान्यानां कदाप्यनिश्चयोऽन्यो वा स्यात्। अविभागायास्तस्यास्तेषु विशेषाभावात्[5]व्यक्तेरिन्द्रियसंस्कारो न घटते इति

नेन्द्रियसंस्कारः उपकारी स्यादिति सम्बन्धः।

एतदुक्तम्भवति। विषया हि विनियतात्मने स्वाकारस्यैव विज्ञानस्य साधनं नाकारान्तरयुक्तस्य (।) ततो विषयसंस्कारः प्रतिनियतत्वात् स्वविषयामेव विशिष्टां प्रतिपत्तिञ्जनयन्न विरुध्यते। इन्द्रियं तु स्वग्राह्ये विषयभेदे तुल्यं साधनमतस्तत्संस्कारः सर्वस्मिंस्तद्ग्राह्ये प्रतिपत्तेर्भेदकः प्राप्नोतीति। नेन्द्रियस्य व्यक्तिभेदः स्तदिन्द्रियग्राह्ये सर्वस्मिन् दृश्ये विषये स्पष्टाकारज्ञानजननाय संस्कारमाधत्ते। किन्तर्हि व्यक्त्युत्पत्तेः प्रागदृश्ये सामान्ये इन्द्रियस्य दर्शनशक्त्याधानात् कारणाद् व्यक्तिभेद उपकारक इति चेत्। अतीन्द्रियदर्शनादेव न स्पष्टमिन्द्रियस्य संस्कारो गम्यते। व्यक्तिसन्निधानात् पूर्वमसमर्थम्पश्चात्तत्सन्निधाने समर्थमिति स व्यक्तिभेदोऽतीन्द्रिय सामान्यस्यसमर्थन्दर्शयन् कथं प्रतिपत्तेः सर्वत्र न भेदको भेदक एवेत्यर्थः।

एतदुक्तम्भवति। दृश्येऽपि तावदस्पष्टे स्पष्टाकारदर्शनशक्त्याधानाद् अञ्जनादिकृत इन्द्रियसंस्कारः सर्वत्र तदिन्द्रियग्राह्ये विषये प्रतिपत्तेर्भेदको दृष्टः (।) किं पुनर्योऽतीन्द्रियस्यार्थस्य दर्शकस्तथा सामान्यस्याप्यतीन्द्रियस्य परमाण्वादेर्दर्शकः स्यादिति भावः। सामान्यस्यैव[5] दर्शनायेन्द्रियस्य संस्कारमाधत्ते व्यक्तिभेदः ततो नास्त्यतिप्रसङ्ग इति चेदाह। एकेत्यादि। एकस्मिन् सामान्ये द्रष्टव्ये इन्द्रियसंस्कारस्य प्रतिनियमस्तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नेव व्यक्तिभेदे गोत्वादिके समवेतं यत्सामान्यान्तरं सत्ताद्रव्यत्वादि। तस्य दर्शक इन्द्रियसंस्कारो न स्यात्। दृश्यते च। अथ समवेतानामेव सकलसामान्यानान्दर्शनायेन्द्रियसंस्कारो नैकस्यैवेति चेदाह। व्यक्त्या चेत्यादि। तद्दर्शने इति तेषां व्यक्तिसमवेतानां सामान्यानान्दर्शने। तद्व्यङ्ग्येषु तथा व्यक्त्या व्यङ्ग्येषु। दृश्यत इत्याह् [illegible] [illegible] । [illegible] सम्बन्धः। [illegible]

---

[1] Bam-po-lna-pa = पञ्चम [illegible]।

तेऽपि सकेतवत् सन्तानवासनयोपस्कृतत्वाद् सर्वेषामर्थाना दर्शनेषु अनपेक्ष्य तद्भेद तथाध्यवसायात् अतथाभूतकल्पितव्यवच्छेदेन[4] उपादानबलप्रभवा विकल्पारोपिता हि विकल्पविज्ञानप्रतिभासिन्यर्थे वर्त्तन्ते ।

नहि तेषु अतथाभूतेषु सामान्यस्य भेदोऽभेदो वा[5] कश्चित् । तथाभूतविकल्पान्तरेण भेदोऽपि प्रतिपत्तृणामध्यवसायवशात् स्यात् । तदध्यवसायादेव चेत् सामान्य

वासना प्रकृति साक्षादिति द्वयमुपन्यस्त । यद्यन्यापोह एव शब्दवाच्य कथन्तर्हीदानीमित्यादि । प्रधानेश्वरादिकार्यशब्दा इति प्र धा न कार्य मी श्व र कार्यञ्जगदिति । आदिशब्दाच्छ ब्द ब्र ह्म[5]परिणाम इत्यादिशब्दाना परिग्रह ।

भावेष्वाध्यात्मिकबाह्येषु । अतद्भूतोऽप्रधानादिकार्यात्मको भेदो येषान्ते तथोक्ता । यद्यप्यप्रधानकार्यात्तेषा भेद स्यात् तदा भवेत् प्रधानादिकार्यात्मको भेद (।) स एव च सर्वेषामभेद । तेनाभेदेनानिमित्तेन सर्वत्र वर्त्तन्ते । स च नास्ति भावानामन्यापोहवादिनो मतेनाप्रधानादिकार्यात्मकत्वात् । ततश्च[6] कथमेवभूतेष्वभेदेन वर्त्तन्ते । नैवेत्यभिप्राय । ततश्चाव्यापिन्यपोहव्यवस्थेति भाव ।

तेपीत्यादिना परिहरति । तेपि प्रधानादिकार्यशब्दा विकल्पविज्ञानप्रतिभासिन्यर्थे प्रवर्त्तन्ते इति सम्बन्ध । कथमित्याह (।) सकेतेत्यादि । वस्तुन्यतथाभूते । इच्छावशाद् य सकेत प्रधानकार्य जगदिति । तेनाहिता या वासनाशक्ति-
110a स्तयोत्तरोत्तरक्षणविप[7]रिणामेनोपस्कृतत्वाद् विज्ञानसन्तते सर्वेषा बाह्याध्यत्मिकानामर्थाना दर्शनेष्वनुभवेषु सत्स्वप्यनपेक्ष्य तद्भेदमप्रधानकार्याद् भेदम्वस्तुगत । यदि नामार्थानामप्रधानकार्याणामेव दर्शनम्वस्तुधर्मेण तथापि वस्तुस्वभावमनपेक्ष्येत्यर्थ (।) तथाध्यवसायाद् यथासकेतमप्रधानकार्यानपि भावान् प्रधानकार्यत्वेनाध्यवसानात् । अतथाभूतकल्पितप्रधानकार्यत्वेन कल्पि[1]तं चैतन्य सा स्ये न तस्य व्यवच्छेदेन प्रधानकार्याभावा इति यद् विकल्पविज्ञानन्तत्प्रतिभासिन्यर्थे । स एव विजातीयव्यवच्छेदेनान्यापोह इति भाव । कि भूतास्ते शब्दा इत्याह । उपादानेत्यादि । विकल्पहेतोर्वासनाया दार्ढ्यमुपादानबलन्तस्मात् प्रभव उत्पादो यस्य विकल्पस्य तस्मात् समुत्थिता

एतदुक्तम्भवति । यदि नाम वस्तुनि तथाभूतभेदाभा[2]वस्तथापि विकल्पारोपित एवान्यापोह शब्दाना प्रवृत्तेरङ्गन्ततो नास्याव्यापितादोष इति । प्रधानादिकार्यशब्दानामभेदेन प्रवृत्तौ तेषु भावेषु सामान्यमेव वस्तुभूत किन्नेष्यत इति चेदाह । न हीत्यादि । तेषु प्रधानकार्यत्वेनाध्यारोपितेषु । अतथाभुतेषु प्रधानकार्येषु व्यक्त्यभावात् सामान्यस्याभाव इति भाव ।

किन्नेति चेत्, तेनाप्यवश्य तत्र भेदो नान्तरीयकतयेष्टव्य, स एव सामान्यकार्ये पर्याप्त इत्येव निष्प्रयोजना सामान्यकल्पना।

यदि सत्त्वसत्सु भावेषु नेयमर्थतो सामान्यबुद्धि विप्लवात्[7]। नास्या विषयनिरू- 466a

---

अन्यापोहवादिनस्तु न[3] दोष इत्याह। तथेत्यादि। प्रधानादिकार्यत्वकल्पनयेत्यर्थ। तदन्यस्याप्रधानादिकार्यस्य भेदो व्यवच्छेद पधानादिकार्यत्वेनारोपितानाम्भावाना प्रतिपत्तृणामध्यवसायवशात् स्यात।

तदध्यवसायवशादेव पतिपपत्त्रध्यवसायवशादेव शावलेयादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययनिमित्त सामान्य किन्नेति चेत्।

नैतदस्ति। यस्मात् तेन सामान्यवादिना[1] सामान्य कल्पयताप्यवश्य तत्र शावलेयादिषु विजातीयाद् भेदो नान्तरीयकतयेष्टव्योन्यथा गोत्वादेरसिद्धि स्यात्। स एव भेद सामान्यकार्येऽभिन्नशब्दप्रवृत्त्यादिलक्षणे पर्याप्त शक्त। इत्येव निष्प्रयोजना सामान्यकल्पना।

एतदुक्तम्भवति। यथा प्रधानकार्येष्वपि भावेषु सामान्यमन्तरेण प्रधानादिकार्यशब्दास्तद्बुद्धयश्चैकाकारा[5] प्रवर्त्तन्ते। तथा गवादिषु गवादिशब्दास्तद्बुद्धयश्चैकाकारा किन्नेष्यन्ते कि सामान्येन पारमार्थिकेन कल्पितेन। दृष्टा च परैरपि सामान्यमन्तरेण बहुषु सामान्येष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययवृत्ति।

तदुक्तम्भट्टोद्योतकराभ्या

'तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धन।

सामान्यशब्द सत्तादावेकधीकरणेन वेति।' श्लोक वा॰ आकृ॰ २४

तेनायमर्थ (।) यथा प्रत्येक[6]मनेकार्थसमवायित्वेन सत्त्वद्रव्यत्वादौ सामान्यशब्दस्तद्बुद्धिश्च सामान्यमन्तरेण प्रवर्त्तते (।) न चानेकार्थसमवायित्व सामान्य यदेव सत्त्वे तदेव द्रव्यत्वादावस्ति। नि सामान्यानि सामान्यानीति वचनात्। न चोपचारात्तयो (शब्दज्ञानयो) वृत्तिरस्खलद्बुद्धिग्राह्यत्वात्। तस्माद् यथा सामान्य विना तयो सत्तादौ वृत्तिस्तथा शावलेयादिषु सामान्यमन्तरेण (।) 110b
यथा शावलेयोऽगोव्यावृत्तस्तथा बाहुलेयोऽगोव्यावृत्तस्तथा खण्डोऽगोव्यावृत्त इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययवृत्ति किन्नेष्यत इत्यर्थ।

स्यादेतत् (।) सर्वत्र सामान्यबुद्धिर्निर्विषयेष्टैव केवल सामान्यमन्तरेण क्वचिदविसम्वादो न स्यादित्यत आह। यदीत्यादि। यदिशब्दोऽभ्युपगमद्योतनार्थ।[1] यद्यस्यास्सर्वत्र निर्विषयत्वमभ्युपगम्यते। सत्स्विति विद्यमानेषु भावेष्वगोव्यावृत्तेषु। असत्स्विति परमार्थत प्रधानेश्वरादिकार्यतयाऽविद्यमानेषु भावेषु। नेय-

सर्वत्र सर्वदा सर्वाकारेण स्थितात्मनेति चेत्, तत्स्वभावदर्शनाश्रयप्रत्यय

ननु यथैकत्यागेनापरत्र वृत्तिरेवमपरापरावयवैर्बहुषु च वृत्तिर्दृष्टत्वादिति द्विविधाभ्युपगम्यते। तथा सामान्य यदा येनैव रूपेणैकत्र वृत्तन्तदैव तेनैव रूपेणान्यत्र वर्त्तते दृष्टत्वादिति सापि तृतीया वृत्ति ? किन्नाभ्युपगम्यते। तदुक्तम्भट्टेन ॥ II.

"न हि द्वैविध्यमेवेति वृत्तेरस्ति नियामक।
त्रिविधापि हि दृष्टत्वात् सम्भवेद् द्विविधा यथे"ति।[1]

उद्योतकरोप्याह। 'न गोत्वमवयवी न च समुदायस्तस्मान्न तत्र कृत्स्नैकदेशशब्दौ स्त । न चेत् तत्रैतौ शब्दौ स्त तस्माद् गोत्व कि कृत्स्नम्वर्त्तते उतैकदेशेनेति न युक्त प्रश्न । कथन्तर्हि गोत्व गोषु वर्त्तते। आश्रयाश्रयिभावेन[1]। क पुनराश्रयाश्रयिभाव (।) समवाय । तत्र वृत्तिमद् गोत्व । वत्ति समवाय इह प्रत्ययहेतुत्वात्तेन सर्वत्र पूर्वद्रव्य उत्पित्सुद्रव्ये च समवाय एव वृत्तिरत कथमुच्यते (।) स्थितास्थितात्मनोरेकत्र विरोधादयुक्तमेतदि"ति।[2]

एतदेवाह। सर्वत्रेत्यादि। सर्वत्र पूर्वव्यक्तावुत्पित्सुद्रव्ये च। सर्वदेवोत्पित्सुद्रव्योत्पादेपि यदा वर्त्तते तदापि द्रव्य-[?]न्न जहाति। तेन स्थितास्थितात्मनोर्नैकत्र विरोधो स्थितात्मनोऽभावादिति। तदयुक्त। न ह्येकसमवेतत्वमेवान्यव्यक्तिसमवेतत्वमन्यस्यास्तत्र प्रतिभासनप्रसङ्गात् (।) तस्मादेकसमवेतत्वान्यसमवेतत्वयो परस्पर भेद एव। तच्चाभिन्न सामान्यादेकसमवेतत्वादननुगमवदन्यत्र सामान्यस्याप्यननुगमप्रसङ्ग । यद्वैकव्य"क्तिकालादिसम्बन्धेन ज्ञानजननशक्तिर्यासामन्यस्य। न साऽन्यव्यक्त्यादिसम्बन्धत्वेन। तेनैकस्या व्यक्तौ सामान्यस्य ज्ञानजननशक्तिरन्यस्या ज्ञानजननशक्तिविरोधिनी। शक्तिश्च शक्तिमतोऽभिन्ना। शक्तिलक्षणत्वाच्च वस्तुन । तेन यद्वस्त्वेकन्तदेकवृत्त्येवेति व्याप्तिसिद्धि । वस्तु चैक सामान्य यदि कथमन्यत्रापि वर्त्तेत। तथाभूत[3]स्य प्रतिभासादिति चेत् (।) न। प्रतिभासो ह्यप्रतिभासस्य बाधको नावस्तुनस्तस्यापि प्रतिभासनात्। अस्य तु वस्तुप्रतिभासो बाधको न चानुगत वस्त्वस्तीत्युक्त। अत एव न पतिज्ञाया प्रत्यक्षबाधा। सामान्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभासा(?)च्च।

ननु यावदस्याप्रामाण्य न तावदनुमानस्य प्रवृत्तिर्यावच्च नानुमानस्य प्रवृत्तिस्तावन्नास्य[5] प्रत्यक्षाभासतेत्यन्योन्याश्रयत्व स्यादिति चेत् (।) न। यतोनुमान प्रतिभासमानस्य वस्तुत्वसन्देहमात्रेणैव प्रवर्त्तते। नाप्यस्याप्रामाण्यनिमित्तमनुमानम्प्र-

---

[1] Ślokavārtika

[2] Nyāyavārtika

[illegible] तदा न भाति गवःप्यश्च इति प्रत्ययः स्यात्। यतो [illegible], [illegible]भावानिपत्त्या च तथा निश्चयाद्, तदेकस्या- [illegible]।

[illegible] [illegible]गपद्यते।
[illegible] [illegible]निरंशस्थानेप्यपि नाभिमत।
[illegible]त्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ॥१५५॥

[illegible] (।) अत सामान्यज्ञानस्य [illegible]- [illegible]। वृत्तौ नु तद्भिन्नाभिन्नात्मनो विरोध [illegible]। [illegible]। सामान्य- [illegible] सर्वत्र भिन्नजातीयेपि द्रव्ये [illegible] [illegible]। [illegible] (।) [illegible]। अतो [illegible]। [illegible] बहुव्रीहि[1]। [illegible] समास। [illegible] द्विपदा बहुव्रीहि। [illegible]प्रतिपत्त्या च तथा निश्चयाद् [illegible]

[illegible] द्रव्यमिति प्रतीति (।) [illegible]

[illegible]

स्वस्मादचलत स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तिमत ।
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन सबध्यतेऽपि च ॥१५६॥
तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्माकृतम ।

इति सग्रहश्लोकौ ।

[illegible] सर्वसगतसामान्यवादी तस्यादि—

व्यक्तौ पैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात सर्वत्रगा यदि ॥१५७॥
जातिर्दृश्येत सर्व्वत्र,

न [illegible] पदार्थ[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] नित्य वा [illegible], कदाचिद [illegible] वा [illegible]
[illegible]भावस्य कुतश्चिदप्यनुत्पादात् ।

[illegible]दित्युपहसति (१५६)

पूर्वव्यक्तिदेशाद[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible]त्यादि । [illegible] देशेऽसौ पश्चात[illegible]भावी भावो [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]नित्वाभ्युपगमात् । [illegible] सामान्य [illegible]
[illegible]त् [illegible]भादि[illegible] व्याप्नोतीति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]णोपहसति । [illegible] [illegible]
[illegible]नुसारिणा [illegible] (१५७)

सर्वगत[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]
सामान्य[illegible] [illegible]

[illegible]

सर्वत्र सर्वाकार स्यात्।[3] तथा च सति गवश्यश्च इति प्रत्यय स्यात्। अश्वे स्थितात्मनोर्द्रव्यसम्बन्धात्, तत्स्वभावप्रतिपत्त्या न तथा निश्चयाद्, तस्यैकस्याकारान्तराभावात्।

तस्माद अनवयव अनेकदेशे यगपन्नाधीयते।

पूर्वमाधार हित्वाऽपि भिन्नदेशस्थानमित्यपि नाभिमत।

अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ॥१५५॥

वर्त्ततेपि तु स्वसाध्यप्रतिबद्धलिङ्गनिमित्तम् (।) अत सामान्यज्ञानस्य बाधकत्वस्मान्नास्ति परमार्थत एकस्वस्त्वेकदाऽनेकवृत्ति। वृत्तौ तु तत्स्थितास्थितात्मनोर्विरोध एव।[6] आचार्यस्त्वभ्युपगम्यापि दोषमाह। तत्स्वभावेत्यादि। । सामान्यस्वभावस्य दर्शनमाश्रयो यस्य प्रत्ययस्य स सर्वत्र भिन्नजातीयेपि द्रव्ये सर्वाकार स्यात्। तथा च सति गामश्वश्व इत्यादि। किङ्कारणम् (।) इत्याह। अश्वे
1132a स्थित आत्मा यस्य द्रव्यत्वस्येति विग्रह। गमकत्वाद् व्यधिकरणस्यापि[7] वहुव्रीहि[1]। अश्वे स्थित इति वा साधन कृतेति समास। पश्चादात्मशब्देन द्विपदो वहुव्रीहि। तत्स्वभावप्रतिपत्त्या चाश्वस्थितस्वभावद्रव्यत्वप्रतिपत्त्या च तथा निश्चयाद् गौर्द्रव्यमिति निश्चयात्।

स्यादेतत् (।) नाश्वसमवेतद्रव्यत्वप्रतिपत्त्या द्रव्यमिति प्रतीति (।) किन्तर्हि (।) द्रव्यत्वमात्रप्रतिपत्त्येत्यत आह। तस्य चेत्यादि। तस्य चाश्वे द्रव्यत्वस्यैक[1]स्यादृष्टस्याप्रतिपन्नस्याश्वसमवेतत्वव्यतिरेकेणाकारान्तरस्याश्वास(स)मवेतत्वलक्षणस्याभावात्। तस्मादश्वसमवेतेनैव द्रव्यत्वेन विशिष्टा गा द्रव्यमिति प्रतिपद्यमानोश्व इति प्रतीयात्। यस्य त्वश्वव्यतिरिक्तमेव द्रव्यत्वसामान्यन्तेन च विशिष्टमसौ गा प्रतिपद्यमानो नियमेनाश्व इति प्रतीयात्।

तस्मादित्युपसहार। अनवय[2]व सामान्यमनेकदेशेऽनेको देशोऽस्येति तस्मिन् घटादौ युगपन्नाधीयते। नाधेयता प्रतिपद्यते। इयता च न चाश्ववित्येतद् व्याख्यात।

जहाति पूर्वन्नाधारमित्येतत् पूर्वेत्यादिना व्याचष्टे। स चेति पूर्वाधारत्याग सामान्यस्य नाभिमत। (१५४-५५)

अन्यत्रेति पूर्वव्यक्तौ वर्त्तमानस्य सामान्यस्य स्वस्मात् पूर्वाधारदेशाद् अचलतस्तत पूर्वाधार[3]देशादन्यत्र स्थाने जन्म यस्य द्रव्यस्य तस्मिन् वृत्तिरित्यनियुक्ति-

---

[1] Pānini 2 2 •

स्वस्मादचलत. स्थानादूवृत्तिरित्यतियुक्तिमत् ।
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन सबध्यतेऽपि च ॥१५६॥
तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्माद्भुतम् ।

इति सगहश्लोकौ ।

य सर्वत्रगतसामान्यवादी तस्यापि—

व्यक्तौ वैकत्र सा व्यक्त्याऽभेदात् सर्वत्रगा यदि ॥१५७॥
जातिर्दृश्येत सर्वत्र,

न जाते कदाचिदभिव्यक्तिरिति निषिद्धमेतत्। तस्मात् अनपेक्षितपरोपस्कारा नित्य वा दृश्येत, कदाचिद् पक्कता वा, तत्स्वभावावस्थानात, पन्यस्वभावस्य कुतश्चिदप्यनुत्पादात् ।

मदित्युपहसति (१५६)

पूर्वव्यक्तिदेशादविचलदपि सामान्यन्ततोन्यदेशन्द्रव्य व्याप्नोतीति चेदाह। यत्रेत्यादि। यत्र देशेऽसौ पश्चात्कालभावी भावो वर्त्तते। तेन देशेन सामान्य न सम्बध्यते स्वव्यक्तिसर्वगतत्वाभ्युपगमात्। यत्र देशे सामान्य न वर्त्तते तद्देशिन च पश्चात् कालभाविनम्भाव व्याप्नोतीति न्यायातिक्रान्तत्वात् किमप्येतन्महाद्भुतमिति प्रकारान्तरेणोपहसति। न हि यो यत्र देशे न वर्त्तते स तद्देश व्याप्नोतीति न्यायानुसारिणा शक्यमवसातु (१५७)

सर्वगतत्वकल्पनामपि निराचिकीर्षन्नाह। यस्येत्यादि। तस्यापि सर्वगतसामान्यवादिन सर्वत्रगा यदि जातिस्तदैकत्र शावलेयादौ या तस्याव्यक्तिरभिव्यक्तिस्तया करणभूतया। सा जातिस्सर्वत्र व्यक्तिशून्येपि देशे। विजातीयव्यक्तिभेदे न व्यक्तैव पकाशितैवाभेदादेकत्वात् सर्वत्र व्यक्तिशून्येपि देशे दृश्येत।

एतदुक्तम्भवति। यद्यपि व्यक्तिशून्ये प्रदेशे विजातीयव्यक्तौ च स्वव्यक्तेरभिव्यञ्जिकाया अभावस्तथापि स्वव्यक्त्यभिव्यक्तेनैव रूपेण तत्रावस्थानाज्ज्ञानरूपलम्भस्यात्तो चेत् स्वभावनानात्व प्राप्नोतीत्येकरूपा चप्पत इति भाव । न जातेर्नित्याया अनाधेयातिशयत्वेन कदाचिदभिव्यक्तिरिति निषिद्धमेतत्। वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति तस्मिन्न युज्यत (१।१४६) इत्यनान्तरे। यत एवन्तस्मात् सा जातिर्नित्यमनपेक्षितपरोपस्कारानाधेयातिशया। एवम्भूता यदि स्वभावेन स्वविज्ञानजननयोग्या। तदा नित्यन्दृश्येत व्यक्ते प्राक् पश्चाच्च। अथ न योग्या तदा कदाचिद् दृश्येत। किं कारण (।) तस्मिन विज्ञानजननयोग्यस्वभावे तद्विपरीते चावस्थानात। सर्वकालमेकरूपत्वादित्यर्थ। असमर्था व्यक्त्यसन्निधाने तत्सन्निधाने तु समर्था भवति।

अभ्युपगम्यापि व्यापिन्य[1]पि एकत्र व्यक्ता भेदाभावात् व्यक्तैव सर्वत्रेति व्यक्तिशून्येष्वपि देशेषु न दृश्येत ।

न च सा जात्यपेक्षिणी ।
व्यञ्जकाप्रतिपत्तौ[2] हि न व्यंग्ये संप्रतीयते ॥१५८॥
विपर्ययः पुनः कस्मादिष्टः सामान्यतद्वतोः ।

यो हि स्वाश्रयेन्द्रियसयोगापेक्ष सामान्य आश्रयशून्येषु प्रदेशेषु न दृश्यत इति प्रतिब्रवीति, तस्या[3]पि स्वाश्रयेन्द्रियसयोग उपकारक इति ततस्तद्दर्शी यथास्थिता

ततो न नित्यन्दर्शनमदर्शनम्वा जातेरित्यत आह। स्वभावे त्यादि। नित्यत्वेनानाधेयातिशयत्वादिति भाव.॥ (१५७-५८)

यदि जातेर्नास्ति व्यक्ति[1]स्तत्किं व्यक्त्यैवैकत्र सा व्यक्तेत्याद्युच्यत इत्यत आह। अभ्युपगम्यापीत्यादि। व्यापिन्यपि जाति । एकत्राश्रये व्यक्ता भेदाभावादेकत्वाज्जातेर्व्यक्तैव प्रकाशितैव सर्वत्र व्यक्तिशून्ये देशे। विजातीये च व्यक्तिभेदे। व्यक्तिशून्येष्वपीत्यपि शब्दाद् विजातीयेपि व्यक्तिभेदे। अपि च न च सा जातिर्व्यक्त्यपेक्षिणी। व्यञ्जिका व्यक्तिर्नापेक्ष्येत। व्यक्तेर्जातिव्यञ्जकत्वा[2]भावादिति भाव। यदि हि व्यञ्जिका व्यक्तिमपेक्षेत। तदा व्यञ्जकाप्रतिपत्तौ न व्यङ्ग्यस्य प्रतीति स्यान्न हि प्रदीपाद्यप्रतीतौ घटादे प्रतीतिर्भवति। तथेहापि व्यक्त्यप्रतीतौ न जातिप्रतीति स्यात्। सामान्यतद्वतोस्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्विपर्यय पुन. कस्मादिष्ट। तथा हि नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिर्वर्त्तत इति नियमात्।[3] प्रागेव सामान्यग्रहणमिष्टन्तद्द्वारेण तु व्यक्ते। ततो व्यञ्जिकाया व्यक्तेर्ग्रहणमन्तरेणापि व्यङ्ग्याभिमतस्य सामान्यस्य प्रतिपत्तिरिष्टेति विपर्यय ।

यो हीत्यादिना व्याचष्टे। स्वाश्रयो यत्र समवेत सामान्य। सामान्यग्राहकमिन्द्रिय च तयोस्सयोगस्तदपेक्षा प्रतीतिर्यस्य सामान्यस्य तत्तथोक्त। आश्रयशून्या प्रदेशा विजातीय[4]व्यक्त्यध्यासिता व्यक्तिशून्याश्च । तेषु न दृश्यते। यथोक्तसयोगाभावात्। तस्याप्येव वादिन । क्वचिद् व्यक्तिदर्शने सत्यस्त्येवाश्रयेन्द्रियसयोगो जाते सर्वत्र स्थिताया उपकारक इति। तत आश्रयेन्द्रियसयोगाद्धेतोस्तद्दर्शी क्वचिद् व्यक्तिभेदे जातिदर्शी यथास्थिता सर्वदेशव्यापिनीञ्जातिम्पश्येत। यत्रैव व्यञ्जिका व्यक्तिस्तत्रैव जाते[5] स्वरूप दृश्य नान्यत्रेति चेदाह। न हीत्यादि। तस्यामिति जातौ। क्वचिद् व्यक्तौ दृश्यमानायान्तदीयामिति सामान्यसम्बन्धि। एकस्य दृष्टादृष्टविरोधात्। एवन्तावद् व्यक्तेर्व्यञ्जिकात्वमभ्युपगम्य च शब्दोपात्तोर्थो व्याख्यात ।

पश्येत्। न हि तस्या दृश्यमानाया षदृष्टा सा एव युक्ता, सामान्यस्य व्यक्ति[1]-व्यंङ्ग्यत्वात्। व्यञ्जकविप्रयुक्तेषु देशेषु न दृष्टेत्यपि निराकृत, तत्र तथाभूतस्य व्यग्यव्यञ्जकभावस्याभावात्। स्वय पतीत्य परप्रत्यायनहेतुर्हि प्रदीपादिप्रकाशक स्वरूपशून्ये देशे व्यग्यो न स्वय दर्शक, नैव व्यक्तिरपि सामान्यस्य, विपर्ययात्।

कथ हि सा सामान्स्य व्यञ्जिका[6] स्यात्, तत्प्रतिपत्तिद्वारेण दृश्या च स्यात्।

अधुना न सा व्यक्त्यपेक्षिणीत्यादि व्याख्यातुमाह। व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वादित्यादि। तस्य च मिथ्यात्वमनन्तरोक्तेनैव[6] पतिपादित। न ह्येकस्य दष्टादृष्टमस्त्यतोऽ-पूर्वपक्ष एवाय केवलन्दोषान्तराभिधानार्थ गजनिमीलन कृत्वोपन्यस्त। तथाभूतस्येति न्याव्यस्य। तत्रेति जातितद्वति। न्याव्यस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्याभावात्। किङ्कारण। स्वेत्यादि। हि यस्मात्। स्वरूपशून्ये देशे पदीपादिरहिते देशे। स्वव्यङ्ग्य घटादिक। नैव यथोक्तेन न्यायेन व्यक्तिर्व्यञ्जिका सामान्यस्य। ११.१ किङ्कारणम् (।) विपर्ययात्। यस्मादगृहीत्वापि व्यक्ति सामान्यमादौ गृह्यत इतीष्यते परेण। सामान्यग्रहणद्वारेणैव व्यक्तेर्ग्रहणाभ्युपगमादतश्च व्यञ्जका-पतिपत्त्यापि व्यङ्ग्यस्य ग्रहणात्। व्यञ्जकधर्मातिक्रमो व्यक्ते।

एतदेवाह। कथ हीत्यादि। सेति व्यक्ति सामान्यस्य व्यञ्जिका च स्या-दिति सम्बन्ध। तत्प्रतिपत्तिद्वारेणेति सामान्यप्रतिपत्तिद्वारेण। सा व्यक्तिर्दृश्या स्यादिति विरुद्धमेतत्। एवमिति सामान्यदर्शनबलेन। व्यक्तेर्दर्शनेऽभ्युपगम्यमाने। व्यङ्ग्या सा व्यक्ति प्रसज्यते सामान्यञ्चेत्यध्याहार। प्रदीपेन घटवदिति। तृतीयेति योगविभागात् समास। सुप्सुपेति वा समास। यथा प्रदीपेन घटो व्यङ्ग्यस्तद्वत्सामान्येन व्यक्तिर्व्यङ्ग्या प्राप्तेर्य। तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण सामान्य-प्रतिपत्तिम्विना व्यक्तेरदृश्यरूपत्वात्। अन्ये त्वाहु। व्यङ्ग्या च सैव पसज्यत इत्यत्र चशब्देन सामान्यव्यञ्जकमित्येतदुपात्त। तत प्रदीपघटाभ्या तुल्यमिति द्वन्द्वादेव वतिर्द्रष्टव्य। पूर्वनिपातलक्षणस्य व्यभिचारित्वाद् घटशब्दस्यापूर्वनिपात। पदीपवत् सामान्य व्यञ्जक। घटवच्च व्यक्तिर्व्यङ्ग्या। प्रसज्यत इति वाक्यार्थ इति। अनेनेति सामान्यवादिना। सामान्यम्विना किमसम्भवत्कार्यमभिसमीक्ष्य। एवमित्युक्तविधिना। बह्वायास। अशक्यसाधनतया बहुदु ष्टहेतु। (१५८-५९)

परस्परेत्यादि पर। भेदाद्विलक्षणत्वाद्धेतोर्व्यतिरेकिणीष्वनन्वयिनीषु। अन्व-यिन एकाकारस्य प्रत्ययस्य प्रत्ययग्रहणमुपलक्षणमेव शब्दस्य। सामान्यमन्त-रेणायोगात्। सामान्यवाद आश्रित इति सम्बन्ध।

कथमित्याचार्य। ये पाचकादिशब्दा न क्रियानिमित्तानिच्छन्ति तान् प्रत्ये-

एव प्रदीपेन घटवत् व्यङ्ग्या प्रराज्यते। केनचित् प्रकारेण एव प्रतीतिमन्तरेणादृश्य-
467b रूपत्वात्। अन्य[7]च्च, अनेन किमयुक्तमभिनमीदय एव यह्नायात आश्रित सामान्य-
वादिना परस्पर-भेदात्। व्यक्तिव्यतिरेकिणीदु अन्वयिन प्रत्ययस्यायोगात्।
कथ—

पाचकादिष्वभिन्नेन विना[1]प्यर्थेन वाचकः ॥१५९॥

नहि पाचकवाचकादीनामनन्वयिनामपि पचनपाचकेति शब्दप्रत्ययानुवृत्ति-रस्ति। तेषु अभिन्नमन्यदेक नास्तीति[2] यैर्भेदैर्हि तथा प्रतीयेरन्। कर्मत्वादिति चेत्, अथ प्रत्ययादेव सोऽपि प्रत्यय वरम्। अन्येन वा कर्मणा किं कृत। भेदो हि

तदुक्त। अभिन्नेन सामान्याख्येनार्थेन विना पाचकादिषु कथमेक शब्दो वाचक। वाचकग्रहणेन प्रत्ययोन्वयी गृहीत एव तेन विना शब्दस्याप्रवृत्ते[5]। अत एव वृत्तौ शब्दप्रत्ययानुवृत्तिरस्तीत्याह।

उद्योतकरेणापि गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय पिण्डादिव्यतिरिक्तनिमित्ताद् भवति विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वान्नीलादिप्रत्ययवत्। यत्तन्निमित्तन्तत्सामान्य-मिति सामान्यसिद्धौ प्रमाणे कृते स्वयमेवाशकितम् (।)

अथ मन्यसे यथा पाचकादिशब्दा अनुवृत्ताश्च भवन्ति न च[6] पाचकत्वन्नाम सामान्यमस्ति (।) यदि स्यात्। भावोत्पत्तिकाल एवाभिव्यक्त स्यात् तथा गवा-दिष्वनुवृत्तिप्रत्यया इति। न (।) हेत्वर्थापरिज्ञानात्। विशेषप्रत्ययानामना-कस्मिकत्वादित्यस्य हेतो पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तस्य प्रत्ययस्य निमित्तान्तरादुत्पाद
114b इत्ययमर्थ। न पुन सर्वानुवृत्तिप्रत्यय सामान्यादेव भवतीति। एव[7]ञ्च सति पचनक्रियाया यत्प्रधान साधनन्तत्पाचकशब्देनोच्यते। तच्च प्राधान्य पाचकान्त-रेष्वप्यस्तीति न दोष इति वदता पाचकत्वादिसामान्यम्विना पाचकादिशब्दाना वृत्तिरिष्टैवो द्योतकरेणेत्यनेनाभिप्रायेणा चार्येणाप्युक्त कथमित्यादि।

न च पचनक्रियाया प्राधान्यनिमित्ताया पाचकादिशब्दप्रवृत्तिर्युक्ता। त[1]न्निमित्तत्वे हि प्रधान प्रधानमित्यनुगामी शब्द स्यान्न पाचक इति। अत एवाह (।) न हीत्यादि। तेष्विति पाचकादिषु। अन्यदिति द्रव्याद् व्यतिरिक्त। एव सर्वशक्तिष्वभिन्न यैर्नैकेन ते पाचकादयो भिन्नास्सन्तोपि तथेत्यभेदेन प्रतीयेरन् ज्ञानेन। उपलक्षणमेतत् तथाभिधीयेरन्। पाचकेष्वधिश्रयणादिलक्षण। पाठकेष्व-ध्ययनात्मक[2]मेवमन्येष्वपि यथायोग्य। कर्मकप्रत्ययादिनिमित्तमस्तीति चेत्। स इत्यन्वयी। प्रत्ययग्रहणमुपलक्षणमेव शब्दोपि। अन्येन वेति कर्मणो हेतुना प्रयत्नादिना। भिन्नमित्यादिनैतदेव समर्थयते। तदिति वाह्योपन्यासे। तत्कर्मेति

अभिन्नप्रत्ययस्य हेतुर्न स्यादथ एकसामान्यवाह्या सा भिन्नकर्मणोऽपि अभिन्नप्रत्ययं जनयेत् चेत्—व्यक्तिभिः कोऽपराधः कृतः, येन तास्तथा नेष्टा। यदि तासामेकरूपत्वात्, अतदाकारविशेषवत्तीति व्यतिरेकप्रतीतिर्न स्यादित्यत्र यथा-व्यतिरेकं विशेषप्रत्यया अपि यथासङ्केतं अर्थान्तरविवेकादित्युक्तम्। ततो व्यक्ति-रत्—

वा सम्बन्धनीय। प्रतिपादक कर्मणो भेदात्। येनापराधेन ता व्यक्तयस्तस्येचाभिन्न-प्रत्यय' हेतुत्वेन।

तत्र (।) न [illegible] किन्तु नाना व्यक्तीनामेकरूपत्वात्। [illegible] द्रव्यमेकरूपमनन्तत्वात्। एतदेव तदभिन्नप्रत्ययनिबन्धनं [illegible] धर्मान्तरस्तदा पाचकत्वं पाचकत्वमिति व्यतिरेकप्रतीतिर्न स्यात्। [illegible] तत्तो व्यतिरेको युक्त। [illegible] विशेषं नोऽस्ति यस्या सा अतदाकारविशेषवती। [illegible]।

एतदुक्तम्भवति। द्रव्येभ्य एव प्रत्ययो द्रव्यमित्येकाकार। [illegible] कारेण पाचकप्रत्यय[प्रतिषेधप्रत्यय]स्तु यदि द्रव्यनिमित्तमेव स्यात् तदा द्रव्यमा-प्रत्ययाविशिष्ट स्यात्। अथ [illegible] विशेषवतीत्युभयमपि [illegible] [illegible] विशेषवतीत्येव वा। [illegible] द्रव्यत्वाभाव [illegible] षेधप्रत्ययोऽप्यतदाकार इति [illegible] विशेषप्रत्ययानामेव धर्मान्तरनिबन्धनत्वात्। [illegible] [illegible] भवति विशेषणात्। [illegible]। [illegible] द्रव्यस्यैव प्रतिपादनात्। उभयो [illegible] भवत्यद्रव्या [illegible]। प्रत्यया वस्तुस्वभावविशेषकारणेति। तस्मात् [illegible] द्रव्यव्यतिरिक्ते [illegible] भावमिति।

उक्तमित्यादि। [illegible]
यथा च विशेषप्रत्यया [illegible]। ११९
यथास्वमित्यादि। [illegible]
यथासङ्केत यो [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

भेदान्न हेतुः कर्मास्य;

पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य। यदि तेषां कर्मजात्यभेदाद्धेतुः,

न जातिः कर्मसंश्रयात्।

गोत्वमिव गमनादि। अर्थान्तरसम्बन्धि[6]जातिर्हि अर्थान्तरप्रत्ययहेतुश्चेत् पाचककर्मस्वपि कर्मजाति, तत्कर्मापि पाचकशब्देन न वाच्यम्। अथ किमिति
468a तत्कर्माश्रयस्य द्रव्यम्। कर्मजातिरपि सा[7]—

श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात्;

रुत्पद्यते। पाचकशब्दात् त्वपाचकव्यवच्छिन्नानुकारिण्येव बुद्धिरतो यथाव्यवच्छेद मकेतानुसारेण विशेषवती बुद्धिरेकत्राप्यविरुद्धा। एतच्च भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपेत्यादिषु प्रतिपादित[2]।

तस्मादित्यादिनोपसहार। यथा व्यक्तीना भेदस्तद्वत् कर्मणोपि भेदाद्धेतोरस्य **पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य** न हेतु कर्मेति सम्बन्ध। तेषा पाचकाना यानि **कर्माणि** पाकाख्यानि तेषु कर्मसु या पाचकत्वजाति. समवेता सैवाभेदाद्धेतु' पाचकाभेदप्रत्ययस्य। **नेत्यादिना** प्रतिषेधति। न जातिर्हेतुरिति प्रकृत। किङ्कारण (।) **कर्मसंश्रयात्**। कर्मणि सम[3]वेतत्वात्। द्रव्या**दर्थान्तर** कर्म तत्सम्बन्धिनी। अर्थान्तर इति द्रव्ये। **गोत्वमिवेति** निदर्शन। न हि गोत्व शावलेयादिसम्बन्धि। कर्क्कादिष्वश्वभेदेषु गोप्रत्ययहेतु। **पाचककर्मसु** पाकाख्येषु कर्मजातिस्समवेता। न च तानि कर्माणीति पाकाख्यानि। शब्दग्रहणमुपलक्षण। तथा पाचकप्रत्ययेन परिच्छिद्यन्ते। तस्य पाकाख्यस्य कर्मण आश्रयो द्रव्य[4] पाचकशब्देनोच्यते। न च तत्र द्रव्ये **कर्मजातिस्समवेता**।

एवन्तावदर्थान्तरसम्बन्धित्व कर्मजातेराश्रित्य द्रव्यविषय पाचकाभिधानप्रत्यय प्रत्ययनिमित्तत्वमुक्तम् (।) (१५६-६०)

अधुना प्रकारान्तरेणाह। **तस्येत्यादि**। **पाचकश्रुतेरन्या श्रुति श्रुत्यन्तर**। श्रुतिग्रहणमुपलक्षणमेव ज्ञानान्तरनिमित्तत्वात्। श्रुत्यन्तरमेवाह। **पाक इत्यादि**। **तत इति** कर्मजाते कर्मविष[5]यस्याभिधानस्य प्रत्ययस्य च हेतुत्वात् कर्मजातेरित्यभिप्राय।

स्यान्मत (।) न कर्मजाति पाचकप्रत्यय जनयति किन्तु कर्मजातिसमाश्रयात् कर्मैवेत्यत आह। **तस्येत्यादि**। तस्येति पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य। **कर्मनिमित्त** यस्येति विग्रह। प्रोक्त व्यक्तिवद् भेदान्न हेतु. **कर्मास्येत्यादि**।

ननूक्त जातिसमाश्रयाद् भिन्नमपि कर्माभिन्नप्रत्ययहेतुरिति।

पाक· पाक इति तत स्यात् न च पाचक इति। तस्य सा कर्मनिमित्तता प्रोक्ता। अन्यच्च—

स्थित्यभावाच्च कर्मणः ॥१६०॥

न ह्यनित्य कर्म सर्वत्र। तस्य प्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वे निरुद्धे कर्मणि पाचक इति नोच्येत, पचत एव कर्मभावात्। तत एव—

असबन्धान्न सामान्य, नायुक्त शब्दकारणात्।
अतिप्रसंगात्;

असबधात् न सामान्य शब्दहेतुताऽतिप्रसगात्[2] नासम्बद्धम्। तत एव कर्मण सामान्य न कर्माविशेषात्। एक कर्म तत्सामान्य हि न कर्म कर्त्रभावात् (आकृत्यभावात्)। आश्रयसम्बन्धोऽपि न तत्र। तथा हि असम्बन्धात् न शब्दज्ञानकारणम्।

उक्तमिदमयुक्तन्त्वक्त। जातिसम्बन्धेपि कर्मणस्तथैव भिन्नत्वात्। किञ्चेत्यादिनोपचयहेतुमाह। तस्य पाचकाद्यभेदप्रत्ययस्य कर्मनिमित्तत्वेऽभ्युपगम्यमाने। निरुद्धे कर्मणि पुरुष पाचक इति नोच्येत। उच्यते च योग्यतामात्रेण (।) ततो न वस्तुभूतक्रियानिमित्तोय व्यपदेश । अतीतस्यापि कर्मणोस्तित्वाददोष इति चेदाह पचत एवेत्यादि[7] (।) यद्यतीतस्य सत्त्व स्याद् वर्त्तमानवदुपलभ्येतोपलब्धिलक्षणप्राप्त च कर्मेष्यते। 115

स्यान्मत (।) कर्मजाति कर्मणि समवेता कर्मापि द्रव्ये समवेतन्तत सम्बद्धसम्बन्धात् कर्मजातिर्द्रव्यविषयस्य पाचकप्रत्ययस्य हेतुरिति चेदाह। तत एवेत्यादि। तत एवेति कर्मणो विनष्टत्वादेव न सामान्यस्य कर्मणा सम्बन्ध साक्षात्। नापि कर्मद्वारेण पारम्पर्येण द्रव्यसम्बन्धोस्यास[1]म्बन्धात् कारणान्न सामान्य पाचकाद्यभिधानप्रत्ययस्य हेतु । असम्बद्धमपि हेतुरिनि चेदाह। नेत्यादि। अयुक्तमित्यसम्बद्ध। शब्दग्रहणमुपलक्षणमसम्बद्ध सामान्य न ज्ञानशब्दकारणमित्यर्थ । कुत (।) अतिप्रसङ्गात्। गोत्वमप्यश्वज्ञानस्य हेतु स्यात्। (१६०-६१)

विनष्टे हीत्यादिना व्याचष्टे। तत् सामान्यमिति कर्मसामान्यन्न कर्मणि समवेतन्तस्यासत्त्वात्। कर्माभावादेव कर्त्तरि पाचके पारम्पर्येणापि समवेतम् (।) अत सम्बद्धसम्बन्धोप्यस्य सामान्यस्य द्रव्येण सह नास्ति। अन्यथेत्यसम्बद्धस्यापि ज्ञानादिहेतुत्वे। स्थित्यभावाच्च कर्मण इत्यादि यदुक्त (।) तम्(?द)तीतेत्यादिना पक्षान्तरमाशकते। अतीत यद्विनष्ट। अनागत यद् भविष्यति कर्म। तयोरिति शब्दज्ञानयो (।) कर्माप्यतीतानागतमसत्। ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तमिति-

अन्ययार्जनप्रसङ्ग स्यात् । तदतीतानागतयोर्निमित्तीकृत्य तयो प्रवृत्तिरिति चेत्—

कर्मोऽपि नासज्ज्ञानाभिधानयोः ॥१६१॥

न निमित्तम् । तद्, (ते)

अनैमित्तिकतापत्तेः,

असत् शक्तिविकल कथं[1] निमित्त स्यात् । तस्यैव वस्तुन क्रियाकरणलक्षणत्वात् नन अतीतानागतकर्मनिरोधो नानुपलब्धिनिमित्तम् । व्यक्त्यादिकमन्यत्तु नेष्टत्वात्, ते अनिमित्ते स्याताम् । तथा च न जातिसिद्धि, तस्या ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यदि शक्ति पाचकादिशब्दनिमित्त, न तु कर्मसामान्यं[2],

न च शक्तिरनन्वयात ।

सम्बन्ध । कि कारण[3] (।) तयोरित्यादि । तयोर्ज्ञानाभिधानयो ।

असतीत्यादिना व्याचष्टे । उपाख्यायते प्रकाश्यते वस्त्वनयेत्युपाख्यार्थक्रिया-शक्ति । सा निर्गता यस्मादसतस्तन्नर्थास्त । असद यस्मादर्थक्रियाशक्तिविकल । सदेवभूत कथ शब्दज्ञानयोर्निमित्त स्यादित्यर्थं ।

अथासतोऽपि हेतुत्वमिष्यते तदा तस्य वस्तुत्वमेव स्यान्नासत्त्व । किङ्कारण-मित्याह । क्रियेत्यादि । लक्षणशब्द स्वभाववचन । तदिति तस्मात् । अतीत प्रच्युतत्व । अनागतमसम्प्राप्तत्व । कर्मण सकाशादन्यच्च व्यक्त्यादिक ज्ञानाभि-धानयोर्निमित्तत्वेन नेष्ट सामान्यवादिना ।

'व्यक्ति कर्माश्रयो द्रव्य ।"

आदिशब्दात् सकेतवासना तत्सम्बन्धयोर्ग्रहण । ते इति शब्दज्ञाने । तथा चेत्यस्मिन्नो पाचकादिशब्दज्ञानयोरनिमित्तत्वे सति न जातिसिद्धि ।[5] चशब्दात् नित्य सत्त्वमनत्वस्या शब्दज्ञानयो स्यात् । कस्मान्न जातिसिद्धिरित्याह । तस्या इत्यादि । तस्या जातेर्गम्भकस्य ज्ञानस्याभिधानस्य च निमित्तत्वेनेष्टत्वात् । यथा च [illegible] । ते अनिमित्त प्रवर्तेते तथा गवादावपीति केन निवर्त्यतेन जाति [illegible] ।

शक्तिरित्यादिना [illegible] । कर्माश्रयस्य द्रव्यस्य शक्ति । शब्द-[illegible] (।) पाचकादि ज्ञानस्यापि शक्तिर्निमित्त । नेत्यादिना प्रति-[illegible] । न [illegible] पाचकादिशब्दनिमित्त (।) किङ्कारण (।) [illegible] द्रव्यवदनन्वयादनन्वयित्वाच्चार्थस्यान्वयिज्ञानाभिधान प्रति [illegible] । [illegible] निमित्तत्वमनन्वयात् ।

न ह्यन्यैव काचित् पाकादिशक्ति, तस्या पाकाद्यर्थक्रियासुपयोगेन द्रव्यस्यानुप-योगित्वप्रसङ्गात्। यदि तस्या तदुपयोग, किमिति शक्तिकृत्यम्। शक्तावुपयोगाय 408b
शक्त्यन्तरस्य व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् द्रव्यमेवोपयुज्यत इति वाच्यम्[1]।

तस्मात् उपयोगे शक्तौ चार्थक्रियायामेवोपयुज्यत इति किन्नेष्यते, अन्तराले किमनर्थिकया शक्त्येति तत्कार्यद्रव्यमेव तदन्वयात्, तत्रान्वयी शब्दो न स्यात्।

सामान्य पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद् भवेत् ॥१६२॥
व्यक्तं सत्तादिवन्नो चेन्न पश्चादविशेषतः।

भिन्नैव शक्तिरिति चेदाह। न हीत्यादि। न हि द्रव्यादन्यैव शक्तिर्यदि स्यात्तदा 116
तस्या एकशक्ते पाकाद्यर्थक्रियासुपयोगेन कारणेन द्रव्यस्य शक्त्याधारस्यानुपयोगित्वप्रसङ्गात्। तस्या पाकादिनिर्वर्त्तिकाया शक्तौ तस्य द्रव्यस्योपयोग। एवमपि पारम्पर्येण पाकादौ द्रव्यमुपयुक्त स्यादिति भाव।

किमित्यादि सिद्धान्तवादी। अर्थान्तरभूतया शक्त्या न किञ्चित् प्रयोजन। तथा हि पाकादिनिर्वर्त्तिकाया प्रथमाया शक्तौ द्रव्य[1] यया शक्त्योपयुज्येत। सापि शक्तिर्यदि व्यतिरिक्ताऽभ्युपगम्येत तदा पाकादिनिर्वर्त्तिकाया शक्तौ द्रव्यस्योपयोगाय शक्त्यन्तरस्य द्रव्याद् व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्। तस्यामपि शक्तावुपयोगायापरा व्यतिरिक्ता शक्ति कल्पनीया तत्राप्यपरेत्यनवस्था स्यादित्यर्थ। तस्मादन्तरेण व्यतिरिक्त शक्ति द्रव्यमेव प्रथमाया पाकादिनिर्वर्त्तिकाया शक्तावुपयुज्यत इति वाच्य। एव न द्रव्यस्योपयोगे शक्ताविष्यमाणे। तद्द्रव्यमर्थक्रियाया पाकादिलक्षणायामेवोपयुज्यत इति किन्नेष्यते। द्रव्यस्यार्थक्रियायाश्चान्तराले किमनर्थिकया शक्त्या कल्पितया।

यत एवन्तस्मात् पाकाद्यर्थक्रियाशक्तिरित्यनेन द्रव्यमेवोच्यते। किम्भूतन्तत्कार्यं तत्पाकादि कार्यं यस्य। तच्च द्रव्य व्यक्त्यन्तर नान्वेतीति कृत्वा। ततो[3] द्रव्यात् पाचक पाचक इत्यन्वयी शब्दो न स्याज्ज्ञानञ्च। शब्दग्रहण तूपलक्षण। (१६१-६२॥)

पाचकादिषु द्रव्येषु पाचकत्वादिसामान्यमस्ति तदन्वयि शब्दज्ञाननिबन्धनमिति चेदाह। सामान्यमित्यादि। सामान्य पाचकत्वादि यदीष्यते। तदा पाकादिनिर्वर्त्तनशक्त्यवस्थाया प्रागेव द्रव्यस्योत्पत्तिसमकाल एव द्रव्यसमवेतन्तद् भवेदित्यर्थ। तथा च तदहर्जातोऽपि बाल पाचकादिज्ञानाभिधानविषय स्यादिति भाव। नो चेत् प्रागेव भवेत् तदा पश्चादपि न भवेत्। तस्य द्रव्यस्याविशेषात्। अस्त्येव सर्वकाल

अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात्। तदतीतानागतयोर्निमित्तीकृत्य तयो प्रवृत्तिरिति चेत्—

कर्माऽपि नासज्ज्ञानाभिधानयोः ॥१६१॥

न निमित्तम्। तद्, (ते)

अनैमित्तिकतापत्तेः;

असत् शक्तिविकल कथ[1] निमित्त स्यात्। तस्यैव वस्तुन क्रियाकरणलक्षणत्वात् तत अतीतानागतकर्मनिरोधो नानुपलब्धिरनिमित्तम्। व्यक्त्यादिकमन्यत्तु नेष्ट[5]त्वात्, ते अनिमित्ते स्याताम्। तया च न जातिसिद्धि, तस्या ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तत्वेनेष्टत्वात्। यदि शक्ति पाचकादिशब्दनिमित्त, न तु कर्मसामान्ये[6],

न च शक्तिरनन्वयात्।

सम्बन्ध। कि कारण[3] (।) तयोरित्यादि। तयोर्ज्ञानाभिधानयो।

असतीत्यादिना व्याचष्टे। उपाख्यायते प्रकाश्यते वस्त्वनयेत्युपाख्यार्थक्रियाशक्ति। सा निर्गता यस्मादसतस्तत्तथोक्त। असद् यस्मादर्थक्रियाशक्तिविकल। तदेवभूत कथ शब्दज्ञानयोर्निमित्त स्यादित्यर्थ।

अथासतोपि हेतुत्वमिष्यते तदा तस्य वस्तुत्वमेव स्यान्नासत्त्व। किङ्कारणमित्याह। कार्येत्यादि। ल[4]क्षणशब्द स्वभाववचन। तदिति तस्मात्। अतीत प्रच्युतरूप। अनागतमसप्राप्तरूप। कर्मण सकाशादन्यच्च व्यक्त्यादिक ज्ञानाभिधानयोर्निमित्तत्वेन नेष्ट सामान्यवादिना।

"व्यक्ति कर्माश्रयो द्रव्य।"

आदिशब्दात् सकेतवासना तत्परिपाकयोर्ग्रहण। ते इति शब्दज्ञाने। तथा चेत्यन्वयिनो पाचकादिशब्दज्ञानयोरनिमित्तत्वे सति न जातिसिद्धि।[5] चशब्दात् नित्य सत्त्वमसत्त्वम्वा शब्दज्ञानयो स्यात्। कस्मान्न जातिसिद्धिरित्याह। तस्या इत्यादि। तस्या जातेरभिन्नस्य ज्ञानस्याभिधानस्य च निमित्तत्वेनेष्टत्वात्। यथा च पाचकादिविषये। ते अनिमित्ते प्रवर्त्तेते तथा गवादावपीति केन निबन्धनेन जाति कल्प्येत।

शक्तिरित्यादिना पक्षान्तरमाशकते। कर्माश्रयस्य द्रव्यस्य शक्ति। शब्दग्रहणमुपलक्षण[6] (।) पाचकादि ज्ञानस्यापि शक्तिर्निमित्त। नेत्यादिना प्रतिषेधति। न पाचकादिशक्ति पाचकादिशब्दनिमित्त (।) किङ्कारण (।) शक्तेर्द्रव्याव्यतिरेकेण द्रव्यवदेवानन्वयादनन्वयिनश्चार्थस्यान्वयिज्ञानाभिधान प्रति निमित्तत्वानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा जातिकल्पनाया निर्निबन्धनत्वप्रसङ्गात्।

न ह्यन्यैव काचित् पाकादिशक्ति, तस्या पाकाद्यर्थक्रियासुपयोगेन द्रव्यस्यानुपयोगित्वप्रसङ्गात् । यदि तस्या तदुपयोग, किमिति शक्तिकृत्यम् । शक्तावुपयोगाय 408|
शक्त्यन्तरस्य व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् द्रव्यमेवोपयुज्यत इति वाच्यम्[1]।

तस्मात् उपयोगे शक्तो मर्थक्रियायामेवोपयुज्यत इति किन्नेष्यते, अन्तराले किमनर्थिकया शक्त्येति तत्कार्यद्रव्यमेव तदन्वयात्, तत्रान्वयी शब्दो न स्यात् ।

सामान्यं पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद् भवत ॥१६२॥
व्यक्तं सत्तादिवन्नो चेन्न पश्चादविशेषत ।

भिन्नैव शक्तिरिति चेदाह । न हीत्यादि । न हि द्रव्यादन्यैव शक्तिर्यदि स्यात्तदा 1160
तस्या एकशक्ते पाकाद्यर्थक्रियासुपयोगेन कारणेन द्रव्यस्य शक्त्याधारस्यानुपयोगित्वप्रसङ्गात् । तस्या पाकादिनिर्वर्त्तिकाया शक्तौ तस्य द्रव्यस्योपयोग । एवमपि पारम्पर्येण पाकादौ द्रव्यमुपयुक्त स्यादिति भाव ।

किमित्यादि सि द्धा न्त वा दी । अर्थान्तरभूतया शक्त्या न किञ्चित् प्रयोजन । तथा हि पाकादिनिर्वर्त्तिकाया प्रथमाया शक्तौ द्रव्य[1] यया शक्त्योपयुज्येत । सापि शक्तिर्यदि व्यतिरिक्ताऽभ्युपगम्येत तदा पाकादिनिर्वर्त्तिकाया शक्तौ द्रव्यस्योपयोगाय शक्त्यन्तरस्य द्रव्याद् व्यतिरेकिणोऽभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । तस्यामपि शक्तावुपयोगायापरा व्यतिरिक्ता शक्ति कल्पनीया तत्राप्यपरेत्यनवस्था स्यादित्यर्थ । तस्मादन्तरेण व्यतिरिक्त शक्ति द्रव्यमेव प्रथमाया पाकादिनिर्वर्त्तिकाया शक्तावुपयुज्यत इति वाच्य । एव च द्रव्यस्योपयोगे शक्ताविष्यमाणे । तद्द्रव्यमर्थक्रियाया पाकादिलक्षणायामेवोपयुज्यत इति किन्नेष्यते । द्रव्यस्यार्थक्रियायाश्चान्तराले किमनर्थिकया शक्त्या कल्पितया ।

यत एवन्तस्मात् पाकाद्यर्थक्रियाशक्तिरित्यनेन द्रव्यमेवाच्यते । किम्भनन्तकार्यं तत्पाकादि कार्यं यस्य । तच्च द्रव्य व्यक्त्यन्तर नान्वेतीति कृत्वा । ततो[3] द्रव्यात् पाचक पाचक इत्यन्वयी शब्दो न स्याज्ज्ञानञ्च । शब्दग्रहण तूपलक्षण । (१६१-६२॥)

पाचकादिषु द्रव्येषु पाचकत्वादिसामान्यमस्ति तदन्वयि शब्दज्ञाननिबन्धनमिति चेदाह । सामान्यमित्यादि । सामान्य पाचकत्वादि यदीष्यते । तदा पाकादिनिर्वर्त्तनशक्त्यवस्थाया प्रागेव द्रव्यस्योत्पत्तिसमकाल एव द्रव्यसमवेतन्तद् भवेदित्यर्थ । तथा च तदहर्जातो[1]पि दारक पाचकादिज्ञानाभिधानविषय स्यादिति भाव । नो चेत् प्रागेव भवेत् तदा पश्चादपि न भवेत् । तस्य द्रव्यस्याविशेषात् । अस्त्येव सर्वकाल